

ISSN 1563-0323
Индекс 75878; 25878

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Филология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия филологическая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

EURASIAN JOURNAL

of Philology: Science and Education

№3 (175)

Алматы
«Қазақ университеті»
2019

ХАБАРШЫ

ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ №3 (175) қыркүйек

ISSN 1563-0323
Индекс 75878; 25878

04. 05. 2017 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген

Қуәлік № 16497-Ж

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Зуева Н. Ю. – ф. ғ. к., доцент (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Әбдіманұлы Ө., ф. ғ. д., профессор (ғылыми редактор)
(Қазақстан)

Досанова А. М., PhD, доцент м. а. (ғылыми редактордың
орынбасары) (Қазақстан)

Таева Р. М., ф. ғ. к., доцент (редактордың көмекшісі)
(Қазақстан)

Алинтаева Л. Т., ф. ғ. к., доцент м. а. (редактордың
көмекшісі) (Қазақстан)

Джолдасбекова Б. У., ф. ғ. д., профессор, ҰҒА
корреспондент-мүшесі (Қазақстан)

Донна Орвин, ф. ғ. д., профессор, Торонто университеті
(Канада)

Евдокимова С. Б., PhD, асс. профессор, Браун
университеті (АҚШ)

Жаң Жин Жин, доктор, профессор, Пекин ұлттық орталық
университеті (Қытай)

Қарағойшьева Д. А., ф. ғ. к., PhD, доцент (Қазақстан)

Кибальник С. А., ф. ғ. д., профессор, Орыс әдебиеті
институты (Ресей)

Мадиева Г. Б., ф. ғ. д., профессор (Қазақстан)

Морхье Пост, PhD, профессор, Берген университеті
(Норвегия)

Насие Йылдыз, ф. ғ. д., профессор, Гази университеті
(Түркия)

Риверс Уильям П., ф. ғ. д., профессор, Ұлттық кеңес және
тілдерді дамыту жөніндегі халықаралық оқыту (АҚШ)

Сэт А. Агбо, PhD, асс. профессор, Лейкхэд университеті
(Канада)

Темірболат А. Б., ф. ғ. д., профессор (Қазақстан)

Тымболова А. О., ф. ғ. д., профессор (Қазақстан)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Тонкер А. (Қазақстан)

«Филология сериясы» қазіргі тіл білімі мен әдебиеттану және аралас мамандықтардың өзекті мәселелерін жариялауға арналған.

ҚАЗАҚ
УНИВЕРСИТЕТІ
БАСПА ҮЙІ

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гульмира Шаккозова

Телефон: +7 747 125 6790

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гульмира Бекбердиева

Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

ИБ № 13165

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 17.7 б. т. Тапсырыс № 7449.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2019

1-бөлім
ӘДЕБИЕТТАНУ

Section 1
LITERARY CRITICISM

Раздел 1
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Мучник Г.М.,

доктор филологических наук, профессор,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: slava_muchnick@private.as

ТИПОЛОГИЯ СБОЕВ В СИСТЕМЕ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ КОММУНИКАЦИИ «АВТОР – ТЕКСТ – ЧИТАТЕЛЬ»

Проблема, исследуемая в статье, относится к актуальной области литературоведения: коммуникативные аспекты поэтики, которые затрагивались учеными лишь эпизодически и бессистемно, в настоящее время сложились в новый, активно развивающийся раздел теории литературы. Новизна подхода уже в самом объекте исследования: типологическая характеристика сбоев в канале словесной художественной коммуникации предпринята впервые. Анализ проведен на разнообразном материале; в каждом разделе теоретические положения вытекают из непосредственного анализа классических и современных литературных произведений (или их фрагментов). Проявление психологических механизмов исследуемых явлений художественной речи не только прослежено на «дефектных» участках текста, но также показано, что опытные авторы используют эти механизмы для построения эффективных художественных приемов. Аналитическая часть включает примеры из стихотворений В. Маяковского и А. Цветкова в разделе о фактических погрешностях, из романа И. Тургенева «Рудин» в разделе об образных противоречиях, из рассказа В. Набокова в разделе о пространственно-временных смещениях, из стихотворения Пушкина «Ворон к ворону летит...» в разделе о читательском стереотипе. Тем самым многократно и на разных уровнях демонстрируется действие основополагающего для художественной коммуникации принципа обратной связи: влияние закономерностей читательского восприятия на формирование правил и приемов построения текста. По ходу изложения результатов исследования приводятся данные проведенных автором психологических экспериментов с читающими.

Ключевые слова: пишущий, читающий, восприятие, интерпретация, стратегия текста, рассогласование.

Muchnik G.M.,

Doctor of Science, Professor,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: slava_muchnick@private.as

A Typology of Faults in the Author-Text-Reader System of Artistic Communication

The problem investigated in the article relates to the actual field of literary criticism: the communicative aspects of poetics, which were studied only occasionally and haphazardly by scientists, have now formed a new, actively developing section of the theory of literature. The novelty of the approach is already in the very object of study: the typological characteristic of failures in the channel of verbal art communication was undertaken for the first time. The analysis was carried out on a variety of material; in each section, theoretical propositions arise from a direct analysis of classical and modern literary works (or their fragments). The manifestation of the psychological mechanisms of the studied phenomena of artistic speech is traced not only in the “defective” parts of the text, but it is shown that experienced authors use these mechanisms to build effective artistic techniques. The analytical part includes examples from poems by V. Mayakovsky and A. Tsvetkov in the section on actual errors, from I. Turgenev’s novel “Rudin” in the section on figurative contradictions, from V. Nabokov’s story in the section on spatio-temporal displacements, from Pushkin’s poem “A raven flies to a raven...” in the section on the reader’s stereotype. Thus, the action of the feedback principle, fundamental for artistic communication, is demonstrated many times and at different levels: the influence of the laws of reader’s perception on the formation of rules and techniques for building text. In the course of presenting the results of the study, data are presented by the author of psychological experiments with readers.

Key words: writer, reader, perception, interpretation, textual strategy, incongruity.

Мучник Г.М.,

ф. ф. д. профессор,

Қазақстан, Алматы қ., e-mail: slava_muchnick@private.as

Көркем шығармадағы «автор – шығарма – оқырман» байланысы жүйесінде типологияның ауытқуы

Мақалада зерттеліп отырған мәселе әдебиеттану саласында өзекті болып табылады. Поэтиканың коммуникативті аспектілері ғалымдармен сирек немесе жүйесіз қарастырылған, ал қазіргі кезде жаңа, қарқынды дамып келе жатқан әдебиет теориясының бөлімі болып табылады. Қолдану амалының жаңашылдығы зерттеу объектісінің өзінде: сөздік әдеби коммуникация каналының шалысының типологиялық сипаттамасы алғашқы рет қолданылып отыр. Сараптама әртүрлі материалда өткізілген; әр бөлімдегі теоретикалық ереже классикалық және заманауи әдеби шығармалардың (немесе олардың фрагменттерінің) сараптамасынан шығады. Әдеби сөйлеу құбылыстарының зерттеліп отырған психологиялық механизмдерінің көрінуі тексттің тек «дефекті» жерлерінде ғана емес, сонымен қатар тәжірибелі авторлардың әдеби тәсілдерді әсерлі құру үшін осы механизмдерді қолданатыны көрсетілген. Нақты кемшіліктер бөліміндегі В.Маяковский мен А. Цветкова өлеңдері аналитикалық бөлік мысалдарына, И. Тургеневтің «Рудин» шығармасы бейнелік келіспеушілік бөліміне, В. Набоков әңгімелерінен кеңістік және уақыттың жылжуы туралы, А. Пушкиннің «Ворон к ворону летит...» өлеңі оқырманның стереотипі бөліміне кіреді. Осымен бірнеше рет және әртүрлі деңгейлерде негізге алынатын көркем коммуникацияға кері байланыс қағидасының әсері көрсетіледі: тексттің құрылу әрекеттері мен шарттарының құрылуына оқырман қабылдауының заңдылықтарының әсері. Зерттеудің қорытындыларын көрсету кезінде автор оқырмандармен бірге өткізген психологиялық эксперименттердің мағлұматтарын келтіріледі.

Түйін сөздер: жазушы, оқырман, қабылдау, түсіндіру, сәйкессіздік.

Введение

Коммуникативная поэтика рассматривает художественный текст не изолированно, а в живом динамическом процессе, в системе взаимосвязей: «не только произведения воздействуют на читателя, но и читатели – на производство новых произведений» (Naumann, 1974: 218). Мы проводим исследование различного рода рассогласований между передаваемым (авторским) и воспринимаемым (читательским) образным смыслом. Причина таких расхождений – чаще всего неучет автором общих закономерностей читательского восприятия. Литературоведение традиционно не занимается аномалиями, оставляя эту работу критикам, которые делают ее на уровне частных замечаний. Между тем многие науки (медицина, психология, лингвистика и др.) изучают отклонения от нормы – именно с целью понять норму. И.П. Павлов разъяснял «закон законов»: «пока закон не нарушается, он может не обнаруживать себя» (Платонов, 1984: 40). Анализируя типичные сбои в системе художественной коммуникации, можно вывести некоторые важные правила построения художественного текста.

Эксперимент

Корпус обсуждаемых нами коммуникативных ошибок проверен в экспериментах со многими читающими. У. Эко, используя в своем эксперименте по восприятию рассказа А. Алле «Вполне парижская драма» в основном метод беседы («пересказ-резюме» читающего), специально оговаривает возможность таких случаев, когда кто-то из испытуемых, «осуществив свое сотрудничество с текстом, ... не в состоянии описать словами этот процесс» (Эко, 2005: 458). Мы стремились подключить более объективные методики (заполнение пропущенного участка текста, «срезы», творческое продолжение и др.), позволяющие фиксировать реальную динамику восприятия при первочтении, не обращаясь к самонаблюдению реципиентов.

Результаты и обсуждение

Нарушение автором фактической точности
Читающий видит, что предметы или явления, известные ему по опыту или как исторические, научные или другие факты, изображены в художественном тексте неверно, в чем-то не со-

ответствуют действительности. Без всякого специального задания, просто потому, что читаемое осмысливается, ему «приходится сравнивать мир, представляемый текстом, ... с тем миром, который структурирован его, читателя, *энциклопедией*» (Эко, 2005: 72).

В текстах определенного жанра требование правдивости нарушается со специальными целями. Сугубо вымышленные ситуации и персонажи, освещенные традицией (джинн из бутылки, говорящая кобылица, привидения и т.п.), мы охотно принимаем в сказках, легендах, фантастических произведениях. Однако и здесь определенная мера должна выдерживаться. Гоголь говорил, что можно писать о яблоне с золотыми яблоками, но не о грушах на вербе.

Искусство (даже реалистическое) – своего рода условность, но оно входит в нашу жизнь на правах действительности. Читатель добровольно принимает иллюзию реальности. На создание этой иллюзии писатели кладут немало сил, и известны случаи, когда они указывали друг другу на промахи типа «развесистой клюквы». Искажение жизненной правды, хотя и невольное, обычно не прощается читателем и может существенно повлиять на общую оценку художественного текста. Имеет значение при этом и степень нарушения точности, и функциональная значимость факта, подвергнувшегося искажению. Ошибка может проскользнуть где-то в проходном эпизоде, а может оказаться в центре сюжетного поворота событий, в ключевой характеристике персонажа – тогда она более грубая, ее влияние на восприятие и оценку текста более существенно.

У О. Манделштама в «Равноденствии» – сразу две фактических погрешности: 1) описывается солнцестояние – самый длинный летний день (тогда как равноденствие – время, когда день и ночь одинаковой длительности); 2) древнегреческие стихи названы «тоническими», тогда как их метрика основана не на ударении, а на долготе слога (о чем он сам говорит в этом стихотворении).

Современный поэт Александр Еременко: «Человек похож на термopару: / если слева чуточку нагреть, / развернется справа для удара. / Дальше не положено смотреть». В стихах Еременко нередки технические термины, но в этом сравнении он ошибается: тут описана не термopара, а биметаллическая пластина, которая при изменении температуры изгибается, – термopара же генерирует электрический ток (Muchnick and Shafarenko, 2009: 316).

У Э. Багрицкого в поэме «Последняя ночь», в эпизоде убийства эрцгерцога Фердинанда в Сараево: «Револьвер вынут из кобуры, / Школяр *обойму вложил*». Однако в револьвер не вкладывают обойму – у убийцы был пистолет. Наследственной выглядит ошибка Е. Рейна в аллюзии на тот же исторический эпизод: «Подвешена «беретта» под пиджак, /.../ наган тяжел, но и попасть легко». «Беретта» – модель пистолета, наган – модель револьвера, так что и у Рейна – полная путаница. Не разбираются наши поэты в оружии...

Писатель должен знать все, о чем пишет! Достоевский доискивался, какие костюмчики носили гимназисты младших классов, чтобы правильно одеть Колю Красоткина и его друзей. Л. Толстой рылся в архивах в надежде узнать, какой масти была лошадь Хаджи-Мурата. Из писем Флобера мы узнаём, что он консультировался на бирже, как и сколько можно проиграть или выиграть (для эпизода всего в 6-7 строк в романе «Воспитание чувств»), путешествовал по Нормандии, чтобы найти место, где поселить Бювара и Пекюше, по Турину – для правдивости деталей в «Саламбо» (теперь ему многое придется переделать), штудировал хирургию по поводу искривлений стопы (неудавшаяся Шарлю Бовари операция), что ему для чего-то нужно пройтись ночью со свечой по огороду – все это отнимало массу времени, но он не хотел допустить ни малейшей погрешности (Флобер, 1984).

Впервые в литературоведческом плане вопрос о подобных ошибках поставил Аристотель в своей «Поэтике». Он указал на несообразность в строках Анакреонта: «С ланью грудною, – *извилисторогую* мать потерявшей / В темном лесу, – боязливая девушка схожа». Осмысливая этот факт, Аристотель делит погрешности на «касающиеся самой сущности искусства» и «совершенно случайные»: «Ведь незначительнее ошибка, если поэт не знал, что оленья самка не имеет рогов, чем если он не живо описал ее» (Аристотель, 1957: 129). Учитывая исходную позицию Аристотеля, можно усматривать в художественном тексте ошибки отражения и ошибки исполнения. В стихотворении А.К. Толстого, где образы строятся как прямое отражение реалий: «Край ты мой, родимый край! / Конский бег на воле. / В небе крик орлиных стай, / Волчий голос в поле», погрешность (орлы не летают стаями) более заметна, чем у Пушкина, когда он говорит о Кутузове: «из стай славной Екатеринских орлов», – здесь образ трансформирован метафорой.

В отношении фактических неточностей читатель обычно гораздо менее придирчив к поэзии, чем к прозе. Оказывает влияние и специфика жанра: в водевиле Чехова «Медведь» герой *вызывает женщину на дуэль*, и мы искренне смеемся над этим. Еще одна составляющая оценки – учет художественного метода: в романтических произведениях допускается больше условностей, чем в реалистических – это понятно.

Бывают случаи, когда читатель видит: хотя и не точно, но зато как хорошо! Батюшков переводит Парни: «Дружбе дам я час единый, / Вакху час и сну другой, / Остальной же половиной / Поделюсь, мой друг, с тобой!». У Парни, как разъясняет Е.Г. Эткинд, «все подсчитано точно: друзьям отдается четверть ночи, сну – другая четверть, а остальные две (т.е. половина ночи) – возлюбленной. У Батюшкова же дружбе отдан час, пиршеству – еще час и третий час – сну. Но тогда в остатке, который получает возлюбленная, оказывается совсем не половина ночи, а намного больше. Однако станем ли мы порицать поэта за такую математическую погрешность? «Для него важнее эмоциональная экспрессия» (Эткинд, 1973: 121). И для нас – тоже.

Иногда автор играет фактической ошибкой – возможно, случайно возникшей, а затем осознанной. В стихотворении А. Цветкова «царская прогулка»:

уцелевшей ногой государь привстал в стременах
впрочем вру ради рифмы зачем стремена пролетке

Стала знаменитой ошибка Маяковского в стихотворении «Бруклинский мост»: «Отсюда безработные / в Гудзон кидались вниз головой». Это было дописано уже по возвращении из Америки, но все же Маяковский не мог не знать, что, хотя Гудзон протекает через Нью-Йорк, Бруклинский мост стоит не на нем. На фоне множества точных деталей, поражающих тонкой наблюдательностью, эта фальшивая кажется искусственно привнесенной. Д. Быков острит: «Безработные у него кидаются в Гудзон, перелетев через весь Манхэттен, чего только не бывает в стране технического прогресса!» (Быков, 2018: 493). Почему же поэт не устранил эту погрешность, на которую ему не могли не указывать? Возникает мысль, что это тоже игра: он оставил ее, чтобы дополнительно пометить «политическую заплату» (как выразился Д. Быков) на своем превосходном тексте.

Противоречие образов

Начнем с примера из В. Жуковского – перевод баллады Гете «Лесной царь». «Кто скачет, кто мчится под холодной мглой? / Ездок запоздалый, с ним *сын молодой*». Читающий вторую строку представляет себе юношу (проверено в экспериментах), но следующая же строка противоречит этому представлению: «К отцу, весь иззябнув, *малютка* приник». Далее несколько раз «дитя» и несколько раз «младенец», в финале: «В руках его мертвый *младенец* лежал», что резко контрастирует с зачином («сын молодой»). Психологи определяют младенческий возраст как время *до года*, в балладе же ребенок трижды вступает в пространственный диалог с отцом, и это вовсе не «младенческий лепет» (пример-пояснение в толковом словаре С. Ожегова). Е.Г. Эткинд, анализируя перевод Жуковского, пишет, что «у Гете всюду только *mein Sohn* и *mein Kind* (мой сын, мое дитя)», и приводит английский перевод второй строки (В. Скотта): «It is the fond Father embracing *his Child*». Но образное противоречие в переводе Жуковского Е. Эткиндом не отмечено – он увлечен чисто стиховедческим анализом и реализацией фольклорной основы (Эткинд, 1973: 107-110). Не говорит об этом противоречии и М. Цветаева – она занята доказательством своей идеи о том, что у Гете ребенок погибает от Лесного царя, а у Жуковского – от страха (ему только показалось) (Цветаева, 1964: 286-289).

Подвидом ошибки «противоречие образов» можно считать их *двоение* – когда перед нами не контрастная пара, но все же образ как бы раздваивается. У Пастернака в финале «Гефсиманского сада»: «И, как сплавляют по реке плоты, / Ко мне на суд, как баржи каравана, / Столетия проплывут из темноты». То они *плоты*, то они же – *баржи*. Образы не укладываются в единое представление.

Противоречия нередко возникают между двумя сравнениями, двумя метафорами или внутри метафоры, между эпитетом и сравнением (или метафорой). «Сплетение разнородных метафор» – В.М. Жирмунский; «несовместимые метафоры» – Е.Г. Эткинд.

Необходимо учитывать, что образное противоречие может быть и намеренным – т.е. приемом, выполняющим какое-то авторское задание, обычно – наглядно продемонстрировать контраст, как, например, в финале тургеневского романа «Рудин»: герой поднимается *на вершину баррикады*, «*карабкаясь*, держа в одной руке *красное знамя*, в другой – *тупую и кривую са-*

блю и др. Контрасты сосредоточены здесь очень густо, завершая ряд сквозных противоречий, на которых держится образ Рудина: портретная зарисовка в начале романа, противоречие между словом и делом и многое другое.

Пространственно-временные смещения

Как установлено психологами (С.Л. Рубинштейн, Н.И. Жинкин, А.Р. Лурия), во внутренней речи линейная схема фразы не обязательна, поле внутренней речи – предметно-изобразительный код. Но приступая к передаче образной мысли, выражая ее для читателя, автор должен построить *линейную* цепочку высказывания, где категория «раньше – позже» имеет очень большое значение. Читающий получает текст «порциями» и, осмысливая его, привязывает (автоматически, не задумываясь) каждую полученную долю информации к предыдущей. И только когда он «спотыкается» ввиду какой-то неувязки, то начинает размышлять, какие особенности текста спровоцировали сбой.

Еще в 30-е годы Б.И. Ярхо предложил метод контрапунктирования – исследование элементов художественного текста «в том порядке, в каком они доходят до сознания воспринимающего произведение в первый раз» – разрядка авторская (Ярхо, 1969: 522). Но лишь начиная с 70-х годов представители рецептивной эстетики (В. Изер, М. Риффатер, С. Фиш) провели ряд экспериментов, фиксирующих, как текст «раскрывается», последовательно поступая в сознание читателя (Fish, 1970). Г.Р. Яусс называет этот процесс «конкретизацией» (Jauss, 1982: 73).

Мы проследим на примерах, какую роль при первочтении играет *привязанность воображения* (влияние освоенной части текста на восприятие последующей) и как при авторском недосмотре может возникнуть ошибочное понимание. Примеры проверены нами в экспериментах по методу «срезов» (закрывается последующая часть текста).

В черновиках «Войны и мира» было (о Друбецком): «Сухое, белокурое, тонкое лицо его... вдруг побледнело после усиленной краски». Инверсия представлений затрудняет восприятие. Толстой почувствовал это и исправил: «Красивое тонкое лицо его покраснело».

Порядок слов и фраз, пространственно-временные отношения между участками текста непосредственно отвечают за возможное несоответствие читательского и авторского смыслов. В стихотворении современного поэта В. Фирсова «Первый учитель» очень наглядно, в зримых

деталях описаны похороны одинокого инвалида войны: «Могилу *землей* закидали, / А после в военкомат / *Огромную пригоршню* сдали / Достойных солдата наград». Какое-то время, по «дороге» к последнему слову, читатель недоумевает: зачем землю с могилы сдавать в военкомат? Ведь он только что представил, как пригоршни *земли* бросали в могилу при прощании с покойным. Привязанность воображения успела сказаться. *Пригоршня земли* – ожидаемый здесь образ, а *пригоршня наград* – никак нет.

При восприятии поэтического текста определенную роль играет «теснота стихового ряда» (термин Ю. Тынянова). У Жуковского:

Он лежал без движенья, как будто по тяжелой работе
Руки свои опустив. Голову тихо склоня,
Долго стоял я над ним, один, смотря со вниманьем.

Хотя *голову тихо склоня* – это уже не о покойном Пушкине, а о самом Жуковском, читатель первоначально относит данную деталь описания тоже к Пушкину; здесь не помогают и знаки препинания: пауза в конце стиха – самая сильная.

На том же эффекте привязанности воображения может основываться сознательный авторский прием. «Я давеча видел диво: сорока летит, а собака на хвосте сидит». Загадка-шутка явно рассчитана на то, что мы представим собаку на хвосте сороки (о котором сказано перед этим), пока не догадаемся, что собака – где-то совсем отдельно – сидит на своем собственном хвосте.

При подозрении на ошибку обязательно нужно проверить предтекст – он даст понять, какие представления уже могли сложиться в творческом воображении читающего. Юному Евтушенко редактор вернул ставшее впоследствии знаменитым стихотворение «Свадьбы», указав на строки: «Летят по стенкам лозунги, / что Гитлеру капут, / а у невесты слезыньки / горячие текут». («Можно подумать, что невесте жаль Гитлера».) Поэт пытался переделать: «Летят по стенкам лозунги, / и с русским пьют якут, / а у невесты слезыньки / горячие текут». Но этот неизвестно откуда взявшийся якут не спасал положение: можно было подумать, что невеста недовольна дружбой народов. Редакторскую придирку следовало отместить сразу, указав на *предшествующие* строки: «сидит мобилизованный растерянный жених», «под пулю немецкою, быть может, упадет» и др. – совершенно ясно, о чем плачет невеста.

Пропуск связующего звена в повествовании

Это – своего рода подвид предшествующего типа ошибок. Психолог А. Бэн наставлял очень строго: «Каждая перемена момента, введение или удаление важного лица или предмета всякий раз должны быть подготовлены и ясно указаны. На это условие, которое необходимо для ясности повествования, часто не обращают внимания, особенно поэты...» (Бэн, 1886: 149).

Разбирая стихи начинающего поэта, М. Исаковский указывает на «разрыв, пустое место, которое автор ничем не заполнил» (Исаковский, 1968: 98). «Пламенеет день погожий, / Близится закат. / С золотою грудой схожи / Стали облака. // Месяц с звездами не ладит – / Ловит на рога, / И ползет туман, как лава, / Тяжело в луга». Картина «пламенеющего дня», лишь близящегося заката и – звездного неба с месяцем непосредственно совмещены, надо было дать для перехода какую-то деталь событийного ряда, забирающую на себя определенное время. Из рецензии А. Макарова на роман С. Залыгина «Тропы Алтая»: «„Ермил Фокич ввел жену“. Но он же из-за стола не вставал!». (Макаров, 1974: 162). Внимание читателя ничем не было отвлечено, он здесь и все видит.

Л. Толстой объясняет автору: «У вас вьюга продолжается всю ночь, а утром крестьянин выходит из избы. Вы говорите просто: он вышел... Но каким образом он вышел? Ведь всю избу замело, перед дверью сугроб. Ему, конечно, пришлось отгрести снег. Надо не только упомянуть об этом, но и показать, как это происходило. Другому автору: «жаба лежит брюхом кверху, а потом говорится сейчас же, что она потащилась дальше. Нужно непременно сказать, как она опять перевернулась спиной кверху» (Толстой, 1965: 15).

Анализируя подобные факты, мы можем сделать выводы о типичных текстовых (структурно-семантических) условиях, при которых происходит или не происходит адекватное восполнение пропущенного звена в воображении воспринимающего. Самый общий вывод такой: если фокус внимания читателя был на время пропуска звена перемещен в другое место или пространство, т.е. если переключение было, то пропуск уверенно заполняется читательским воображением. Если переключения не было, читатель воспринимает текст как дефектный.

Для сравнения приведем пример, когда пропуск звена в повествовании является художественным приемом. Исключительно удачно он работает в рассказе В. Набокова «Пильграм» – о

старом, больном содержателе лавки насекомых, много лет мечтавшем пополнить свою коллекцию бабочек испанскими экземплярами. Жена Пильграма приходит домой поздно из гостей, видит разбросанные вещи. Она зажигает свет в спальне и обнаруживает записку (далее цитируем без купюр):

«„Я уехал в Испанию. Ящиков с алжирскими не трогать. Кормить ящериц“.

На кухне капал кран. Она *открыла глаза, подняла сумку и опять присела на постель*, держа руки на коленях, как у фотографа. Изредка вяло проплывала мысль, что нужно что-то сделать, разбудить соседей, спросить совета, может быть, поехать вдогонку...»

Пильграм умер во время сборов, но она не знает и не видит этого. Между чтением записки и «На кухне капал кран» – явный провал в тексте: жена Пильграма в оцепенении. Вот тогда-то она *закрывает глаза и уронила сумку*. Провал в тексте и провал в сознании – параллельны. Сцена сделана мастерски.

Непреодоление читательского стереотипа

Жизненный опыт, индивидуальная и социальная память читателя, межтекстовая компетенция проявляют себя помимо читательской воли. Под влиянием сходных структур, конфигурации событий, повторяющихся в реальной жизни и в отражающих ее художественных текстах, у воспринимающего вырабатываются стереотипы ситуаций, образов, которые способны оказывать как положительное, так и отрицательное влияние на понимание художественного произведения. Персонажами басен часто бывают животные: мы знаем, что от лисы надо ждать хитрости, от осла – упрямства и т.п.

Характерная ошибка, возникающая при восприятии стихотворения Пушкина «Узник», состоит в том, что орел («мой грустный товарищ») представляется читателям свободным, тогда как по замыслу Пушкина он изображен тоже узником, рвущимся на волю. Таких орлов, привязанных цепью за ногу, он видел во дворе генерала Инзова во время южной ссылки – тогда и был написан «Узник». Ситуация в стихотворении, безусловно, редкая. Орел, по веками сложившемуся представлению, закрепленному жизненным опытом и традицией искусства, – вольная птица, символ свободы. Эта установка, заданная еще прежде чтения текста, влияет на вновь возникающие образные представления. «Орел прилетает к узнику, – говорят читатели, – зовет его, хочет, чтобы и тот был свободен». Фольклорные варианты «Узника» закрепили такое же понима-

ние: «Сижу я, мальчишка, / В темнице сырой. / Ко мне прилетает / Орел молодой».

Анализ показывает, что текст стихотворения Пушкина содержит такие черты, которые не противостоят действию образного стереотипа читателей, а, напротив, как бы даже способствуют его проявлению. «Кровавую пищу клюет под окном» воспринимается как нечто, добытое хищником на воле, в охоте и борьбе. «Под окном» воспринимается как находящийся снаружи, с той стороны (ср. характерную ошибку цитирования: «Кровавую пищу клюет *за* окном»). Однако «под» вполне может быть употреблено в значении «внизу», такие значения находим в других пушкинских текстах: «...И груды книг, и под окном / Кровать, покрытую ковром» (Татьяна в кабинете Онегина). «Свободный» же орел под окном означает для читателей: прилетевший к узнику и зовущий его оттуда, с воли. Ср. отражающий такое же понимание перевод Л. Первомайского: «Клюе й заглядае до мене в вікно»). «Махая крылом», живописные детали последней строфы (море, горы, ветер) тоже, помимо авторской воли, поддерживают стереотип. Инерция образного мышления приводит к тому, что хрестоматийно известное стихотворение Пушкина в значительной части своего содержания понимается большинством читателей неадекватно.

Действие стереотипа прослеживается и при понимании стихотворения Пушкина «Ворон к ворону летит...». Его сюжет и финал многие читатели понимают неверно: жена ждет, веря, что ее любимый жив. Сказывается веками сложившееся представление об идеале, нравственной норме, получившее отражение в народно-поэтическом творчестве. Некоторые структурно-семантические особенности текста «провоцируют» действие образного стереотипа. Вольное переложение старой шотландской баллады Пушкин стилизовал под русский фольклор, заменив при этом «рыцаря» «богатырем», «у старой ограды» – «в чистом поле под ракушкой», а «красотку»

(«подружку») – «хозяйкой» (решающая для восприятия замена). Сложившаяся установка перебарывает предельно отчетливые сигналы текста: «Кем убит и отчего, / Знает сокол лишь его, / Да кобылка воронья, / Да хозяйка молодая». Игра двойным смыслом в великолепном пушкинском финале: «А хозяйка ждет милого, / Не убитого, живого» – не улавливается большинством читающих.

Мы видим, что проблема преодоления стереотипа восприятия может стоять и в начале, и в конце коммуникативной цепи. Писатель стремится направлять читателя по нужному пути; однако, как сказал И. Сельвинский, «только и ты поработай, читатель: / Тоннель-то роется с двух сторон».

Заключение

Результаты проведенного исследования противостоят идее о принципиальной «открытости» любого художественного текста, предполагающей право каждого читателя понимать текст по-своему: «идеального читателя» не существует, – это «структурная невозможность» (Iser, 1976: 21). Мы рассмотрели типы расхождений, действующих на уровне первочтения, между авторской образной мыслью и той, которая создается в читательском воображении. Эксперимент обнаруживает, какие общие закономерности читательского восприятия задействованы в данном процессе. В результате выявлены правила, помогающие пишущему строить такую стратегию текста, которая позволяет избежать подобных ошибок, а литературоведу – объективно оценивать достоинства и недостатки анализируемого произведения.

Исследование выполнено за счет средств гранта АР05136097 Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан в КазНУ им. аль-Фараби.

Литература

- Naumann M. Literatur und Probleme ihrer Rezeption. In: Sozialgeschichte und Wirkungsästhetik, Herausgegeben von Peter Uwe Hohendahl. Frankfurt a. – М.: Athenäum-Fischer-Taschenbuchverlag, 1974. – S. 215-237.
- Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий. – М.: Высшая школа, 1984. – 174 с.
- Эко У. Роль читателя: Исследования по семиотике текста. – СПб.: Symposium, М.: Издательство РГГУ, 2005. – 501 с.
- Muchnick S., Shafarenko A. Salt Crystals on an Axe: Twentieth-Century Russian Poetry in Congruent Translation: A Bilingual Mini-Anthology. – Godalming: Ancient Purple, 2009. – 371 p.
- Флобер Г. О литературе, искусстве, писательском труде: Письма. Статьи. В 2 т. – М.: Художественная литература, 1984, т. 1 – 518 с, т. 2 – 503 с.
- Аристотель. Поэтика: Об искусстве поэзии. – М.: Художественная литература, 1957. – 184 с.

- Эткинд Е.Г. Русские поэты-переводчики от Тредиаковского до Пушкина. – Л.: Наука, 1973. – 248 с.
- Быков Д.Л. Маяковский: Трагедия-буфф в шести действиях (ЖЗЛ). – 2-е изд. – М.: Молодая гвардия, 2018. – 716 с.
- Цветаева М.И. Два Лесных Царя // Мастерство перевода. 1963. – М.: Советский писатель, 1964. – С. 286-289.
- Ярхо Б.И. Методология точного литературоведения (набросок плана) // Труды по знаковым системам IV. – Тарту: Тартуский университет, 1969. – С. 515-528.
- Fish S. Literature in the Reader: Affective Stylistics. In: *New Literary History* 2, No. 1 (1970). Pp. 70-100.
- Jauss H.R. *Towards an Aesthetic of Reception*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1982, 264 p.
- Бэн А. Стилистика и теория устной и письменной речи. – М.: Изд. К.Т. Солдатенкова, 1886. – 293 с.
- Исаковский М.В. О поэтах, о стихах, о песнях. – М.: Советский писатель, 1968. – 487 с.
- Макаров А.Н. Критик и писатель. – М.: Советский писатель, 1974. – 463 с.
- Толстой Л.Н. Толстой-редактор: Публикация редакторских работ Л.Н. Толстого; ред. Э.Е. Зайденшнур. – М.: Книга, 1965. – 328 с.
- Iser W. *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response*. London and Henley: Routledge & Kegan Paul, 1978, 151 p.

References

- Aristotle. *Poetika: Ob iskusstve poezii* [Poetics: On the art of poetry]. Moscow: Hudozhestvennaja literatura, 1957. 184 p. (transl. from Greek)
- Bain A. *Stilistika i teorija ustnoj i pis'mennoj rechi* [English composition and rhetoric: A manual]. Moscow: K.T. Soldatenkov, 1886. 293 p. (transl. from Engl.)
- Bykov D.L. *Majakovskij: Tragedija-buff v shesti dejstvijah* [Mayakovsky: Tragedy buff in six acts], 2nd ed. Moscow: Molodaja Gvardija, 2018. 716 p. (In Russian)
- Eco U. *Rol' chitatelja: Issledovanija po semiotike teksta* [The role of the reader: Explorations in the semiotics of texts]. Saint-Petersburg: Symposium, Moscow: RGGU, 2005. 501 p. (transl. from Engl.)
- Etkind E.G. *Russkie poety-perevodchiki ot Trediakovskogo do Pushkina* [Russian poets-translators from Trediakovsky to Pushkin]. Leningrad: Nauka, 1973. 248 p. (In Russian)
- Fish S. Literature in the Reader: Affective Stylistics. In: *New Literary History* 2, No. 1 (1970). Pp. 70-100. (In English)
- Flaubert G. О литературе, искусстве, писательском труде: Pis'ma. Stat'i [On literature, art and writer's work: Letters. Articles]. In 2 vol. Moscow: Hudozhestvennaja literatura, 1984. 518 p. (vol. 1), 503 p. (vol. 2). (transl. from French)
- Isakovskij M.V. **О поэтах, о стихах, о песнях [On poets, poems and songs]. Moscow: Sovetskij pisatel', 1968. 487 p. (In Russian)**
- Iser W. *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response*. London and Henley: Routledge & Kegan Paul, 1978. 151 p. (In English)
- Jauss H.R. *Towards an Aesthetic of Reception*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1982. 264 p. (In English)
- Makarov A.N. *Kritik i pisatel'* [Critic and writer]. Moscow: Sovetskij pisatel', 1974. 463 p. (In Russian)
- Muchnick S., Shafarenko A. *Salt Crystals on an Axe: Twentieth-Century Russian Poetry in Congruent Translation: A Bilingual Mini-Anthology*. Godalming: Ancient Purple, 2009. 371 p. (In English)
- Naumann M. *Literatur und Probleme ihrer Rezeption*. In: *Sozialgeschichte und Wirkungsästhetik*, Herausgegeben von Peter Uwe Hohendahl. Frankfurt a. M.: Athenäum-Fischer-Taschenbuchverlag, 1974. S. 215-237. (In English)
- Platonov K.K. *Kratkij slovar' sistemy psihologicheskikh ponjatij* [A concise dictionary of the system of psychological terms]. Moscow: Vysshaja Shkola, 1984. 174 p. (In Russian)
- Tolstoj L.N. **Tolstoj-redaktor: Publikatsija redaktorskih rabot L.N. Tolstogo [Tolstoy the editor: Editorial works by L.N. Tolstoy]**, ed. E.E. Zaydenshnur. Moscow: Kniga, 1965. 328 p. (In Russian)
- Tsvetaeva M.I. **Dva Lesnyh Tsarja [Two Erlkings]. In: Masterstvo perevoda 1963 [The art of translation 1963]. Moscow: Sovetskij pisatel', 1964. Pp. 286-289. (In Russian)**
- Yarkho B.I. **Metodologija tochnogo literaturovedenija (nabrosok plana) [Methodology of a precise science of literature (an outline plan)]** In: *Trudy po znakovym sistemam 4* [Sign system studies 4]. Tartu: Tartuskij universitet, 1969. Pp. 515-528. (In Russian)

Алекперова Л.З.,

диссертант Института литературы имени Низами Гянджеви
Национальной Академии наук Азербайджана,
Азербайджан, г. Баку, e-mail: elekberova.lale@mail.ru

ОБРАЗ ФИЗУЛИ В ЛИРИКЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПОЭТОВ XX ВЕКА

Поэзия XX века прошла разные этапы в соответствии с политическими событиями. В двадцатом веке Азербайджанская литература получила множество инноваций благодаря различным историческим и литературным изменениям. В то время, когда арабский и персидский языки доминировали над турецким языком, Физули писал пьесы на своем родном языке и играл важную роль в формировании национальной литературы и языка. В статье исследуется влияние наследия Физули на произведения Балаша Азероглу и Али Карима, живших в этот период. Физули был представлен как символ национальной поэзии в творчестве Балаша Азероглу. «Безумная ива» Балаша Азероглу – это произведение, посвященное Физули и его героям. Встреча поэта с этим деревом напоминает ему Физули и его знаменитого героя. «Безумная ива» превращается в символ безумства. Когда Али Карим говорит о самом Физули, он обращается к его творчеству. Али Карим вспоминает Физули в своем стихотворении «Азербайджан» и называет его «всемирно известным мастером слова, который видит все оттенки любви». В статье все эти вопросы были исследованы на обширном материале из творчества этих поэтов современности.

Ключевые слова: Физули, поэт, влияние, любовь, творчество.

Alekberova Lale Zakir gizi,

Dissertant of Nizami Ganjavi Institute of Literature
of National Academy of Sciences of Azerbaijan,
Azerbaijan, Baku, e-mail: elekberova.lale@mail.ru

Fuzuli's image in the Azerbaijani lyrical poetry of the XX century

The history of XX century poetry has gone through various stages in accordance with the political events. Throughout of the XX century Azerbaijan literature by experiencing different historical and literary changes has gained numerous innovations. In the period when Arabian and Persian languages dominated over Turkish language, Fuzuli has written works in his mother tongue and played a major role in the formation of national literature and language. In the article adherence to Fuzuli's heritage is seen in Balash Azeroghlu's and Ali Karim's creative work who lived in that period. In Balash Azeroghlu's creative work Fuzuli was introduced as a symbol of national poetry. Balash Azeroghlu's "Majnun Willow" poem is a work dedicated to Fuzuli and his heroes. The poet's meeting with this tree reminds him Fuzuli and his famous hero. By its own epithet "Majnun willow" turned into a symbol of madness of love. While emphasizing Fuzuli, Ali Karim uses his creativity. Ali Karim recalls Fuzuli in his poem "Azerbaijan", calling him "a open-hearted master who feels all the shades of love". Generally, Fuzuli is presented as a symbol of whole Azerbaijan in the XX century Azerbaijan poetry. Ali Karim also emphasizes opening the door of art and poetry by Fuzuli's influence, his master's role in joining this magical world, and considers him as a teacher.

Key words: Fuzuli, poet, influence, love, creativity.

Алекперова Лала Закир кызы,

Азербайжан Ұлттық ғылым академиясы Низами Гянджеви атындағы
Әдебиет институтының диссертанты,
Әзербайджан, Баку қ., e-mail: elekberova.lale@mail.ru

XX ғасыр Азербайжан ақындары лирикасындағы Физули образы

XX ғасыр поэзиясы саяси оқиғалармен қабаттаса отырып түрлі кезеңдерден өтті. Жиырмамыншы ғасырда Азербайжан әдебиеті түрлі тарихи және әдеби өзгерістерге байланысты көптеген жаңалықтарға ие болды. Араб, парсы тілдері түркі тілдерінен үстем болып тұрған кездің өзінде Физули пьесаларын ана тілінде жазуы арқылы ол ұлттық әдебиет пен тілді

қалыптастыруда маңызды роль атқарды. Мақалада Физули мұраларының Балаша Азероглу және Али Карим шығармаларына тигізген ықпалы туралы айтылады. Физули бұл кезеңде Балаш Азероглу шығармашылығында ұлттық поэзияның символы сияқты болды. Балаш Азероглудың «Безумная ива» шығармасы Физулиге және оның кейіпкерлеріне арналған туындысы еді. Ақынның бұл ағашпен кездесуі оған Физулиді, оның атақты кейіпкерін еске түсіреді. «Безумная ива» ақылсыздық символына айналады. Али Карим Физули туралы айтқанда оның шығармашылығына көңіл бөледі. Али Карим Физулиді өзінің «Азербайжан» атты өлеңінде еске ала отырып, оны «Махаббатың бүкіл нәзік қырларын көре білетін сөздің дүниежүзіне белгілі шебері» деген баға береді. Мақалада осы мәселелердің барлығы қазіргі заман ақындарының шығармашылығынан алынған мол материалдар негізінде зерттеледі.

Түйін сөздер: Физули, ақын, ықпал, махаббат, шығармашылық.

Введение

Азербайджанская поэзия XX века в соответствии историко-политическим событиям прошла через разные этапы. Этот процесс проходил в соответствии с историческими событиями. Революции, происходившие в начале века, стали причиной нововведений в обществе. Азербайджанская литература, на протяжении XX века испытывавшая различные исторические и литературные перемены, в течение одного века пережила множество новшеств. Так, эти нововведения проявились и в области поэзии. Отдаление от классиков, направление к новизне было основным замыслом «Советской идеологии» в XX веке, что проявлялось в творчестве многих поэтов. Однако не забывшие свою национальную идентичность Азербайджанские поэты, по возможности обращались к классическим традициям. Таким образом, даже потребность эпохи не смогла стереть следы Физули.

Хотя Мирза Фатали Ахундзаде в своей статье «Поэзия и проза» попытался сломать магию Физули, но сферу воздействия гениального поэта на своих последователей уменьшить не смог. Не только в XIX, даже в XX веке для многих представителей слова и искусства творчество Физули оставалось примером. В этом контексте в XX веке в творчестве разных поэтов встречаются посвященные Физули стихотворения и поэмы, символические выражения и фразы. В этом смысле особое внимание привлекает творчество таких поэтов, как Микаил Мушфиг, Ахмед Джавад, Балаш Азероглу, Самед Вургун, Али Карим, Бахтияр Вахабзаде.

Эксперимент

Поэма Балаша Азероглу «Безумная ива» посвящена великому Азербайджанскому поэту Физули и его героям. Стихотворение было написано в Берлине:

Berlində yağışlı payız günləri,
Bulud göz yaşıyla uyur şəhəri.
Küçələr bomboşdur, nə səs, nə adam,
Mənsə tək otaqda lap darıxmışam.
Çıxıram şəhərə...
Sısqa yağışda
Göz yaş axıdır ağac da, daş da.
Kiçik bir meydandan keçdiyim zaman,
Görkəmi pərişan, özü pərişan
Bir məcnun söyüdü görürəm birdən.
Onun qabağında dayanıram mən.
Bir arxın üstündə o durmuşdur tək,
Sakitlik içində fikrə gedərək...
Saçları qarışmış zəmanə kimi,
Özüsə hər şeyə biganə kimi (Azərbaycan, 1991: 122)

*Дождливые осенние дни в Берлине,
Туча своими слезами моет город.
Улицы пустынные, ни звука, ни человека,
А я один в комнате совсем заскучал.
Выхожу в город...
В мелкий дождь
Слезы льет и дерево, и камень.
Когда проходил через площадь маленькую,
Расстроенный и видом, и душой
Безумную иву вижу
Перед ним останавливаюсь я.
Одна она стоит возле канавки,
Задумавшись в тишине...
Волосы спутались, как времена,
А сам как равнодушный ко всему.*

Результаты и обсуждение

Таким образом, встреча Балаша Азериоглу на чужбине с носящим имя Меджнуна деревом напоминает ему Физули и его знаменитого героя. Безумная ива своим эпитетом (*меджнун-безумный*) превратилась в символ безумства:

Busouyuq şəhərdə necə dözüro?
Burda nə axtarı, kimi gözür o?

Məcnun söyüdmüdür belə lal durur?
 Yox, o Məcnun deyil,
 Bir xəyal durur...
 Məcnuna oxşayır görkəmində o,
 Olmamış məcnunluq aləmində o. (Azeroglu, 1991:122)

*Как терпит она в холодном городе этом?
 Что и кого ищет она здесь?
 Не безумна ли ива это так безмолвно стоит?
 Нет, не Меджнун она,
 Стоит некий мираж...
 Внешне похоже на Меджнуна она,
 Все же не была она в мире безумцев.*

Удивляющийся тому, как выросла в холодном и невыгодном климате ива, как оказалась в чужом краю, поэт напоминает, как и герой Физули – Меджнун – не склонился перед правилами своего времени:

Qılıncda, nizə də, oxda, zəncirdə
 Saxlaya bilmədi onu bir yerdə.
 Gəzdi iqlim-iqlim o gənc yaşında
 Məhəbbət, sədaqət, haqq savaşında
 Neçə hökmdarı saldı taxtından,
 Neçə səngavər də kəsib baxtından
 Məcnunla duranda qabaq-qabağa
 Qanlı qılıncını atdı torpağa. (Azeroglu, 1991:123)

*Ни меч, ни копье, ни стрела, ни цепь
 Не удержали его на одном месте.
 В юные годы исходил он места один за другим
 В борьбе за любовь, верность, право
 Сколько правителей сверг с трона
 И сколько рыцарей, обидевшись на судьбу,
 Стоя лицом к лицу с Меджнуном,
 Окровавленный меч бросили на землю.*

Балаш Азероглу вступает в диалог с Меджнуном, которого представил как символ борьбы, и отмечает, что и Физули слушает их и даже присоединяется к ним:

Dağlarda əks olur “Ya Qeys” kəlməsi,
 Onun məhəbbəti, dərdi, nəğməsi
 Sənin həsrətindir, sənin fərağın.
 İnsanın, dövrünün, bir də toprağın,
 Mən illik dərdini danışır bizə.
 Sanki Füzuli də qarışır bizə
 Ona qulaq asır... (Azeroglu, 1991: 124)

*В горах отображаются слова «эй, Гейс»,
 Его любовь, горе, песня
 Твоя тоска, твоя печаль.*

*Человека, эпохи земли,
 Тысячелетнее горе рассказывает нам.
 Словно и Физули присоединяется к нам
 Слушает его...*

Б. Азероглу в поэме по мере необходимости обращается и к творчеству Физули, и пользуется двусторонними поэтами для обоснования и усиления своих взглядов и создания образности. Например:

Eyxəş olməstki, bilməzqəmiəlmənə imiş,
 Nə çəkiraləm üçünqəm, nə bilərqəmnə imiş
 (Azeroglu, 1991: 125)

*Как прекрасно, не зная каковы горечи мира,
 Не печалится о мире, и не знает, что такое печаль.*

Естественно, хотя образ Меджнуна после Низами Гянджеви был воспроизведен пером десятков поэтов, только Физули смог возвысить его до уровня художественного героя, и Балаш Азероглу с сожалением подчеркивает, что после этих двух создавших литературную школу личностей творческие поиски продолжились, однако герои на их уровне созданы не были:

Dedim: – Tarix oldu sən doğan illər,
 Mən tufan içindən keçsə də bəşər
 Səni unutmadı yənə heç zaman.
 İstəyim budur ki, səni bu dövrən
 Yenidən doğaraq öz oğlu kimi,
 Yaşatsın Nizami, Füzuli kimi (Azeroglu, 1991: 126)

*Сказал я: – Историей стали годы, тебя породившие,
 Хоть и прошло сквозь тысячи бурь человечество
 Тебя не забывало никогда.
 Желание мое в том, чтобы тебя время это
 Заново породив, как сына своего,
 Жизнь дала как Низами, Физули.*

В целом, в поэзии XX века Физули представлен в качестве символа национальной поэзии. Мы видим это и в творчестве Балаша Азероглу:

Ey filosof dostum!
 İndi elə oğul istəyir Vətən
 Füzulinin “nəzmi-nazik”
 Yazdığı dildə
 Yadlara meydan oxuya bilsin (Azeroglu, 1991: 105)

*Эй, мой друг-философ!
 Сейчас нуждается Родина в сыне таком
 Что на языке «утонченной поэзии»,*

*На котором Физули писал
Сумел бросить вызов чужакам.*

Естественно, то, что Физули в Багдадской среде, в период чуть ли не господства арабского и персидского языка над тюркским, писал произведения на родном языке, сыграл большую роль в формировании национальной литературы и языка. Преобладание в XX веке на севере Азербайджана русского языка, на юге персидского языка, попытки заставить забыть родной язык, вынуждают Балаша Азероглу стоять на страже языка, и он призывал своих современников присоединиться к этому процессу.

Одним из поэтов азербайджанской поэзии XX века, попавших под магию Физули, был Али Карим. Газели Физули «воспламенили» и его душу:

Neçə yerdən odlayır ürəyimi
Füzulinin qəzəli.
Arzuları oyadır,
Bulaq üstədən qayıdır.
Başda – yelənmi tir-tir əsən,
Üzdə təbəssümdən – ay (Javad, 2005: 23)

*В скольких местах воспаляет душу
Газели Физули.
Пробуждают мечты,
Возвращается от источника.
На голове дрожат локоны,
На лице улыбка словно луна.*

В общем, портрет Физули в творчестве Азербайджанских поэтов занимает одно из основных мест, и с такими образцами, которые можно назвать портретными стихотворениями, сталкиваемся и в творчестве Али Карима:

Dünya səni qocaltdı yaşdın olsun deyə
Gömlüdü dərdin yerə, ucaldı ahın göyə.
Dərdə şərik – dərd özü, sükut – suala cavab.
Qranit dağlar belə, gətirməzdı buna tab.
Füzuli, o nə dövrən!.. – Görsələr yanır insan
Yananaodverdiilər (Karim, 2004: 32)

*Мир состарил тебя, чтобы ровесником твоим быть
Время твоё закопано в землю, вздох твой поднялся до небес.
Друг печали – сама печаль, тишина – ответ на вопрос.
Даже гранитные горы не выдержали бы это.
Физули, что за время!.. – Увидели б, что горит человек
Горящему подали бы огня.*

В стихотворении в гиперболизированном виде еще раз говорится о горе Физули. Подчер-

кивается старение из-за мыслей о горести мирской, тяжести этой ноши, дохождение до небес и вид на горести Физули со всех сторон древнего Востока. Али Карим, рассказывая о Физули, и сам пользуется его творчеством, в строках «время твоё закопано в землю, вздох твой поднялся до небес» ощущается влияние газели «Не хочу жить без любимой» и в строках «Друг печали – сама печаль, тишина – ответ на вопрос» – влияние строк «Бессилен друг, коварно время, страшен рок, Участья нет ни в ком, лишь круг врагов широк» (Füzuli, 2005: 243). В общем, известность гениального поэта печальными нотками жизни, своими газелями, исполнение газелей мугамными певцами – ханенде являются обращающими на себя внимание в этих изображениях моментами:

Gəldi kəsdi qapının ağzını şöhrətlə ad.
Ey böyük ustad,
Heyhat,
Ürəyində oada, şöhrətə yervardımı?
Mın bir kədər əlindən
Orda yer qalardımı?
Gəldi cavan bir qızın
Vədəsiz məhəbbəti,
Könlündə dərd əlindən
Bu eşqə yer vardımı?
Bəzən də xanəndənin
Cilvələndi sənəti,
Qəzəllərindən ayrı
Qəzəl oxunardımı?
Doğma sözlərinə də
Qəlbində yervardımı? (Karim, 2004: 33)

*Пришли, встали у дверей слава, имя.
Эй, великий наставник,
Увы,
Если в сердце место тому имени, той славе?
Из-за тысяч горестей
Есть ли там место?
Пришла к юной девушке
Несвоевременная любовь,
В душе из-за горестей
Есть ли этой любви место?
И порой ханенде
Приукрасило искусство,
Отдельно от его газелей
Пелись бы газели?
И родным словам
Есть ли в душе место?*

Передавание газелей Физули из уст в уста еще при его жизни, пользование современни-

ками, в том числе турецкими поэтами Баги, Зати, его творчеством, известно из истории литературы.

Естественно, что, как и другие поэты, и Али Керим находится под магией стихотворений Физули; и он ищет следы своих предшественников в небесах, подчеркивает, что зажженный ими огонь в небесах вечно пылает:

*Göydə şəfəqlər saçan
Ahına baxdı, daldı.
Dedilər ki, fələklər
Yaratmışdır bu odu,
Fəqət bu oda yanan
Fələklər özü oldu.
Baxıram ucalardan
Gəlir Füzuli səsi.
Görünür ucalarda
Onun nurlu izləri.
O ulduzlar
Füzuli yanğısının közləri,
O Günəş də Füzuli odunun nişanəsi.* (Karim, 2004: 34)

И небеса на пылающий
Огонь посмотрели, задумались.
Сказали, что небеса
Сотворили сей огонь,
Но горящие этим огнем
Небеса погибли сами.
Вижу, с небес
Идет голос Физули.
Видны в небесах
Его светлые следы.
Те звезды
Угольки пламени Физули,
И то Солнце – знак огня Физули.

Али Карим вспоминает Физули и в стихотворении «Азербайджан», именуя его «видящим все оттенки любви мастером с мировым сердцем». В общем, в азербайджанской поэзии XX века Физули представлен в качестве символа всего Азербайджана:

*Azərbaycan!
Odlar yurdu!
Ürəklərin odundan
Yaranmış bir diyar.
Dostuyla hər dərdi-mələli,
Sevinci bir duyar.
Azərbaycan –
Tarixlər şahidi,
Nizamisi sərhədsiz təfəkkürü,
Nəsimisi həqiqət fəhidi.
Füzulisi – könlün*

*Hər guşəsindən xəbər verən,
Eşqin bütün çalarlarını görən
Dünya ürəkli bir sənətkar.* (Karim, 2004: 36)

*Азербайджан!
Страна огней!
Из огня сердце
Созданный край.
С другом все беды,
Радость вместе оцуют.
Азербайджан –
Истории свидетель,
Низами с безграничным сознанием,
Насими, что истины шехид.
Физули о душе
Каждом уголке сообщающий,
Видящим все оттенки любви
Мастером с мировым сердцем.*

Али Керим также подчеркивает, что открыл двери искусства и поэзии именно с помощью Физули, отмечает роль своего учителя во вхождении в этот волшебный мир, и полагает его своим учителем:

*Bir axşam dedin ki, möhkəm ol, Əli!
Səninki şeirdir,
Səninki sənət!
Dedin o sözləri bir dostuma da
Nə isə... qisməti deyilmiş əlbət.
Sənin işarənlə tapdım ünvanı,
Döydüm Füzulinin qarısını mən.
Sənin o sözlərin deyilməsəydi,
Nəçiydim indi mən,
Hardaydım görün? (Karim, 2004: 74)*

*Как-то вечером сказал ты, будь стоек, Али!
Твое – поэзия,
Твое – искусство!
Сказал те слова и другу моему
Что ж... не судьба ему, видимо.
По знаку твоему нашел адрес,
Постучался в двери к Физули я.
Если бы не были сказаны те слова твои,
Кем был бы я,
Где находился бы?*

Заключение

Таким образом, вышесказанное показывает значимое место классической литературы в той или иной форме даже в Азербайджанской литературе современного периода. Великий поэт средневековья Физули представлен как символ всего Азербайджана в поэзии XX века.

Литература

- Ахундов М.Ф. – В. Ф. Пустарнаков // Новая философская энциклопедия: в 4 томах. Т. 1. – Москва: Мысль, 2010. – 2816 с.
- Азероглу Б. Избранные произведения: в двух томах. Т. 1. Стихотворения и поэмы. – Баку: Азериздат, 1991. – 325 с.
- Gibb E. A history of Ottoman poetry. – Volume 3. – London: Luzac, 1904.
- Джавад А. Избранные произведения. – Баку: Восток-Запад, 2005. – 296 с.
- Керим А. Избранные произведения. – Баку: Лидер, 2004. – 336 с.
- Бертельс Е. Избранные труды. Том 2. Низами и Физули. – Москва, 1962. – 556 с.
- Крымский А. История Турции и её литературы. Т. 1. – Москва, 1910. – 234 с.
- Физули М. Произведения: в шести томах. Т. I. / составитель Г. Араслы, редактор Т. Керимли. – Баку: Восток-Запад, 2005. – 400 с.
- Физули М. Произведения: в шести томах. Т. II том. / составитель Г. Араслы, редактор Т. Керимли. – Баку: Восток-Запад, 2005. – 336 с.
- Физули М. Произведения: в шести томах. Т. III. / составитель Г. Араслы, редактор Т. Керимли. – Баку: Восток-Запад, 2005. – 442 с.
- Физули М. Произведения: в шести томах. Т. IV. / составитель Г. Араслы, редактор Т. Керимли. – Баку: Восток-Запад, 2005. – 344 с.
- Физули М. Произведения: в шести томах. Т. V. / составитель Г. Араслы, редактор Т. Керимли. – Баку: Восток-Запад, 2005. – 224 с.
- Физули М. Произведения: в шести томах. Т. VI. / составитель Г. Араслы, редактор Т. Керимли. – Баку: Восток-Запад, 2005. – 384 с.

References

- Akhundov M.F. (2010). *Novaya filosofskaya ensiklopediya* [New philosophical encyclopedia]. Volume 1. Moscow: Misl: 2010. 2816 p. (in Russian)
- Azeroglu B. (1991). *Izbranniye proizvedeniya* [Chosen works]. In two volumes, the first volume. Poems. Baku:Azerizdat. 325 p. (in Azerbaijani)
- Bertels Y. *Izbranniye proizvedeniya* [Chosen works]. The 2 volume. Nizami and Fuzuli. Moscow, 1962. 556 p. (in Russian)
- Javad A. (2005). *Izbranniye proizvedeniya* [Chosen works]. Baku:Vostok-Zapad. 296 p. (in Azerbaijani)
- Karim A. (2004). *Izbranniye proizvedeniya* [Chosen works]. Baku: Lider. 336 p. (in Azerbaijani)
- Krimskiy A. *Istoriya Tursii i ee literaturi* [The Turkish history and literature]. The 1 volume. Moscow: 1910. 234 p. (in Russian)
- Fuzuli M. (2005). *Proizvedeniya* [Works]. In six volumes. The I volume. Baku: Vostok-Zapad. 400 p. (in Azerbaijani)
- Fuzuli M. (2005). *Proizvedeniya* [Works]. In six volumes. The II volume. Baku: Vostok-Zapad. 336 p. (in Azerbaijani)
- Fuzuli M. (2005). *Proizvedeniya* [Works]. In six volumes. The III volume. Baku: Vostok-Zapad. – 442 p. (in Azerbaijani)
- Fuzuli M. (2005). *Proizvedeniya* [Works]. In six volumes. The IV volume. Baku: Vostok-Zapad. 344 p. (in Azerbaijani)
- Fuzuli M. (2005). *Proizvedeniya* [Works]. In six volumes. The V volume. Baku: Vostok-Zapad. 224 p. (in Azerbaijani)
- Fuzuli M. (2005). *Proizvedeniya* [Works]. In six volumes. The VI volume. Baku: Vostok-Zapad. 384 p. (in Azerbaijani)
- Gibb E. *A history of Ottoman poetry*. The 3 volume. London: Luzac: 1904 (in English)

Амирли Э.Г.,

старший научный сотрудник отдела «Деде Коркут»
Института фольклора Национальной Академии наук Азербайджана,
Азербайджан, г. Баку, e-mail: elnara.amirli@mail.ru

МИРОВАЯ ФОЛЬКЛОРИСТИКА О ЖАНРЕ ЛЕГЕНДЫ И АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ЛЕГЕНДЫ

Увеличение количества фольклорных текстов какого-либо народа порождает проблему систематизации этих текстов. Каталогизация фольклорных текстов становится причиной возможности получить источники нужных исследователям материалов с помощью особых указателей. Проблема систематизации фольклорных текстов выдвигает на передний план проблему определения жанровых особенностей. Для уточнения жанра текстов, традиционно, сначала необходимо усвоить существующие о жанре теоретические взгляды и выбрать соответствующие тексты из азербайджанского фольклора. Одним из таких жанров в фольклоре является легенда. Как известно, легенда – это эпический жанр прозаического фольклора. Легендой также принято называть письменное предание об исторических личностях и событиях. Легенды отличаются от других жанров фольклора. Например, от мифа их отличает то, что они не связаны с каким-либо ритуалом, от волшебной сказки тем, что в легенде чудо воспринимается как достоверное событие. До настоящего времени в мировом фольклоре легенды каталогировались либо односторонне, либо вместе с преданиями, верованиями, меморатами и другими текстами.

В азербайджанском фольклоре есть группа текстов, которые подобны мифам и преданиям. Однако в этих текстах существует ряд повторяющихся элементов. Эти тексты о сотворении, опираются на существующую действительность, дают информацию о ее этиологии.

Ключевые слова: систематизация, легенда, предание, миф, сотворение, действительность, жанр.

Amirli Elnara Huseyn kizi,
senior scientific researcher of Institute
of Folklore National Academy of Sciences of Azerbaijan,
Azerbaijan, Baku, e-mail: elnara.amirli@mail.ru

World folk-lore studies about legend genre and Azerbaijan legends

Lack of systematic catalogs makes it difficult for investigators to use texts and requires both intense labor and a long time. Systematization of materials causes researchers to easily access the source of the materials they need by special marks. The systematization will enable researchers to get acquainted with many sources through specific editions. Problems of systematization of materials requires genre definition. So, we need to study the genre specificity to group materials for catalog. One such genre in folklore is legend. As is known, legend is an epic genre of prosaic folklore. Legend is also commonly referred to as written legend about historical personalities and events. Legends differ from other genres of folklore. For example, from the myth of their distinguished that they are not connected with any ritual, from the magic fairy tale that in legend miracle is perceived as a reliable event. So far, legends sometimes have been cataloged unilaterally and sometimes cataloged with beliefs, memoirs and other texts in the world folklore. Traditionally, at first theoretical ideas about the genre should be studied and appropriate texts from Azerbaijani folklore should be selected.

There are some texts in Azerbaijani folklore that resemble myths and traditions. However, these texts have many recurring attributes. These texts are based on actual reality, and provide information on its etiology.

Key words: systematization, legend, narration, myth, origin, reality, genre.

Амирли Э.Г.,

Азербайжан Ұлттық Ғылым академиясы Фольклор институты
«Деде Коркут» бөлімінің аға ғылыми қызметкері,
Әзірбайжан, Баку қ., e-mail: elnara.amirli@mail.ru

Әлемдік фольклористика аңыз жанры туралы және азербайжан аңыздары

Қайсы бір халықтың фольклорлық мәтіндері санының көбеюі ол мәтіндерді жүйеге түсіру мәселесін туындатады. Фольклорлық мәтіндерді каталогке түсіру, оларды қажетті көрсеткіштермен жабдықтау зерттеушілердің өздеріне қажетті материалдарды тез тауып алуына көмектеседі.

Фольклорлық мәтіндерді жүйеге түсіру мәселесі ең алдымен аңыздардың жанрлық ерекшеліктерін ашып алуды талап етеді. Ал мәтіннің жанрлық ерекшеліктерін білу үшін, әуелі, дәстүрлі түрде, біз әңгіме етіп отырған жанр туралы теориялық көзқарастарды толық меңгеріп алу қажет. Ауыз әдебиетінде осындай жанрлардың бірі – аңыз. Аңыз прозалық ауыз әдебиетінің эпикалық жанры екендігі белгілі. Сондай-ақ тарихи тұлғалар мен тарихи оқиғалар туралы жазба мұралар да аңыз болып саналады. Аңыздар ауыз әдебиетінің басқа түрлерінен өзгешелігі бар. Мысалға, аңыздардың мифтен айырмашылығы қандай да бір салт-жорамен байланысты емес, ал қиял-ғажайып ертегілерден сиқырлар шындық оқиға ретінде қабылдануымен ерекшеленеді. Содан кейін ғана әзербайжан ауыз әдебиетіндегі материалдарды іріктесе болады. Осы кезге дейін әлемдік фольклористикада аңыздар кейде бір жақты каталогке түсірілсе, кейде өсиетнамалармен, діни аңыздармен, тағы басқа мәтіндермен қосақталып жүйеленеді.

Азербайжан ауыз әдебиетінде мифке, өсиетнамаға ұқсас мәтіндер де бар. Алайда бұл мәтіндерде бірнеше қайталанатын элементтер де бар. Мұндай мәтіндер көбіне жаратылыс жайында болып келеді, өмірде бар ақиқаттарға сүйенеді, кейде олардың шығу төркіні жайында да хабар береді.

Түйін сөздер: жүйелеу, аңыз, өсиетнама, миф, дүниенің жаратылуы, ақиқат шындық, жанр.

Введение

Отсутствие систематизированных каталогов усложняет использование исследователями текстов, требует и напряженного труда, и длительного времени. В мировой фольклористике каталогизация фольклорных текстов преследует цель облегчить пользование текстами. Систематизация дает возможность за короткое время выполнить много работы. Работа по каталогизации ведется по жанрам. Одной из важнейших причин изучения жанровых особенностей фольклорных текстов является именно это.

До настоящего времени легенды каталогизировались вместе с другими жанрами (преданиями, поверьями, меморатами и другими текстами). А. Аарне в составленном в 1912 году Указателе Финских Этиологических Легенд, и позднее, в 1918 году и 1920 году, Указателе Финского И Эстонского Эпического Фольклорного Материала, легенды смешал с другими эпическими текстами. Дж. П.В. Сининге, П.Т. Кристиансен, К.Х. Тильхаген, И. Симонсуури легенды и предания систематизировали вместе, не показали границы легенды как жанра (Azbelev, 1965: 177,179).

После этого, в 1962 году в Антверпене, а в 1963 году в Будапеште были проведены две

конференции о теоретических и практических сторонах жанров легенды и предания – эффективного использования международных систем. В 1964 году проводится посвященный этому вопросу конгресс в Москву. На этом конгрессе во время группирования по теме использовались темы легенд и преданий. И в проведенных после исследованиях легенды не различаются не только от мифов и преданий, но даже и от поверий и меморатов (Azbelev, 1965: 177-187). Как видно, одна из причин подобной ситуации заключается в отсутствии ясных знаний об указанном жанре. Основная причина смешения легенд с близкими (мифами, мифологическими событиями, преданиями и т.д.) жанрами в существующих азербайджанских изданиях так же, как отмечалось и выше, заключается в неопределенности границ упомянутых жанров. Тексты можно сгруппировать, основываясь на существующей теоретической мысли. Однако поскольку данная работа является трудоемкой и требующей долгого времени, составители от неё отказываются. Отметим и то, что группировать тексты по жанрам, опираясь на теоретические знания о жанре, вовсе нелегко. В это время каждый текст должен быть просмотрен по отдельности и должен быть определен, к какому жанру относится. Если примем во внимание, что эта работа, будучи связана и с

недостаточностью теоретического мышления, и с особенностями текста, во многих случаях превращается в затруднение, тогда становится возможным понять сущность вопроса.

Эксперимент

В настоящее время первый этап работы по систематизации азербайджанских легенд – определение жанровых особенностей – возможен обобщением существующих теоретических взглядов о жанре и, соответственно этому, совместным изучением их текстов. Теоретические мысли тогда основываются на крепкие основы, когда возникают на базе текстов. Для различения азербайджанских легенд от других схожих жанров существующая теоретическая мысль должна быть внимательно изучена, существующий на их основе материал рассмотрен, и принята во внимание специфичность азербайджанских легенд.

Исследователи по-разному подходят к определению жанра устного текста. Многие исследователи для определения жанровых границ текста подчеркивают лишь один его признак. Некоторые исследователи берут за основу отношение текста к действительности, некоторые содержание, а другие – её функцию. Согласно А. Дандесу, в очерчивании жанровых границ «внутренние» факторы необходимо рассмотреть в комплексном виде. А. Дандес для устных образцов считает важным тройственностью «текст, текстура, контекст». По его мнению, принимая во внимание эту тройственную единицу, можно определить жанр фольклорного произведения. Исследователь особо подчеркивает текстовый элемент в определении жанра фольклорного текста, «текстуру» полагает неперевождающимся неизменным (Zemlyanova, 1973: 268-303). А представить контекст текстов, собранных за долгие годы до этого, невозможно. Так как в существующих изданиях о контексте, в котором высказан текст, не сообщается. По этой причине практически воспользоваться принципами Дандеса мы возможности не имеем. В азербайджанском фольклоре есть группа текстов, которые обладают общими признаками с мифами и преданиями. Однако в этих текстах существует ряд повторяющихся элементов. Эти тексты, будучи о сотворении, опираются на существующую действительность, дают информацию о ее этиологии. Многие исследователи, говоря о дифференциации легенд, повествуют об их связи с действительностью – конкретным объектом, предметом.

Однако эту «связь» ясно не выражают. Самая распространенная мысль, высказанная исследователями о «реальности легенды», заключается в том, что в основе изображенных в этих текстах событий находятся действительные факты. Братья Гримм, оценивая жанровые особенности легенды, писали: «Легенда представляет собой повесть, рассказываемую о реальном, или же вообразимом определенном человеке (?), событии или же месте» (Ergin, 1997: 4).

Автор, говоря «реальных, или вообразимых», высказывает противоречивую мысль о жанровой дифференциальности. Так как в азербайджанском фольклоре легенды повествуют о сотворении реальных существ, выражение «вообразимых» здесь становится причиной замешательства. Кроме этого, многие исследователи также подчеркивают нахождение реальных фактов в основе легенд. С. Сакаоглу связь жанра легенды с действительностью объясняет как «Говорится о названиях лиц, мест; есть сила убеждения рассказанного» (Sakaoglu, 1980: 4). При этом исследователь подчеркивает и отношение к легендам аудитории и связывает это с действительностью.

А часть исследователей к вопросу связи легенды с действительностью относятся иначе. Макс Лутхи отмечает происхождение изображаемого в легенде события в действительности и по этому признаку идентифицирует её с преданием. В.Я. Пропп же выдвигает на передний план веру сказителей легенды в реальность текста, даже религиозные сказки относит к легендам по этому признаку. Согласно автору, религиозные сказки приближаются к легендам еще и по своему этиологическому характеру. Хотя автор в своем анализе связь легенд с действительностью, кроме того, этиологичность считает отличительными признаками, не отмечает конкретно повествование легендой о сотворении реальных существ. (Propp, 1998: 283). Н.А. Криничная в отношении к действительности легенду сближает с быличкой и преданием, построение на основе реального факта считает общим признаком этих текстов (Krinichnaya, 1987: 5-10). Сотворение при участии фантастических элементов внимание исследователя не привлекает, и поэтому исследователь путает легенды и предания. И по этой причине включает в каталог преданий и тексты, где изображены сотворения при участии мифологических персонажей.

Из существующих теорий знаем, что в основе легенд находятся именно реальные факты. Так, в азербайджанском фольклоре существует

множество текстов, в которых повествуется о существующих в реальности существах. Например, в легенде «*Ođlan-qız dərəsi*» – «Ущелье юноши и девушки» (AFA, I book, 1994: 83) изображено превращение в камень обнявшихся друг с другом юноши и девушки. Схожесть ущелья с этой ситуацией обуславливает создание легенды. «Так, рассказывающий легенду всегда что-то призывает в свидетели, затем старается объяснить историю возникновения показываемого объекта событием в легенде». Это объяснение вовсе не показывает происхождение – первое формирование – какого-либо элемента в мире, как в мифах. Так как в легендах говорится не об общем объекте, а о конкретном камне, скале, существе. До этих существ было создано сколько угодно подобных им (Gafarli, 2002: 304). Здесь необходимо отметить, что есть множество космогонических легенд, которые излагают именно первое сотворение, эти тексты выражаются в соответствии с требованиями жанра легенды. В азербайджанском фольклоре определение жанра текстов с космогонической тематикой остается проблемой по сей день. В тексте «*Au*» – «Луна» спорят два брата. Один ударив другого, поднимает его на вилах к небу. Луна – это брат в небе, а пятно на его лице – след от удара вилами, нанесенного другим братом (AFA, XII book, 2005:3). Тексты, где мифологические воззрения изложены легендарными кодами, выйдя уже из сферы мифа, обретают легендарность – размещаются в одних этнических рамках. Одной из особенностей легенды является именно *изложение этнографических особенностей народа конкретными событиями*. Связь с этническим характером и поверьями народа, которому принадлежат легенды, подчеркивается во многих источниках (<https://en.wikipedia.org>; <http://poisk.space/>; www.e-reading.club/bookreader.php).

Можно прийти к выводу о том, что в легендах сотворения объясняются сообразно этнографическим особенностям и взаимосвязано с нравственными ценностями. Отметим, что изображаемое в легендах событие начинается фактом, существующего в действительном времени, завершается его обоснованием. Сказитель описывает процесс перехода между нынешним состоянием и первичным состоянием какого-либо сущего. Так, наличие сущего, сотворение которого объясняется, представляет собой один из признаков, присущих жанру легенды. В общей тюркской легенде «*Nasif ile Yusuf*» – «*Насиф и Юсуф*» (Ergin, 1997: 375) объясняется сотворение существующей птицы, а в легенде «*Gelin*

kayasi»–«*Скала невесты*» (Ergin, 1997: 367) – существующей скалы. Вместе с тем, есть немало легенд о сотворении живых и в русском фольклоре (Afanasyev, 1990: 132). Однако есть и тексты-исключения, которые, хотя, на первый взгляд, изображают сотворение, все же отличаются от сотворения в легендах. В некоторых текстах сотворение сопровождается свойственным легендам традиционным превращением (в камень, птицу, озеро и др. сущее). Однако, не будучи связаны с действительностью, эти тексты в качестве легенд приняты быть не могут. Например: «В народе ходит такой вымысел о пире. Говорят, что будто над пиром Огланнуджа есть статуя женщины; превратилась в камень в момент выпечки лаваша – тонкой пресной лепешки. И скалка, и тесто из камня. Однако взобравшиеся на скалу не увидели ничего» (AFA, XIX book, 2009: 67). В другом тексте говорится, что некая девушка с помощью золотой пиалы спасает своего суженного. Сокол эту пиалу кладет на вершину недостижимой скалы. «Говорят, что та пиала все еще и на вершине горы Гоязан» (Pashayev, 1985: 19). Оба текста на первый взгляд похожи на легенду, но не являются таковой. Поскольку в указанных обоих образцах реальность отсутствует. Хотя изображено превращение женщины в камень, говорится о том, взобравшиеся в то место люди в действительности этот памятник не видели. А во втором примере показывается, что сокол эту пиалу кладет на вершину недостижимой скалы. Если эта скала недостижима, значит, существование на вершине скалы пиалы вызывает сомнения. Следовательно, подобные тексты не удовлетворяют требованиям жанра легенды. Ведь, в легенде изображается *сотворение существующих в действительности существ*.

В легендах обоснование какого-либо факта проявляется с его информативным характером. Так, передача информации о действительности проявляется в качестве функции жанра. Поскольку информативность требует избегания от комментариев и требует лаконизма, тексты легенд далеки от искусства художественного слова. Здесь триада действительность-информативность-лаконизм представляет собой порожденные друг другом и дополняющие друг друга элементы.

Как видим, составляющие жанр легенды элементы обуславливают друг друга, один требует другого. И из текстов нам становится известно, что легенды представляют собой кратко рассказываемые эпизодические тексты. Поскольку в легендах для обоснования факта описывается

конкретное событие. Кроме того, многие из теоретических взглядов тоже подтверждают то, что легенды являются *эпизодическими и кратко рассказываемыми* текстами (Sakaoglu, 1980: 4; Georges, 1995: 7). И так, становится ясно, что легенды повествуют о сотворении реальных существ. Известно, что в легендах изображены с помощью традиционных поверий сотворение объектов Вселенной – Луны, Солнца, звезд, различных живых существ – птиц, животных, деревьев, растений, мест – гор, озер, родников, связанных с жизнью человека реалий. Различие легенд проявляется и в изображении этиологии. Так, легенды изображают необычное сотворение реальных существ. То есть, эти сотворения сопровождаются чудесными событиями. Чуждость сама по себе основывается на поверье. Герой легенды остается лицом к лицу с трудностью, молится и верит в свое спасение. Процесс спасения же сопровождается чудесным событием. Подвергаясь социальным несправедливостям замужняя женщина ради спасения своей чести (AFA, X book, 2004: 71; Garabag, I book, 2012: 150), бессильный перед природой пастух же ради спасения себя и стада (AFA, XI book, 2005: 122; AFA, XII book, 2005: 39) обращается к своему верованию, молясь, просит о помощи. Именно в результате молитвы (в некоторые моменты – проклятия, благословения) происходят чудеса. Так, основывание на верованиях представляет собой одну из основных свойств легенд. Отметим и то, что Симосури и Бурде также *легенды связывает в большей степени с верованиями, а предания – с историчностью* (Azbelev, 1965: 186,187). При этом выражение «с помощью верований» косвенно понимается как «необычное изложение действительности». В легендах чудеса, пусть и не во всех случаях, в большинстве случаев воплощаются превращением. Порой в основе этого превращения находится наказание. Персонаж, веря, молится, желает осуществления своей мечты, а взамен дает обещание. Молитва его осуществляется, но свое обещание он забывает. В азербайджанском фольклоре много легенд о пастухах, оставшихся в безвыходном положении, просящих воды у Бога. В этих текстах пастух проявляет невнимательность к своему верованию. Данное наказание вытекает из невнимательности к верованию. Аллах наказывает пастуха за равнодушие к своему верованию, вместе с ним превращает в камень и его стадо. Следовательно, и в сопровождаемых наказанием превращениях также есть верование, и проявляющие неуважение к этому

верованию наказываются (Ajalov, 1968: 83, 134, 135; Garabag, I book, 2012: 15, 22; AFA, VII book, 2002: 67).

Результаты и обсуждение

Примерами, приведенными из текстов и теоретических источников, мы рассмотрели присущие легендам дифференциальные признаки. Необходимо также коснуться причин смешивания легенд с мифами и преданиями во многих сборниках и существующей теоретической мысли. Как отмечалось нами, легенды в большинстве случаев смешиваются с мифом, преданиями и мифологическими событиями. Соколов, Симосури, не определив границ жанра, полагают и тексты о джиннах, чертях и сверхъестественных силах легендами (Azbelev, 1965: 177-187). Если общие черты текстов о джиннах, чертях и других необычных существах с легендой заключаются именно в чудесном характере, с этим сталкиваемся в некоторых случаях и в преданиях. Только по этому признаку очертить границы жанра невозможно. Тексты подобного типа в фольклорных сборниках издаются под названием мифологических преданий. А.Аскер подчеркивает правильность именованности этих текстов «мифологическими событиями». Высказываем благодарность профессору А.Аскеру за направление наших мыслей в этом направлении. Ссылаясь на существующую теоретическую мысль, рассмотрим жанровые особенности мифа. Миф представляет собой выражение первичного мировоззрения людей о сотворении мира. Вместе с тем, герои мифа являются сверхъестественными силами (Meletinski, 2000: 24-31). Так, тексты, отображающие произошедшие в до сотворения мира в беспорядочную эпоху события, относятся к мифам. Э.С. Новик отмечает, что мифы выделяются по своим героям, их сакральности, времени (Novik, 2004: 18, 233). Дж.Фрейзер и Дж.Бекон, объясняя различие мифа и легенды, подчеркивают первичность впечатлений о природных явлениях мифа, и социальный характер легенд (Zemlyanova, 1973: 277). Из текстов известно, что и легенды носят в себе мифические элементы. Однако героями легенд являются люди. В легендах сотворения проявляются на уровне событий, в которых участвуют люди. Отметим, что легенды изображают сотворение реального существа, имеют информативную функцию. А в предании основная цель заключается не в информативности, а в дидактичности. С идеей о том, что предание повествует либо о действи-

тельных, либо о соответствующих действительности событиях, в существующих исследованиях встречаемся часто (Krinichnaya, 1987: 11). Однако изображенное в предании событие обладает воспитательным характером. Предания очень часто повествуют об известных каждому личностях и исторических событиях. Но немало преданий и о простых людях.

Кроме этого, предания с характером сотворения раскрывают не сотворение какого-либо существа, а сотворение названия, присущего какому-либо существу или месту. И это сотворение, в отличие от сотворения в легенде, не чудесное, а связано с реальными историческими событиями. В одном предании говорится, что название горы Шых Гейдар связано с именем жившего здесь и убитого позднее неверными святого по имени Шых Гейдар (Darband, I book, 2014: 70). Есть также множество топонимических преданий, в которых сотворение какого-либо имени объясняется изображением произошедших в жизни простых людей событий. В одном тексте говорится, что крепость называется «Нарынкалой» из-за того, что построена отцом и сыном из мелких (на азерб «нарын») камней (Darband, I book, 2014: 70). В другом тексте, вызывающем сложности по определению его жанра, нет никакой молитвы, дачи обета. Некая женщина рождает вместо ребенка камень. Из страха перед мужем кладет его в колыбель и качает его. Аллах, увидев страх, беспомощность женщины перед мужем, превращает камень в ребенка. Муж, подойдя к колыбели, видит прекрасного ребенка. Сотворенный из камня ребенок говорит *«Нет ни отца, ни матери у меня, создан из камня я»*. Как отмечалось и выше, этот текст, не будучи связан с действительностью, легендой не является. Поскольку в реальности рожденного из камня человека не существует. Вместе с тем, превращение здесь происходит в обратном направлении. Обычно, человек превращается в камень и

сюжет завершается. Однако здесь камень превращается в человека и его жизнь продолжается. Однако не существование этого человека оказывает уже отделение этого текста от границ легенды (Ajalov, 1968: 81, 129). После всех этих анализов и сравнений можно прийти к выводу о том, что обладающие этиологическими свойствами предание и легенда отличаются именно по характеру этиологии.

Заключение

Таким образом, изучение легенды как жанра по отношению к мифу и преданию приводит нас к конкретным выводам. Согласно выводу, к которому мы пришли и в результате теоретических взглядов, и анализа устных текстов, границы жанра легенды должны определяться следующим образом:

- 1) легенды, как и мифы и предания, относятся к категории текстов о *сотворении*.
- 2) Это сотворение объясняется этносоциальным кодом в *существующем порядке*. Основными героями текста о сотворении являются люди.
- 3) Сотворения опираются на традиционные *верования*.
- 4) Её функция заключается в донесении *какого-либо действительного факта в информативной форме*.
- 5) Связано с *какими-либо реалиями*: реалии о человеке и природе.
- 6) Эти реалии объяснены в необычной форме. *Необычное объяснение* представляет собой одно из важнейших условий легенды.
- 7) Необычное объяснение – *фантастика* воспринимается как реальность, ей *верят*.
- 8) Легенда бывает обычно *короткой, эпизодичной*. *Изображаемое событие происходит в конкретный временной отрезок, в конкретном месте*.
- 9) Язык текстов легенд *лаконичен*.

Литература

- Аджалов А. Азербайджанские мифологические тексты. – Баку: Наука, 1968. – 194 с.
 Азербайджанская фольклорная антология. Нахчыванский фольклор, I книга. – Баку: Сабах, 1994. – 388 с.
 Азербайджанская фольклорная антология. Ширванский фольклор, XI книга. – Баку: Сада, 2005. – 443 с.
 Азербайджанская фольклорная антология. Зангезурский фольклор, XIX книга. – Баку: Нурлан, 2009. – 416 с.
 Азербайджанская фольклорная антология. Зангезурский фольклор, XII книга. – Баку: Сада, 2005. – 464 с.
 Азербайджанская фольклорная антология. Фольклор Иревана, X книга. – Баку: Сада, 2004. – 498 с.
 Азербайджанская фольклорная антология. Фольклор Гарагойунлу, VII книга. – Баку: Сада, 2002. – 465 с.
 Боратав П. Народная литература в 100 вопросах. – Стамбул, 1982. – 98 с.
 Дербентские фольклорные образцы, I книга. – Баку: Наука и образование, 2014. – 368 с.
 Эргин М. Мотив превращения в тюркских легендах. – Анкара: Издания Общества Тюркского Языка, 1997. – 360 с.

- Georges R., Owens M. Folkloristics. – United States of America: Indiana University Press, 1995. – P. 7.
- Кафарлы Р. Миф, сказка, легенда, эпос. – Баку: Издательство АГПУ, 2002. – 758 с.
- Карабах: Фольклор тоже история. I книга / составитель И. Рустамзаде. – Баку: Наука и образование, 2012. – 464 с.
- Пашаев С. История изучения Азербайджанских легенд. – Баку: Знание, 1985. – 70 с.
- Пашаев С. Азербайджанские народные легенды. – Баку: Язычи, 1985. – 285 с.
- Сакаоглы С. Мотив превращения в камня в Анатолийских-туркских легендах и каталог этих легенд. – Анкара: Издательство Университета Анкара, 1980. – 139 с.
- Азбелев С.Н. Проблемы международной систематизации преданий и легенд // Русский фольклор. Т.Х. Специфика фольклорных жанров. – Л.: Наука, 1966. – С. 176-195.
- Афанасьев А.Н. Народные русские легенды. – Москва, 1990. – 266 с.
- Землянова Л.М. Проблемы специфики жанров в современной фольклористике США // Специфика фольклорных жанров. – Москва: Наука, 1973. – С. 268-303.
- Криничная Н.А. Русская народная историческая проза. – Ленинград: Наука, 1987. – 225 с.
- Мелетинский Е.М. От мифа к литературе. – Москва: РГТУ, 2000. – С. 24-31. <http://ec-dejavu.ru/m-2/Myth.html>
- Новик Е.С. Обряд и фольклор в сибирском шаманизме. – Москва. Восточная литература. – 2004, – 304 с.
- Пропп В.Я. Легенда. Поэтика фольклора. Собрание трудов. – Москва: Лабиринт, 1998. – 352 с.

References

- Ajalov A. (1968). Azerbaijanskiye mifologicheskiye teksti [Azerbaijani mythological texts]. Baku: Nauka. 194 p. (in Azerbaijani)
- Azerbaijanskaya folklornaya antologiya (1994). [Azerbaijani folklore anthology]. Nakhchivan folklore, I book. Baku: Sabah. 388 p. (in Azerbaijani)
- Azerbaijanskaya folklornaya antologiya (2005). [Azerbaijani folklore anthology]. Shirvan folklore, XI book. Baku: Sada. 443 p. (in Azerbaijani)
- Azerbaijanskaya folklornaya antologiya (2009). [Azerbaijani folklore anthology]. Zangazur folklore, XIX book. Baku: Nurlan. 416 p. (in Azerbaijani)
- Azerbaijanskaya folklornaya antologiya (2005). [Azerbaijani folklore anthology]. Zangazur folklore, XII book. Baku: Sada. 464 p. (in Azerbaijani)
- Azerbaijanskaya folklornaya antologiya (2004). [Azerbaijani folklore anthology]. – Irevan folklore, X book. Baku: Sada. 498 p. (in Azerbaijani)
- Azerbaijanskaya folklornaya antologiya (2002). [Azerbaijani folklore anthology]. – Garagoyunlu folklore, VII book. Baku: Sada. 465 p. (in Azerbaijani)
- Boratav P. (1982). Narodnaya literatura v 100 voprosah [Folk literature in 100 questions]. Istanbul: 98 p. (in Turkish)
- Derbentskiye folklorniye obrazchi (2014). [Derbent folklore samples]. I book. Baku: Nauka i obrazovaniya. 368 p. (in Azerbaijani)
- Ergin M. (1997). Motiv prevrasheniya v tyurkskih legendah [Motive of transformation in Turkic legends]. Ankara: Turk Dil Kurumu. 360 p. (in Turkish)
- Georges R., Owens M. (1995). Folkloristics. United States of America: Indiana University Press. P. 7 (in English)
- Gafarli R. (2002). Mif, skazka, legenda, epos [Myth, fairy tale, legend, epos]. Baku: Izdatelstvo AGPU. 758 p. (in Azerbaijani)
- Garabag: Folklor toje istoriya (2012). [Karabakh: Folklore is history]. I kniga/ Sostavitel I. Rustamzade. Baku: Nauka i obrazovaniye. 464 p. (in Azerbaijani)
- Pashayev S. (1985). Istoriya izucheniya Azerbaijanskih legend [History of studying of the Azerbaijani legends]. Baku: Znaniye. 70 p. (in Azerbaijani)
- Pashayev S. (1985). Azerbaijanskiye narodniye legendi [Azerbaijani national legends]. Baku: Yazichi. 285 p. (in Azerbaijani)
- Sakaoglu S. (1980). Motiv prevrasheniya v kamnya v Anatoliyskih legendah i katalog etih legend [Motive of transformation in a stone in Anatoliyskikh-tyurksky legends and the catalog of these legends]. Ankara: Ankara Universitesi. 139 p. (in Turkish)
- Azbelev S.N. (1966). Probelmi mejdunarodnogo sistemizatsii predaniy i legend [Problems of the international systematization of legends and legends]. Russkiy folklor. T. X. Spesifika folklornih janrov. L.: Nauka. P. 176-195. (in Russian)
- Afanasyev A.N. (1990). Narodniye russkiye legendi [National Russian legends]. Moscow. 266 p. (in Russian)
- Zemlyanova L.M. (1973). Problemi spesifiki janrov v sovremennoy folkloristike SSHA [Problems of specifics of genres in modern folklore studies of the USA]. Spesifika folklolornih janrov. Moscow: Nauka. P. 268-303. (in Russian)
- Krinichnaya N.A. (1987). Russkaya narodnaya istoricheskaya proza [Russian national historical prose]. Leningrad: Nauka, 225 p. (in Russian)
- Meletinski Y.M. (2000). Ot mifa k literature [From the myth to literature]. Moscow: RGTU. P. 24-31. <http://ec-dejavu.ru/m-2/Myth.html> (in Russian)
- Novik Y.S. (2004). Obryad i folklor v sibirskom shamanizme [Ceremony and folklore in the Siberian Shamanism]. Moscow: Vostochnaya literatura. 304 p. (in Russian)
- Propp V.Y. (1998). Legenda [Legends]. Poetika folklora. Moscow: Labirint. 352 p. (in Russian)

Қадылұлы Т.,

ҚХР Орталық ұлттар университетінің
қазақ тілі мен әдебиеті факультетінің PhD докторанты,
Қытай, Бейжің қ., e-mail:1263205886@qq.com

РОМАН КЕЙІПКЕРІ – ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАР (Тарихи романдардағы батырлар образы жайында)

Бұл мақалада тәуелсіздіктен кейін жарық көрген тарихи романдардың арқауына айналған тарихи тұлғалардың көркем тұлғасының жасалуы жайында сөз болады. Батырлар өмірінен алынған тарихи-ғұмырнамалық романдар қай деңгейде жазылды? Көтерген тақырыбы мен идеясы жағында қандай жетістіктерге жетті деген мәселелер тілге тиек етіледі. Сонымен бірге, тарихи тұлғаларды арқау еткен романдарда ортақ сақталып келе жатқан кемшіліктер де көрсетіліп, теориялық мәселелері талданады. Бұл қатарда, Қ. Жұмаділовтің «Дарабоз», Ж.Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр», Ж. Ахмадидың «Есенгелді би» атты тарихи романдардағы батырлар образының сомдалу жағындағы артықшылықтары мен жетерсіз тұстары, сондай-ақ, өзіне тән өзгешеліктері қарастырылады. Әрі тәуелсіздіктен кейінгі тарихи романдардың формалық, стильдік жақтардағы ізденістері мен ерекшеліктері де жан-жақты талданады. Мұнда, жазушының тарихи романдағы тарихи шындық пен көркемдік шындықтың арақатынасын ылайықты орналастыра отырып, тарихи тұлғаның образын көрнектілендіру жақтары нақты мысалдармен түсіндіріледі. Әрі тарихи романдардағы тарихи тұлғалардың бейнесін ашудағы жазушы шеберлігі мен шығарманың көркемдік қуатын айқындайтын теориялық тұжырымдар ұсынылады. Аталған романдарды талдау барысында зерттеушілердің де сын-пікірлері дәйексөз ретінде алынып, нақты тұжырым жасалды.

Сонымен қатар, тәуелсіздіктен кейінгі жарық көрген тарихи романдардағы тарихи тұлғалардың образын суреттеу барысындағы сақталған ортақ ерекшеліктер аталған романдарды талдай отырып көрсетіледі.

Түйін сөздер: тәуелсіздіктен кейінгі тарихи романдар, батырлар образы, көркемдік мәселелер, «Дарабоз», «Райымбек батыр», «Есенгелді би» романы.

Khadiluly T.,

Doctoral student of Kazakh language and
Literature Department of Minzu University,
China, Beijing, e-mail: 1263205886@qq.com

Roman characters – historical personalities (On the images of heroes in historical novels)

This article deals with the creation of artistic figures of historical figures, which became the basis of historical novels published after the adoption of independence. At what level are the historical and biographical novels written in the lives of heroes written? Raised topics and ideas enriched the literary language. At the same time, in the novels, which became the basis of historical personalities, the common remaining shortcomings are revealed, theoretical problems are analyzed. In the historical novels «Daraboz» by K. Zhumadilova, «Raiymbek Batyr» by J. Turlybayuly, «Be Yesengeldy» by J. Ahmadi are considered advantages and disadvantages in terms of the embodiment of images and characteristic features of batyrs. After the adoption of independence, the features of the forms and styles of historical novels were analyzed from different angles. Here are a few examples of visualizing the image of a historical person by putting a contrast between historical reality and artistic reality in the author's historical novel. The theoretical conclusions of the novelist skill and artistic power of the work are presented in the disclosure of historical figures in historical novels. When analyzing these novels, the critics of the researchers were taken for the semifinals, and a definite conclusion was made.

Simultaneously, The preservation of the common features of historical figures in historical novels published in the period after independence is analyzed by these novels.

Key words: historical novels after independence, the image of heroes, artistic problems, the novels «Daraboz», «Raiymbek Batyr», «Bi Esengeldy».

Кадылулы Т.,

PhD докторант департамента казахского языка и
литературы университета Миньцзу,
Китай, г. Пекин, e-mail: 1263205886@qq.com

Персонажи романа – исторические личности (Об образах героев в исторических романах)

В данной статье речь идет о создании художественных фигур исторических личностей, ставших основой исторических романов, изданных после принятия независимости. На каком уровне написаны историко-биографические романы из жизни героев? Поднятые темы и идеи обогатили литературный язык. Вместе с тем, в романах, ставших основой исторических личностей, раскрываются общие сохранившиеся недостатки, анализируются теоретические проблемы. В исторических романах «Дарабоз» К. Жумадилова, «Райымбек батыр» Ж. Турлыбайулы, «Би Есенгельды» Ж. Ахмади рассматриваются преимущества и недостатки в части воплощения образов и характерных особенностей батыров. После принятия независимости особенности форм и стилей исторических романов были с разных сторон анализированы. Вот несколько примеров визуализации образа исторического человека путем помещения контраста между исторической реальностью и художественной реальностью в историческом романе автора. Теоретические выводы романистского мастерства и художественной силы произведения представлены в раскрытии исторических фигур в исторических романах. При анализе этих романов критики исследователей были приняты за полуфинал, и был сделан определенный вывод. Одновременно, сохранение общих черт исторических фигур в исторических романах, опубликованных в период после обретения независимости, анализируется этими романами.

Ключевые слова: исторические романы после независимости, образ героев, художественные проблемы, романы «Дарабоз», «Райымбек батыр», «Би Есенгельды».

Кіріспе

Халқының азаттығы жолында аттан түспеген қайраткерлердің кесек тұлғасын танытуда көркем әдебиеттің, соның ішінде тарихи романның ролы зор болды. Тарих қойнауынан сыр тартып, нақты деректерге сүйене отырып, тарихи тұлғаның көркем келбетін жасаған романдардың қатары уақыт өткен сайын толығып келеді. Әрі әр жазушы қазақ тарихында айтулы орын алған атақты батырды әр қырынан суреттеп кемелдендіріп отырды. Көптеген жазушылардың тарихи романдарының негізгі кейіпкеріне айналған әйгілі тарихи тұлғаның бірі – Қаракерей Қабанбай батыр. Даңқты қолбасы Қабанбай батыр – XVIII ғасырдың маңдай алды тұлғаларының бірі. Соғыс кезінде елден ерекшеленіп жалғыз шығып топ бұзған батырға сүйінген Абылай хан «Дара боз» деп ат қойып, айырықша құрмет көрсеткен. Дарабоз батырдың көркем тұлғасы І. Есенберлиннің «Көшпенділер» тарихи трилогиясында, С. Сыматаевтің «Елімай», Ә. Кекілбаевтің «Үркер», «Елең-алан», Ә. Әлімжановтің «Жаушы», Ұ. Доспанбетовтың «Абылайдың ақ туы», Ж. Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр», Ж. Ахмадидың «Есенгелді би» романдарында әр қырынан ашылды. Бұл романдарда жазушының негізгі идеялық мақсаттарына орай Қабанбай батыр бейнесін тереңдеп жан-жақтылы суреттемегенімен, оның қазақ

тарихында биік орынға ие тұлға екендігін әсте естен шығарған емес.

Эксперимент

Бұл орайда, Қабанбай образын, тарихи тұлғасын кемелді жасаған қабырғалы еңбектің қатарында Қ. Жұмаділовтың «Дарабоз» романдилологиясын айырықша атаймыз. Жазушы бас кейіпкер етіп суреттеген Қабанбай батырдың тарихи-көркем бейнесі жұртшылыққа ауызша айтылып келген тарихи жырлар мен аңыз-әңгімелер арқылы жақсы таныс болатын. Осы деректерді жазушы өз романында мұқият сараптан өткізіп, екшеп қолдана білген. Қ. Жұмаділовтың «Дарабоз» романы Қабанбай батырдың тарихи-көркем тұлғасын ашуда бұрынғы тарихи романдарда көп кездесе бермейтін тың оқиға, соны суреттерімен ерекшеленеді. І. Есенберлин, Ә. Кекілбаев, Ұ. Доспанбетов, С. Сыматаевтардың романдары жазушының идеялық тақырыбы негізінде бірнеше ғасырларды, тарихи кезеңдерді суреттеу барысында Қабанбай батыр өміріне түс келетін оқиғаларға байланысты ғана Қабанбайдың ерліктері бір қырынан суреттелсе, ал, Қ. Жұмаділовтың «Дарабоз» (Jumadil, 1994: 416) романының оқиғасы негізінен XVIII ғасырдың екінші жартысынан басталып, Қабанбай батырдың тұтас өмірі, ерлік істері кең эпикалық тыныспен суреттеледі.

Тарихи роман өткеннің із-елесін қуып, ескіні қайталау немесе өткен істерді қайта сапыру емес. Керісінше, тарихи оқиғаларды еске түсіре баяндай отырып, бүгінгі таным, дәуір биігінен қарау яғни уақыт рухына үн қосу. Қоғамдық, әлеуметтік соқталы мәселелер жайлы, әсіресе, адамға тән игі қасиеттер жөнінде философиялық мәнге ие көзқарастарды суреткерлікпен көрсете білуі керек. Міне, бұл тарихи тақырыпқа қалам тартқан жазушының басты ескеретін мәселелерінің бірі. Біз Қ. Жұмаділов романын оқи отырып, жазушының жеке тұлғаның көркем бейнесін жасауда тарихи оқиғалар мен фактілерді ұзақ баяндау барысында идеялық арқауды заман шындығынан іздей алғандығын, әрі бүгінгі күннің өзекті мәселелерін есте мықты ұстай білгендігін байқаймыз.

«Дарабоз» романы әдебиеттанушы, сыншы ғалымдар тарабынан тиісінше зерттеліп, өз бағасын алып келеді. «Дарабоз романының басты жаңалығы, – деп жазады әдебиеттанушы, сыншы ғалым Ш. Елеукунов: тұңғыш рет Қабанбай батыр мен Абылай ханның бейнесін неғұрлым толымды, толыққанды етіп суреттеді. Қаракерей Қабанбай – Қазақ елінің бас сардарының образын жасау қиынның қиыны. Оның Бөгенбай, шақшақ Жәнібек батырлардың дәстүрін жалғастырушы деп пайымдаушылық ұшырасады» (Елеукунов, 2011: 85). Сыншы Ш. Елеукуновтің Қабанбай образын өз деңгейінде сомдап шығу оңайға түспеді деуінің мәні бар. Өйткені, Қабанбай жұңғар соғысы кезіндегі қазақтың қатардағы көп батырларының бірі емес, ерлігі мен азаматтығы сай, беделді ханнан кем түспейтін тұлға. Әрі сансыз қырғын сайысқа түскен Дарабоз батырдың «Суға салса батпайтын, отқа салса күймейтін» (Судуқ, 1996: 251) дейтін мифке бергісіз ғажайып ерліктері бар. Оның «Қубас» атты тұлпарының өзі фольклорлық шығармалардағы қанатты тұлпарлар сияқты айлық жолды көзді ашып-жұмғанша жететін сиқырлы сипатқа ие болмағанымен, алыс жолды қажымай, белі босамай басатын тұлпардың хас батырға лайық ерекше бітім дараланып суреттеледі.

Жазушы «Дарабоз» романында Қабанбай батырдың образын кілең эпостағы батырлардай ғажайып суреттерге тоғыта бермей, оның қарапайым қазақы болымысы, кісілік келбетін шынайы ашуды да есте ұстайды. Мысалы, батырдың соғыстан толас тапқан күндердегі отбасы адамдары мен ағайын-туыс ортасындағы шаруа қамы сияқты жай істерін баяндай отырып, Қабанбай батырдың шынайы тұлғасын нанымды түрде береді. Батырдың образы негізінен

жорық үстіндегі оқиғаларға байланысты ашылатыны шындық, алайда, батырдың тұлғасын ерекшелеймін деп оны бір сәт те аттан түсірмей, ұрыс даласынан қайтармай қою романның жанрлық талабына да, шындыққа да сәйкесімсіз болар еді. Сондықтан да жазушы Қ. Жұмаділов Қабанбай батырдың образын әр қырынан ашуды мақсат етті.

Романда Қабанбай батыр ерлігіне ақылы, айласы сай қолбасы. Оның елден ерек қайраты көбінде жекпе-жекте сыналаныны рас. Дейтұрғанмен, батыр басқыншы жауды жеңуде жойқын қара күшке емес, стратегиялық парасатқа жүгінеді. Қабанбай батырдың образын шындыққа барынша жанастырып, биікке көтерген тағы бір келелі тұсы – Ел қамын ойлайтын парасатты тұлғасы, адамгершілік асқақ мінезі. Жазушы Қ. Жұмаділов Қабанбай батырдың айырықша образын жасауда оның ерлігіне қайраткерлік тұлғасын тең бере білген. Қысқасы, «Дарабоз» романы Қабанбай батырдың тұлғасын әр қырынан жан-жақты суреттеп, терең ашып бере алуымен құнды. Роман жоңғар шапқыншылығына қарсы соғысты суреттей отырып, бүгінгі заманның өзекті мәселелерімен де сабақтасады. Дәуір сұранысына жауап беру, заманалық сипатқа ие болу – қай уақытта болсын әдебиетке қойылатын негізгі талаптардың бірі. Қай кезеңді, қай дәуірді суреттесе де, көтерген идеялық тақырыбы бүгіннің, келешектің қажетіне жарап, көркемдігі мен шынайылығы жарасым тапса жазушы мұратының іске асқаны, табысқа жеткені болмақ. Іс жүзінде, деталь, оқиға шындығын нанымды етіп жеткізумен шығарманың міндеті орындалмайды. Қаламгердің басты мақсаты да тек деталь, оқиғаның нәзік түйіндерін көркемдік шындық қалыбымен жеткізіп қана қоймайды. Суреттеп отырған өмір шындығын заман, дәуір шындығының биігінде тұрып суреттейді. Жазушы парасатының, суреткерлік мұратының сыналар тұсы да осы. Міне, осы жағынан келгенде, Қ. Жұмаділовтың «Дарабоз» романы көркемдік жағынан да, заманалық сипатқа ие болуы жағынан да сәтті шыққан таңдаулы тарихи романдардың бірі дер едік.

Нәтиже мен талқы

Соңғы кезде, қазақ әдебиетінде тарихи тұлғаның көркем образын сомдаған тарихи романдар қатары күн сайын молығып келеді. Бұл әрине, қазақ романдарының белгілі жақтан тың сатыға аяқ басқанын айғақтаса, екінші жағынан, бұл романдар «ұлттық құндылықтарды қайта

қарастырып, тарихымызды тереңдеп тануға, танытуға мол септігі болды» (Maitanov, 1996: 189). Осы орайда, жоңғар шапқыншылығы кезінде ерлігімен де, қайраткерлік тұлғасымен де ерекше көзге түсіп, артында көп аңыз қалдырған, шамамен 1705-1785-жылдары өмір сүрген атақты батырлардың бірі – Райымбек Түкеұлы Хангелдінің тарихи-көркем тұлғасын суреттейтін жазушы Жолдасбай Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр» атты тарихи романына тоқталамыз. «Райымбек батыр» романы Райымбектің тарихи-көркем тұлғасын жан-жақтылы көрсетуге арналғандықтан да, роман оқиғасы Райымбектің балалық шағынан тартып, атағы шыққан қолбасыға айналғанға дейінгі тұтас барысы баяндалады.

Тарихи роман – тарихи фактілердің хроникалық тізбесі емес. Ол тарихи деректер негізіне сүйене отырып, көркем образ, эстетикалық таным дәрежесіне көтеріледі. Ж. Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр» романында автордың алға қойған идеялық мақсаты негізінде тарихи адамдар мен тарихи оқиғалар белгілі мөлшерде өзгерістерге ұшыраған немесе сұрыпталып, жеке характерлер образын көрнектілендіру үшін жинақталған. Мәселен, романда Райымбек батырдың әкесі Хангелді делінеді. Тарихи деректер бойынша айтсақ, негізінде, Хангелді Райымбектің атасы. Өз әкесі Түке. Баласы Райымбекті ат өнеріне баулыған әкесі еді. Өйткені Райымбектің әкесі Түке өте мықты жылқышы, атбапкері болған адам. Романдағы Есжан образы Райымбектің әкесі Түкенің көркем жинақталған тұлғасы болатын. Және де Райымбектің балалық шағы нағашы атасының қолында өткені рас болғанымен, оны соғыс өнеріне тәрбиелеген атасы Хангелді еді. Романның соңына дейін Хангелді келелі істерге ақылшы, қарт батыр ретінде көрінеді. Бұл көркем шығарманың негізгі мақсатын яғни тарихи тұлға Райымбектің образын аша түсуде қосалқы қызмет атқарғаны байқалады.

Романның алғашқы тарауларында бала Райымбектің болашағынан зор үміт байқатқан батыл да ойлы әрекеттері қызықты да тартымды оқиғалар кең эпикалық тыныспен баяндалады. Бала Райымбектің эпос батырларына аң аулап, асау үйретуі, тұтқындағы әкесін құтқарып келуге қам жасауы, алғашқы ұрыстарға қатысуы секілді оқиғалар жанды да, нанымды суреттеледі. Әрі қазақ салт-дәстүрлері мен наным-сенімдері де оқиғаның өзегінде жымдаса өріледі. Мәселен, «Бәсіре», «Қымызмұрындық» сияқты ертеден жалғасқан салт-дәстүрлерді оқиғаның

қажетіне қарай баяндаса, келесі де, қазақ танымы көрініс береді. Тұтқыннан құтылып келе жатқан әкесінің алдынан аң қуып жүріп алакеуім шақта ойламаған жерден шығып қалады. Әкесін сағынған кекті бала қараңғыда кезіккен бейсауат жүргіншіні жүнғар деп ойлайды да, өз атын ұрандап найза үйіріп құйғыта қарсы шабады. Қазақ танымында бейғам жауға бұқпалап барып, қапы басу ерлік іс емес. Әрі ең арысы аң аулау да «Ысқырып атқан аңның обалы жоқ» деп аңды да үндемей атпаған. Бұл таным романда: «Үндемей шабу – Ұрының ісі екенін, одан қалса қоян жүрек қорқақтың қылығы екенін Райымбек үлкендерден жақсы ұғынған» (Turlybaiuly, 2004: 66) деп авторлық баяндаумен беріледі. Сонымен бірге, Мұңғұл халқының да сенім, нанымы айтылады. Олардың өз дініне, ұстанған салтына адалдығын қолға түскен тұтқын «Олжа Мөңкені» тұзға отырғызып ант бергізу эпизоты арқылы ашады, әрі Мұңғұлдың сүйекті, мәйтті қадырлемейтін жиркенішті салтын жеңіл мысқыл арқылы түйреп өтеді. Сапарда келе жатып Хангелді батыр қонтайшылары өліп қайғырып мас келе жатқан жоңғарларға кезігіп: «Қонтайшыларыңның өлігін ит жесін» деп көңіл айтады. Бұл қазақ халқы үшін айтқанда жантүршіктірер қарғыс сөз болғанымен, Мұңғұл халқының салты, танымы еді.

Соңғы кезде жарық көрген біршама тарихи романдарда ортақ кездесіп жүрген бір ағат таным бар. Ол – «Туды сую». «Райымбек» романында Ж. Тұрлыбайұлы: «Райымбек тудың етегінен қос қолдап ұстап, ернінің ұшымен сүйді» (Turlybaiuly, 2004: 340) деп жазады. Жазушы Ж. Ахмеди «Айтұмар» романында: «...Нұрабай қос қолының алақанымен аялай тартып, алдымен ерін үшін тйгізіп сүйді» (Ақмаді, 2009: 413) деп суреттейді. Қазақ эпостарында, батырлар жырында «Туға ерін тигізіп сую» кездеспейді. Ел тағдыры сынға түскен шешуші шайқастарға аттанар алдында ақ боз жылқыны құрбандыққа шалып, батырлар ант берудің рәсімі ретінде туды қандаған. Ал «туды қандау» жай ғана ант берудің белгісі емес, ол «туды жанды нәрсе» дейтін магиялық танымнан келіп шыққан. Бұл туралы Серікбол Қондыбай «Жауынгерлік рух кітабы» атты еңбегінде: «Қазақта туды сүймейді. Бұл ғұрып – Орыстық-европалық әскери дәстүрден ауып келген. Қазактікі туға маңдайын тйгізеді» (Qondybai, 2006: 118), – деп жазады. Қазақ танымында жоқ дүниені мұқият барлап түсінбей тұрып, келсін-келмес жеңіл сүйкей салу дұрыс болмас. Терең тарихи таным мен ұлт болымысынан көп дерек беретін фольклорлық дүниелер

осындайда жазушыға зор мүмкіндіктер береді деп ойлаймыз.

Жазушы Ж. Тұрлыбайұлы романында Райымбек батырдың көркем тұлғасын ашуды мақсат етіп, тарихи оқиғаларды бас кейіпкердің төңірегінде өрбіте отырып та, адамдардың жан дүниесіне үңіле білгені – Қанымжан, Есжан образынан көріледі. Есжанның іске шөгел қырағылы, сыншылдығы, спарлығы, жайсаң жомарт мінезі, Қанымжанның мейірбан, жайдары, жарқын қасиеттері әр қырынан суреттеліп, оқырманға көңілді, жағымды әсер сыйлайды. Бұл екеуі де елеулі көркемдік жинақтаудан өткен көркем бейнелер. Қысқасы, жазушы дәуір шындығын тарихи адамдар болмысымен қабыстыра отырып, көркемдік шындық деңгейінде жеткізіп бере алған. Романның тілі шұрайлы. Автордың оқиғаны баяндау тәсілі, суреттеулері көңілге қонымдылығы романның әр сөйлемінен анық аңғарылады.

Қазақ тарихында бүкіл өмірін елі үшін арпалыспен өткізген даңқты ерлер, жалынды күрескерлер, алтын жақ абыз би мен аруақты батырлар аз болмаған. Олардың кейбірі жау келгенде батыр, дау туғанда би де болған күрделі тарихи тұлғалар еді. Сондай көп қырлы тарихи тұлғаның бірі – Есенгелді Құдайназарұлы. Батырдың көркем-тарихи тұлғасын жан-жақты ашуды мақсат етіп жазушы Жанат Ахмади «Есенгелді би» атты тарихи роман жазды. Романның идеялық арқауы – Есенгелді батырдың тарихи өміріне арналғанымен, онда қазақ халқының бір дәуірдегі басынан кешкен тарихи өмірі баяндалады. Есенгелді өмір сүрген уақыт – Жоңғардың қазақ даласына шапқыншылық жасап, бейуаз халықты аяусыз қырғынға ұшыратқан мезгілге тура келеді. «Батырды заман тудырады» дегендей алмағайып кезеңде әр азаматтың өз елін, алтын бесік мекенін қорғауға борышты екені шындық. Елбасына күн туған сол бір кезеңде қатарынан озып, елге пана болған айбарлы азаматтың ерлік істері, қайраткерлік тұлғасы, адамгершілік асқақ бейнесі романда кеңінен суреттеледі (Qazaq romanu: Otkeni men bugini. 2009: 411).

Жазушы Есенгелдіні айтулы батыр қолбасы, шешен би ғана емес, елінің қамқоршысы, панасы болған үлкен кісілікті көп қырлы тұлға ретінде сипаттайды. Оның жекпе-жекте жүңғардың Жамса Дондаба сияқты не бір дойыр батырларын жеңгенін, жүңғарға қарсы жорықтарда көрсеткен ерліктерін суреттеу арқылы оның батыр тұлғасын көрсетсе; аға билерге еріп жүңғар ордасында тұтқында жатқан Абылайды алып қайтуы,

әрі жат елдің алдында бүгежектемей тең тұрып уәжді ой айтып, иландыруы жас Есенгелдінің ел алдындағы абыройын асқақтатады. Сонымен бірге, жазушы Есенгелдінің жиырма жасының өзінде «Есенгелді шешен», «қылыш би», «шешен қызай» атанғанын айтып, тағы бір қырын ашады. Әрі оның шешендігін «күн дауы», «ар дауы», «көз құны» секілді ел ішінің даулы мәселелерін қалай шешкенін суреттей отырып, оның қиядан жол тапқыштығын, тапқырлығын жеткізе көрсетіп, шынайы тұлғасын ашуға күш салады. Мәселен, бірде Матай руынан шыққан Қайып би Есенгелдінің нағашы жұрты сары Үйсін еліне кісі құнын даулап келеді. Кісімді өлтірдің деп Матай жақ айғұлақтанып ат ойнатуға айналады. Ауылда сары Үйсін сөзін ұстап отырған шапырашты Жарылғап биге ырық бермей, даугерлер өрекіп тұрғанда жолаушылап кеткен Есенгелді келіп қалады да, өршіген даудың өзегіне су құяды. Есенгелдінің шешендігін, әділдігін көрсету үшін алынған бұл көшпелі сюжет өзге билерге де телініп жүр. Мәселе, онда емес, жазушының қазақ би-шешендеріне қатысты түрлі материалдарды екшеп, орынды пайдалана білгендігі еді.

Есенгелдінің батырлығы мен шешендігінен сырт, оның қарапайым адам ретіндегі кісілік тұлғасын ашатын шынайы өмірге жақын нақты оқиғалар да кездеседі. Мұны жазушы негізгі оқиға ішінде қыстырма баяндаумен кірістіріп отырады. Мәселен, «Мамырсу» келісіміне байланысты сауда орталығының ашылып, қазақтардың бұтартар көлігі жылқысын көптеп саудалай бастауын айта келіп, қазақ үшін жылқының алатын маңызын кешегі жорыққа мінген батырлардың тұлпарларына байланыстырып таратып баяндайды, әсіресе, Қабанбайдың Қубас атын айырықша атайды. Осы тұста, автор сөз ыңғайына қарай Есенгелдінің тұлпарына байланысты мынадай оқиғаны келтіреді: «Қызайдан шыққан Қарамеңде бір сапарда Есенгелдінің қырғыз ханы Құсбектен түсірген шақпақ бедерлі, Көктеңбіл тұлпарын сазға батырып өлтіріп алады. Есенгелдіден ұялған ел жақсылары аттың нарқын он бестіге бағалағанда, ат иесі өлген атқа бола Есенгелді деген атымды былғамайын. Дұшпан арасында «ит төлеуі бір күшік» болса, ағайын арасында ат төлеуі бір тай емес пе? басына ат берсе болғаны деп сөзге тоқтайды. Қызай ішінде «Есенгелдінің тұлпары да бір аттың құнымен біткен» деген аңыз қалады» (Aqmadi, 2006: 408). Жазушы Ж.Ахмади осы шағын деталь арқылы Есенгелдінің жомарт мінезін, адамгершілік қасиетін, образын тереңдей аша түседі.

Романда билердің сөз сайысына түскен тұстары шешендікпен берілген. Жазушы Ж.Ахмади халық тіліне ғана емес, қазақ халқының шаруашылығына, салт-дәстүріне өте жүйрік екендігін аңғартады. Романда Қазыбек би жиені Жәнібекке: «Жас күніңнен жылқы іңіртінің жесегімен жетілдіріп едім» дейді. Жылқы түлігінің қасиетін, қыр-сырын қанық білетін адам ғана мұны жақсы түсінеді. Әрине, бұл жазушының өмірді терең бақылап қана қоймай, оны керекке жарата білгенін айғақтайды. Мұнан басқа, романда қазақтың қыз ұзату, келін түсіру, той салтанаты т. б. салт-дәстүрлері көрініс береді, әрі қазақтың жауын да құшағына тарта білетін дарқан мінезін, мейірбан ақкөңілділігін, адамгершілігін қонтайшы Ғалдан Сереннің жиені Әмірсананы Есенгелдінің бағып, науқасынан айырықтырғаны туралы оқиға арқылы көрсетеді.

Есенгелді тарихи тұлға. Алайда, жазушы оны хроникалық барыспен айнытпай көшіріп шықпайды. Олай істеу көркем шығарманың принципіне жат. Заман дауылы көміп, ескіріп санадан өше бастаған тарихты жазушы факт негізінде суреткерлікпен өңдеп, аршиды, көркем образ жасайды. Жазушы Ж. Ахмади бұл романында өзінің ойға алған идеялық мақсатына сай тарихи тұлғаның алуан қырларын, азаматтық тұлғасын жасау үшін көптеген тарихи оқиғаларды, шежірелік материалдарды екшеп пайдаланады. Әсіресе, тарихи тұлғаның қоғамдық қызметін, халық алдындағы орнын биіктете көрсетуде ел тағдырына қатысты тарихи оқиғаларды шеберлікпен керекке жарата білді. Атақты батырлармен, би- шешендермен үзеңгі серік боп, ел бірлігін қорғап, жауға да, дауға да сурыла кірісетін өткірлігін суреттеу арқылы романның идеялық арқауын шыңдап, көркемдік әсерін тереңдете түседі.

«Есенгелді би» романында табиғат суреті онша көп емес. Дейтұрғанмен жазушы табиғат аясындағы көріністерді кейіпкеріне тамашалата отырып, одан терең сыр түйетін тұстары да кездеседі. Жоңғарлар ауылды шауып қыстаулыққа өрт қойып, балапан шығарып жатқан кептерлерге садақ оғын жаудырғанда үрейі ұшқан кептерлер ауылдан едәуір алыстағы сарқыраманы келіп паналайды. Бала Әлет әкешесі тірі кезінде өзі қол баққан кептерлерін көруге осы сарқырамаға келеді. Жаны жара бала Әлеттің алдынан шыққан көңілсіз жағдай кептерлеріне де мұнда «Жаудың» тигені еді. Көкшұбар қаршығаның үнемі кептерлерді аулайтынын өз көзімен көріп: «Кептерлерімнің жау қалмағы осы зұлым екен-ау» деп ойлайды.

Жазушы табиғат аясындағы осы қайшылықты құбылысты бала Әлеттің басындағы тағдырмен параллель етіп суреттейді. Романның екінші бөлімінде жазушы сол дәуірдегі қазақ басына түскен жағдайды қараша құстардың қоңырқаздарды мекенінен бездірген жексұрын әрекетін суреттеу арқылы көрсетіп береді. Есенгелді қасына ерткен жоңғар Әмірсанаға сендер де бейне қоңырқазды мекенінен лас қылғымен бездірген қараша құстар сияқтысыңдар дегенді аңдатады. Романдағы бұл шағын эпизод орынды алынған. Жазушы табиғаттың көрінісін, құбылысын адам өмірімен шендестіріп, Символдап немесе көркемдік жинақтаудан өткізіп бейнелесе, солғұрлым шығарманың идеялық өрісі, эстетикалық әсері тереңдей түседі. Бұдан жазушының бейнелеудегі дара көркемдік стилі де айқын жүз беріп отырады.

Романның тағы бір артықшылығы – әр рудағы батыр, билер сияқты тарихи адамдарды түгендеп, көбінің тегі, тарихынан да мол шежірелік мағұлмат беруі. Алайда, көркем шығармаға басы артық деректерді тықпалай беру шығарманы негізгі бағытынан адастырады. Бұл жағдайлар кейбір тарихи деректерді қиыстырып романға қосып жіберуінен байқалады. Романның ең соңғы тарауы тұтастай Қызай ананың яғни Күнбикенің билік айтуына арналады. Бұл мазмұн тарихи тұлғаның образын ашуға, романның мазмұнын толықтай түсуге қызмет етіп тұрған жоқ. Оқырманға романға оқыстан қосылып кеткен бөлек дүние секілді әсер қалдырады. Міне, бұларды болмысыз ағаттық деп қарасақта, романның көркемдік тұтастығына, идеялық арқауының шымырлығына әсерін тигізбей қоймайды.

Сөз жоқ, Ж. Ахмади өз жазу стилі қалыптасқан талантыты жазушы. Оның қаламынан туған әр туынды өзгенің дүниесіне қосылмайтын бөлек бөгенайға ие. Бұл жазушының қазақтың сөз байлығын меңгергені соншалық. Әр шығармасын оқып отырып, не бір ойға оралмас қанатты тіркестерді, афоризмдерді кездестіреміз. Жазушының шешендікпен берген соны да сом ойлары шығарманы тілдік жағынан қуаттандырып, әсерге тоғытып тұрғаны айқын байқалады. Романның тілі демекші, осы жерде мына бір істі қыстыра кеткіміз келеді. Жазушы тек құрғақ шешендікке сүйеніп кемел дүние жаза алуы екіталай. Ғасырлар биігінен көктей өтетін ғұмырлы шығарма жаза алуы үшін, қаламгерге өзі суреттемекші болған қоғам, дәуір, тарихи оқиғаларды терең барлай алатын ойшылдық, парасаттылық, сыншылдық қажет. Бұл жерде

шығарманы көркемдікке жеткізетін, оның төрт тұрманын толықтаудың алғы шарты болатын тілдің ролін әсте төмен бағалау немесе сәл қарау деген мағына тумады. «Ең көркем сөз – орынды айтылғаны сөз» деген қағида бізге осыны ескертіп тұрғандай.

Жазушы Ж. Ахмадидың «Есенгелді би» романында емеурінмен айтса да жеткілікті нәрсені немесе бір ғана мақалмен бейнелейтін ойды біршама мақал-мәтелді, афоризмді үсті-үстіне үстеп қолданып, көп сөзділікке жол береді. Бұл жағдай, әсіресе, «Айтұмар» романында көп белең алады. Жазушының бір романда 500-ден астам мақал-мәтел қолдануына қарап, роман халық тіліне бай, шешендікпен жазылған екен десек те, мақал-мәтелдер мен афоризмдердің роман көлемінің едәуір бөлігін иелеп тұруы – Көркем шығарманың принцип, талаптарына салып қарасақ та дұрыс келмейтіні бесенеден белгілі болып тұр. Негізі, шығарма көркемдігі бояуының қалыңдығында емес, шеберлік сиқырында, айтарын қапсыз, ұтымды бере алуында болса керек.

Қазақ әдебиетіне «Дүрбелең», «Шырғалаң шақ», «Есенгелді би», «Жарылқап би», «Айтұмар» сияқты сүбелі романдар сыйлаған талантты жазушының жасампаздығындағы азда-

ған әттеген-айларды айтпағанда, көркемдік жағынан болсын, дәуір шындығын бейнелеуде, әлеуметтік маңызды мәселелерді көтеруде болсын әдебиеттің алға қойған талап биігінен төмендеп, олқы соғып тұрған жері жоқ. Жазушының қазақ әдебиетіне, жүйеден қазақ сөз өнерін байытуға, қордаландыруға аянбай еңбек сіңіргендігіне ешкім де шұба келтіре алмайды. Не жазса да ойы саңлақтанып тұратын мұндай шешендікті біз Ә. Кекілбаевтан, сосын, С. Сматаев пен Ж. Ахмадайұлынан кездестірдік. Алда суреткер туындыларының күн сәулелі келешек табарына, жұрт жүрегінде жыр боп жаттала беретіне сеніміміз кәміл.

Қорытынды

Жинақтап айтқанда, батырлар образын сомдаған бұл романдар қазақ тарихи романының арнасын кеңейтіп, байыта түскен табысты еңбектер саналады. «Ерлік өнегелері тарихты нұрландыра түседі» деп В. Гиюго айтқандай елін жаудан қорғап, даудан сақтаған батырлардың ерлікке толы өмір жолдарын, өнегелі істерін қайта жаңғырту арқылы қазақ тарихының әлі сыры ашылмай жатқан беймағұлым тұстарын тануға мүмкіндік туады.

Әдебиеттер

- Жұмаділов Қ. Дарабоз. Тарихи роман. 1-кітап. – Алматы: Шабыт, 1994. – 416 б.
 Елеукенов Ш. Шығармалары, 1-том. – Астана: Фолиант, 2011. – 536 б.
 Жұмаділов Қ. Дарабоз. Тарихи роман. 2-кітап. – Алматы: Шабыт, 1996. – 423 б.
 Сыдықов Т. Қазақ тарихи романы. – Алматы: Ер-Дәулет, 1996. – 251 б.
 Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы: Санат, 1996. – 335 б.
 Тұрлыбайұлы Ж. Райымбек батыр. – Алматы, 2004. – 456 б.
 Қазақ романы: Өткені мен бүгіні (Ұжымдық монография). – Алматы: Алматы баспа үйі, 2009. – 644 б.
 Ахмади Ж. Айтұмар. – Алматы: Мирас, 2009. – 512 б.
 Қондыбай С. Жауынгерлік рух кітабы. – Алматы: Нұрлы Әлем, 2006. – 240 б.
 Ахмади Ж. Есенгелді би. – ҚХР, Үрімжі: Шинжяң жастар-өрендер, 2006. – 467 б.

References

- Aqmádi J. (2006) Ecengeldi Bi. [Bi Esengeldy], Urmji: Xinjag, jastarorender, 467 p. (In Kazakh)
 Aqmádi J. (2009) Aytumar [Aytumar], Almaty, Mirac, 512 p. (In Kazakh)
 Sydyq T. (1996) Qazaq tariqromany [Kazakh historical novel], Almaty: Er-Dwlet, 251 p. (In Kazakh)
 Elewkenov SHI. (2011) Shyǵarmalary [Works], 1-tom. Almaty: Foliant, 536 p. (In Kazakh)
 Hondybai C. (2006) Jawyngerlykrwhkytaby [Book of warrior spirit], Almaty: NurlyÁlem, 240 p. (In Kazakh)
 Jumádil Q. (1994) Daraboz [Daraboz], Almaty: Shabyt, 416 p. (In Kazakh)
 Jumádil Q. (1996) Daraboz [Daraboz], Almaty: Shabyt, 423 p. (In Kazakh)
 Maitanov B. (1996) Qazaqromany jáne psiqologialyqtaldaw [Kazakh novel and the analyzing in psychology]. Almaty: Canat, 335 p. (In Kazakh)
 Qazaqromany: Otkeni men bugini (2009) [The past and present of Kazakh novels]. Almaty: Almaty basfa uui, 644 p. (In Kazakh)
 Qondybai C. (2006) Jawyngerlikrwq kitáby [Book of warrior spirit], Almaty, NurlyÁlem, 240 p. (In Kazakh)
 Turlybauly J. (2004) Raiymbekbatyr [Raiymbekbatyr], Almaty, 456 p. (In Kazakh)

Мүтиев З.Ж.¹, Мұханбетова Ж.Ө.²,

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің
¹доценті, ф. ф. к., ²педагогика ғылымдарының магистрі,
 Қазақстан, Орал қ., e-mail: zinulla_mutiev@mail.ru, janim.03.95@mail.ru

**ҚАЙРАТ ЖҰМАҒАЛИЕВ –
 РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ
 ЖЫРЛАУШЫ АҚЫН**

Қазақ поэзиясының алтын күмбезін көтерушілердің қатарында ақын Қайрат Жұмағалиевтің есімі алдымен ауызға алынады. Өйткені Қ. Жұмағалиев – лирика тегінің барлық жанрында қалам тартып, шеберлік байқатқан ақын. Оның шығармашылық өрісінің басым бөлігін поэмалар, балладалармен қатар лирикалық туындылары құрайды. Қ. Жұмағалиевтің өлеңдерінің тақырыбы сан алуан. Әу баста балалар ақыны боп қалыптасқан қаламгердің бертін келе саяси-әлеуметтік тақырыпқа ден қоюы оның азаматтық ажарын танытатын туындыларымен ерекшелене түсті. Суреткерлік шеберлігі әбден пісіп жетіле келген ақын бірте-бірте өз ұлтының рухани құндылықтарын жырлауға көшті. Халық ұғымына жете таныс, ұлт намысын, ұлт рухын оятатын тақырыпты жете қаузау арқылы ақын Қ. Жұмағалиев оқырманын рухани құндылықтарды аялауға тәрбиелейді. Оның поэзиялық туындыларының басты ерекшелігі – ақын ұлт мінезін, ұлттың жеке өзіне тән тектілік қасиетін жырға қосады. Ақын ұлы даланың қорғаны болған бабаларымыздың елдік, ерлік істерін кейінгі ұрпаққа үлгі ете толғанады. Қазақ халқының бастан кешкен тарихи оқиғаларын, сайын даланың бауырына бүккен сан қилы оқиғаларын кейінгі ұрпаққа тәптіштеп жеткізуде ақын біршама ізденістерге барған. Тарихта ізі қалған аты мәшһүр тұлғалардың өз халқы үшін атқарған ізгілікті істерін ақын бүгінгі тәуелсіз ел ұрпағының ұмытпауын қалайды. Олардың ел игілігі жолындағы бастан кешкен сан қилы іс-әрекеттерін ақын тарихи деректерге сүйене отырып, өткен оқиғаларға жан бітіре, шолу жүргізе жырлайды. Ақын өлеңдерінің алтын арқауына айналған және бір іргелі тақырып – ол қазақ халқының қонақжайлық дәстүрі. Атадан балаға мирас болып келе жатқан салт-дәстүрдің бүгінгі ұрпақтың бойындағы көрінісін ақын өз өлеңдерінде нанымды, риясыз бейнелейді. Халықтық педагогиканың ажырамас, құрамдас бөлігі саналатын үлкенге құрмет, кішіге ізет сынды атрибуттарын бүгінгі қоғам өкілдері қалай сақтап жүр деген мәселелер Қ. Жұмағалиев туындыларында өзекті һәм зәру тақырыпқа айналған. Мақалада ақынның рухани құндылықтарды жырлаудағы тақырып аясы, идеялық мақсаты танылады, қоғам мүшелерінің елдің өткені мен бүгінгі өмірге көзқарасын ақын қаншалықты жырлай алғандығы оның өлең-жырларына әдеби, ғылыми талдаулар жүргізу арқылы дәйектеледі.

Түйін сөздер: Қайрат Жұмағалиев, қазақ поэзиясы, рухани құндылықтар, ұлт мінезі, Ұлы даланың қорғаны, параллель әдіс, авторлық идея, Бөкей хан, Мәншүк пен Әлия, лейтмотив, Отанды құрметтеу, ақындық мұрат.

Mutiyev Z.Zh.¹, Mukhanbetova Zh.O.²,

¹Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences,
²Master of Education of M. Utemisov West-Kazakhstan State University,
 Kazakhstan, Uralsk, E-mail: zinulla_mutiev@mail.ru., janim.03.95@mail.ru

**Kairat Zhumagaliyev – a poet
 of spiritual values**

Kairat Zhumagaliyev is one of the first names that are mentioned among the poets who ascended to the height of Kazakh lyrics since he has displayed his inner world and his mastery in all kinds and genres of lyric poetry. Most of his creative heritage consists of both poems and ballads and lyrical works. The thematic scope of K. Zhumagaliyev's poems is various. At the earliest stage of his creative work he was more inclined to children's poetry and later he started to develop into a poet having a mature civic position. He intentionally began to choose social and political themes. Having improved his artistic mastery, he gradually proceeded to glorification of national spiritual values of his people. Touching upon a subject that is so cherished and near to heart and conscience of the nation, the poet K. Zhumagaliyev naturally fosters in his readers careful attitude to spiritual values. His poetic creations have an important pecu-

liarity – the poet glorifies national character, national spirit and national identity. The poet recalls with respect the great warriors-defenders of the steppe whose military work and feats are an inexhaustible source of inspiration for future generations. The poet had to work hard in order to impart to future generation in an accessible form and in detail historical events that took place in life of the Kazakh people, the master of the boundless steppes. The poet wants with all his heart that his independent people always remember the names of those who have left an outstanding mark in the history of the country. Based on numerous historical facts, Zhumagaliyev describes them from the point of view of the spectator in order to reconstruct pictures of events and actions performed for the welfare of the nation. The tradition of the Kazakh people's hospitality is one of the basic themes of his poetry. In his poems the poet describes truthfully and without bias modern manifestation of traditions handed down from generation to generation. Such themes as respect for elders, concern for the younger are particularly topical to the works of the poet Kairat Zhumagaliev. These virtues are part of and attributes of folk pedagogy, the attitude of modern society to old but ever-young values. The article reveals the theme, the ideological goal of the poet in glorifying spiritual values. Using scientific and literary analysis it forms the rationale for the poet's ability to convey a strong connection between the past and the present of the people, to show events of the long-ago through the prism of the worldview of modern man.

Kew words: Kairat Zhumagaliyev, Kazakh poetry, spiritual values, national character, Defender of the Great steppe, parallel method, an author's idea, Bukey khan, Manshuk and Aliya, a leitmotif, respect for the Motherland, the mission of the poet.

Мүтиев З.Ж.¹, Мұханбетова Ж.Ө.²,

¹к. ф. н. доцент, ²магистр педагогических наук
Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова,
Казахстан, г. Уральск, e-mail: zinulla_mutiev@mail.ru, janim.03.95@mail.ru

Кайрат Жумагалиев – поэт-певец духовных ценностей

Среди взошедших на пик казахской лирики поэтов одним из первых упоминается имя Кайрата Жумагалиева, потому что он проявил свой внутренний мир и свое мастерство во всех родах и жанрах лирики. Большую часть его творческого наследия составляют как поэмы и баллады, так и лирические произведения. Стихи К.Жумагалиев писал на разные темы. Если на заре своего творчества он больше тяготел к детской поэзии, впоследствии он начал формироваться как поэт со зрелой гражданской позицией, стал намеренно выбирать социально-политическую тематику. Усовершенствовав свое художественное мастерство, постепенно перешел к воспеванию национальных духовных ценностей своего народа. Прикоснувшись к тому, что так дорого и близко к сердцу и совести народа, поэт К.Жумагалиев непринужденно воспитывает в своих читателях бережное отношение к духовным ценностям. Его поэтические творения имеют важную особенность – поэт воспеваает национальный характер, национальный дух, национальную самобытность. Поэт с почтением вспоминает великих воинов-защитников степи, ратный труд и подвиг которых является неиссякаемым источником вдохновения для будущих поколений. Поэту пришлось немало потрудиться, чтобы доступно и детально передать современному поколению исторические события, происходившие в жизни казахского народа-повелителя бескрайних степей. Поэт страстно желает, чтобы его независимый народ всегда помнил имена тех, кто оставил яркий след в истории страны. Жумагалиев, основываясь на многочисленных исторических фактах, рассказывает о них с точки зрения обозревателя, чтобы воссоздавать картины событий и поступков, совершенных во благо нации. Одна из фундаментальных тем в его стихотворениях – это традиция гостеприимства казахского народа. В своих стихах поэт со всей бескорыстностью, достоверностью описывает современное проявление традиций, передаваемых из поколения в поколение. Особо актуальны в творчестве поэта Кайрата Жумагалиева такие темы, как уважение к старшим, забота о младших, которые являются частью и атрибутами народной педагогики, отношение современного общества к старым, но не стареющим ценностям. В статье раскрывается тема, идейная цель поэта в воспевании духовных ценностей, с помощью научно-литературного анализа дается обоснование способности поэта передавать прочную связь между прошедшим и настоящим народа, показывать события давности через призму мировоззрения современного человека.

Ключевые слова: Кайрат Жумагалиев, казахская поэзия, духовные ценности, национальный характер, Защитник Великой степи, параллельный метод, авторская идея, Букей хан, Маншук и Алия, лейтмотив, уважение к Родине, миссия поэта.

Кіріспе

Поэзия – адам жанының айнасы. Поэзияның өмірдегі сан алуан құбылыстарды, сан түрлі бейнелер мен образдарды, тіршілік келбетін, адамның ішкі жан дүниесін, сезім мен көңіл күйді жеткізетін жанр екендігі мәлім. Ұлы ойшыл В.Г.Белинский «Поэзия – өнердің асыл тегі. Поэзия адамның еркін тілімен берілгендіктен, онда үн де, сурет те, пайымды түсінік те болмақ» – деп жетекші өнер саласы ретінде таныса (Belinsky, http://az.lib.ru/b/belinskij_w_g/text_0790.shtml), әдебиет сыншысы Н.Г. Чернышевский «Басқа өнер түрлеріне қарағанда поэзияның биік тұратынына дау жоқ, өйткені өзге өнер түрлері поэзияның айтарын бізге жеткізе алмайды» – деген түйінді ой айтып, өлең атаулының әдебиет элементіндегі көркемдік шеберліктің озық үлгісі екендігін дәлелдей түседі (Chernyshevsky, 1947:52).

Қазақ поэзиясының өзіндік даму сатысында азаматтық үнге толы, рухани құндылықтарды насихаттайтын, жақсылықты ту етіп, ізгілікке бағыттайтын эпикалық жыр-дастандарымен танылған дарынды тұлғалар баршылық. Поэзияның жаңарып жандануына үлес қосып, рухты жырларымен танылып, әдебиет тарихында өшпестей ізі қалған көрнекті ақындардың бірі әрі бірегейі – Қайрат Жұмағалиев. «Тұңғыш» (1964) өлеңдер жинағымен көрінген ақынның шағын кітаптары («Жанар», «Перзент үні», «Айнакөз», «Сақара», «Шапағат») кейіннен қаламгердің оқырмандар жылы қабылдаған «Ақжарма» (Zhumagaliyev, 1974), «Сәске» (1976), «Көңілімнің сарасы» (1982), «Күншуақ» (2001), «Кие» (2014) т.б. кітаптарында толықтырылып жарық көрді.

Эксперимент

Қайрат Жұмағалиев шығармашылығымен жете таныс әдебиетші-ғалым С. Әсіпов: «Ақынның ойлары терең, көзі қиядан көргіш, қиялы ұшқыр да тілі орамды. Аспанына бұлт үйірілмей, аңызға жалын тіліндей жалақтап тұрған, «бұрқасындарға беріспей жер тістеп» көкпектен бөтенкөзге шалынар тұлдыры жоқ мижазық далада да ғажайып сүйкімділік бар боп шығады. Туған жер ғой ол. Жайық өңіріндегі «Қатқыл» деп аталатын кең жазықты сол аттас өлеңінде суреттей отырып ақын оқушыларына осындай ой салады. «Жазғы дала» лирикасында да жер-ананың жайлы да дәулетті, салтанатты

бір шағын бейнелейтін сиқырлы жолдар бар. Сол сияқты, «Айжарық терегі», «Қайтқан қаз» өлеңдері туған табиғаттың айшықты суретін салып, сырын шертеді. Оған әрқашан мейірімінді аямай төгіп, бар жаныңмен қорғауға үндейді» – деп орынды пікірін білдіреді (Assipov, 1980: 6). Ақынның қаламынан туған елеулі жырлары өмір құбылыстарын шынайы әрі шебер суреттеуімен, өзі өмір сүріп отырған дәуір келбетін, қоғам бейнесін сол қалпында сипаттауымен, ізгілік, имандылық, адамгершілік, адалдықсынды адами қасиеттерді насихаттауымен ерекшеленеді. Ақынның өлең-жырларына арқау еткен басты тақырыптары ретінде ел мен жер, асыл ана, ержүрек ерлер, ауыл мен қала тағдыры, қарапайым адамдар бейнесін атауға болады.

Негізгі бағыт

Ақын Қ. Жұмағалиевтің оқырманын рухани құндылықтарды аялауға тәрбиелейтін шығармаларының қатарын «Жалын» журналында жарияланған «Мәрт қазақ ешкімге де бас ұрмаған» атты топтамамен берілген өлеңдері толықтыра түседі (Zhumagaliyev, 2013). «Қорғаған бабам даласын», «Жәңгір ханның кітапханасы», «Бөкей хан – ұлы дипломат» аталған өлеңдерінде ұлт мінезін, ұлттың жеке өзіне тән тектілік қасиетін жырға қосады. Ұлы даланың қорғаны болған бабаларымыздың елдік, ерлік істерін кейінгі ұрпаққа үлгі ете толғанады.

Ордалы дұшпан анталап,
Даламды
Түнек торлаған-
Кеудемнен
Оны қалқалап
Қорғаған сонда
Өр бабам

Аттанын қосып ұранға,
Майданға кірсе
Ойқастап,
Жар болған оған -
Бір Алла
Ғасырлар бойғы шайқаста!
(Zhumagaliyev, 2013: 67).
(«Қорғаған бабам даласын»)

Күші басым жаудан құтылып шығудың әдіс-амалын шебер меңгерген өнерлі де болғаны, даласын қорғаған батырды даласы да оны қорғаштап құшағына алғанын ұмыт қалдырмайды ақын.

Қорғаған бабам
Даласын!
Даласы да оны қорғайтын!

Қазақтың соңғы ханы – Жәңгір ханға арналған туындысында ақын Қ. Жұмағалиев дерек көзіне сүйеніп ой толғайды. Табыл есімді жанның Қазанға барған сапарында тапқан олжасына сүйсіне қол соғады. Ақ Еділді жағалай қонған татар бауырлардың мұқияттылығына, қазақтың тарихына қатысты жәдігерді ғасырлар бойы сақтап келген ерлік істерін мадақтап жырға қосады. Табылдың аузымен айтылған:

Бұл жолы
Алып келген жаңалығым:
Сапарлап
Екі ғасыр аралығын
Мұражай
Мұрағатты зерделеп ем,
Көзбен көрдім
Жәңгір хан даналығын

«Қала ма халқым жүдеп,
Елім жұтап,
Уақытша
Паналайтын жерінді тап»
Дегендей
Қазанға әкеп тапсырыпты
Жәңгір хан
Төрт мың үш жүз елу кітап
(Zhumagaliyev, 2013: 68).
(«Жәңгір ханның кітапханасы») –

деп келетін монологтарда хан Жәңгірдің келер ұрпақ қамын ойлаған ақылман ой-шешіміне риза көңіл танытады. Табылдың тәуелсіздік алғалы «Он бес жылда / Бір ғалым іздемеген / Тіпті, көріп тұрса да – / Көрмегендей?!» – деген ашына айтқан жан айқайына өлең авторы былайша басу айтады:

Дедім мен,
Тақпасам да Табылға мін:
«Жөн болмас
Сары уайымға салынғаның
Қалайша кінәларсың
Шіркіндерді,
Күн көре алмай жүрсе
Сол ғалымдарың..» (Zhumagaliyev, 2013: 68).

Туындыда екі дәуір адамдарының әлеуметтік мәселелері қатар алынып, параллель әдіспен көмкерілген. Біріншісінде Жәңгір хан өз дәуі-

рінің күні сөніп келе жатқанын сезіп, бай кітапханасын көрші татар халқына сеніп, сақтау үшін Қазанға жөнелтсе, ондағы ойы – келер ұрпақ пайдасына жаратар деген ізгі ниеті жатырса, екінші әлеуметтік мәселе – Тәуелсіздік алған қазақ ғалымдарының ұлт руханиятын жан-жақты терең зерттеп білуге қаржылық мұқтаждығы кедергі болғаны аңғарылады. Өз күндерін өздері көре алмай жүрген зерттеу мамандарының қол байлау болған мәселесін ақын авторлық идея арқылы ишаратпен түсіндірген сынайлы көрінеді.

Аталған топтамаға кірген бір өлеңде қазақтың қонақжайлылық дәстүрін танытқан Жаңғала тұрғынының мәрттігі сөз болады. Табиғаттың мезгілсіз кезеңіне тап болып, жаңбырлы түнде жолаушылар жол азабына көндігіп, амалсыздан ауылды пана тұтып кіріп барады.

Түрі жоқ кара түнде қалтыраған,
Шамдары самаладай жарқыраған
Бір үйге Жаңғалада кіріп бардық
Сәулетті, салтанатты қалпы ұнаған.

Кең пейіл -
Шалқар дала алабындай,
Болар ма бұл қазекем дана мұндай:
Таңғалып тұрып қалдық -
Сол үй бізді
Қарсы алды көптен күткен қонағындай!

Қазақы дархандықты тектік біліп,
Әп-сәтте біз пейішке кеттік кіріп!
Жайылды жомарт үйдің дастарханы -
Біз құдды қойғандай-ақ көп күттіріп
(Zhumagaliyev, 2013: 69).
(«Жаңғала. Жаңбырлы түн»)

«Мәрт қазақ ешкімге де бас ұрмаған / Ғасырдан есен жеткен ғасырға аман..! -деп ой қорытқан өлең кейіпкері:...Ойнақтап ертеңіне жолға шықтық / Жаңбырды елең қылмай басылмаған» – деп түйіндейді. Соңғы шешім тіптен қызық: «Тек қазақ қоныстанса экваторға / Не болар екен деп те толғаныппын». Ондай жағдайда «Түк қаржы шығармай-ақ қалтасынан / Теп-тегін шығар еді Жерді айналып!». Кең пейілді, ашық көңілді халқымыздың туа біткен дархандығын көрсетуде бұл туындының өте сәтті шыққанын айту ләзім.

Қ. Жұмағалиевтің ұлттық рухты қазбалаған туындыларының шоғыры мол. Еліміздің Батыс аймағының тұтастығын сақтап қалуда ерен ерлікке барған Бөкей ханның әдеби, та-

рихи бейнесін ақын мейлінше көркем бейнелеген. Ақын пайымынша небір мықтылар (император, халиф, король, хан) өз биліктерін жүргізуде, көрші елдермен бейбітшілік шартын сақтауда алуан түрлі әдістерге барған. Мәселен, «Таңдандырып патшалардың талайын / Бақытты боп өткізсін деп бал айын / Ұзатылып барған елге жеткізіп / Салып берген король қыздың сарайын», сол сияқты «Көне тарих беттерінен бұл мәлім: / Ел билеген небір ұлы тұлғаның / Көршілермен тату-тәтті тұрмаққа / Аманат қып тапсырғаны ұлдарын».

Алайда жер мәселесіне келгенде ел билеуші ешқандай мәмілеге келген емес. Мықтылар әлсіздерге күш көрсетіп жерді күшпен алған соғыс болып, қып-қызыл қан төгілген. Осы ықылым замандар бойы қатаң қалыптасқан дәстүрді бұзған бір әмірші бар тарихта. Ол – қазақтың данышпан ел билеушісі Бөкей хан. Ханның данагөй бейнесін ақын былайша суреттейді:

Бөкей баба
Заман туын бұғардай,
Қадірінді келді ұрпағың ұға алмай
Дипломат жоқ өзіңдей
Мықты елден
Жер-су алған
Бірде бір оқ шығармай

Алақұйын арпалысқан,
Арбасқан
Кезде
Даңқың аңыз болып жалғасқан:
Иемдендік Еділ, Жайық арасын
Бейбіт жолмен
Бір тамшы қан тамбастан
(Zhumagaliyev, 2013: 70).
(«Бөкей хан – ұлы дипломат»)

Соқпақсыз жолда аяқтарын шалыс басқан, басынан бағы ұшқан жетім елдің сүйеуі бола білген ұлдың ерлігі – дипломатиялық кеменгерлігінде екені анық.

Ел қамын жеп,
Ұлы бабам – Бөкей хан
Император Павелмен тіл табысқан.

Өлең түйінін, ой шешімін ақын өзінше қорытады. Бұл тұжырым ұлт тұлғасының тарихтағы орнын айқындауға сеп боларында кәміл күмән жоқ. Өйткені:

Бұл орайда
Жөн болар ой топшылар,
Ұлыларды
Тарпаң тағдыр көп сынар.
Жер айырғын
Арыстанның аузынан
Бөкей хандай
Дипломат жоқ шығар...

Ақынның қоғам өміріндегі кейбір келеңсіз жәйттерге көңілі толмайтын кездері бар екендігін танытатын өлеңдері де баршылық. Мәселен, Алматыдағы «Шығыстың қос шынары» аталған Мәншүк пен Әлияға орнатылған еркерткішке тәу етуге келген кездегі көңіл құлазытар, көңілге кірбің салар суреттер ақынға тақырып болған. Аяулы Алматысын жырға қосудан талмайтын ақын:

Беу, Алматым,
Оятасың мың күйді,
Асыл бейнең
Көкірекке нұр құйды.
Қазан айы
Күн кешкірді лезде.
Сары жапырақ
Асфальт жолмен сырғиды –

деп толғанады. Өткен жастық жылдары жүрегінде жаңғырып, сүйікті қаласына жыр арнай Бас поштадан төмен қарай жүріп келе жатқан лирикалық кейіпкердің басты шаруасы: «Мен келемін / Қос батырға жетпекке, / Қос апама / Басымды иіп кетпекке / Баса-көктеп өте шықсам – / Жөн болмас / Жазғырар жұрт / «Әруақтан – шет» деп те». Алайда жөпелдемеде түн тұмшалап тұрған Әлия мен Мәншүктің тас мүсіндері көзге оңай көріне қоймайды. Дал болып, біраздан соң екі апасының ескерткішінің сұлбасын әрең шырамытқан кейіпкер ашуға бой ұрады. Өйтетін себебі де бар.

Назаландым
Күйіп-пістім кепке бұл.
(Күймей қайтсін мұнда тауап еткен ұл!)
Қос батырға
Бір шамды да қимапты...
Үнемшіл-ақ бола қапты
Текке құр!

Ашуға булыққан кейіпкер жолай кезіккен бір жігіттен «Бұл қалай?!» – деп сұрайды. Ол жігіт қарқылдап күліп жауап берді.

«Көке!
Құдай бізге қашан бақ берер?!
Бізге қашан
Әділ бастық тап келер?!
Шырақшылар көңіл бөліп қайтеді,
Селқос болса
Басшы көке, әпкелер...»
(Zhmagaliyev, 2013: 71).
(«Алматыдағы Мәңшүк пен Әлия ескерткіші»)

Қоғам дамуында болып жатырған өзгерістер мен жаңалықтарға ақын Қ. Жұмағалиев белсе-не араласып, оны поэзия тілінде өрнектеп отырады. Ақын қашанда елмен, жұртпен бірге болуды көксеген, қоршаған ортаның, заманның жақсылығы мен дәуірдің үнін танытып отыруды өзіне парыз тұтқан.

Қорытынды

Ақын қай қоғамда өмір сүрсе де, сол кезеңнің ғұмыр-тіршілігін жырға қосып, заманауи мәселелерге батыл араласып, жас ұрпақтың шатты өмірін шабыттана сөз етеді. Туған жерді

сүюдің, туған өлкені қадірлеудің озық үлгілері көп жылдар бойына ақын жырының лейтмотиві болып келеді. Отанды құрметтеудің, оның қадыр-қасиетінардақтаудың озық үлгілері ақын шығармашылығында мольнан ұшырасып, оқырманын ізгілікті істерге жетелеп отырады.

Ақынның поэзия әлеміне еніп, тағылымды туындыларымен танысқан Қалижан Бекхожин «Біздің өлең орманымызда бәйтеректерге қарап бой түзеген нелер әсем шынарлар барын сүйінішпен атап келеміз. Кейінгі кезеңдерде жұртшылыққа танылған бір топ ақындардың қатарында өз әуенімен, өз жырының гүлімен ерекше көрінген ақындардың бірі – Қайрат Жұмағалиев» – деп баға берген (Bekhozhin, 2015: 6).

Ақынның артында қалған әдеби мұрасының негізі тіні – замандас, армандас жандардың асыл қасиеттерін насихаттау, қоғамның негізгі тірегі саналатын олардың жан-дүниесіне тереңірек үңілу, мінез-құлықтарын лирика тегінің аясында сөйлету, сырластыру болып табылады.

Жалпы алғанда, рухани құндылықтарды жырлау – Қ. Жұмағалиевтің ақындық мұраты, идеялық мақсаты.

Әдебиеттер

- Әсіпов С. «Құбажон» сыйы: Қ. Жұмағалиевтің «Құбажон» атты кітабы туралы // Орал өңірі. – 1980 ж., 21 қазан. – 12 б.
Бекхожин Қ. Ұшқыр ақынның өргедең өрістері // Орал өңірі. – 2015 ж., 17 қыркүйек. – 12 б.
Белинский В.Г. Разделение поэзии на роды и виды. Собрание сочинений в трех томах. Т. 2. Статьи и рецензии. 1841-1845. – http://az.lib.ru/b/belinskij_w_g/text_0790.shtml
Жұмағалиев Қ. Ақжарма. Өлеңдер, баллада, поэма. – Алматы: Жазушы, 1974. – 140 б.
Жұмағалиев Қ. Сәске. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1976. – 396 б.
Жұмағалиев Қ. Көңілімнің сарасы. Өлеңдер, балладалар, поэмалар. – Алматы: Жазушы, 1982. – 376 б.
Жұмағалиев Қ. Күншүяк. Өлеңдер, балладалар, поэмалар. – Астана: Елорда, 2001. – 240 б.
Жұмағалиев Қ. Кие. Таңдамалы өлеңдер. – Алматы: RS. Халықаралық Абай клубы, 2014. – 288 б.
Жұмағалиев Қ. Мәрт қазақ ешкімге де бас ұрмаған // Жалын. – 2013. – №9.
Чернышевский Н.Г. Полный сборник сочинений. Т. 3. – М.: Гослитиздат, 1947. – 384 с.

References

- Asipov S. (1980) «Qubajon» syiy: Q. Jumaǵaliyevtiń «Qubajon» atty kitabı tıraly [About Kubazhon book's of honor K. Zhumagaliyev] Oral óniri. 1980 j., 21 qazan. 12 p. (In Kazakh)
Bekhojin Q. (2015) Ushqyr aqynnyń órgelen óristeri [Valuable poetry field] Oral óniri. 2015 j., 17 qyrkúek. 12 p. (In Kazakh)
Belinski V.G. (1841) Razdelenie poezii na rody i vidy. Sbranie sochineni v treh tomah. [Division of poetry into genera and species] T. 2. Stati i retsenzi. 1841. http://az.lib.ru/b/belinskij_w_g/text_0790.shtml (in Russian)
Chernyshevskii N.G. (1947) Polnyi sbornik sochineni [Complete works] M: Goslitzdat, 1947. T. 3. 384 s. (in Russian)
Jumaǵaliev Q. (1974) Aqjarma. Óleńder, ballada, poema [Akzharma. Poems, ballads] Almaty: Jazyshy, 1974. 140 b. (In Kazakh)
Jumaǵaliev Q. (1976) Sáske. Tańdamaly [Saske. Optional] Almaty: Jazyshy, 1976. 396 b. (In Kazakh)
Jumaǵaliev Q. (1982) Kónilimniń sarasy. Óleńder, balladalar, poemalar [Konilimnin sarasy. Poems, ballads] Almaty: Jazyshy, 1982. 376 b. (In Kazakh)
Jumaǵaliev Q. (2001) Kúnshýaq. Óleńder, balladalar, poemalar [Kunshuak. Poems, ballads] Astana: Elorda, 2001. 240 b. (In Kazakh)
Jumaǵaliev Q. (2014) Кие. Tańdamaly óleńder [Kie. Selected poems] Almaty: RS. Halyqaralyq Abai klýby, 2014. 288 b.
Jumaǵaliev Q. (2013) Márt qazaq eshkimge de bas urmaǵan [The Kazakh people did not hit the battle] Jalyn. 2013. №9.

Onal M.N.¹, Saltakova Zh.T.²,

¹Doktor of Science, Professor of the Mugla Sitki Kocman University, Turkey, Mugla,

²doktoral student of Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: mehmetnacional@gmail.com; aibolanel_27@mail.ru

THE HISTORICITY OF KAZAKH GENEALOGY STORYTELLING (zhyr)

Genealogy storytelling (zhyr) that has survived until nowadays – is essential centuries-old oral historiography of Kazakh people passing from one generation to another, and telling about the development of Kazakh people as a coherent nation. Originally they were created in the form of genealogical tables (tree) of each clan, tribe, and then they were complemented by a variety of legends and stories which were transferred from grandparents to children, serving as a bridge between generations. Thus, this genre has reached nowadays from the depths of the centuries, and has been transmitted from fathers to their children as a testament to the descendants and can be reasonably attributed to the folklore heritage of the people and considered as an object of a scientific study. Kazakh folklore is replete with genealogy storytelling. National (historical) memory of Kazakh nation has been lingered until today mainly due to genealogy storytelling. This genre has not only kept in the memory, it has been also transformed into epic at some extent. The old genealogy tellers (shezhireshi) possess unique information on their family. It is evident that they know more than anyone else about their forefathers, outstanding personalities (batur, poets, judges, orators, etc.). Genealogy, stories about great forefathers has being passed from generation to generation through legends and storytelling. The kazakh genealogy storytelling (zhyr) mentioned in the article, has primarily taken as a subject of research.

Key words: manuscript, storytelling, genealogy, legend, version, fund, historicism.

Онал М.Н.¹, Салтақова Ж.Т.²,

¹Мугла Сьтыкы Кочман университетінің профессоры, ф. ғ. д., Түркия, Мугла қ.,

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: mehmetnacional@gmail.com; aibolanel_27@mail.ru

Қазақ шежіре жырларының тарихылығы

Ұрпақтан ұрпаққа ауызша таралып, осы күнге дейін сақталып жеткен шежіре жырлар – қазақ халқының сан ғасырлық тарихнамасы, тұтас бір ұлттың өсу-өрбу жолдары. Алдымен, әр тайпаның, рудың, аталықтың кесте шежіресі, соған байланысты аңыздар қарасөз күйінде атадан балаға жетіп, өзге нұсқалары арқылы толығып отырды. Кейін ру ақсақалдарынан естіген шежірелік жүйе мен аңыздарды ақын-жыраулар, жыршылар өлең, жырға айналдырып, ел ішіне таратып келген. Сондықтан сан ғасырлар бойы әкеден балаға үлгі-өнеге ретінде жеткен бұл жанрды фольклорлық мұраның қатарында қарастырып, зерттеуге толық негіз бар деп білеміз. Қазақ шежіреге өте бай халық. Халқымыз шежіре айту арқылы ұлттық (тарихи) жадымызды осы күнге дейін жеткізді. Бұл халық жадында ұмытылмай үздіксіз дамып, келе-келе эпикалық сипат ала бастағандығы да анық. Шежіреші қарттардың аузынан әулетіне қатысты шежіре деректерді, құнды мәліметтерді естуге болады. Шежірені бүгінгі ұрпақтарға дейін тарқату, өз руынан шыққан тарихи тұлғалар (батыр, ақын, би, шешен, т.б.) туралы шежірешіден артық ешкім білмеуі де мүмкін. Шежіре, тарихи тұлғаға қатысты деректер аңыз, жыр, әңгіме арқылы атадан балаға, баладан немере, шөбереге жалғасын тауып отырады. Мақалада сөз етіліп отырған шежіре жырлар бірінші рет зерттеу нысанына айналып отыр.

Түйін сөздер: қолжазба, жыр, шежіре, аңыз, нұсқа, қор, тарихылық.

Онал М.Н.¹, Салтакова Ж.Т.²,

¹д. ф. н. профессор университета Мугла Сыткы Кочман, Турция, г. Мугла,

²докторант Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: mehmetnacional@gmail.com; aibolanel_27@mail.ru

Историзмы казахских родословных сказаний (жыр)

Родословные сказания (жыр), дошедшие до нашего времени, – это по сути многовековая изустная историография казахского народа, передававшаяся из поколения в поколение и повествующая о путях развития казахского народа как целостной нации. Первоначально они создавались в виде родословных таблиц (древа) каждого рода-племени, затем они дополнялись различными преданиями и рассказами, передававшимися от дедов к детям, служа связующим звеном между поколениями. Таким образом, этот жанр, дошедший до нас из глубины веков, передававшийся от отцов к детям как завещание потомкам, можно с полным основанием отнести к фольклорному наследию народа и считать объектом научного изучения. Казахский фольклор богат родословными сказаниями. Национальная (историческая) память народа сохранилась до сегодняшнего дня во многом благодаря родословным сказаниям. Это жанр не только сохранился в памяти народа, но и пережил стадию развития и приобрел эпический характер. Старикисказители (шежиреши) владеют данными о семейной родословной, у них можно узнать ценную информацию. Они передают родословную своим детям, порой никто кроме них не знает историю рода, выдающихся личностей, оставивших след в истории (батыров, поэтов, би-судей, шешенострословов, и т.д.). Родословная, данные об исторических личностях передаются из поколения в поколение через сказания и рассказы. Родословные сказания (жыр), которые упоминаются в статье, впервые являются предметом исследования.

Ключевые слова: рукопись, сказания, родословия, легенда, вариант, фонд, историзм.

Introduction

One of the most important line of our oral literature and history, our spiritual values, ways of national development and prosperity are the genealogical chronicles (shezhire). The origin of the word “shezhire” supposed to mean the Arabic word “shajara” – “spur”, “chain”. The Soviet system which was in power for more than half a century considered that any person who knows his/her tribe, family line and genealogy of family line is the remnant of antiquity. Knowing own family line and teaching “seven grandfathers” is not an insensitive message, but is the sign that our historical consciousness and national memories that passing down across generations – has it’s continuation in our days. Knowledge of Kazakh people genealogy makes easy to clear the place of born of every small Kazakh child. The wise saying “Genderless is who doesn’t know own seven grandfather” supposed to mean the value of the genealogy tradition.

Experiment

Therefore, gathering genealogical chronicles among the population and publishing them, certainly would add original data to the national history of our people. If the young generation growing up in a world of globalization would know own family line and genealogy chronicles it would reflect on the

national root and the young generation would care of own history (Albekov, Alpysbaeva, Auyesbayeva, 2017: 33). Especially, the national tradition not to give in marriage if any match in seven grandfathers helps to avoid interkin union and guarantees that the familiar relationship is pure.

The scientist M. Alpyssbes studied historical and source study terms of the genealogy, thus divides into three periods the tradition of genealogy chronicles gathering:

The second half of the 15th century. Genealogies by Myhammed Khaydar Dulati (1499-1551) and Kadyrghali Jalayiri, the “Turkic genealogy” by Abelghazy Bahadurkhan (1603-1664);

The second half of the XIX century and early XX century: heritages by M.Zh. Kopeyuly (1858-1931), K. Khalid (1846-1913), Sh. Kудайбердыuly (1858-1931), N. Naushabai (1858-1919). The manuscript by Mashhur Zhussip tells stories from ancient times to the first quarter of the XIX century. The same details include chronicles by Shakarim.

The collection of genealogical chronicles by collectors of XX century.

Chronicles include ancient epochshistorical details and maintain life stories, myths and legends. Although some genealogical chronicles include periods starting from earliest and continues to our days, most genealogies belong to the Kazakh khanate period. It comprises of the historical-genealogical system that characterizes the Kazakh tribes’

principles during Kazakh zhuz alliance after Mongolian state collapse (Alpysbes, 2007: 47).

Results and discussion

It may be said that genealogy tradition among Kazakh people was compatible until 1960 (Seydimbek, 2008: 13). Kazakh people did not cast a shadow over their history until the middle of the XX century. Oral stories and legends narrated by the wise and elders gave a comprehensive understanding of the country and land history of Kazakh people. "All over Kazakhstan, the 30 years and older Kazakh people know the genealogical chronicles of their parents, including race, tribes and tribal unions (zhuz) details. Among the elderly we still have individuals who know whole Kazakh people tribe's genealogy. Unfortunately, our historians and ethnographers did not even study or gather this information. And these data are of paramount importance in the analysis of structural issues related to different tribes of Kazakhstan" (Amanzholov, 1997: 26).

Through contrary to the Soviet system the tradition of attending to the genealogy, spread of genealogy chronicles and learning by heart the "seven grandfathers" have become a cultural and spiritual heritage and have accumulated a lot as possible. Since it was a centuries-old historiography of the life of the entire nation across the generations. The Soviet years politics tried to prevent the disclosure of spiritual heritage, and the genealogy chronicles of about thirty books contained in dust in their manuscripts for many years. It was only after when our country obtained its sovereignty that we regained our spiritual and cultural heritage. And over the independence years there was a start of mass circulation of chronicles.

Akseleu Seydimbek, an outstanding scientist, who took an active part in gathering and publishing of the Kazakh genealogy chronicles. In 1997-2002 he released a poster named "The saint genealogy chronicles of Kazakh people". The outstanding poster with a huge pyramidal poplar with five-six thousand names of Kazakh, Sak, Scythians and Turkic tribes showing the unity of the nation that have one root and one founder. And the poster took pride of place in many Kazakh people houses living in those periods. The genealogy chronicles poster contained the author's address and a brief explanation in one corner. By means of this poster and his own details given in the poster A. Seydimbek gathered thousands of genealogy chronicles. "The great demand for the genealogy chronicles poster was especially significant. And in the near future chronicles from

every corner of the country flooded with replies. There was a good progress and in a short period of time thousands of genealogical chronicles versions were gathered. Among them were works that deal with the genealogical chronicles of the dynasty, grandfathers, tribes, zhuz and even the history and ethno-structure of the whole nation" (Seydimbek, 2008: 4).

Kazakh genealogy is divided into three categories according to its internal genre, namely: a shezhire-legend, a prose and a tabular shezhire. Also, it is well known that it is classified as: a tribe, a nation, a nation's shezhire, *tore* and *khozha*, and *tolengut*. In those days the administrative control system of the Kazakh Horde had need of shezhire system. The ruling group, including khans and hakims took care of regular collecting and recording of chronological orders. It was important to create armies with heroes leading the army to battle, the institute of tribal leaders and hakims that managing the state authority that solving the problems of tax collection, land disputes, a widowed woman feud and value disputes. He said: "One part of these chronicles is preserved in Zhangir Khan (book). In XVIII-XIX centuries Kazakh khans visited the territory of China when there were cultural relations between countries. The book "Kazakh genealogy chronicles" preserved is in the archive of the Beijing Khan Palace" (Mynzhani, 1990: 6).

Writing genealogy storytellings in folk form is an ancient tradition of the Kazakh, Kyrgyz and Karakalpak peoples. For example, the Kyrgyz heritage by Kyrgyz poet Togolok mullah is a well-known folk chronicle with an educative value. Shezhire mainly relies on the orally narrated legendary stories of Kyrgyz people. The most interesting point is that Togolok mullah indited his chronicles in prose and poems, just like Shakarim. "The chronicles" by the famous Karakalpak poet Berdak provides a lot of historical data that unite the common history of peoples, source of their origin and comprises valuable historical records. It is worth mentioning that works by scientists M.K. Nurmukhamedova, Kh. Khamidov include materials on this point (Nurmukhamedov, 1977; Khamidov, 1985).

There many other scientists studied the Turkic peoples genealogical chronicles. Namely: S. Atokurov, S. Zakirov deal with Kyrgyz people shezhire, M. Akhmetzhanov, M. Usmanov, G. Gaziz, M.Z. Zakiev, D.M. Iskhakov, R.G. Kuzeyev, Marjani Shihabutdin deal with Tatar and Bashkir people shezhire, K.M. Mambetov, S.K. Kamalov, H. Doniyerov, K.Sh. Saniyazov deal with Karakalpak, Uzbek people shezhire. There are also works on the ethno-

genesis of Azerbaijani people, “Altyn Shezhire- The golden shezhire”, “The Mongolian secret genealogy” were translated into Kazakh and published.

Most of the genealogical storytellings based on legend-stories that spread in oral form were chanted during the last century, especially in Soviet years. It seems that clear mind of poets, wise narrators, chroniclers that looking ahead for future of the nation was at the bottom of the idea. They often refer to the manuscripts by Oraz Mullah and Maral Ishan (a religious person), works by Abulgazy, M.H. Dulati, N. Raghbuze and books “Khamsulagfla” and “Oghuznama”. According to Kurbangali Khalid: “Kazakh scientists do not argue about hundred or two hundred years events, as they know genealogy for millennia”(Khalid,1992:30) which refers that the heritage shezhire of Kazakh people passing down for generations is a spiritual food and gives clear evidence and ranks high in priorities in national memory.

One of the heirs of Abay, Sh. Kudaiberdiev, who was entrusted with the write of Kazakh genealogy published a shezhire named “Turkish, Kyrgyz, Kazakh are khans”, in Orenburgin 1911 (Kudaiberdiev, 1991: 79). Shakarim describes the genealogy in a poetic manner and systematically gives a scientific basis. It is apparent that Shakarim took a close look and was well-known with shezhire chronicles before taking up the work. And thus, he pilgrimaged to Mecca twice to review and get acquainted with the Arabic, Persian and Turkish works. He deals with the genealogy details associated with Kazakh people, as well as collected information for all sciences. For many years he was checking through books in Russian and European languages, comparing them with the legendary stories about the Kazakh heritage. After analyzing and viewing in his mind the sources of these spiritual treasures he wrote the chronicles of Kazakh people genealogy in poems and prose (“grandfather” of Kazakh is the Turkic hero”). The genealogy chronicles by Shakarim corresponds to the genealogy of Kazakh people, covering the genealogy of whole Turkic-speaking countries with its genealogical and on scientific basis. In the tradition of shezhire the narrators’ preserve the history of own ancestors and include long narratives on them. And the poetry “Kazakh people shezhire” written by M.Zh. Kopeyev includes details on the great medieval tribe – Argyn. Mashhur Zhussip praises the tribes, as well as the poets, heroes mentioned in the poetry and gives exact examples and illustrations (Kopeyuly, 1993: 76).

The poet said, “the name of Kazakh people is not the first time in history and comes across the

centuries. For example in Arabic it was mentioned as “ughuzak”, in Chagatai mentioned as “hazahg” and in our great language mentioned as “kazakh”. He gave an ethnonym to the word “kazakh” and associated the origin of Kazakh people with Alash Khan and his children (Kopeyuly, 1993: 10). The above mentioned shezhire by Mashhur Zhussip includes the study of the whole history of mankind, in connection with the land and country histories. Mashhur mentioned historical personages not only from Kazakh history, but also the common Turkic peoples personages as Shors Narikuly, Amir Temir and Edige and expressed his opinion about them (Kopeyuly, 2007: 99).

Akyn’s manuscript also includes moments of Kazakh khans lived in X-XVIII centuries. In shezhire activities of the famous rulers were briefly described and covers the narrator’s own opinion. Names of several khans with lack of historical facts were mentioned accordingly. In his work “The root of Kazakh people” Mashkur Zhussip listed wise khans names starting with Zhanibek khan and to Tauke Khan. This mentioned shezhire has several versions.

Data concerning Alasha Khan that mentioned in Mashhur Zhussip’s shezhire include other numerous facts. The above-mentioned list of wise khans expanded with Alasha Khan, Ormambet Khan and others. “Khans in Kazakh people history, namely: “The bright path of Kasym Khan”, “Esym Khan’s old codes”, “Council on the top of mountain Kultobe” by Tauke Khan and Abylay Khan who ruled 48 years. The above-mentioned are khans that led Kazakh people and who adopted laws and put people on solid footing. Alasha Khan, the ruler of a single Khan. Kazakh people divided into 3 zhuzes, namely the Senior Zhuz Uysin, the Middle zhuz Argyn, the Junior zhuz Alshyn; sent a call “Alash”: “It was the time when Alash became as a king, when our house was wooden, and we were sent a call “Alash”(Kopeyuly,2007:94). The chronicles by M.Zh. Kopeyev’s is a valuable source of information about our culture and national history.

In spite of repression, famine, war and disaster in the early twentieth century Kazakh intellectuals A. Bukeikhanov, A. Baitursynov, M. Tynyshbayev, M. Dulatov, S. Asfendiyarov, K. Kemengerov were studying and gathering shezhire of those periods and were sentenced to be shot.

People remember significantly the historical events they experienced them and their legends, poems and stories through samples of that events passed down over the centuries. That is why Shokan Ualikhanov mentioned that the Kazakh genealogy

heritage makes the whole culture. "All these dastan-shezhire stories include episodes of event, proverb, folk that show habit of Kazakh people and reflect their historical and spiritual life and are the integral historical facts to record the history of Kazakh people" (Ualikhanov, 1984: 502). Shokan's one of the main goals was to show Kazakh people's national identity through their culture, religion, history, traditions and spiritual heritage.

The tradition of genealogy is the oral narration culture of Turkic peoples. K.Reichl, the western scientist and a researcher of the traditions of Turkic peoples describes the tradition difference between poetry and shezhire narrators as followings: "Historical knowledge in nomadic society is based on the development of tribes genealogy. Genealogy makes an important genre of oral literature of Turkic peoples (including written literature), in general the oral genre tradition is called "sanzhyra" among Kyrgyz people" (Reichl, 2000: 221).

Scientist K. Reichl made scientific conclusions about the oral folk tradition, its performance, passing down from generation to generation and features. Other foreign scientists studying the oral tradition of Turkic peoples include important issues as historical background as one of the traditional culture and historical analysis of genealogical chronics.

The research work "Praising the past: heroic poetries of Turkic people of middle ages" by Karl Reichl is devoted to the study of medieval literature in Europe and oral folk traditions of Karakalpak, Uzbek, Kazakh and Kyrgyz people in Central Asia, also he included an analysis of Turkish poems and details on historical foundations of epic poems. It should be noted that scientist's works come with sufficient conclusions on praises of genealogy and ways of performing of narrators (Reichl, 2000: 221).

Many versions of the Kazakh genealogy story-tellings are collected at the Central scientific library, the National library and the State Central archive of the Republic of Kazakhstan. The Central scientific library has in its stock about 20 thousand manuscripts and the manuscript Fund of the Institute of literature and art named after M.O. Auezov owns about 6 thousand pages of genealogy chronicles. Most genealogical poems written in a poetry form have never been published. Contrary to soviet ideology the tradition of genealogy chronicles, as well as other forms of our spiritual heritage found ways to be updated. It was a centuries-old historiography of the whole life of a single nation which was entrusted by ancestors. But a vigorous policy prevented the study and publication of this heritage and the chronicles in more than twenty packages remained

in these funds for many years. Only after the country declared its independence it became possible to resume the study of our ancient history and the genealogy storytellings launched widely. "Genealogy poetry" were gathered for the first time and published in the series named "Babalarsozi" (32,81,82 volumes) in the framework of the state program "Cultural heritage" (Babalarsozi, 2006: 400; Babalarsozi, 2012: 432; Babalarsozi, 2012: 340).

Most genealogical story tellings are derived from the oral narration of legends and it is clear that these poems were used in the last century, during Soviet years. Main reason for this that open-minded poets', narrators' idea who were worry about the future of the nation losing details of historical roots. Poets indicate that they relied on the record, namely genealogy chronicles about Muslim peoples delivered from Mecca by Kunanbay and Myrky hajjes in the seventies of the XIX century, manuscripts by Maral Ishan, and also works by Abilghazy, Mohammed Haydar Dulati, Nasreddin Raghbouzi and books "Hamsoulaghla", "Oghyznama".

The chronicler must be well-educated and at the same time patient and persistent. In particular, the elder chronicler Buzaubay aksakal (elderly man) who wrote the poem "Genealogy storytellings beginning with Adam" that was included in the 82nd volume of the "Babalarsozi" series, spent his twenty years to get acknowledged with many above-mentioned books. Buzaubay Zhaylaubayuly was born in 1894 at Tselinniy farm of the Semiozersk district of the Kostanay region. Buzabaubay aksakal could have only 7-8 years school education and was enthusiastic about art of oratory, folk tales and was a poet-improviser, liked singing songs at celebrations. "Chroniclers have their own experience and compared them with important and relevant generations experience among historical eras. Thus, the historical consciousness of older people in genealogy chronicles through historical memory of narrators helps to continue the principles of traditional culture, historical experience and knowledge of human life from generation to generation" (Alpysbes, 2012: 405).

In his genealogy storytelling consist of thirty five episodes the chronicler Buzaubay aksakal praises the Kazakh historical heritage from the XV century to the XIX century. The manuscript on four notebooks starts with human nature details and continues with dissemination of people among nations, race, tribes. Wealth of historical data is the main value of this mentioned genealogy chronicle.

The chronicler turned his master skills to good account in religious legends about Adam. And professionally placed in context the surahs refer him as

well-educated person in religion. The chronicler B. Zhaylaubayev wrote the chronicle for about 20 years (1953-1973). And it is obvious that the chronicler was acknowledged with many historical and religious books (“Kissaylanbiya – Saga anbiya”, the “Taurat”, the “Gospel Book”, the “Koran”, “Ohgyz-nama” and others).

Answering the question “Where did Kazakhs come from?”, a poet answered as we come from sahaba Annas generation. He relies on the chronicle from Mecca that Kunanbay hajj brought with him.

Kunanbai brought that very paper,
Everyone saw and touched it.
Seeing the seal of the Arab Sultan,
It was obviously that we come from Annas.

At the same time, the poet used many legends about Ayaz bi and Karashash. The poet also remembers distinctly that details on Baidibek’s descendants, especially legends about mother Domalak taken from Zhambyl Zhabayev’s works, and most of the data was derived from ancient books and manuscript archives. This shows the true sincerity of the chronicler and his purity towards his descendants.

“The history of the Kazakh genealogy can be described as the history of oral narration that passed down by bearing in mind. That is the genre character of genealogy would not be complete without interpretation of people. Thus, genealogy can be considered as an independent literary creativity with own originality. Shezhire has more actual chronologies types of social and political life than real samples of social and political life of the nation” (Seydimbek, 2008:13).

The poet also uses his own principles to enchant the chronicle, seeking to find a personal and unique path on creating the volume for complex heritage, composition systems and events course. Sometimes it seems that could realize his researches. Due to the extensive knowledge and plenty of documentation gathered by Buzaubayaksakal, the overall integrity of the common heritage seems disrupted, but its basic integrity has been preserved.

As no exact details were given,
And scientists appealed to the nation,

I wrote what I knew,
As I was disagreed with the historian.

Since the shezhire was written in the middle of the XX century and the poet was living in Kostanay region in neighborhood with different nations and nationalities living in there who used Russian language as a common conversation language, there are too many Russian words were used.

The chronicler B. Sailaubek praised the chronicle in the form of poem and later changed over to prose form. The following indication by Zheksenbiuly Kaiyrbek that collects this genealogy chronicle can prove it: “Buzaubayaksakal was 89 years old when he wrote the Kazakh genealogy chronicle, so he started the first part in a poem form and later continued in a prose form” (OGK:K.1757-1760).

I have recorded from the start,
Hope, you have nothing to reproach me.
I am grateful for my work that is for nations’ sake.
Twenty years of work, and I’m tired.

There are also rhetorical effort form included. The chronicles are given disorderly in manuscript and in some cases the sections are duplicated or some sections are incomplete. There is a risk of fault when the poet used names of tribes or historical data. But this story by Buzaubay is rich with extensive historical data and is the item of value.

Conclusion

In conclusion, Kazakh people are very rich in genealogy storytellings. Our people have preserved our national (historical) memory by narrating genealogy storytellings. Chroniclers can share with many valuable information. No one can describe better about the genealogy of a particular tribe or dynasty, from their genealogies to the present generation and about the historical figures (heroes, poets, hakims, orators, etc.) than chronicler of the same tribe. The same genealogy chronicle that includes historical facts about famous figure, legend, poetry that passed down in a narrative form through parents to children, from children to grandchildren, and so on. Therefore, we believe that these works of chroniclers have high scientific value.

References

- Albekov T., Alpysbaeva K., Auyesbayeva P. (2017). Distinctive and educational features of Kazakh folklore by the example of "Words of Ancestors". Revista ESPACIOS. Vol. 38. 33 p. (in English)
- Alpysbes M. (2012). Awuzsha dasturdegi, shejiredegi tusindirw qurylymdary jane estelik aytw. «Aqselew Seydimbek: Gylymi murasy jane tawelsizdik» Xalyqaralyq gylymi-teoriyalq konferenciya materialdary. [«Akseleu Seidimbek: Scientific heritage and independence» [Problems of oral history]. Materials of the international scientific-theoretical conference]. Astana, 405p. (in Kazakh).
- Alpysbes M. (2007). Qazaq shejireleri – tarixi derek retinde. Tarih gylymdarynyn doktory gylymi darejesin alu ushin daiyndalghan diss. avtoreferaty. [Kazakh genealogy chronicles as historical data. Abstract of the thesis for the Doctor's degree of historical sciences]. Almaty, 47 p. (in Kazakh).
- Amanzholov S. (1997). Voprosy dialektologii i istorii kazakhskogo naroda. [Questions of dialectology and history of Kazakh people]. Almaty, Sanat, 608 p. (in Russian).
- Babalarsozi. (2006). V.32. Astana, Foliant, 400 p.; Babalarsozi. (2012). V.81. Astana, Foliant, 432 p.; Babalarsozi. (2012). V.82. Astana, Foliant, 340 p. (in Kazakh).
- Khalid Kh. (1992). Tauarikh hamsa. Almaty, Kazakhstan, 304 p. (in Kazakh).
- Kopeyuly M.Zh. (1993). Qazaq shejiresi. [Kazakh people shezhire]. Almaty, Zhalyn, 76 p. (in Kazakh).
- Kopeyuly M.Zh. (2007). Qazaq shejiresi. [Kazakh people shezhire]. Astana, Altyn kitap, 233 p. (in Kazakh).
- Kudaiberdiuly Sh. (1991). Turik, qurqyz, qazaq ham xandarshejiresi. [The Chronicles of Turkish, Kyrgyz, Kazakh and Khan]. Almaty, Sana, 79 p. (in Kazakh).
- Mynzhani N. (1990). Qazaqshejireleri. [Kazakh genealogy chronicles]. Kuyting, Ilexalyq baspasy, 487 p. (in Kazakh).
- Nurmukhamedov M. (1977). Berdakh – velikiy poet karakalpakskogo naroda. [Berdakh – the great poet of Karakalpak people]. Tashkent, Fan, 32 p. (in Russian); Khamidov Kh. (1985). Eskigaragalpagtilininjazbaestelikteri. [Written artifacts of the old Karakalpak language]. Nokis, Karakalpakstan, 224 p. (in Karakalpak).
- OGK: K.1757-1760. (in Kazakh).
- Reichl K. (2000). Singing the Past: Turkis and Medieval Heroic Poetry. London, Cornell University Press. 221p. (in English).
- Seydimbek A. (2008). Qazaqtyn awyzsha tarixy: Shejirelik derekterdi paiymdaw: Zertteu. [The oral history of Kazakh people: Analysis of genealogy chronicles: Analysis]. Astana, Foliant, 728 p. (in Kazakh).
- Ualikhanov Sh. (1984). Kirgizskoe rodoslovie. [Kyrgyz people genealogy]. Compositions collection. V.1. Almaty, 502 p. (in Russian).

Әдебиеттер

- Albekov T., Alpysbaeva K., Auyesbayeva P. Distinctive and educational features of Kazakh folklore by the example of "Words of Ancestors". – Revista ESPACIOS. Vol. 38 (№ 45). – (2017). – 33 p.
- Алпысбес М. Қазақ шежірелері – тарихи дерек ретінде. Тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс.авторефераты. – Алматы, 2007. – 47 б.
- Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы: Шежірелік деректерді пайымдау: Зерттеу. – Астана: Фолиант, 2008. – 728 б.
- Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского народа. – Алматы: Санат, 1997. – 608 б.
- Мыңжани Н. Қазақ шежірелері. – Күйтің: Іле халық баспасы, 1990. – 487 б.
- Нурмухамедов М. Бердах – великий поэт каракалпакского народа. – Ташкент: Фан, 1977. – 32 б.; Хамидов Х. Ески каракалпак тилинің жазба естеликтері. – Нөкіс: Қаракалпақстан, 1985. – 224 б.
- Халид Қ. Тауарих хамса. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 304 б.
- Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы: Сана, 1991. – 79 б.
- Көпейұлы М.Ж. Қазақ шежіресі. – Алматы: Жалын, 1993. – 76 б.
- Көпейұлы М.Ж. Қазақ шежіресі. – Астана: Алтын кітап, 2007. – 233 б.
- Валиханов Ч. Киргизское родословие // Собр. соч.: В 5 т. – Алматы, 1984. – Т. 1. – С. 502.
- Reichl K. Singing the Past: Turkis and Medieval Heroic Poetry. – Ithaca and London: Cornell University Press, 2000. – 221 p.
- Бабалар сөзі. Жүзтомдық. Шежірелік дастандар. Т. 32. – Астана: Фолиант, 2006. – 400 б.; Бабалар сөзі. Жүзтомдық. Шежірелік жыр-аңыздар. Т. 81. – Астана: Фолиант, 2012. – 432 б.; Бабалар сөзі. Жүзтомдық. Шежірелік жырлар. Т. 82. – Астана: Фолиант, 2012. – 340 б.
- Алпысбес М. Ауызша дәстүрдегі, шежіредегі түсіндіру құрылымдары және естелік айту. «Ақселеу Сейдімбек: ғылыми мұрасы және тәуелсіздік» (Ауызша тарих мәселелері) халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Астана, 2012. – 405 б.
- ОҒК:Қ.1757-1760.

Ospanova G.T.,

senior lecture, doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: maryama140870@gmail.com

ETHNO-CULTURAL VALUES IN MODERN KAZAKH STORIES

The article deals with the character development of modern Kazakh stories, thematic and ideological direction and various research works. After independence of Kazakhstan scientists pay even more attention to the Kazakh literature. Against the background of globalization, in order to better study Kazakh literature, we need not only to study Kazakh culture well before independence, but also to compare it with the literature of other countries. The novelty and authorship of the Kazakh stories is the description novelty of human destiny analyzed on the basis of M. Magauin, K. Zhumadilov, T. Shapay's works in the context of thematic, style, literary methods after gaining Independence. The object of the study were works, published after independence. The article highlights the combination of postmodernism and literature, which leads to the genre uniformity of the culture of harmony and determines the typological homogeneity of national-genetic or adopted genres. The research results determine the process of literary development and the structural specifics of modern Kazakh literature. Despite of the fact that the article pays great attention to the study of the artistic nature of the work and it is important and valuable that the world authors' views are not only echoes in all Kazakhs, but general heritage of human values. The research revealed that the writers' prose based on strong realistic traditions demonstrates renewal capacities. The literary bases of the stories are formed in the process of complex interaction of different systems. The article makes comprehension on the problems of historical and artistic prose, continuity of cultural and folklore traditions and literature.

Key words: aesthetics, ethnoculture, ethnos, nezavismost, national.

Оспанова Г.Т.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
аға оқытушысы, PhD докторант,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: maryama140870@gmail.com

Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі этномәдени құндылықтар

Мақалада қазіргі қазақ әңгімелерінің даму сипаты, тақырыптық-идеялық бағыты мен түрлі ізденіс мәселесі сөз болады. Қазақстан егемендігін алғаннан кейін Қазақ әдебиетіне көп көңіл бөлінді. Жаһандану аясында қазақ әдебиетін тереңірек зерттеу үшін біріншіден тәуелсіздік алғанға дейінгі көркем шығармаларды сыни тұрғыда зерттеу, сонымен қатар әлемдік әдебиетпен салыстыру керек. Тәуелсіздіктен кейінгі қазақ әңгімелерінің тақырыптық, стильдік, көркемдік әдіс тұрғысынан жаңаруы мен авторлық шешім, адам тағдырының бейнелену жаңашылдығы М.Мағауин, Қ. Жұмаділов, Т. Шапай шығармашылығы негізінде талданады. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары жарық көрген шығармалар нысанға алынып, зерттелді. Постмодернизмнің әдебиетпен бірге қатарласа отырып үндесу мәдениеті жанрлық дүниелердің бірқалыпты болуына әкелетіндігі, ұлттық-генетикалық және кірме жанрлардың типологиялық біртектілігін анықтайтындығы сараланды. Зерттеу нәтижелері қазіргі қазақ әдебиетінің даму үдерісін, құрылымдық ерекшеліктерін анықтайды. Мақалада шығарманың көркемдік табиғатын зерделеуге үлкен мән берілгеніне қарамастан, шығарма авторының дүниетанымы бүкіл қазаққа ғана емес, жалпы адамзаттық мұра құндылықтарына сай келетіні маңызды және құнды. Жазушылардың өмірлік дәстүрге негізделген шынайы өнері жаңару қабілетін көрсетеді. Көркем әңгімелер жүйесі өзара әртүрлі күрделі жүйелердің әрекеттесу процесінде қалыптасады. Мақалада тарихи және көркемдік шындық мәселелері мен мәдени, фольклорлық дәстүрлер мен әдебиет сабақтастығы түсіндіріледі.

Түйін сөздер: эстетика, этномәдениет, этнос, тәуелсіздік, ұлттық.

Оспанова Г.Т.,

старший преподаватель, PhD докторант
Казakhского национального университета им. аль-Фараби,
Казakhstan, г. Алматы, e-mail: maryama140870@gmail.com

Этнокультурные ценности в современных казахских рассказах

В статье рассматриваются характер развития современных казахских рассказов, тематическое и идеологическое направление и различные исследования. После получения независимости Казахстана ученые обращают еще больше внимания на казахскую литературу. На фоне глобализации, чтобы лучше исследовать казахскую литературу, нам нужно не только хорошо изучать казахскую культуру до независимости, но и одновременно сравнивать ее с литературой других стран. Новизна и авторство казахских рассказов после обретения независимости в контексте тематических, стилевых, литературных приемов, новизны описания человеческой судьбы анализируются на основе работ М. Магауина, К. Жумадилова, Т. Шапая. Объектом исследования стали произведения, опубликованные после обретения независимости. В статье выделяется сочетание постмодернизма и литературы, которое приводит к жанровой равномерности культуры гармонии и определяет типологическую однородность национально-генетических или заимствованных жанров. Результаты исследования определяют процесс литературного развития и структурной специфики современной казахской литературы. Несмотря на то, что в статье уделяется большое внимание изучению художественного характера произведения, важно и ценно то, что мировоззрение автора произведения перекликается не только со всеми казахскими, но и с общечеловеческими наследиями ценностей. Исследование показало, что проза писателей, опирающаяся на прочные реалистические традиции, демонстрирует способность к обновлению. Художественное целое рассказов формируется в процессе сложного взаимодействия разных систем. В статье осмысливаются проблемы исторической и художественной прозы, переименности культурных, фольклорных традиций и литературы.

Ключевые слова: эстетика, этнокультура, этнос, независимость, национальный.

Introduction

The genres of Kazakh literature of any stage are developing rapidly. In addition, the genre of the story is a complicated and responsible branch. The writers, by means of short stories, raise not only the great social and society issues, but the issues of the whole national identity in the genre.

“The story is a small, literary work based on storytelling. The genre features of the story are first determined by the method of telling stories, compositions, plot structures, character systems. The story is usually summed up in a compact, narrative case (Erzhanova, 1999: 125). For this reason, the genre of the story requires a great deal of skill and experience from the writer. And the story involves a big issue with its short structure. A great novel includes, the plot, the story, the structural story in itself.

“It’s not a five hundred-page novel: it can be five pages. It does not take seven days but one hour to read it. What a pleasure to read an intriguing, interesting story not leaving your eyes from the book after your work, during weekly hours” (Kabdolov, 2010: 214).

And in such a short time only a skillful writer can do his best to influence the reader’s senses, feelings of consciousness, create aesthetic opinion,

and fulfill the reader’s wishes. Fifteen pages in a small volume of work require a great deal of skill to overwhelm a great part of life and lead the reader to a great deal of good manners.

The story can be full of events, but not many characters. Created with a clear theme and idea, the story may be solved in the same channel, which has a real solution. Also, the characters of the story are fully characterized by the appearance of interest conflicts in various events, and it is important to make important conclusions. “The genre of the story requires exceptional literary skills that can be captured by description.” (Dictionary of literary terms, 1998: 17)

Experiment

The genre of conversation has developed its new era in the course of independence, forming its new direction and channel. The type of new people in the modern society, their actions, and the social structures have led to the formation of a new genre of this small story. We experienced various difficulties in the process of transition to the market relations. Such a radical change has increased the inspiration of many Kazakh writers. Writers Mukhtar Magauin, Sher Khan Murtaza, Kabdesh Zhumadilov, Beksultan

Nurzhekeev, Duman Ramazan, Askar Altai, Nurgali Oraz, Kuandyk Tumenbay, Talaptan Akhmetzhan, Kuanysh Zhiyenbay and others, stories have created an exceptional literary world of the story genre. Over the past twenty years, after gaining the Independence, the Kazakh writers have continued their tradition in the story genre and in addition to their content, they have created new works of genre, which can reveal the Kazakh identity. The structure of this narration is very complex. Independence has given considerable freedom to choose a topic. It focuses not only on craftsmanship at the national scale of writing, but also the fact that literary tendencies in world literature can be upgraded and developed in Kazakh land. As the President said, we needed the new type of genre which would broaden our ethno-cultural values in our national identity, restores the national code of the Kazakh people, the spiritual consciousness and will, who had recovered from the centuries.

Results and discussion

It is no doubt, that the Kazakh writers have fulfilled this task. At the same time, we had to expose the forbidden themes and show ethnic values to our country and future generations. First of all, what is ethno-culture and what its meaning is.

The term “Ethno-culture” can be explained by two separate terms. The term “ethnos” originated from Greek as a tribe, a people, one nation separates from other group of people with a common denominator. There are several branches of science associated with the root word ethno. Ethno-culture, ethnogeography, ethnolinguistics, ethnopedagogy, ethno-social, ethno-behavior. Ethno-culture here is an integral part of ethnography. Academician A. Khaidirov said: “Ethno-culture is a natural, social phenomenon characteristic of each ethnic group. Lifestyle, common language, general world outlook, common psychology, etc., we find it all in ethnos’ culture. All culture study scholars acknowledge that the main tool for learning all this is a language. According to the purpose of the study to consider the Kazakh people as ethnos, it means not to humiliate them, but to look at its long-way path of development, the only correct and guaranteed way to recognize it as a historical ethnic personality” (Kaidar, 1998: 17)

So, ethno-culture is a broad concept that includes the traditions, customs, everyday life, nature, history, nation’s sense of consciousness. It is a very complex concept that covers all national mentality, centuries-old national consciousness, world outlook,

traditions, spiritual and material wealth, “says A. Khaidar. And ethno-culture is a source of literature and language, from generation to generation.

We’d like to dwell on, how much the Kazakh writers, in the independent period, learned these ethno-cultural values and how much they have demonstrated at their own level. It is the founder of values, the folklore of our people, musical and poetic, professional and everyday life folklore of Kazakh people.

M. Magauyin is a leading writer of ethno-cultural values of our people. One of the keys to art is a character. The majority of M. Magauin’s works are national reality. The nature of the heroes gives historical knowledge to the characters, the historical quality of his knowledge (Kulbek, 2013: 600).

Now let’s take a look at the story of the writer, “The ant struggle” It is a work that has revealed the qualities of the nation in symbolic ways. Baltabayeva says: This is a story about philosophical thought, “The ant struggle” is not only the worship to the nature, but also the struggle for life, the continuation of the present, the pledge of the future younger generation and the guarantee for the future – it is a mystery about honoring our land. The author-hero as a literary detail, uses the anthill as a symbolic sign of the country and even the state. Through the injustice, inequality in the life of the smallest insect in the world, the author’s style is studied as an unusual form of prose which teaches human being the sense of consciousness. The sacred quality of Kazakh people for many centuries is- the idea of mutual unity and self-esteem, non-recidivism, the idea of the generation’s future, – concludes the author.

In this writer’s story, the values inherent to our nation are embedded in the concepts. For example, the notion of folklore and our nation, the state, the country, the people and their unity, integrity, and the unity of the country, are given as anthill. By the way, the opinion is given as an assumption. And this approach is a system of ancient Kazakh literature and phenomenon that has taken place in world literature.

“This anthill is a single dynasty or a state. There is a system of special life, unmanageable laws and rules of governance, and, of course, a kind of example, a social structure of some other sort, “- begins the story of an insect in the yard of the house. In the mind of our people the ant is a symbol of hard working, selflessness, and workaholic. And we know that we shouldn’t destroy anthill in our yards or in the garden, and that we’d be punished by them. And the writer describes the ants and ant families as in the following way. “Anthill is not only the main

hub of the state, but also the main place of residence. However, the life of the whole community is much longer – a wider hinge. In the very first days, I realized that the most important landlord in our area is the ancestral dynasty,” the author points out his opinion. This passage shows that the main purpose of the story is the unity of the nation. And this is our people’s centuries-long tradition. You can see the beautiful brown ant looking for something, even when you go to the bush, climbing in the footstool and grass, even in the leaves of the tree trunks and branches. Here, the writer must think why he is getting a brown color. One of the colors that is closest to our nation, our world view, is a brown color. Depending on this word, our language has a few variable meanings. For example, brown songs, brown voice, brown cold, brown wind, brown back, brown face, brown voice, brown breeze. The brown color is a symbol of a safe and peaceful life, in Kazakh language it reflects warmth, comfort, attractiveness, proximity and color,.

1. The brown color sounds warm to Kazakh, who has world view as brown lamb, brown wind, brown voice, brown creature, even the little child is called with fondle word “brownie”. The hero, calls the brown ones as ours. The smallest black ants – the foreigner ants – from the outside, clarifies the scientist Baltabayeva (Балтабаева, 2016: 288).

It is known that any literary work is one of the most precious things that keeps people’s history and culture at the heart of modern times. Literary work is a way of preserving national values. Professor T. Tebegenov says about this: The literary process – the history of spiritual values. The literary work is a reflection of an artistic and aesthetic tradition of the world, reflecting the past, present and future as a whole. “(Tebegenov, 2001: 332)

One of such works is M. Magauin’s story “Inter ethnic quarrel”. Let’s analyze the story of the Kazakh life after our independence.

“Kanat is a strong Kazakh dzigit (young men). The two shoulders are like two mountains, his chest is like a valley and legs are like an oak tree. The fist is like a hammer. Abylai is like a hero of khan’s period. They are so attractive, charming. The people can’t turn away their eyes from them. Not just from their physical wellness but also from their facial features. Wheat color face, black eyes, sharp nose, moonlighteyelid, beautiful moustache. They do not drink alcohol, and they do not smoke. The only drawback is -illiteracy. It is not a disadvantage. Everybody who has a diploma, now work in the market. He is unemployed. But he has a cow, five sheep, a small piece of land, enough food. “

You are out of service and drunk, “Tekebai said. “You are Kazakh.” “Then, your father’s mouth!” “You are the one who drags my golden head on the ashes! You are the one who is slaughtering the sacred land of my ancestors! It is you who supported the scoundrel Marat, and let him do what he wanted. “Everybody’s scared. They thought he was joking.- Then, get it, damned you! Bumped Temir. The first thing we can see is that the concept of a holiness, is the place which belong to our ancestors. The earth was a place of honor and dignity for Kazakh people. All the wealth, beauty, and even the culture and traditions of our country are connected with this place. It is also stored here. We also see the appearance of the Kazakh men, heroes, the character of our national consciousness and mentality. The writer used to describe the events in the society, to describe the shapes, using the linguistic units and characteristics, which were preserved in the minds of our nation, such as chest is like a valley and legs are like an oak tree. The fist is like a hammer. This is a test of the selfishness, which still remains in the Kazakh nation who got independence. Thus, the reasons for the disappearing national character and culture in Kazakh reality are shown in this way: “The national idea comes from our shared destiny. It is the only condition of our survival, whether it is bitter or sweet, today and tomorrow, “said Sh. Eleukenov (Dictionary of literary terms, 1996: 240). It is true, that the literary work is the only way which keeps the nation’s culture, literature and century-old history. Therefore, it is well-known that the essence of the work will only increase its value if it is founded on historical reality, realism. This was stated by academician Z. Akhmetov, he concludes that the realities of the poetic nature of the works of the artistic method of realism are based on reality, historical reality, (Argynbaev, 2005: 216)- explains the basis of the literary work.

Let’s talk about the stories of K. Zhumadilov. The writer basically focuses on the historical theme. After declaring the sovereignty and independence of the country, the Kazakh literature has also been revived in terms of artistic specifics, poetic style. The individual writers’ personal autographs are also determined by the use of language labels in the depiction of the new theme and the phenomena of life. Describing the relationship between the human being and the living world in the midst of life, turned to new direction in literature.

“The death of the eagle”, “The Fallen pheasants”, “The housekeeper”, “The house of God”, “One life”, “The dwelling world”, “The beggar”, “Bukarbai’s bull”, “The last days of the poet “” The

dog market”, “The night of the fullmoon, “The pass of Akbura” were written by K. Zhumadilov during independence period.

The writer’s story “The pass of Akbura” explicitly illustrates the Kazakh village, the villagers after the independence, the intention of the people to achieve power. Let’s look at an example:

“In Sengirtau, there are small tribes/lines of Naiman: Ushik, Kyik, Tuik spread like a black wood, that other people who do not even know. Bazarbek’s father’s line was Kyik. Being happy, people didn’t pay attention to it at all. “For seventy years we obeyed to other one. He is our men” he said. Although they divided into small, different lines but all of them were the children of one grandfather, who is called Koysar. Only seven years before the October Revolution they passed seven generation and began to marry to the girls of the same line. They have sacrificed seven horses and made a feast and celebrated them as usual. Growing is joy, and departing from each other is anxiety. At the feast, Bayserke who was from Oyik, embraced the elder relatives and said, “Oh, my brothers and sisters, is the silk thread of the relative cut off here? How can I be yourmatchmaker from now” he cried bitterly, -so in this passage we can notice the ru/ family relationship which is peculiar to Kazakh nation. The Kazakh nation consists of three zhuz (tribe line). And the ru consists of a number of family members from one ancestry. The names of Ru are the names of our ancestors, great ancestors. The names of the tribal names related to our nation’s national identity and ethnicity are part of the Kazakh ethno-culture. It is very important for the Kazakhs to know their ancestors. Because marrying a girl is a matter of great interest for the Kazakhs to keep the blood clean. Also, the Kazakh people paid special attention to the fact that the tribes of the two sides should be different and passed seven generations. H. Argynbayev writes in his book “The Kazakh family” the following: “Some of the most ancient traditions have survived to this day in modern Kazakh families. One of them is to marry keeping a generous exogamic tradition. The preservation of the exogamical order in marriage does not contradict the ideology of a new society.

The Kazakh people did not marry to a girl of the same tribe group if they didn’t pass seven generations. But in the north-western and eastern part of the country, if 5-6 generations passed, they allow themselves to marry, but we could say that in the southern and Zhetysu regions it isn’t so. That is exactly what is happening today. For example, some tribes of the Greater Zhuz are up 10 to 13 genera-

tions keep that tradition. For example, twelve ancestors of jalair tribe, the Alban tribe, sary, konyrat, bozhban, zhetimder don’t let their daughters marry to these tribe’s men” (Argynbaev, 2005: 216). It is clear from this statement that there is nothing more important than Kazakhs’ blood hygiene and generosity. And this trend is always a continuation of the Kazakh marriage. And from this extract we can see that these laws are reflected in the customs and traditions of our nation. Through this story, the writer is able to express his / her personality, character, and attitude to the society through the people of our nation.

The story of the writer “The death of the eagle” also shows a broader picture of national peculiarities. After gaining independence, the Kazakh prose, including the genre of the story, is coming to a new level, and a new breeze to the reader. One of these is the widespread use of the symbolic approach. And in this story, the symbolic nature is represented by the bird world. Symbolic character is one of the most important factors that enhance the artistic appearance of the work. Because the author does not illuminate, disclose his opinion but he inserts symbols, small details, using metaphors, gestures, he offers his views. All the actions that are compatible with human beings combine the nature of life with the bird’s life, in many situations, in many things, imagine makes philosophical-social thinking thoroughly about people, and also national cultural values. Now let’s look at an example from this story:

“It’s a bit of a shock to see that this year, the grassland of this region is not covered. Clearly, there was a change in this field. Something is missing. By the way, where are the four herds? In summer months, there were many sheep herds. Where are the horses, cows? In spring, the field was home to white yurts, which were as white eggs, that did not exist now. Jailaus (pasture) are crushed and nothing is left. This is terrible! In recent years, there may have been a disaster in the region, and there is no trace of it. He did not know that people of that place knew that cattle breeding was unnecessary and that he had left that business”. This passage illustrates the essence of the cattle for the nation, it is the symbol of the great wealth of our people. Our cattle breeding stock is a symbol of the country of the Kazakh nation, which is the basis of the cradle of the Kazakh nation, which is related to the life, culture, life of our nation. The writer shows that the wealth of one nation are lost from the bird’s sight. It is also known that the Kazakhs were nomadic people. For this reason, the beauty and elegance of the place are great for our nation. Our writers were able to distin-

guish these features. Yurta is a symbol of the Kazakh people. The indicator of our true national culture. Yurta is a symbol of the tradition of the Kazakh people in their life. The brightest evidence of our nation's vision, centuries-old culture. Because most Kazakh customs and traditions are connected with this yurta. The yurta means, first of all, the wealth of its owner, its place of residence. It had two, three wings, twelve, eighteen, thirty wings. The yurts of the well-known Kazakhs are decorated with large and very rich furniture decorations, as they say. They are called the white horde, the golden horde, the golden fragment.

"The birds also feel that people can divide them as well as into groups as themselves. The eagle, falcon, anchor, hawk, weasel, are called "eagles", and their relatives greyhound, sorghum are considered as "black birds". Eagle is one of the most widely-spoken bird. The word "black" probably means 'rootless'. People do not like these birds for their inferiority. They think that their path is severe and that their motives are haram. Black birds does not forgive the dead body. Apparently, warm words can't be heard from the people". From this extract, one of the seven Kazakh treasures is the eagle, the eagle is a holy bird for the Kazakhs. At the same time, the concept of kinship for our nation is very important. The Kazakhs considered all living creatures and non-living things have their origin of kinship, according to this fact, they can belong to noble family group or not. According to the system, the dynasty is noble, clean, wealthy, cheerful and sympathetically family, but the "black sheep" are not, they are opposite to it.

"This sign of joy was a greeting a king bird. Then, as if to catch sight of it at the moment, the eagle's movements were in full swing. Whoever has noticed before, the golden eagle is even different. The two wings are like a wall, and the feathers have been created very strong. The twilight-ended double legs are like a razor sword. Would not you tell about a steel hinge of the bird as if it divides all over the blue ocean into two? An entirely strong body, which causes the wind to blow in the hunting. The small head, sickle beak... The bald wool scooped up his thighbone legs. The eight-hinged sword are clearly visible. The fierce weapon of the eagle is the spear. "From this fragment of the eagle, we find that the writer widely uses the national-language words. In this way, the peculiarity of eagle has been widely disclosed and described in a special way. In the fragment the author describes the warlike nature of the golden eagle, his strength, his wrath, anger using war weapons. The writer was able to use skillfully the key words which can be basis of our national

values set in people's minds in describing Kazakh heroes, their style.

For example, the razor sword, the eight-hinged sword, first of all, is the essence of the Kazakh hero, and secondly, the familiarity of the literary image from the centuries in linguistic units, the third is, the notion familiar to the Kazakh blood and the kinship.

In the story "Dombyra" by T.Shapai, he draws attention to the painful intricacies of the writer in his perception of the world. In this story, the writer says that in life he will not be dead. Especially, he has been able to demonstrate national values, things and historic truths. The title "Dombyra" itself is a surprise for the reader. Because dombyra plays an important role for Kazakhs, that is one of the main concepts in Kazakh language. The dombyra has a centuries-old history of the steppes and rich culture. Moreover, dombyra is a precious *sacred* property of our nation. This is an indication of the writer that national tradition and consciousness are common. The hero's attitude towards how he missed his dombyra was mystical. The author created two dombyra, the eternal struggle of the old and new, the contradiction between them, the novelty of the new era, the lack of an old one which is close to his heart, how he missed his old dombyra. When the hero asks the master to "make a dombyra", he asks if he needs a dombyra for singer or a cheerful dombyra for kuy/national music. That's what they both want. The yellow dombyra, as it is, a melodious, sounds good, by playing the sound becomes clearer and brighter as a skillful Kulager. The most amazing thing is that the more the new dombyra gets close, the more old one be forgotten. What does it mean? The symbol of the national values of the Kazakh people. As the new world enters, the more and modernization and globalization become popular, more old one becomes unnecessary. The same is true in spirituality. Sometimes new things are not worth it, but it works with interested people, so when people see new things they are ready to throw away the old one, even though it's precious. The author calls this new dombyra "mute, swan neck dombyra". The old dombyra, as opposed to the new dombyra, was in contrast: "the light of the night", "the empty body made an insignificant, hopeless, crazy voice. There was no sound in dombyra" (Baltabaeva, 2016:288).

The main national values in this story are characterized by dombyra, the events associated with it, and the diminished self-esteem of the Kazakh realm and the decline in the new era. In all stories by Tursynzhan Shapai we have a great desire to preserve our national identity. The dombyra in this story is a person, a man, a living soul. It is not

a thing, but an amazing phenomenon in the image of a person who sees it. This is the success of the writer in this story. The dombyra is a symbol of the national concept and it is a living world, and our national values are a centuries-old witness, the essence of our ancestors and later generations.

Conclusion

Prose works of the Kazakh society during the historic period of independence attract with their complexity. At the same time, when the artistic-ideological level and aesthetic power of the artistic works are lessened, the multifaceted and new character of spiritual freedom and creative search becomes noticeable. A new way of describing the various situations of the writer through the unprecedented surrealist artistic approach is born from the contemporary reader's debate. In the age when the flow of information is predominant, as it is today, the reader can not be overcome by the simple principles and unilateral ideas. The diversity of literary creativity, the penetration of the writer's mental freedom, suggests that today's Kazakh prose also has developed and perfected its individuality. Especially the role of social symbolism in the issue of national idea is the priority. Socio-economic transformations accompanied by the Independence period brought a new impetus to the Kazakh prose. A lot of things are based on national idea. The fate of the land and the country at that time, the theme of "Kazakh cradle – aul (village)" and the national cognition, national spirit, were the peculiarities of the stories' originality. It was originally when the life reality turned into the art reality. It is clear that the Kazakh literature, which had been separated from the Soviet system by the time, was overwhelmed by the beginning. The changes that have taken place in our political and social life, all of which reflect on our national

traditions and values, reflect the greatness of our country: the desertion of the village, the truth of the traders, businessmen and ordinary people has been smashed with genuine social insight.

The concept of "wolf", tree-baiterek, "homeland – native people", which has been added to the memory of Kazakh people, has literary significance on every side. Many new historical events, such as the December events and the tragic mark on the fate of the Kazakh people, have been the subject of research for the first time. Also, the main object of the dissertational research is the fate of people who suffered from the polygon and became the victims of policy. That is a distinctive feature of the Kazakh prose. The great news in the Kazakh prose in the period of independence is a religious subject. This is a topic that has been severely restricted in our native literature and was unable to take its place among literature. Especially in the twentieth century, it was a huge aesthetically damaged. Religion has not only been removed from the state system but has been separated from our cultural identity. Red communist censorship did not play a minor role here. Our literature has been transformed into a red pink body, which has been unconscious and has a single layer of skin.

Summing up, it is the ability to give a true and lasting impression of our national values, from generation to generation, to the future generations and to the future. And it is possible to notice that the creativity of our writers during the independence period, the literary level had the new breath. It is mostly seen in a symbolic way. Also, it is one of the main features of today's Kazakh prose in postmodernism, to avoid being overwhelmed by the imprint of speech, not too much wording, judgment, and not accepting the truth. That is the earliest achievements of Kazakh writers in the years of independence and special ways of bringing national values to the future.

Әдебиеттер

- Ержанова Г. Қазіргі қазақ әңгімесі. Фил. ғылым. канд. дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясы. – Алматы, 1999. – 125 б.
- Қабдолов З. Жанр сыры. – Алматы: Жалын, 1964. – 214 б.
- Әдебиеттану терминдер сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998.
- Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998.
- Құлбек Ерғөбек. Қарасөз. Қазақ прозасы туралы ойлар. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 600 б.
- Балтабаева Г.С. Тәуелсіздік кезіндегі қазақ прозасының көркемдік әлемі. – Алматы: Қаратау КБ ЖШС: Дәстүр, 2016. – 288 б.
- Тебегенов Т.С. Халық ақындары шығармаларындағы әдебиет пен фольклор дәстүрі. – Алматы: Білім, 2001. – 332 б.
- Қазіргі қазақ прозасы және ұлттық идея // Қазақ әдебиеті және мемлекеттік тіл. – 2010. – № 111-12. – Б. 125-133.

Әдебиеттану терминдерінің сөздігі / Құрастырғандар З. Ахметов, Т. Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.
Арғынбаев Х. Қазақтың отбасылық дәстүрлері. – Алматы: Қайнар, 2005. – 216 б.

References

- Argynbaev Kh. (2005) Kazakh family traditions. Almaty: Kainar. 216 b. (In Kazakh)
Baltabayeva G.S.(2016) The literary world of the Kazakh prose in the period of independence. Almaty: Karatau CB LLP: Dastur. 288 b. (In Kazakh)
Dictionary of literary terms. (1998) Almaty: native language. 17 b. (In Kazakh)
Dictionary of literary terms. (1996) Almaty: Ana tili. 240 b. (In Kazakh)
Erzhanova G. Contemporary Kazakh story. (1999) [the Dissertation for getting the degree of phil. Science]. Almaty. 125 b. (In Kazakh)
Kabdolov Z.(2010) Mystery of the genre. Almaty: Zhalyn. 214 b. (In Kazakh)
KhaidarA. (1998) Topical issues of the Kazakh language. Almaty: Ana tili. (In Kazakh)
Kulbek Ergobek. (2013) Looking. Ideas about Kazakh prose. Almaty: El shezhire. 600 b. (In Kazakh)
Modern Kazakh prose and national idea.(2010) [Kazakh literature and state language]. No. 111. 125-133 b. (In Kazakh)
Tebegenov T.S. (2001) The tradition of literature and folklore in folk poets. Almaty: Bilim. 2332 b. (In Kazakh).

Тажibaева Ш.А.,

к.ф.н., и.о. ассоциированного профессора
Казахского национального женского педагогического университета,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: Tazhibaeva_Shinar@mail.ru

**СИМВОЛИКА ЧИСЛА СЕМЬ
В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

В данной статье рассматривается своеобразие символики числа семь в казахской литературе. Анализируются произведения казахских поэтов 19 и 20 веков.

С глубокой древности числа играли важную роль в жизни многих народов. Некоторые числа имели глубокий смысл, сакральность, им приписывалась некая магическая сила. Не стала исключением и казахская культура.

Среди часто употребляющихся чисел особую роль у казахского народа играет цифра семь. Символика числа семь в казахской культуре и литературе отражает традиционные представления казахов о мироустройстве.

Семь является священным и фундаментальным понятием, связанным с целостностью, завершенностью. Любое явление должно иметь свой итог «жет».

В работе определяется, что в произведениях казахских поэтов семь также чаще всего символизирует завершенность, связь жизни и смерти, всех явлений, родословную, духовную связь с предками, этнокультурную память народа.

Семь характеризуется как ключевое слово в произведениях Шакарима, М. Макатаева, К. Мурзалиева, М. Шаханова. Оно сочетается со многими словами и понятиями и имеет богатую символику. Это измерение всего сущего, представления о счастье и смысле земной жизни, репрезентируемых понятиями «жеті жұлдыз», «жеті күн», «жеті төбе», «жеті мәрте», «жеті ата» и др.

Ключевые слова: семь, казахская литература, завершенность, символика, культура, философия, смысл жизни.

Tazhibaeva Sh.A.,

Candidate of Philological Sciences, A/Professor
of Kazakh National Women's Pedagogical University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: Tazhibaeva_Shinar@mail.ru

Symbolic number of seven in kazakh literature

The article considers the peculiarity of the symbolism of the number seven in the Kazakh literature. The works of Kazakh poets of the 19th and 20-th centuries are analyzed.

Since ancient times, numbers have played an important role in the life of many peoples. Some numbers had a deep meaning, sacredness, some magical power was attributed to them. Kazakh culture was no exception. Among the frequently used numbers, the number seven plays a special role among the Kazakh people.

The symbolism of the number seven in the Kazakh culture and literature reflects the traditional ideas of the Kazakhs about the world order. Seven is a sacred and fundamental concept related to integrity, completeness.

In the works of Kazakh poets, seven also most often symbolize the completeness, the connection between life and death, all phenomena, the genealogy, the spiritual connection with the ancestors, the ethno-cultural memory of the people.

Seven is a key word in the works of Shakarim, M. Makatayev, K. Murzaliyev, M. Shahanov. Seven is combined with many words and concepts and has rich symbolism. This is the dimension of everything that exists, the concept of happiness and the meaning of earthly life.

Key words: seven, Kazakh literature, completeness, symbolism, culture, philosophy, meaning of life.

Тәжібаева Ш.А.,

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің
қауымдастырылған профессор м.а., ф. ғ. к.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Tazhibaeva_Shinar@mail.ru**Қазақ әдебиетіндегі «жеті» санының символикасы**

Бұл мақалада қазақ әдебиетіндегі «жеті» санының символикасының ерекшелігі қарастырылған. «Жеті» санының сиқырлы сырын аша отырып, ата-бабаларымыздың жеті саны туралы таным-түсінігін айқындау және XIX–XX ғасырдағы қазақ ақындарының шығармалары талданған.

Ежелгі заманнан бері сандар көптеген халықтардың өмірінде маңызды рөл атқарып келеді. Кейбір сандардың мағынасы өте терең, әрі ерекше қасиеттілігі болған. Сонымен қатар кейбір сандар тылсым бір сиқырлы күшке қатысты болды. Қазақ мәдениеті де бұдан тыс қалмады.

Жиі қолданылатын сандардың ішінде қазақ халқы арасында жеті саны ерекше орын алады. «Жеті» санының символикасы қазақ мәдениетінде және әдебиетінде қазақ халқының дүниетанымы туралы дәстүрлі көзқарасын айқындайды. «Жеті» саны тұтастық пен тиянақтылықпен байланысқан қасиетті әрі іргелі ұғым.

Қазақ ақындарының шығармаларында «жеті» саны: өмір мен өлімнің, бабалармен рухани және шежірелік байланыстың, халықтың этномәдени естелігін білдіреді. «Жеті» Шәкәрімнің, М.Мақатаевтың, Қ. Мырза-Әлидің, М. Шахановтың шығармаларында негізгі сөз болып табылады. «Жеті» киелі саны көптеген сөздермен байланыса отырып, бай символикалы мағынаға ие болатын ұғым. Бұл күллі дүниенің өлшемі, бақыт пен өмірдің көрінісі ретінде «жеті жұлдыз», «жеті күн», «жеті төбе», «жеті мәрте», «жеті ата» т.б. ұғымдардан көрініс табады.

Түйін сөздер: жеті, қазақ әдебиеті, толықтығы, символизмі, мәдениет, философия, өмірдің мағынасы.

Введение

Цифры, как и слова, могут иметь символическое значение в культуре. Этот символизм фиксируется в языке. У разных народов есть свои излюбленные, предпочитаемые для символических целей числа, – выражения своеобразия культуры этноса.

Важную роль в жизни каждого казаха играет число семь. Оно имеет священное, мистическое и фундаментальное значение. Это символ жизни и смерти, связывающий мир земной и потусторонний.

Жеті ата, жеті шелпек, жеті қазына, жеті жетім, жеті шәріп, жеті ырыс, жеті жоқ, жеті гашық – все важные понятия в жизни казахов связаны с этой цифрой (Кенжеахметұлы С., 2003). Например, казахи говорят: «*Помнишь предков до семи колен, держишь в руках нить, связующую тебя с ними, значит, будешь жить и будешь охраняем предками*» (Кеңесбаев І.К., 2007: 264). Также есть выражение: «*У джута семь братьев*». Это кровопролитие, война, пожар, чума, землетрясение, засуха, падёж скота от джута и голода (Кеңесбаев І.К., 2007: 264).

Экспериментальная часть

В современном казахском языке существует словосочетание «Семь чудес света», олицетворяющее «весь мир», «целый мир». Это семь ос-

новных направлений, т. е. четыре стороны света: восток, запад, север, юг; небо – высший мир; земля – средний мир и подземный мир – нижний (Esirkepova K.K., Kanapina S.G., Bekbossynova A.Kh., 2018: 24).

Символика числа *семь* присутствует и в теме юрты, традиционного жилища казахов-номадов: выделяется семь частей в пространстве юрты (по местам расположения вещей) (ҚЭ, 2017: 97).

Число семь обозначило свое присутствие и в концептуальном содержании *Наурыза*. В приготовлении Наурыз-Коже используются «семь» видов продуктов, символизирующих 7 элементов жизни: вода, мясо, соль, жир, мука, злаки (рис, кукуруза или пшеница) и молоко. Они символизируют радость, удачу, мудрость, здоровье, благосостояние, скорость, рост и божественную защиту. В этот праздник каждый казах должен посетить 7 домов и пригласить 7 гостей. По обычаю 7 чаш с наурыз-коже должны стоять перед самым уважаемым аксакалом («белобородый старик»).

По казахской традиции на седьмой день после смерти человека устраивают поминки, в память о покойном собираются люди, раздают пожертвования.

У казахов принято знать предков до седьмого колена (семь поколений). «*Жеті атасын білмеген жетімдіктің белгісі*» / *Человека, не знающего свою родословную, называют безродным* (Кеңесбаев І.К., 2007: 264).

Почему же это число является ключевым в культуре и языке казахов. Полагаем, что это связано с тем, что в мировоззрении кочевников-казахов оно употреблялось для обозначения итога, завершения. Целостность, завершенность являлись необходимым условием освоения мира. Это подтверждается следующими выражениями: бой **жету**, бойжеткен, ер **жету**, ер **жеткен**, арманына **жету**, мұратына **жету**, мақсатына **жету**, ойына **жету** и т.д. «Жолмұраты – жету» то есть любое действие, любое движение должно иметь свой итог «жет».

«Три» и «четыре» как взаимосвязанные единицы и составные части «семи» встречаются в описаниях тоев, праздников, когда «тридцать дней в ликованье проходит, сорок дней в пированье проходит...» (Каракозова Ж.К., Хасанов М.Ш., 2011: 35). Такое объединение есть символ жизни, ее возникновения, ее полноты и целостности.

Символизм числа *семь/жеті* прослеживается и в казахской литературе (Сатеева Б.С., Абдуова Н.М., Мизанбаева Г.Ш., 2016: 166). В произведении О. Сулейменова «Красный гонец и черный гонец» *семь* связано с победой и радостным завершением события:

Перелески, холмы, задыхается конь,
без дорог, напрямик
мчит весёлый гонец...
.....
Только знамя в руке!
Полуголый гонец
знак победы – багровое знамя –
не бросил.

Это знамя дало ему
семь коней,
семь коней,
семь коней,
тонконогих и рослых...

В стихотворении Мухтара Шаханова «Жетінші түйсік» число *семь* символизирует седьмое чувство, которое заключается в способности понимать свою вторую половину, духовную близость. Без этого глубокого духовного единения нет, по мнению поэта, любви (*Рухани терең түйсіну жоқ кезде махаббат та жоқ*).

...Махаббат – қайсар заңғар шың, / кез келген өрлей алмаған, / Он мыңнан, бәлкім, екі адам үмітін зорға жалғаған. / Содан ғой, сансыз кеудені жалғыздық дерті торлаған, / Қаншама заңғар тұлғалар қанатсыз жардан сорлаған. /

Тұрмыстың түрлі сынынан сүрінбей өтті десе де, / Жұбайың досың бола ма? / Міне, бұл – басты мәселе. / Не бермек тәннің одағы? / Жаныңа жаны қосылмау – / Бұл – нағыз бедеу қасірет, қосылмау деген – ашылмау! / Гүл болып ашылмағанның тілегін кім бар жақтаған? / Рухы қосылмағанның сезімі шаттық таппаған. / Рухы қосылмағандар – жалынсыз, сәнсіз, жақұтсыз, / Сондықтан мына жалғанда екеудің бірі – бақытсыз. / Сондықтан махаббаттың да сырт санын / құрайтындар көп, / Жәй көзге күліп жүргенмен, жасырын / жылайтындар көп. / Тағдырдан қашу мүмкінбе, жүрсең де қандай жолменен, / Бір мәнді сұрақ алдында тұрады ылғи көлденең: / «Жұбайың досың болды ма самғатқан сенім шырайын, / Нақ сондай ұлы бақытты берді ме саған құдайым? / Ойнай ма оның көзінде сезім мен рух жарқылы, / Ұға ма ол шаттық-мұңынды *жетініші түйсік* арқылы? / Ұқпаса... ісің секілді дауылда мұзға жаққан от, / Рухани терең түйсіну жоқ кезде махаббат та жоқ.

В стихотворении «*Жеті*» Кадыра Мурзалиева образно и наглядно представлено символическое значение числа *семь* для казахского мировоззрения и культуры.

Ұзақ санның шықпасын шетіне мен, / Нәлдің өзі лақпайды бетіменен...

Бір мен онның кәдімгі арасында / Қымбат маған неліктен жеті деген?

Жетіңізге талай сан тіркеседі, / Жеткен бала жетіге күрт өседі.

Жаңылуды білмейтін сарапшылар / Жеті мәрте есептеп, / Бір кеседі.

Жетімізді жазалық тақтамызға, / Жетіні есте, қанекей, сақтаңыздар!

Жерлеген соң жетісін береді ылғи / Жеті күннен тұрады аптамыз да!

Жетісу ма? / Жетісай қаласы ма? / Жетісіңген біраздың санасына.

Сегізмес, / Алты емес, Жеті атасын / Мұсылмандар жат татқан баласына.

Жеті жұлдыз жиналып ордalasқан, / Жеті түнде жымьыңдар қордалы аспан.

Москва да, / Рим де, / Стамбул да / Жеті төбе басына орналасқан!

Ерлерді мен сыйлаймын Елімдейтін. / Елімдейтін, / Өзгеге емінбейтін.

Жеті болсақ шіркін-ай, / Үшің түгіл, / Екіңіздің өзіне бөлінбейтін!

В начале произведения поэт задается вопросом *Қымбатмаған неліктен жеті деген? / Почему мне так дорого слово *семь*? И дает на него ответ, представляя важные для казахов понятия, связанные с этим цифрой: семилетний возраст – считается одним из ключевых перио-*

дов в жизни ребенка, возраст начала его взросления (*Жеткен бала жетіге күрт өседі*); необходимость действовать продуманно: семь раз отмерь – один раз отмерь (*Жеті мәрте есептеп, Бір кеседі*); поминки – жетісі, жетікүн; казахская топонимика – *Жетісу, Жетісай, Жеті төбе*; знание родословной – жеті ата, семь звезд / жеті жұлдыз – речь идет о звездах Большой Медведицы (у казахов есть выражение: «Кто найдет на небе семь разбойников (жеті қарақшы), то он даже «семижды» темной ночью не заблудится»).

Таким образом, поэт показал богатства символического значения цифры семь в казахской культуре и языке. И как отметил К. Мурзалиев в своем стихотворении, семь сочетается со многими числами (*Жетіңізге талай сан тіркеседі*), что, на наш взгляд, следует трактовать как то, что семь может быть связано со многими понятиями и реалиями. Семь – число жизни и смерти. *Жеті сіңген біраздың санасына – семь живет в сознании казахов*. Это этнокультурная память народа.

Семь в произведении акына 19 века Абыла символизирует самодостаточное множество:

Арғымақатқа сын болмас, / Қиған қамыс құлақсыз,
Азаматта сын болмас, / Арты болса тұяқсыз.
Жеті арнада сын болмас, / Аяғы болса тұрақсыз...

В стихотворении Шакарима «Жылым – қой, жұлдызым – июль», по нашему мнению, цифра семь также связана с завершением и подведением итогов, что можно проследить на уровне идеи произведения, которая кроется в трех основных вопросах: «Неден бармын? Не қылған жөн? Жоғалама жан өлгенсоң?»:

Жылым – қой, жұлдызым – июль, / Жасым – жеті жүз он жеті ай. / Толық алпыс болады жыл, / Қосылса июнь, апрель, май. / Қазақшылап есеп қылсам, / Бесінші мүшелім – бұл сан. Өлім қашан, өмір қанша, / Емес ол біз білерлік жай. / Тірліктің түрін көрдім, / Көңілдің сүйгенін бердім. / Жеміс деп, білмей у тердім, / Бола алмай шын ғылымға бай. / Талайдан бар бір ой менде: / Бұл әлемді жаратқан не? / Жоғалама жан өлгенде, / Түзу жол, істер іс қалай? / Не сыр бар дін деген жолда, / Кітап, тәпсір, қожжа молда... / Бояулы бір шатақ ол да, / Сынарлық қаруым жоқ сай. / Ол ойды жүр едім қағып, / Құмар, пайда, атақ бағып. / Ізденбей қалғамын нағып, / Кезегін өткізіп, дүние-ай! / Қаз ілген лашын ем көлден, / Жас өтті төрт пенен нольден. / Азайып от-жалын сөнген, / Дарига, кәрілік, қаза-ай. Алақтап іздедім қару, / Бекіген артыма бару.

/ Керек боп көп ғылым табу, / Болып тұр күн қараң, ай, най! / Орысша, не арабшадан / Тілім жоқ жетіліп алған. / Кітап оқып түрік жазған, / Ұғындым осыны азғантай. / Ғылымның, діннің кітаптарын, / Жазыпты түрікше бәрін. / Философ, білгіш ойларын, / Сезіндім біразын байқай. / Кітап, ғылым, ой алмаққа, / Маған жол болды сол жақта. / Жұмылдым Меке бармаққа, / Алаң болып, іше алмай шай. / Пароходпен ай жүріп жолда, / Әр елде кез келіп молда, / Он үш күн боп Стамболда, / Керек кітап табылғаны-ай! / Парижде де оқыған жан, / Түрік, серкеш әм Үндістан, / Араб, башқұрт, қызылбастан, / Переводчик – түрік, ногай. / Солармен кірісіп сөзге, / Жоғарғы ой-мақсатым өзге, / Түсіп сәуле соқыр көзге, / Ауыр тұман ашылуы-ай! Ол ойға көп керек тармақ, / Әр тілден словарь алмақ. / Сынап нағызына нанбақ / Наданға болмады-ау оңай! / Сол ойды бес жыл жаздым, / Арыдым, шаршадым, аздым. / Көп инемен құдық қаздым, / Сырым, ойым, жайым солай. / «Неден бармын? Не қылған жөн? Жоғала ма жан өлгенсоң?» – / Бұл үш ойды елемеген, / Талап-ойсыз, есер, бәңгі-ай!

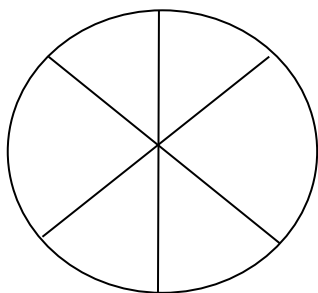
Шакарим накануне 60-летия размышляет о своей жизни и смысле жизни вообще и начинает свое «повествование» со своего возраста, который представляет необычно, указывая вначале количество месяцев, а затем годы:

Жылым – қой, жұлдызым – июль,
Жасым – жеті жүз он жеті ай.
Толық алпыс болады жыл,
Қосылса июнь, апрель, май.

Почему он обозначает месяцы? В этом кроется символизм числа семь в казахском языковом сознании. *Жеті жүз* – семь сотен указывает на то, что можно подводить итог сделанному. В произведении употреблены также числа 3 (үш ой), 4 (төрт пенен нольден), 5 (бес жыл жаздым, бесінші мүшел), 60 (алпыс жыл), которые также имеют национально-культурную специфику в казахской культуре (Мухамбетова А., 2001; Турсунов Е.Д., 2001; Маргулан А.Х., 1986).

4 и 3, как уже было отмечено выше, составные части «семи».

60 связано с исходным числом шесть. В книге «Арғы қазақ мифологиясы» этот процесс показан в форме круга (Қондырбай С., 2004). Это символ связи жизни и смерти, добра и зла, взаимосвязи всего на земле, всех явлений земной жизни.

Точка пересечения – это жеті, 6 лучей – это алты. Жеті – это одновременно и начало и конец, первая точка и последняя, завершающая творение.

Кроме того, по всей видимости, не случайно 60 до сих пор имеет применение, например 60 минут в 1 часе, в градусных обозначениях.

Шакарим, хорошо знавший философию и культуру казахов, использовал эту цифровую символику в своем произведении.

Своеобразие данного стихотворения заключается также в том, что Шакарим намеренно использует в нем русские слова *июль, июнь, апрель, май*, чтобы подчеркнуть малость полученных знаний и в то же время их огромную ценность для человека.

Ключевым словом *семь/жеті* является и в стихотворении Мукагали Макатаева «Фантазия»:

Жеті қат жерің мына төңкерілген, / *Жеті қат* аспанменен көмкерілген. / Адамзат оның бәрін ерте білген, / Ертегіде табысқан ертенімен, / Ғаламаттар туылған ертегіден. / Ғаламаттар жасалған ертегіден, / Ертегілер қиялын ерте жүрген. / Ғаламдық ақиқатты бұл адамзат, / Галилей, Коперниктен ерте білген. / Ертегіден жаңарып, қалатұрған, / Ертегіден ғұлама дана туған. / Бұл күнгі ғаламаттар, алдыменен, / Адамның қиялында жаратылған. / Барлығын да адамзат қиялдаған, / Қиялдап жер бетіне сыя алмаған. / Ойлап-ойлап, отырып кілеміне, / Аспанға ұшудан да ұялмаған. / Қиялдап, менің дана, байғұс бабам, / Алайда, атқа мініп, Айға ұшпаған. / Бабамның қиялымен қанаттанып, / Бүгін мен Айғақонып, жайды ұстағам.

Жеті қат связано со священным для казахов числом и понятием, в данном произведении оно символизирует великие достижения человечества.

Часто в казахской поэзии и прозе употребляется устойчивое выражение с национально-

культурным символическим значением *жеті ата*, например:

- Өмірінде үрім-бұтағына бітіп көрмеген.
Жеті атасына бітпеген дәулет
Құдайменде мен Тәңірбергенге арнап тұр.
(Ә. Нұпейісов)

- Ататегінен беріқарайөмірі аузы жарымаған.
Өмірде *жеті атасы* түк көрмеген,
Билік түгіл, қолынан түк келмеген
Қасан деген ши аяқ ауылнай боп,
Жік салмақ арамызға жіктелмеген. (Б. Майлин)

- Үрім-бұтақ, жұрағатынан бері қарай.
Жеті атаңжеті түптен бері қарай
Орнаған қыдыр төніп, есіл бесігім!
Дұшпаның табанында жүн қып түтіп,
Қор қылған егескенін атаң сенің. (Шернияз)

-Досың жоқ, дұшпаның жоқ, тыныш жатасың,
Мал үшін аш қатасың, жан сатасың,
Әкесі аштан өлген кісідей-ақ,
Неткен жұрт мал өлтірген *жеті атасын?! (Абай)*

Результаты и обсуждение

Проведенный нами анализ фольклорных и художественных произведений казахской литературы демонстрирует, что число *семь/жеті* является важной культурной составляющей мировоззрения казахов, определяющей особенности художественного творчества.

Жеті – священное число, символизирующее завершенность, круг, бесконечность, достижение цели. Это фундаментальное понятие, связывающее в образном сознании казахского народа мир земной и потусторонний. В казахской поэзии наглядно проявляется этот символизм и ассоциативность этого магического числа.

Заключение

Таким образом, *семь/жеті* в казахской литературе, как и в казахской культуре, имеет важное мировоззренческое, философское значение, символизирующее завершенность, абсолют, связь с духом предков, представления о счастье и смысле земной жизни. Семь – это проявление Бога, диалектическое единство противоположностей, измерение всего сущего.

Литература

- Кенжеахметұлы С. Жеті қазына. – 2-кітап. – Алматы: Ана тілі, 2003. – 136 б.
- Кеңесбаев І.К. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: ҚазАқпарат, 2007. – 356 б.
- Esirkepova K.K., Kanarina S.G., Bekbossynova A.Kh. Symbolizing value of Names of animals and numbers in the kazakh proverbs and sayings // Вестник КГПИ. – 2018. – №2 (50). – С. 22–25.
- Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі: энциклопедия. 3-том. 3-Қ/Ғылыми ред. Н. Әлімбаев [және т.б.]. – Алматы: Алем Даму Интеграция, 2017. – 856 б.
- Каракозова Ж.К., Хасанов М.Ш. Космос казахской культуры. – Алматы: ТОО «Эверо», 2011.
- Сатеева Б.С., Абдуова Н.М., Мизанбаева Г.Ш. Казахское понятие о священности чисел // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2016. – №2. – С.164–167.
- Мухамбетова А. Тенгрианский календарь как основа кочевой цивилизации на казахском материале // История и культура Арало-Каспия. – Вып.1. – Алматы: Кус жолы, 2001. – С. 104–129.
- Турсунов Е.Д. Древнетюрский фольклор: Истоки и становления. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 172 с.
- Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. – Т. 1. – Алма-Ата: Онер, 1986. – 256 с.
- Кондырбай С. Арғы қазақ мифологиясы. – Т. 1. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 510 с.

References

- Alimbai N. (2017). Qazaqtyn etnografialyq kategorialar, ugymdar men ataularynyn dasturly zhuesy: entciklopediya [In ethnographic categories, concepts and names in the traditional system: entciklopediya]. 3-tom. Z-Q. Almaty: Alem Damu Inegratciya, 2017. 856 p. (In Kazakh)
- Esirkepova K.K., Kanarina S.G., Bekbossynova A.Kh. (2018). Symbolizing value of Names of animals and numbers in the kazakh proverbs and sayings. Vestnik KGPI. 2018. No 2 (50). Pp. 22–25. (In english)
- Kenzheahmetuly S. (2003). Zhety qazyina [The seven treasures]. 2-kitap. Almaty: Ana tyly, 136 p. (In Kazakh)
- Kenesbayev I.K. (2007). Frazеologiyalyk sozdik [Phraseological dictionary]. Almaty: QazAqparat, 2007. 356 p. (In Kazakh)
- Karakozova Zh. K., Khasanov M. Sh. (2011). Cosmos kazakhskoi culture [Space of Kazakh culture]. Almaty: LPP «Evero», 2011. (In Russian)
- Kondyrbai S. (2004). Argy qazaq mifologiyasy [In the Kazakh mythology of ancestors]. – T.1. – Almaty: Daik-Press, 2004. – 510 p. (In Kazakh)
- Margulan A.H. (1986). Kazahskoye narodnoye prikladnoye iskusstvo [Kazakh folk applied art]. Tom 1. Alma-Ata: Oner, 1986. 256 p. (In Russian)
- Muhambetova A. (2001). Tengriansky calendar kak osnova kochevoi tcivilizatcii na kazahskom material [Tengri calendar as the basis of nomadic civilization on Kazakh material]. [Istoriya i kultura Aralo-Kaspiya]. Vyp.1. Almaty: Qys zholy, 2001. Pp. 104–129. (In Russian)
- Sateyeva B.S., Abduova N.M., Mizanbaeva G.Sh. (2016). Kazahskoe ponatie o svachenosti chisel [Kazakh concept of the sacredness of numbers]. [Aktualnye problemy gumanitarnyh i estestvenyh nauk]. 2016. No 2. Pp. 164–167. (In Russian)
- Tursunov E.D. (2001). Drevneturkski folklor: Istoki stanovleniya [Pre-Turkic folklore: Oring of becoming]. Almaty: Daik-Press, 2001. 172 p. (In Russian)

Ыбырайқызы Г.¹, Әбдіқұлова Р.М.²,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
¹2-курс PhD докторанты, ²профессор м.а., ф. ф. к.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: kyrenbel@gmail.com

ОРАЛХАН БӨКЕЙДІҢ КӨРКЕМ ОЧЕРК-ЭССЕЛЕРІ МЕН ПРОЗАСЫНДАҒЫ САБАҚТАСТЫҚТАР

Мақалада Оралхан Бөкейдің көркем очерк проблемасын қазақ журналистикасында алғашқылардың бірі болып көтеруі, оның көркем шығармаларындағы публицистикалық сарын, жазушының замандас бейнесін сомдаудағы өмірлік негіздерді арқау ету машығы, шығармашылық бағытындағы модернистік айқын нышандар, жазудағы тіл қолданыс ерекшелігі, көркемдеу амалдарындағы оңтайлы, дағдылы тәсілдер нақтылы саралауларға тартылып отырып, өзіндік ой-пайымдаулар жасалды.

Жазушы Оралхан Бөкейдің әдеби мұрасын игерудегі шығармашылық зертхана проблемасы туралы, оның журналистік тәжірибесінің көркем прозадағы ықпалы тұрғысында нақтылы мәтіндік салыстырулар жасалып, көпшілік туындыларының көркем очерктен шығармашылықпен дамытыла отырып көркем әңгіме, повесть, романның сюжеттік арқауына ойысу фактілері алғаш рет арнайы мән беріліп зерделенді. Бұл мәселе ара-тұра айтылып жүргенімен, біз өз еңбегімізде «Құм мінезі», «Қайдасың, қасқа құлыным», «Ел мен жер» сынды туындыларын салыстыра қарастырып, мәселенің Оралхан Бөкейдің жазушылық жолындағы елеулі фактор екендігіне мән бердік.

Жазушының әлем әдебиетіндегі жаңа иірімдердің деңгейінде шығармалар туғызған суреткерлік сезімтал түйсігі, сұңғыла танымы, ой, идея айтудың озық үлгілері, байсалды жазушылығы туралы жинақтаушылық мәнде де, жеке талдау үлгілерінде де суреткерлік тылсымын ұғынуға талпыныс жасалды.

Түйін сөздер: повесть, эссе, очерк, адам және табиғат, лирикалық кейіпкер, сыбызғы, өмір драматизмі, еңбек адамы, уақыт беталысы, әңгіме.

Ybyraikyzy G.¹, Abdikulova R.M.²,

¹PhD student of 2 course, ²Candidate of Philology, A/Professor
of Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: kyrenbel@gmail.com

Relationship in prose and in an essay by Oralkhan Bokey

The article examines the work of Oralkhan Bokey, who is one of the first to touch upon the problem of artistic essay in Kazakh journalism, journalistic motives in his works also the skill to rely on life principles in describing his contemporaries, bright signs of modernism in his creative direction, features of the use of language means, the author's customary and convenient methods of decoration were also analyzed.

The textual comparisons are made about the problem of creative laboratories for the development of the literary heritage of the writer Oralkhan Bokey in the context of the influence of fiction on his journalistic experience, the fact is that most of the works are artistic stories, short stories, storytelling of the novel through creative development from an artistic essay for the first time special attention was given to the study.

Although this issue is rarely discussed in our work, comparing the works "The Character of Sand", "Where are You, My White-Foal Foal" and "Country and Land", we drew attention to the fact that Oralkhan Bokey was a significant factor in writing.

The striking sensory intuition of the writer, which creates works at the level of new views in world literature, quick-witted consciousness, thought, the best examples of ideas, to take writing seriously as cumulative and analytical models, an attempt was made to understand mysterious images.

Key words: story, essay, man and nature, lyrical heroes, pipe, life drama, working man, time directions, story.

Ыбырайқызы Г.¹, Абдикулова Р.М.²,

¹PhD докторант 2 курса, ²к. ф. н., и.о. профессора
Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: kyrenbel@gmail.com

Взаимосвязь в прозе и художественном очерке-эссе Оралхана Бокея

В статье рассматривается творчество Оралхана Бокея, который является одним из первых, затрагивающим проблему художественного очерка в казахской журналистики. В его произведениях – публицистические мотивы, а также навык опираться на жизненные принципы в описании своих современников, яркие признаки модернизма в его творческом направлении, особенности употребления языковых средств, также сделаны выводы и проанализированы привычные и удобные методы в художественном оформлении. По проблеме творческих лабораторий по освоению литературного наследия писателя Оралхана Бокея в контексте влияния художественной прозы на его журналистский опыт делаются конкретные текстовые сравнения. Дело в том, что большинство работ представляют собой художественные рассказы, и впервые в исследовании особое внимание было уделено рассказыванию историй романа путем творческого развития из художественного очерка. Хотя этот вопрос редко обсуждается, но, сравнивая работы «Характер песка», «Где ты, мой жеребенок белолобый» и «Страна и земля», мы обратили внимание на тот факт, что Оралхан Бокей был особенным в написании. Поразительная чувственная интуиция писателя, которая создает произведения на уровне новых взглядов в мировой литературе, сообразительное сознание, мысль, лучшие примеры идей, серьезное отношение к письму, кумулятивные и аналитические модели, была предпринята попытка понять таинственные образы.

Ключевых слова: повесть, эссе, очерк, человек и природа, лирические герои, сыбызгы, жизненный драматизм, человек труда, направления времени, рассказ.

Кіріспе

XX ғасырдың алпысыншы жылдарының соңында қазақ журналистикасына жарқ етіп Оралхан Бөкей келген болатын. Очеркте цифр мен факті ғана сөйлесе, ол очерк емес. Адам образы ашылуы керек деген өзіндік елең еткізген пікірімен шығармашылықтың бейнеті көп еңбегіне бел шешіп кіріскен Оралхан сол тұста қазіргі Шығыс Қазақстан облысының Үлкен Нарын аудандық газетінде, облыстық газетте өмірдің қат-қабат күнделікті талап-міндеттеріне жегіліп, күндіз-түні бел шешпей қой бағып, жылқы өсіріп, шаруа баққан еңбек адамының ұлттық болмыс-бітімі, жүрекке жақын, жан кешті жауапкершілігі мол жан-жақты азаматтың тұлғасын сомдай бастады. Ара-тұра республикалық «Лениншіл жас» газетіне де суреттеме, очерктерін жолдай бастайды. Журналистиканың әлемдік, бүкіл-одақтық (Кенестер одағы кезеңінде) озық тәжірибелерін, түбегейлі рухани-әлеуметтік мұраттарын сұңғылалықпен сезетін, үлкен Мәскеу мектебінен білім алған білікті газет маманы Шерхан Мұртаза Оралхан Бөкейді сонау алыс Алтайдың шалғайынан астанаға – Алматыға, дәуірі жүріп тұрған озық басылым «Лениншіл жасқа» қызметке шақырып алған. Әдебиет бөліміне меңгеруші етіп тағайындаған.

Жаратылысынан жазу өнері бойын кернеген Оралхан Бөкей осы тұста қазақ жерінің шалғай түкпірлеріне іссапарға шығып қайтқан сайын асқақ естілетін Адам болмысын әр қырынан ашып, тани түседі. Адамсүйгіш жаратылысына нәр құяды. Рухани қорын байыта береді.

«Оралханның әдебиетке үлкен даярлықпен келуінің бір сыры, оның ел ішінде көбірек тұрып, Алматыға – әдеби ортаға жазушының көз-қарасы, дүниетанымы әбден қалыптасқан шақта қосылғаннан да болар», – дейді қаламдас сырласы Қуанышбай Құрманғали (Құрманғали Қ., 2013: 7).

Оралханның прозалық шығармаларының көркемдік даралық сипаттары жазушының ана тілге жүйрік, тіл байлығымен нәрленген шешендік болмысында жатыр. Жазушының адам баласының сөйлеу мүмкіндіктеріне еркін бойлаған стильдік, тілдік даралығы туралы да аз айтылған жоқ. Арнайы зерттеу еңбектерде тіл қолданысқа көптеген мысалдар келтіріліп отырады.

Оралхан Бөкейдің журналистикадағы жазу тілі де суретті тіл. Қашан да төгіле жазды. Қилы ғажап ұғымдардың көбесін сөгіп сөйледі. Ол аспанды да, тауды да, шөлді де, өзенді де басқалар байқамаған, көрмеген қырларынан көреді. Көркем сөйлеуде қылдай да қызыл сөзге орын қалдырмай шебер өріммен түгендеп, та-

уысып айтады. Тауып кетеді. Ұтқыр, ұшқыр, ұрымтал сөзге шебер жорналшы.

Оралхан Бөкейдің прозалық туындыларындағы үзілмейтін желі – алтын арқау – әлеуметтік ой қозғау да осы очерк жазуда қалыптасқан бағыт. Оның шығармаларындағы публицистикалық сарынның түп-төркініде баспасөзге жедел, ізін суытпай жазып, ой көтерген туындыларының асыл өзегімен сабақтасқан.

Ол өзінің очерк, әңгіме, повесть, романдарында Адам болуға баулыған ортаға деген перзенттік көл-көсір ризашылық сезімін сарка жазды. Аянған жоқ. Қарайлап, аялдамай адам-сүйгіштік ынтықтықпен өмір мен көркемдік шындықтың аражігі ашылмастай алтын сөз сарайын соқты.

Жазушылыққа журналистикадан келген Оралхан Бөкейдің жазу даралығындағы көркемдік ерекшеліктерді бағалап, саралауда озық пікір айтқан сыншы Төлеген Тоқбергенов Оралхан Бөкей прозасындағы дара сипаттарды нақтылы саралап, көркемдік таным талаптары тұрғысында дәл, дәйекпен бағалайды. «Оралхан шығармаларынан белгілі сюжетке құрылған тұтастықты, оқиғаның сан-сапырылған қиынын іздеп жатудың керегі жоқ. Қайта оның орнына кейіпкердің өзімен-өзі болып оңашаланып, ішкі тебіреніске беріліп, толғаныс-толғау шерткенін көбірек көреміз. Диалогтан гөрі монологы басым болып келеді де, автордың ойы кейіпкерлер ойымен тұтасып, ұласып жатады» (Тоқбергенов Т., 1981: 204).

Талдау

Оралхан Бөкейдің жазу даралығындағы романтикалық екпін, ойшыл-пәлсапалық, аңыздық-мифтік желілер, тағы да басқа толып жатқан көркемдік ерекшеліктер туралы көп айтылады. Қаламгердің журналистік кәсібінің жазушылығын шыңдауға тигізген орасан зор ықпалы, өмірлік шындықпен көмкерілген көркемдік тәсілдер құрудағы нақтылы адам характерлерінің, болған уақиғалардың елеулі септігі туралы тарқатып айтыла бермейді.

Оралхан Бөкейдің жазушылық кәсібіндегі өзекті адам болмысын барлау бағытындағы Алтайдың, қала берді тұтас қазақ даласының табиғат тылсымын суреттеудегі нақтылық, қанық бояулармен жазуындағы шеберлік өрісіне жазушының жас күнінде бастаған журналистік кәсібінің көл-көсір ықпал-әсері болғандығы да жалпылау, шолу мәнінде қарастырылып жүр.

Өзіміздің Оралхан Бөкейдің көркем очерктер мен прозасындағы сабақтастықтар тақырыбында жазылған мақаламызда осы бағытта біршама салыстырулар жасауға тура келді. Осында жазушының көркем очерк-эсселері мен әңгіме, повесть, роман жанрында жазған шығармаларының нақтылы сабақтастықтың ыңғайындағы көркемдік үлгісі айқындала түсіп отырды.

Нәтиже және талқы

Оралхан Бөкейдің «Қайдасың, қасқа құлыным» повесі мен «Ел мен жер» толғамы шығармашылық үздік сабақтастықта жазылған. Әуелі, «Ел мен жер» туған. Бұл тұста очеркті жанрлық жадағайлықтан «құтқару» жолында құлшына жазып жүрген Оралхан Бөкей «Очерктегі адам мен факті хақында» ой-толғамында очерктегі Адам образына қатысты ұстанымдарын кейін көркем прозада шығармашылықпен кәдеге жаратты.

«Дәл осындай, газеттегі очерктердің бірсыпырасында факті бар, адам жоқ. Анау қыр басында ой өргізіп, ат үстінде тұрған Шопан не ойлайды, неменеге әуес, сыры-жыры бар ма, анау талайды тамсантқан тамаша көрсеткішке оңай жете салды ма, оны осыншама қимылдатып жүрген қандай күш, оның көңіл күйі қалай, қан тамыры, жүйке жүрегі қалай соғады, қойға әншейін барып, апырып-жапырып кетті ме, қиындық көрді ме, оны қалай жеңді, тіпті, жылай ала ма, қуана біле ме?

... М. Горькийше айтсақ, факті дегеніміз толыққанды шындық емес, ол шикізат, сол шикізаттан искусствоның нағыз шындығы қорытылады. Демек, очерк жанры фактіні жәй ғана тізбелеп қоймай, сонымен қатар көркем сөз иесі автор, өз түсінігінде әңгімелеп беруі керек. Очерктің әңгімеге ұқсастығы осыдан келіп шығады» (Бөкей, 2013: 5).

Оралхан Бөкейдің сөзге шешен, ақпа-төкпе, ағыл-тегіл тілдік қордың иесі болғандығы туралы да көп айтылады. Қаламгердің жазушылық дарыны жөнінде М. Серғалиев былай дейді: «Қара сөзбен сөйлесе де, төгіп-төгіп салған сөйлемдері өлең секілді ұйқасқа толы болған еді. Кейін де «Қазақ әдебиетінде» қызмет етіп жүргенде жиындарда да, отырыстарда да сөйлеп кетсе, алдына жан салмайтынын байқадым. Төрт аяғы тең жорғадай көсіліп сала беретін. Және қанша сөйлесе де еш жалықтырмайтын. Ауызекі сөйлегенінің өзінде бұрын естіп білмеген көптеген образды сөздерді пайдаланатын. Орекеннің жазуында да сол ауызекі сөйлеуінің

екпіні, ырғағы сезіліп тұратын. Мен суырып салмалықтың прозадағы көрінісін Оралханнан көрдім. Оралхан – жазғанда қаламы ойына ілесе алмай қалатын жазушы (Серғалиев М., 1984: 41).

Оралхан Бөкей «Ел мен жерде» Шаруа шал туралы, оның ұстамды, көпті көрген өрелі, төзімді бейнесі тұлғаланады. Қаламгердің оның кісілік бітіміне іш тартып отырып, құрметпен қарап жазғаны ұдайы сезіліп тұрады.

Осы Шаруа шал «Қайдасың, қасқа құлыным» повесінде лирикалық кейіпкердің әкесінің тұлғасында бейнеленген. Аталған екі туындының баяндау мәнері бір. Біртіндеп тау төсіне бет алған қос атты жолаушының айналаны барлау, аңлау өзара тіл қатысу сәттері, межелеген мекенге қарай ұмтыла түсіп, жол қиындығын еңсеру күйлері бір үлгімен баяндалып отырған.

«– Әне, анау таудың бүйірін тесіп, оқшау біткен Қарауылтас, деді Шаруа шал, – баяғыда қызыл мен ақ соғысқанда соған шығып алып, етектегі елдің әр қыбырын аңдып отыратын қашқындар. Біздің бала кезімізде бүркіттің ұясы бар деп еститінбіз. Қазір қарға да қонбайтын болды» («Ел мен жер»).

«– Анау көрінген Таңатар тасы, – деді әкем қамшысымен алға қарай емініп тұрған ұшпа қара тасты нұсқап» («Қайдасың, қасқа құлыным»). Повесте кешегі аласапыран төңкеріс кезені, ары ауып, бері қашқан ел қасіреті кеңіте баяндалған. Очеркте қысқа ғана қайырып отырған көп жайды жазушы көркем шығармаларында көл-көсір ойларға арқау етеді. Таңатар тұлғасын «Өз отынды өшірме» романында бұрынғы «Қайдасың, қасқа құлынымда» жұмбақтау қалған күйінен біртіндеп кең ашады.

Тауға тырмыса шыққандағы журналистің шаршаңқы қалпы, Шаруа шалдың шыдас берген шымыр, ширақтығы да екі туындыда үлгілес желіде баяндалып отырады.

«Шаруа шалға екі қарасаным талып, жүре алмай келе жатқанымды айтып едім: – Аясаң да, аямасаң да алатын шыбын жанды отқа да, суға да сала бер. Жаяу жүр ендеше, – деді. Арқасына ер батса ат аяңшыл келмей ме, атты жетелеп, жаяу тырмыстым тауға».

Осы шаршау күй жазушының көркем туындыларында кейіпкер бейнесін ашуда әрқандай тұстарда орынды кіріктіріліп отырған.

«Қайдасың, қасқа құлынымда» Сарқынды ақсақал сыбызғымен күй тартқан тұстың да алғашқы сұлбасын осы «Ел мен жер» суреттеме толғамынан байқаймыз. Топтамада бірнеше тақырыпқа бөлінген әсерлі сәттердің «Сыбызғышы» аталатын бөлімінде Алтайдың

арғы бетіне тақау алыс түкпірінде отырған нағашы жұртқа бата жасай келген жиеннің қолқасымен нағашысы сыбызғы тартқан.

«– Дегенмен алыстан ат арытып, тон тоздырып келгенде меселің қайтпасын, жиен, – деді. – Қырық серкешіңе қырық күй сыйласам да жетер еді, әбден өз қиымды өзім мыжып, алжыған, үнім тарғылданған шағымда келіп отырсың. Көзімнің тірісінде көріп қалғаныңа шүкір.

... Нағашым ал дегенде жөткірініп, қабағын шытып, сыбызғыны тарта алмады. Онысына қысылған жоқ, асықпай, бабына келгенше ырғалып көп отырды. Сонсоң ғана тым әріден, зәулім құбырды жел кеулегендей ғып, өзгеше бір таңсық үн шығарды, ол үнге жол ортадан өте майда, сыбызғылы әуен қосылып, бара-бар сөзбен айтып жеткізу мүмкін емес күйге ұласты» («Ел мен жер»).

Журналист Оралхан Бөкей күй сандық шалдардың бір сөзіне зар болатындығымыз туралы қауіп айтады. Сикырлы сыбызғысын бала кезден елітіп тыңдаған нағашы бейнесі «Қайдасың, қасқа құлынымда» жұмбақ сырлы көне дүниенің қалған соңғы белгісіндей Сарқынды шал тұлғасын толықтыра сомдауға қосылған.

«Үнсіздікті шал бұзды. Көзін ашып-жұмып отыра беруге дәті жетпеді білем, тамағын кенеп, қомданды да Қаршығаға қарап: – Қуыс қурайды әперші, – деді.

Шалдың қуыс қурай деп отырғаны – сыбызғы. Осы өңірдегі ендігі қалған жалғыз сыбызғышы өзі болғаннан соң ба, «Ақсақал, сыбызғы тартып беріңізші» деп қанша қолқаласаң да, еркінен тыс бәлденіп тартпайтын, тек көңіл күйі қош күндері ғана жалықтыра, ұзақ сарнайтын. Бұл кісінің мен білетін елуге тарта күйі бар. Ең ғажабы – сол» («Қайдасың қасқа, құлыным»).

Оралхан Бөкейдің «Ауыл хикаялары» топтамасындағы кейіпкерлерінің көпшілігі жазушының журналистік толғамдарында алғашқы бейнелері сұлбаланған адамдар.

«Қар қызы», «Тортай мінген ақ боз ат», «Апамның астауы», басқа да шығармаларындағы Алтайдың ақ боран, ағынды сулары, көз нұрындай нұрлы көлдері, көпшілік кейіпкерлер жазушының толып жатқан очерктерінде алғаш көркемдік тұрғысынан тұғырланған болатын.

Рәбиға Сыздық көркем шығармада табиғатты суреттеу тәсілдерін әр жазушы әр қилы қолданыста сіңіріп жазатындығы туралы айта келіп, бір қаламгердің шығармасында табиғат сурет-картина қалпында көрінсе, екінші бір жазушы табиғат тылсымын аз сөзбен штрих, деталь мәнінде қолданысқа қосатынын, ал үшінші

бір Оралхан Бөкей сынды қаламгер табиғатқа жан бітіріп, табиғат-адам, адам-табиғат болып кететіндігін айтады. «Жалпы Оралханның көптеген туындыларында табиғат, Алтай табиғаты негізгі фон, кейде кейіпкерлермен жарыса жүретін образ иесі екенін аңғару қиын емес. Жазушы Оралхан Бөкей – туған өлкесі әсем Алтайдың, асқақ Алтайдың жыршысы. Оның шығармалары Алтай өлкесінің гимні іспеттес» (Сыздықова Р., 2013: 40).

1972 жылы жазылған «Ақша қардан аққала жасап ойнаған, бала досым-ау» эссе суреттемесіндегі бала дос – «Қар қызында» көркем бейне деңгейіне көтерілген.

«Есіңе алшы, екеуміз Огневка деген жерге шөп алуға барып, қасат қарды қақ жарып, тау асып жолға шықтық. Тракторға тиеген екі мая шөбіміз бар. Біз Жаңа жылды үйде қарсы алуға асықтық та. Айдалада, аппақ алып таулардың ортасында, трактордың сұп-суық кабинасында 1964 жылмен жүздестік. Сонда біз көздің жауын алар шыршаны да, шампанскийкөпіршіген бокалдардың сыңғыры мен жұп-жұқа үлбіреген тәні көйлегінен көрінген қыз-келіншектерді көксегеніміз жоқ. Біз дәл сағат 12-де трактордың газын шығартып, ұзақ бастық» («Ақша қардан аққала жасап ойнаған, бала досым-ау»).

«Ауылдан шыққандарына екі күн, барар жері сонау көрінген ақ таудың ар жақ етегі – онда ауылдың алажаздай дайындаған пішені бар, соны тиіп қайтуға барады, олар үшеу: Нұржан, Аманжан және Бақытжан» («Қар қызы»).

Жазушы Оралхан Бөкейдің көркем очерктерінен көркем шығармаға айналған сюжеттік желінің бірін оның «Құм мінезі» очеркінен көреміз. Бұл турасында Оралхан Бөкейдің қайырлы қаламгерлік бағытын түзуіндегі елеулі ықпал еткен тұлға Шерхан Мұртаза ақтарылып жазады.

«Лениншіл жасқа» қызметке жаңадан келген Оралханды Мойынқұмға іссапарға жібердім. Оралхан сол сапардан біраз жылдан кейін «Құм мінезі» деген повесть жазды. Міне, жазу! Жазсаң, осылай жаз. Әйтпесе кінәсі жоқ ақ қағазды шимайлап, былғама. Он күндік сапарда бұрын өзі көріп-білмеген жердің тамырын басып, сол құмдағы адамдардың мінез-құлқын, психологиялық тұрмысын, жүріс-тұрысын, ең бастысы, жанын ұғып-білу – жаратылыстан дарын иесіне ғана дарыған.

Әйтпесе, сол құмда мен де талай рет болдым ғой. Иә, кәдімгі бұйығы бұғып жатқан бұйра құм. Сексеуіл, шөбі, қояны, қырғауылы, Шопан үйі, қойы, иті, т.б. Ал Оралханның көзімен қарағанда мен бұл құмды өлкені тұңғыш рет көргендеймін. Құмға жан біткен. Құмға мінез

біткен. Құм момақан екен. Құмда да қуаныш, мұң болады екен. Әдебиет пен әуен егіз. Әуені жоқ, жүрегінде жыры, музыкасы жоқ әдебиет көркем әдебиет емес. Әттең, мен қалай байқамағанмын!» (Мұртаза Ш., 2013: 16).

«Ол дәл осы қарашаның қара суығында бір отар қой алды. Ойлап отырса, одан бері он төрт жыл жылжып өткен екен. Бұл аз уақыт емес. Аз уақыт болмайтыны содан бермен қаншама су ағып, қаншама жапырақ сарғайды, қаншама құм көшті. Ол кезде анау күн батыстағы кең даланың қызыл құмы қазіргіден әлдеқайда аз еді ғой, ал Талдыөзектен шыға берістегі ит тұмсығы өтпейтін қалың сексеуіл бұл күнде оталып біткен, ойдым-ойдым орны ғана жатыр.

... – Әй, Бақшагүл, – деді ол, – енді алпыс шақырымнан көз талдырып машина күтпейміз. Астымызда арқыраған мотоцикл. Сені салып аламын да Талдыөзекке бұрқ ете түсемін.

– Мотоцикл алғанға осыншама айқұлақтануың, машина алсаң не етер едің? – дейді әйелі.

– Онда астымдағы атты етке тапсырамын да, «Волгамен» бағамын қойды» («Құм мінезі» очеркі).

Қысқа очеркте «Құм мінезі» повесінде қоздайтын адам және табиғат, еңбек, қажыр-қайрат, туған жерге махаббат, аң қуып асыл жерді тоздыру қарекеті мәселелері өткір қойылып, өзекті мәселелер қылаң беріп отырған. Осы күй «Құм мінезі» повесінде кеңітілген психологиялық талдау, адам мінездері, ситуациялар арқылы кең баяндалады. Негізінде екі туындыда да бір желі. Еңбек адамының жапан түздегі тіршілік қарекеті. Уақыттың беталысы. Шопандар өмірінің күрделі шындығы. Қиын-қыстау сәттері. Өміршең рух.

«Көркем әдебиет тілі туралы сөз болғанда, әдетте оны құрайтын екі компонентті ескермеске болмайды. Олардың бірі – авторлық баяндаудағы тілі де, екіншісі – кейіпкер тілі. Шындыққа жүгінсек, кейіпкер тілі деп отырғанымыз да автордың шығармадағы оқиғаларға араласып жүрген адамдардың ауыздарына салатын сөзі болып табылады. Демек, автор тілі дегеніңіз де, кейіпкер тілі дегеніңіз де жазушының қаламынан туатын, жазушының қабілеті мен талантына байланысты қағаз бетіне түсетін сөздер екені мәлім. Шынайы шебер таланттың шығармасындағы кейіпкер тілі табиғилығымен көрініп отырса керек» (Серғалиев М., 1989: 195).

Егінбай осыдан бірталай уақыт бұрынғы құм өмірін ойлайды. Құмның күлгеніне, сөйлегеніне, жырлап, толғанғанына, әніне құлағын, жүрегін тосады. Арманы жоқ, айтпағын ашқан құммен қоса мұңға батады.

«– Ей, Қызылқұм, баяғыдай неге көшпейсің?
– Халқымды тастап, қайда қаңғырамын?
– Арманың бар ма?

– Арманым жоқ, айтпағым бар: Шығысым – Шудан, батысым паң дала Арқадан, оңтүстігім – Луговой, Меркеден, сонау Таластан келген малшылардың көкпар тартып, көкайыл болар қызығы, төскейде малы, төсекте басы қосылар думаны кей кезде даңғазаға айналғаны несі, қымыз бен шұбатқа бүйірі қызар жұрт «автолавканы» аңдып, арақ көрсе аттандауы қалай? Күні кешегі жүгірген аң, ұшқан құстан тоқымық қалдырмай, бер жағы шаһар Жамбыл, ар жағы Фрунзеден келіп түні бойы машинаның жарығымен аң аулауы қалай?».

Құм төбенің басында күпісін жел жұлмалап тұратын Егінбайда ой көп. Әрекеті де адам сүйсінерліктей кесек. Мал-жанын аман күтіп, өсіріп, өндіру оңай ма. Ол құм көшкінін де көрген.

«Құм төбенің басында желге жонын беріп, ойға батып тұрған қойшы төтенше бір уақиғаның куәсі болды. Әлгінде ғана жым-жырт жел мен жерге табынып жатқан құм әп-сәттің арасында ойран-асыр болды. Өз-өзінен бұрқырап, өз-өзінен шамырқанып, құйынша құйғытып аспанға тік шапшып көтерілді. Аспанға көтеріліп алып маңайын шола қарады. Сонан соң бұған дейін ешқашан естімеген, өкірген әлде өкірген әлде өксіген үн шығарды да, лап берді. Жер мен көк, ой мен қыр қып-қызыл құмға шомылып, Африка құмдарындай аса бір алапат күшпен көше жөнеледі. Алдыңғы сексеуілден шап беріп ұстап, көзін жұма етпетінен құлаған Егінбай бұдан әрі не болғанын білген жоқ. Әйтеуір қалың шуыл, зор майданның астында мың миллион ат үстінен тапап өткендей халде жатыр. Екі-үш сағат өткен соң құмның көшуі аяқталды да, маңайды құлаққа ұрған танадай тыныштық басты. Қызылқұмға тірідей көміліп қалған денесін зорға дегенде аршып алып, үйіне қарап еді орнында екен. Өзі ес білгелі мұндай дауылды көрмеген. Мойынқұмның оқыс мінезіне қатты қайран қалды. Иә, бұл құм бөтен мінез көрсетті» («Құм мінезі» очеркі).

Жазушы Талаптан Ахметжанның Оралхан Бөкей шығармашылығының көп сырлы, қатпарлы табиғатына меңзеп айтқан байыпты ойлары бірталай құбылысты қозғайтындай өредегі пайымдар. «Бұрын мына шығармасында жазушы мынадай ой айтпақ болған екен деп жүрген топшылауларыма қайталап оқығанда тың пайымдаулар қосылды. Оралхан Бөкеевтің айтпағы құмның суы секілді тереңде жатыр екен, тереңде...» (Ахметжан Т., 1997: 21). Ал әдебиеттанушы Гауһар

Балтабаеваның Оралхан шығармашылығына тән ерекшелік, артықшылықтарды пысықтап отырып айтқан тоқтамда оралхантанудың қазіргі кезеңде жалғасын табар көкейтесті мұраттары да бой көтерген. «Өз шығармаларында уақытқа үн қосумен бірге жаңа уақыттың аяқ алысын тұңғыш аңғарған жазушылардың бірі – Оралхан Бөкей. Ол іс-әрекеті, мінез-құлқы өзгеше кейіпкердің бейнесін сомдауға талпынды. Жазушы өмір шындығының нағыз қайшылықтарын бір толық мәнінде бейнелеуге тырысты. Ащы шындықты айта білу, әлеуметтік өмірдің көлеңкелі жақтарын әшкерелеу, тазаруға, жаңарып-жаңғыруға шақыру сексенінші-тоқсаныншы жылдардың әдеби процесіндегі жетекші бағытқа айналса, Оралхан Бөкеев сол бағытты ту етіп ұстады» (Балтабаева Г., 2003: 92).

Жазушы өмір драматизмімен әдіптеп, әрлей түскен «Құм мінезі» повесінде осы құбылысты жалпы адамзаттық деңгейдегі табиғат киесі мәнінде мейлінше шебер көркем туындыға ұластырған.

«Бархан қой соңына ерген жылдарда қаншама су ақты, қаншама жапырақ сарғайды, қаншама рет құстар келіп қайтты; құдай-ау, қанша рет самолет ұшып өтті... Тек баяғыда сусылдап, қоныс таппайтын ұшқалақ құмдар іштей тынып, жым-жырт жатып алған. Қызылқұмның көшіп-қонбай безбүйректеніп, бүк түсіп жатуы бұл өңірді мекен етер елді елеңдетпей қойған жоқ.

<...>

Құм төбенің басында тұрған Барханның көз алдынан қара құйрық жүгіріп өткендей болды. Бұл не, елес шығар...

<...>

Осы сәтте қатты құйын көтерілгендей болды да, жылдар бойы сіресіп жатқан Қызылқұм айдаһардай ысқырды...» («Құм мінезі» повесі).

Оралхан Бөкейдің замандас тұлғасын сомдауға бейімдігінің де бір сыры оның көркем прозаға замандастар өмірі әр қалып, әр қырынан ашыла түскен, көпшілік очерк-суреттемелерімен де сабақтасып жатқаны анық.

«Тау басында қар жатыр», «Күзеуде», «Үркер ауып барады», «Аңдар азайып барады», «Көненің көздері-ау», «Алтайдың ақ маралы», «Неткен ғажап дүние», т.б. ондаған очерк, толғам-эсселеріндегі өмірдің өзінен шыққан кейіпкерлері кейіннен оның туған табиғат аясында арғы тарих, бергінің берекесін қамдаған ақ жүрек, ақ пейіл, періште көңіл кейіпкерлерінің жан әлеміндегі әсер, ой толқыны кілт әрекет, кісілік үшін күрес сарындарымен ұласып, көркемдік кеңістікке қанат қаққандағы – Орал-

хан Бөкейдің жазу өнеріндегі ерекшеліктің бірі. Өзінің оңтайлы машығы, өмірлік негізге табан тіреген ұстанымы.

Оралхан Бөкей «Ел мен жер» очерктер цикліндегі «Боран» атты суреттемеде Қар қызы туралы да алғаш айтқан болатын. Қиял қыздың артынан топырақ шашып, теріс бата бергені туралы тіксіне оқысың.

Оның очерктерінде жалғыз үй кемпірімен отырған Қоңқай атты шал туралы аңыздың да сұлбасы болған.

Қорытынды

Оралхан Бөкей түрлі бағыттағы очерк-суреттемелерінде Адам концептінің шынайы

өмірі мен қиял дүниесіне барлау бағытында да өзіне көркемдік негіз салған еді.

«Оралхан қандай мықты жазушы болса да: қоғамға мықты журналист керек. Ұлт үшін, халық үшін журналистердің рөлі мен қызметі өте үлкен. Мен – ең алдымен журналистпін, – деп мақтанышпен айтып отыратын. Оралханның ерекшелігі сол, ол журналистикада жаңашыл болды.

... Очерктерінде Оралхан адамның жан дүниесін ашуға ұмтылды. Соның бәрі кейін көркем шығармаларға ауысты» (Әшімханұлы, 2013: 28).

Жазушылық үлкен жолда Оралхан Бөкей бала күннен жан баураған адамдардың жақсылығы туралы талмай жазды.

Әдебиеттер

- Құрманғали Қ. Жасын ғұмыр жазушы // Бөкей О. – Алматы: Ел шежіре, 2013. – Т 1. – 7 б.
Токбергенов Т. Қос қағыс. – Алматы, 1981. – 204 б.
Бөкей О. Шығармалары. Очерктер, публицистикалық мақалалар. – 7 том. – Алматы: Ел шежіре. – 2013. – 384 б.
Серғалиев М. Шағын жанр, үлкен талап // Уақыт және қаламгер. – 8 кітап. – Алматы: Жазушы, 1984. – 41 б.
Сыздықова Р. Оралханның шығармалары Алтай өлкесінің гимні іспеттес // «Аңыз адам» журналы. – №15. – 2013. – 40 б.
Мұртаза Ш. Бойында баяғы би-шешендерден қалған арқалы болмыс бар еді // «Аңыз адам» журналы. – №15. – 2013. – 16 б.
Серғалиев М. Сөз сарасы: сын мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1989. – 195 б.
Ахметжан Т. Жазушылық дегеніміз – шындыққа жүгіну // Қазақ әдебиеті. – 1997. – 20 мамыр. – 21 б.
Балтабаева Г. Оралхан Бөкей шығармаларындағы әлеуметтік және көркемдік шындық мәселесі // «Академик З. Ахметовтің ғылыми мұрасы және қазақ әдебиеттану мәселелері» атты республикалық ғылыми теориялық конференция материалдары. – Алматы: Үш қиян, 2003. – 92 б.
Әшімханұлы Д. «Мен – журналистпін, одан кейін ғана жазушымын», – дейтін // Аңыз адам. – №15. – 2013. – 28 б.

References

- Ashimkhanuly D. (2013) «Men zhurnalistspin, odan keyin gana zhazushymyn», – deitin [«I am a journalist and then a writer», used to say] The Legendary Man» Journal. No. 15. (InKazakh)
Akhmetzhan T. (1997) Zhazushylyk degenimiz – shyndykka zhuginu[Writing Means Referring toReality] Kazakh Literature. May 20. P. 21. (In Kazakh)
Baltabayeva G. (2003) Oralhan Bokei shygarmalaryndagy aleumettik zhane korkemdik shyndyk maselesi [Problems of Social and Artistic Reality in Oralkhan Bokey’s Works] Proceedings of the Republican Scientific Theoretical Conference «Academician Z. Akhmetov’s Scientific Heritage and Problems of Literature». Almaty: Three Kiya. P. 92. (In Kazakh)
Bokei O. (2013) Shygarmalary. Oshterkter, publiistikalyk makalalar [Works. Essays, Publicist Articles]. Volume 7. Almaty: Country Chronicles. P. 384. (In Kazakh)
Kurmagali K. (2013). Zhasyn gumyr zhazushy [Life-long Writer] Bokei O. Almaty: Country Chronicles. T 1. P.7. (In Kazakh)
Murtaza Sh. (2013) Boiynda baiagy bi-sheshenderden kalgan arkaly bolmys bar edi [The Features of Former Byi and Orators were in His Essence] «The Legendary Man» Journal. No. 15. P. 16. (In Kazakh)
Sergaliev M. (1984) Shagyn zhanr, ulken talap [Small Genre, Big Demand] Time and Person of Letters. Book 8. Almaty: Writer.P.41. (In Kazakh)
Sergaliev M. (1989) Soz sarasy: syn makalalar [King of Words: Critical Articles]. Almaty: Writer. P.384. (In Kazakh)
Syzydykova R. (2013) Oralhannyn shygarmalary Altai olkesinin gimni ispettes [Oralkhan’s Works are Like the Anthem of the Altai Krai] «The Legendary Man» Journal. No. 15. P. 40. (In Kazakh)
Tokbergenov T. (1981). Kos kagys [Double Whistle]. Almaty. P. 204. (In Kazakh)

2-бөлім
ТІЛ БІЛІМІ

Section 2
LINGUISTICS

Раздел 2
ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Әбділәшімұлы Д.,

Орталық Ұлттар университетінің доценті, тарих. ғ. д.,
Қытай, Пекин қ., e-mail: airu331@sina.com

ӘБІЛПЕЙІЗ СҰЛТАННЫҢ ІЛЕ ГЕНЕРАЛЫНА ЖАЗҒАН БІР ПАРША ХАТЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ МАНЖУША АУДАРМАСЫ

Мақалада қазақ уаңы – Әбілпейіз сұлтанның қайын атасы Бозүк (сүйегі ойрат) пен баласын ертіп қазақ жерінен қашқан торғауыт әйелге қатысты 1775 жылы Іле генералы Ильтұға жазған бір парша қазақша хаты мен оның манжу тіліндегі аудармасы, сондай-ақ олардың транскрипциясы мен қазіргі қазақ тіліндегі аудармалары рет-ретімен беріліп, тарихи деректану ғылымы тұрғысынан сарапталған, олардың қазақ тарихы мен мәдениеті және қазақ-ойрат қарым-қатынасын індете зерттеудегі дерекнамалық мәні мен филологиялық ерекшелігі тілге тиек етілген. Мақалада хат диахронды тұрғыдан қарастырылып, XVIII ғасырдағы қазақ әдеби тілінің тарихы архив құжаттарын, манжурша, қазақша аудармасын пайдалана отырып зерттелген. Қазақ уаңы – Әбілпейіз сұлтанның Іле генералы Ильтұға жазған бір хаттары мәдениет көрінісі ретінде сипатталып, ертедегі және қазіргі кездегі қазақтардың салт-дәстүр, әдет-ғұрпымен сабақтастырыла баяндалады. Мақаланың құрылымы мен мақсаты да осыны көздейді, сол арқылы эпистолярлық хат жанрының генезисі мен эволюциясы көрсетіліп, синкретті формалары айқындалады, классикалық сюжеттердің, уәждемелердің негізі көрсетіледі. Автор қазақтың хан ордаларында хатталған тарихи құжаттардың өзге тілдерге қалай аударылғанын сараптап, ғылыми айналымға түсіруді мақсат етеді.

Түйін сөздер: Әбілпейіз сұлтанның хаты, манжуша аудармасы, түсіндірмелер, ғылыми талдау.

Abdilashimuly D.,

Doctor of Historical Sciences, A/Professor of Minzu University of China,
China, Beijing, e-mail: airu331@sina.com

A letter of Abilpeiz Sultanto the military governor of Yili and its Manchu translation

This paper utilizes a historical-philological approach to examine one by one a letter written by Abilpeiz to the military governor of Yili in 1775 for his father-in-law Bozuk and the Oyirad woman who fled with her children, and its Manchu translation, including its Latin transcription and modern Kazakh translation. Furthermore, these documents elucidate the literary significance and linguistic characteristics of Kazakh history, language and culture and Kazakh-Oyirad relations. It was the first attempt to study letters in diachronous terms, to study the history of the Kazakh literary language of the eighteenth century using archival materials with translations into Manchurian and Kazakh languages. In the article of the letter, the Abilpeiz of the Sultan is considered as a folk culture as a whole and is studied in conjunction with the customs, rites and beliefs of both the distant ancestors of the Kazakhs and the Kazakh ethnos proper. It was this approach that determined the structure and purpose of the article, which allowed us to show the genesis and evolution of the genres of epistolary writing from the earliest, syncretic forms to full-fledged art formations, to reveal the ancient foundations of classical plots and motifs.

Key words: historical philology, Abilpeiz Sultan, Manchu translation, Kazakh studies.

Абдилашимұлы Д.,

д. ист. н., доцент Центрального университета малых наций,
Китай, г. Пекин, e-mail: airu331@sina.com

Письма Абильпеиз султана адресованные Генералу Или и его перевод на манчжурский язык

В статье представлены письма, написанные в 1775 году казахским уаном – Абильпеиз султаном генералу Или Ильту о сбежавшей из казахской земли торгоутской женщине с сыном и о свекре Бозук, перевод письма на манчжурский язык, транскрипция, перевод на казахский

язык. Все эти сведения анализированы с научной точки зрения, показаны отношения к казахской истории и культуре, казахско-ойротским связям, их историческая значимость и филологические особенности. В нем впервые предпринята попытка изучить письма в диахронном разрезе, исследовать историю казахского литературного языка XVIII века используя архивные материалы с переводами на манчжурский и казахские языки. В статье письма казахского уана – Абиляпеиз султана генералу Или рассматривается как народная культура в целом и изучается в комплексе с обычаями, обрядами и верованиями как далеких предков казахов, так и собственно казахского этноса. Именно такой подход и определил структуру и задачу статьи, что позволило показать генезис и эволюцию жанров эпистолярного письма от самых ранних, синкретических форм, раскрыть древние основы классических сюжетов и мотивов.

Ключевые слова: письмо Абиляпеиз султана, перевод на манчжурский язык, объяснения, научный анализ.

Кіріспе

Қазақ хан-сұлтандары, әсіресе Кіші жүз билеушілері тарапынан әр дәуірде хатталған тарихи жазба материалдардың көршілес Ресей архив қорларында сақталып келе жатқаны ертеректен белгілі (Әбілқасымов, 1988: 106). Бұған жақын жылдарда табылған Абылай, Әбілпейіз бастаған білікті хан-сұлтандардың Чиң патшалығына жазған хаттары қосылып, қазақша төл тарихи дереккөздердің санын асырып, мазмұнын байытты (Әбділәшімұлы, 2016: 258). Сондай-ақ олардың бір бөліміне қатысты ғылыми мақалалар жазылып, қалың оқырман қауыммен қауышты (Әбділәшімұлы, 2012: 57-63). Қазақ хан ордаларында хатталған мұндай тарихи құжаттардың сарапталып, ғылыми айналымға түсуі – аса қуанарлық жағдай. Алайда мұндай ізденістердің көпсандысы қазақша төл құжаттардың өз болмысына ғана арнаулы тоқталғандықтан, онда аталмыш құжаттардың басқа да қырлары, айталық, олардың көрші аймақтарға қалай жеткізілгені, хат мазмұнының өзге тілдерге қалай аударылғаны сияқты маңызды түйіндер сөз бола бермейді.

Шынтуайтқа келгенде, хат мазмұнымен қоса олардың өзге тілдердегі аудармасына қатысты жалғасты зерттеулер жасап, ғылыми ой-пікірді ортаға қою – алдағы өзекті жұмыстардың бірі болмақ. Мысалы, қазақ ханы – Уәлидің Ресей жергілікті әкімшілігіне жолдаған хаттарының орысша аудармасынан байқалғандай онда кейде сөз жамалса, кейде бір бүтін абзац түгелдей аударылмай қала береді (Әбділәшімұлы, Иманқұлова, 2018: 88-96). Бұдан Ресей тарапына жөнелтілген кейбір хаттардың атүсті қаралып, мағынасы толық аударылмай қалғанын жанамалай ұғынуға болады. Ал «шығыс құжаттары», яғни қазақ хан-сұлтандарының Чиң патшалығына жазған хаттарының өзге тілге аударылу

барысы қалай болды, кімдер аударған? Бұл мәселелер жөнінде мандымды тарихи жазба деректер сақталмаған. Дегенмен сирек те болса, жол-жөнекей кейбір мағлұматтар кездесіп қалады. Бұлардың дені шегара аймақтардағы қазақтармен жиі барыс-келіс жасасқан Іле, Тарбағатайда тұрып іс басқарған жергілікті әкімшіліктегілердің патшаға жолдаған мәлімдемелерінде ұшырайды. Мысалы, Тарбағатай амбанының жазған бір жолғы мәлімдемесінде қазақ елшілері ала келген хатты аударатын адам болмағандықтан, Іле генералына адам жіберіп аудартып, мазмұнынан хабар тапқаны айтылады. Содан да болар, қазақ хан-сұлтандарының Чиң патшалығына жазған кейбір хаттары манжушаға аударылмаған күйінде архивке түсіп, бүгінге жеткен. Ескере кететін бір жайт – Ресей жаққа жолданған хаттардай емес, «шығыс құжаттарының» кімдер тарапынан, қалай аударылғанына қатысты мәлімет жоқтың қасы. Солай бола тұра мұндай манжуша аудармалар түпнұсқаның жалпы болмысын танып-білуде, кейбір күңгірт ұғымдардың мәнін ашуда маңызы зор тарихи материалдар болып есептеледі.

Эксперимент

Мақаламызда Әбілмәмбеттің екінші ұлы – Әбілпейіз сұлтанның қартайған атасы мен баласын ертіп қазақ жерінен қашқан торғауыт әйелге қатысты 1775 жылы Іле генералы – Илытұға жазған бір парша қазақша хаты мен манжу тіліндегі аудармасына ғылыми талдау жасап, тарихи деректану тұрғысынан қазақ тарихы мен мәдениеті, қазақ-ойрат қарым-қатынасын зерттеудегі маңызы мен филологиялық ерекшеліктерін сараптамақпыз. Хаттың көшірмесі мен транскрипциясы «Қытай бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар» атты кітабымызда берілген (Әбділәшімұлы,

2016: 127-129). Бұл арада ішінара өзгертулер мен толықтырулар жасалды.

Хаттың түпнұсқасы

Көшірмесі:

(۱) ايله نى پله دورغان جانكحوك (۲) امبونلارغه ابوالفيض وانكدين (۳) دعاء سلام ديكچ سوز بو كيم قويان يلى (۴) سز جوجك دا ايدينيكز سيزكه معلوم (۵) قيبلىق بر قرى اتام بار ايدي قريديم ايدي (۶) قالماق يورتيغه باريب اوزز نكيم برله (۷) اولسام ديب جوجك كه باريب ايدي او (۸) لكونجه اسپراب تورسون ديب بر كجيكنه بلا (۹) برله بر خاتون سيزدين يارليغ سوراب او (۱۰) لكونجه آبي نيك <ار. اب> قاشيدا تورسون ديب التيب (۱۱) قيوب ايديك آبي اولكاندين سونكرا (۱۲) اوز كونكلى برله قايتار ديب ايدي نيكز ايدي (۱۳) ايشتوك قاينوق غولجه غه بريب دور (۱۴) ايدي اوز كونكلى برلان كلدى يا يارليغ (۱۵) برله كلدى قويان بليدا كلكاندا قيتارو (۱۶) ر[ور]من ديب يارليغ ينيكز بار ايدي اولكونجه (۱۷) باي نى اسپراب تورسون اولكاندين (۱۸) سونكرا قيتارورمن ديب يارليغ نيكز (۱۹) بار ايدي اكر ابرسانيكز بلالرينكز ثواب (۲۰) بولور ايدي بابوق منكا يولووقالي (۲۱) كلكان ايكن شونيك اراسيدا بر تورغوت خاتونى (۲۲) بر كجيكنه بلاپى نى اليب كتيب دور بلار اوز كونكلى (۲۳) برله كتكاني يوق ينه بر قزاق ضعيف اعريغ (۲۴) ايكن بوروت قاشيندا بر دروكر غه اعريغ نى قراتقالي (۲۵) قويسه بوروت اليب كتيب دور بو ضعيف نيك سو (۲۶) ياكى قزاق ايكن كه برى قزاق يورتيغه معلوم مونداغ لار (۲۷) سيزنيك ياقه بارسه معلوم قيلماپسه بولمايدور
[مهر] ابوالفيض بهادر سلطان

Транскрипциясы:

(1) Ilāni bilā durğan janjuŋ, (2) ambunlarğa Abū al-Fayz waŋdin (3) du‘ā’-yi salām. degāč sōz bu kim, qoyan yīli (4) siz Čawčakda ediŋiz. Sizgā ma‘lūm (5) qīlip bir qarī atam bar edi, qarīdim, emdi (6) qalmaq yurtiğa barip öz zaŋim birlä (7) ölsām dep Čawčakka barip edi. Ö- (8) Iğönčä asirap tursun dep bir kičikenä bala (9) birlä bir ħātūn sizdin yarliq surap, ö- (10) Iğönčä abiniŋ [sic.<abū] qašida tursun dep ilätip (11) qoyup edük. Abi ölgändin soŋra (12) öz köŋli birlä qaytar dep ediŋiz, emdi (13) eštü[dü]k, Qaynuq, Ğuljağa barip dur, (14) emdi öz köŋli birlän keldi, ya yarliq (15) birlä keldi. Qoyan yīlida kelgändä qaytaru- (16) rmīn dep yarliğıŋiz bar edi, ölgönčä (17) bayini asirap tursun, ölgändin (18) soŋra qaytarurmīn dep yarliğıŋiz (19) bar edi. Agar ibärsäŋiz, balalarıŋiz[ğa] šawāb (20) bolur edi. Babuq maŋa yoluqqalı (21) kelgän ekän, šoniŋ arasida bir torğut ħātūni (22) bir kičikenä balasini alip ketip dur, bala öz köŋli (23) birlä ketkani yoq. Yenä bir qazaq za‘if ağıriğ (24) ekän, Burut qašında bir dārūgarğa ağıriğni qaratqalı (25) qoysa, Burut alip ketip dur. Bu za‘ifniŋ sü- (26) yägi qazaq ekänigäberi qazaq yurtiğa ma‘lūm, mundağlar (27) sizniŋ yaq[qla] barsa, ma‘lūm qılmasa bolmaydur.

[muhr] Abū al-Fayz Bahādur Sultān

Қазіргі қазақ тіліндегі аудармасы:

Ілені билеп тұрған генерал, амбандарға Әбілпейіз уаңнан дұғай сәлем. Демекшім мынау: Қоян жылы сіз Шәуешекте едіңіз, бір кәрі атамның барлығын сізге мәлімдеген едім. «Қартайдым, енді қалмақ жұртына барып, өз дәстүріммен бақилық болсам», – деп Шәуешекке барып еді. «Өлгенше асырап тұрсын», – деп бір кішкене бала мен бір әйелді сіздің рұқсатыңызбен қарияның жанына апарып орналастырып едік. «Қария қайтыс болған соң өз қалауы бойынша қайтар», – деп едіңіз. Енді естісек, (олар) Қайнүк-Құлжаға барыпты, (бізше, олар) өз еркімен немесе жарлықпен барды. Қоян жылында келгенде «қайтарармын» деген жарлығыңыз бар еді, «өлгенше байды асырап тұрсын, өлген соң қайтарармын», – деп едіңіз. Егер қайтарсаңыз, (біз) балаларыңызға сауабы тиер еді. Бабық маған жолыққалы келген екен, соның арасында бір торғауыт әйел бір кішкене баласын алып кетіпті, бала өз қалауымен кетпеген. Тағы бір қазақ зағип науқас екен, Бұрттың қасындағы бір дәрігерге ауруын қаратып кетсе, Бұрт алып кетіпті, бұл зағиптың сүйегі қазақ екені бергі қазақ жұртына мәлім. Мұндайлар сіздің жаққа барса, айтпаса болмайды.

[Мөр] Әбілпейіз баһадүр сұлтан

Жоғарыдағы құжат мазмұнынан байқағанымыздай, онда төмендегідей 3 үлкен мәселе хатқа арқау болған: біріншісі – қазақ уаңы – Әбілпейіздің атасы: «қартайдым, енді қалмақ жұртына барып, өз салтым бойынша бақиға аттансам», – деп Шәуешекке баруы әрі оны асырап тұруға жіберген бір әйел мен бір баланы қазақ жағына қайтару туралы өтініш беруі; екіншісі – бір торғауыт әйелдің баласын алып қазақ жерінен қашуы; үшіншісі – дәрігерге қаратқалы қойған қазақ зағипты Бұрттың алып кетуі. Бұл хатта қазақтар тарапынан тартуға ұсынған арғымақтар мен хат жазылған уақыт арнаулы жазылмағанымен, осымен бірге жолданған Әбілпейіздің тағы бір хатында тартуға берілген аттардың саны, хат жазылған уақыт нақты көрсетілген (Әбділәшімұлы, 2016: 130). Екі хаттың бір жолда жазылғанын ескерсек, біз талдап отырған хаттың жазылған уақытын да тұрақтандыруға болады. Манжуша мәлімдемеге негізделсек, Әбілпейіз уаң осы жолы жазған хаттарын Іле генералына табыстап келу үшін кіші ұлы – Бопыны елші сайлап аттандырады.

Ендеше, хатта айтылған уақиғалар қалай туындады, осындағы Әбілпейіз уаңның «бір

кәрі атам бар еді» дегендегі атасы, сірә, кім? Өкінішке қарай, мұндай көкейтесті сұрақтардың жауабы жоғарыдағы Әбілпейіз уаңның хатынан түгелдей табыла бермейді. Алайда осы хаттың манжуша аудармасы және онымен бірге патшаға жолданған манжу тіліндегі мәлімдемелерде аталмыш сұрақтардың шешіміне барабар тың деректер хатталған. Яғни бұл туралы толығырақ мәлімет Іле генералы – Илытұның Әбілпейіздің хатын табыстап алған соң патшаға жолдаған манжуша мәлімдемесі мен Әбілпейізге жазған жауап хатынан кездеседі. Төменде алдымен хаттың манжуша аудармасын факсимилесіне сай транскрипциялап, онан соң қазіргі қазақ тіліне қайталай аударып бердік. Хаттың манжуша аударма нұсқасы бұрын да жарық көрген (Әбділәшімұлы, 2010: 26-31).

Хаттың манжуша аудармасы

Транскрипциясы:

(1) ili i jergi babe uherileme kadalara (2) jiyanggiyūn, ambasa de, abulbis wang (3) elhe be baima afabuha bithe, gūlmahūn (4) aniya de wesihun beye cuhucu de (5) bisire fonde, wesihun beye de (6) donjibufi emu sakda ūlet bi, (7) se sakda, te ūlet nukte de (8) genefi, cenī doroi wajiki sembi (9) seme cuhucu de genefi, ergen (10) bisire epsihe eršere jalin emu (11) ajige jui, emu hehe bufi, afabure be (12) dacilafi, sakda i erse bisire epsihe (13) eršekini seme donjibufi, tebuhe, ere (14) sakda wajiha amala, cenī gūninde (15) amasi marici seci unggikeni (16) sehe bihe, te donjici, hailuk, (17) gūlja de genehe, cenī cihai (18) geneheo, afabuha be dahame geneheo, (19) gūlmahūn aniya genere de (20) amasi unggire babe afabuha bihe, (21) wajire unde oci taka tebukini, (22) wajiha oci amasi unggire babe (23) afabureo, tuttu unggici be labdu urgunjemi, (24) babuk minde acajifi, amasi marire de (25) emu turgūt hehe, emu haha (26) jui be gaifi gamaha, ere jui (27) cihangga generengge waka, geli emu hasak (28) hehe nimefi burut booi emci de (29) dasabume genehe manggi, burut de gamabuhabi (30) ere hehe hasak i giranggi, ere (31) jergi gisun suwende donjiburakū oci, (32) ojarahū,

Қазіргі қазақ тіліндегі аудармасы:

Іле қатарлы жерлерді билеп тұрған генерал, амбандардың есендігін сұрай жазған Әбілпейіз уаңның хаты. Қоян жылы сіз Шәуешекте едіңіз, сізге айтқан едім, бір кәрі ойрат бар еді, «қартайдым, енді ойрат жеріне барып, солардың салты бойынша өлсем», – деп Шәуешекке барған еді, өлгенше жанында болсын деп бір кішкене бала мен бір әйелді сіздің рұқсатыңызбен

қария бақилық болғанша қарап тұрсын деп қойған едік. «Бұл қария өлген соң оларды өз қалаулары бойынша кері қайтарамын», – деген едіңіз. Енді естісек, Қайнұк, Құлжаға барыпты, өз еркілерімен барды ма, әлде бұйрыққа бағынды ма? Бұл жағы белгісіз. «Қоян жылы келгенде қайтарармыз», – деген уәдеңіз бар еді, «өлгенше уақытша қарай тұрсын, өлген соң қайтарармын», – деген едіңіз, қайтарсаңыз, біз көп қуанар едік. Бабық маған жолыққалы келіп, қайтарында бір торғауыт әйел бір ұл баласын ертіп қашыпты, бұл бала өз еркімен кеткен жоқ. Тағы бір қазақ әйел ауру екен, Бұрт жанындағы дәрігерге қаратқалы қойып кетсе, Бұрт алып кетіпті. Бұл әйелдің сүйегі –қазақ, мұндай сөздерді сіздерге айтпаса болмайды.

Жоғарыдағы хаттың аудармасынан көргеніміздей ол түпнұсқаның негізгі мағынасынан тым алшақтап кетпеген. Дегенмен қазақ, манжу тілдері ұқсамаған тілдер тобына жататындықтан, ойды бейнелеп жеткізуде, сөз саптауда өзіне тән ерекшеліктер байқалады. Тіпті жаңылыс аударылған тұстары да жоқ емес. Төменде осындай мәселелер қарастырылумен қатар манжуша мәлімдеме мазмұндарынан пайдаланып, жоғарыдағы сауалдарға жауап іздемекпіз.

Түсіндірмелер

1) *abulbis wang*: түпнұсқадағы «ابوالفیض وانک» (Abū al-Fayz waŋ)-ның манжушадағы дыбыстық баламасы. Әбілпейіз уаң (王 Wang) – XVIII ғасырдың соңғы жартысында Қазақ хандығының саяси өміріне белсенді араласып, жүйеден оның шығыс бөліктеріне билік жүргізген елеулі ел көсемі, әйгілі қолбасы. Бұған қатысты зерттеулер «Тарихи мәтіндердің лингвопрагматикалық сипаты» атты мақаламызда берілгендіктен бұл арада қайталамадық (Әбділәшімұлы, Иманқұлова, 2018: 89). Ол 1783 жылы 2 тамыз жұма күні өзінің орда тіккен мекені –Шыңғыс жерінде бес таулік бойы ауырып жатып, дүние салады. Ал тарихи жазба деректердің тапшылығы салдарынан оның қай жылы туғанын дөп басу айтуға қазірше дәрменсізбіз (Әбділәшімұлы, Иманқұлова, 2018: 95).

Ескерте кетер бір жайт – Әбілпейіз уаң бұл жолы кіші ұлы – Бопыны бас елші етіп жіберген. Бопы гүң – Әбілпейіз уаңның бел баласы, Кіші жүз ханы Нұрәлінің қызы – Ханым патшадан (Нұрәлінің бәйбішесі) туған. Өз заманында беделді сұлтандардың бірі есебінде найманның бір бұтағы – Қаракерейден тарайтын Сыбан руын билеген. «XVIII-XIX ғасырлардағы қазақша мұрағат құжаттары туралы тарихи деректе-

мелік зерттеуде» ол Әбілпейіздің 3-баласы ретінде хатқа түскен (Әбділәшімұлы, 2010: 238).

1789 жылы шеғара өңірлердегі мал ұрыларын құрықтауда сіңірген еңбегі ескеріліп, Чиң патшалығы оған «гүң» атағын қайрандап, қос көзді ұтағат қадаттырған (Соң Юнь, 1965: 10).

Алдыңғы зерттеулерде оның туған-қайтыс болған жылдары жөнінде мандымды дереккөз кездеспейді, тек Құрбанғали Халидидың еңбегінде ғана оның мөлшермен неше жаста қайтыс болғаны туралы болжам айтылады. Яғни «Тауарих хамсада» оның Әбілпейіздің үлкен әйелі – Ханым патшадан (Бөкей ханның емшек-тесі) туып, кіндігінен 11 ұл тарағаны (бір әйелінен 10 ұл, енді бір әйелінен 1 ұл) әрі ұзақ ғұмыр кешіп, 100-ге таяп қайтыс болғаны жазылады. Сондай-ақ Бопы өлген соң бала-шағалары, дос-жарандары жылдығында үлкен ас беріп, ат шаптырғаны, бұл тойдың 1848-1849жылдары өткені айтылады (Құрбанғали, 1910: 356). Ал оның қай жылы туғаны жөнде бұрын ешбір дереккөз байқалмаған, осы жолғы Илытұның мәлімдемесінде оған жауап болатын нақты мазмұн хатталған. Онда былай делінеді:

Манжуша: ...aha, bopu be acafi, bopu, aha i saimbe fonjifi, ini ama abulbis imbe cohome takūrafi aha de takabume, elhe be fonjime jihe, seme alambi, aha, bopu i se be fonjici, ere aniya juwan duin se, hono giltukan i banjihabi, inde kemuni ai baita bio seme fonjici, bopo, umai gūwa baita akū, jiyanggiyūn de elhe be baireildun de alibure juwe afaha hoise hergen i bithe be gajihā seme juwe afaha hoise hergen i bithe be alibuha,...

Қазақша аудармасы: ...құлыңыз, мен, Бопыға жолығып едім, ол құлыңыздың хал-жағдайын сұрады. Әкесі Әбілпейіз оны құлыңызбен танысып, есен-саулығымды біліп келуге жібергендігін айтты. Құлыңыз, мен, Бопының жасын сұрап едім, ол: «Биыл 14 жасқа шықтым, бозбаламын», – деп жауап қатты. «Басқа қандай шаруаларың бар», – деп сұрап едік, Бопы: «Басқа ешқандай бүйімтайымыз жоқ, Генералдың есендігін сұрай ала келген екі парша мұсылманша хатымыз бар еді», – деп, ол хаттарды тапсырды (Илытұ, 2012: 124).

Жоғарыдағы манжуша мәлімдемеден байқағанымыздай, Іле генералы– Илытұның сұрағына жауап берген Бопы өзінің осы жылы (1775) 14 жасқа шыққанын айтады. Егер осы санды мәлімет бойынша есептесек, 1775-14=1761, яғни Бопы 1761 жылы туған болады. Ал «Тауарих хамсада» Бопының 100-ге таяп өмірден озғаны, 1848 жылы жылдығына қарсы алыс-жақынға

сауын айтып, ас беріп, бәйге оздырғаны жазылған. Егер жылдығы 1848-1849 жылдары өтсе, онда Бопы бұдан бір жыл бұрын 1847-1848 жылдары қайтыс болған болады. Осыған сәйкес Бопының туған-қайтыс болған уақытын есептеп шығуға болады: 1847/1848-1761=86/87, яғни Бопы 1761 жылы туып, мөлшермен 86-87 жасында 1847-1848 жылдары қайтыс болған.

2) *gūlmahūnaniya*: түпнұсқадағы «قويان يىلى» (*qoyan yili*) сөзінің манжушадағы аудармасы, қазақша жыл аты. Қазақтың жыл қайыру есебі бойынша, мұнда айтылған «қоян жылы» 1771 жылға тура келеді.

3) *cuhucu*: жер аты, қазақша хатта «جوجك» (*Çawçak*) тұлғасында жазылған. Чиң патшалығы тұсында Тарбағатай амбаны билік жүргізген жамбыл осы арада орналасқан.

4) *emu sakda ület bi*: хаттағы «برى قارى اتام بار ايدى» (*bir qarī atam bar edi*) деген сөйлемнің манжуша аудармасы. Алайда түпнұсқамен салыстырғанда аудармада ішінара ауытқулар бар, мысалы, манжуша аудармада «*ület*» (ойрат) сөзі қосылған. Егер манжуша сөйлемді қазақшаға қайталай аударсақ «бір ойрат қаря бар еді» болып шығады да сөйлемнің әуелгі мағынасы көмескіленеді. Шынмәнінде бұндағы «*sakda ület*» Илытұның патшаға жолдаған мәлімдемесіне негізделсек, Әбілпейіз уаңның қайын атасы болады, аты-жөні де нақты хатқа түскен. Онда былай жазылған:

Манжуша: ...gūsin jakūci aniya de abulbis i baci, burut be takūrafi emu sakda ület bots'uk be gaifi tarbahatai de aha be acaha, ere sakda ület bots'uk be, abulbis i amha, jolci i goro mafa, se sakdafi, cihanggai ület nukte de ceni doroi wajiki sembi,...

Қазақша аудармасы: ...Әбілпейіз Бұртты жіберіп, ойрат қария – Бозүкті Тарбағатайға ертіп келіп, менімен кезіктірген. Бұл ойрат қария аты – Бозүк, Әбілпейіздің қайын атасы, Жолшының нағашы атасы, «қартайдым, өз еркіммен ойраттардың арасына барып, өз салтыммен өлсем», – деп еді... (Илытұ, 2012: 267-268).

Жоғарыдағы мысалдан байқағанымыздай, мұндағы «ойрат қария» қазақ уаңы–Әбілпейіздің қайын атасы, есімі де «Бозүк» деп анық хатталған. Алдыңғы зерттеулерімізде Әбілпейіз уаң және оның бала-шағасы туралы тарихи деректер мен мақала-еңбектерге сүйене отырып ғылыми тұжырым жасаған болатынбыз: Нүрәлі ханның қызы – Ханым патша, қалмақ қызы – Шаған ханым, қарақалпақ қызы – Өзбике ханым

және қырғыз манабының қызы – Тұмар ханым. Сондай-ақ Әбілпейіздің қай жарынан кімдер туғанын және олардың аты-жөнін деп басып айта аламыз. Яғни 1-әйелі – Ханым патшадан Бопы мен Қадай, 2-әйелі – Шаған ханымнан Ханқожа мен Жошы, 3-әйелі –Өзбикеден Ағадай, 4-әйелі – Тұмар ханымнан Көгедай, Сәмен, Жабағылар туған (Әбділәшімұлы, Иманқұлова, 2018: 92). Осындағы Әбілпейіздің бір әйелінің «қалмақ қызы» екенін жоғарыдағы Илытұның мәлімдемесі тіпті дәлелдей түседі. Яғни «Шаған ханымның» тегі – ойрат, Бозүктің қызы екені анықталып отыр. Ол – әсілі, Барақ сұлтанның жесірі, Барақ қайтыс болған соң Әбілпейіз оны әменгерлік жолмен алған, соңынан Жошы туған. Сондықтан болар, Илытұ патшаға жазған мәлімдемесінде арнайы «ойрат қарияны Жошының нағашы атасы» деп атап көрсеткен. Түпнұсқада бұл ойрат қария бірде «قری» (qarī), бірде «أبی» (abī), ал бірде «بای» (bay) болып хатталғанына қарағанда, ол ауызша шежіре-деректерде айтылғандай, «қалмақ ханы» емес, мал-жанды, бай-қуатты, ел арасында беделді адам болса керек. Ол қазақ арасында туып өсті ме әлде кейін қоныс аударып келді ме? Бұл жағы қазірше беймәлім. Дегенмен мынаны дәріптей кеткен жөн: аталмыш қарияның қартайған шағында өз еліне қайта көшкеніне қарағанда, ол Чиң патшалығының жоңғарларды тыныштандыру кезінде бас сауғалап, қазақ арасына қоныс аударған ойраттың бай, беделді адамдарының бірі болуы мүмкін.

5) *ület nukte*: бұл тіркес–түпнұсқадағы «قالماق «يورتي» (*qalmaq yurti*)-ның манжушадағы аудармасы. Мұндағы «*ület*»-тың қазақшадағы баламасы – «ойрат», алайда Орталық Азия, қазақ даласында бұрыннан қалыптасқан айтылым дағдысына сәйкес әуелгі хатта «қалмақ» түрінде жазылған.

6) *emu ajige jui, emu hehe*: бұлар–түпнұсқадағы «بر كچيكنه بلا برله بر خاتون» (*bir kiçikenä bala birlä bir ħätün*) тіркестерінің манжуша баламасы. Әбілпейіз уаңның қайын атасы–Бозүкті асырап тұруға барған бала мен әйел. Олардың тегі, аты-жөні анық хатталмаған.

7) *hailuk, gūlja*: жер аттары, түпнұсқадағы «قايئوق» (*Qaynuq*), «غولجه» (*Gulja*) сөздерінің манжушадағы дыбыстық аудармасы. Бір қызығы–патшаға жіберілген мәлімдеме мен Әбілпейізге жіберілген манжуша хаттағы «Қайнұк» атауының жазылуында парық бар, мәлімдемеде «*hailuk*» делінсе, ал Әбілпейізге жазған хатта

«*hainuk*» болып хатталған. Мұндағы «*n*» -ның «*l*» -ға ауысып жазылуы мәлімдемені патша ордасында қайта көшіру барысында кеткен ағаттық болуы ықтимал. Әбілпейіздің хатында екеуі шендестіріліп, қос сөз ретінде хатталған. Шын мәнінде, екеуі-екі жердің аты, алдыңғысы Іле өзенінің оң жағалауына салынған Қайнұк бұтханасы (银顶寺) орналасқан жерді меңзесе, соңғысы Іле өзенінің сол жағалауындағы Құлжа бұтханасы (金顶寺) орналасқан жерді көрсетеді.

8) *gūlmahūn aniya genere de*: хаттағы «قويان «يليدا كلكاندا» (*Qoyan yilida kelgändä*) деген сөйлем манжушаға осылай аударылған. Егер мұны қазақшаға қайтадай аударсақ, «қоян жылы келгенде» болып аударылады да хаттың ой желісі, логикалық жүйесімен тығыз қабысып кетпейді. Оның үстіне манжушадағы «*genere de*» тіркесі алда болатын іс-қимылды білдіретіндіктен, «алдағы қоян жылы келгенде» деген ұғымды үстейді. Мәтіндегі ойдың логикалық құрылымынан қарағанда, «*Qoyan yilida kelgändä*» сөйлемі «қоян жылында келгенде» болып аударылғаны жөн сияқты. Өйткені бұл арада «қоян жылында келгенде (барғанда) адамдарыңды қайтарармын деп айтқан едіңіз» деген мағынаны жеткізіп отыр. Хаттың манжуша аудармасында сақталған мұндай кінәрат түпнұсқа мазмұнын толық түсінбеуден туындаған болуы ықтимал.

9) *tuttu unggici be labdu urgunjemi*: хаттағы «اگر ابرسانیکز بلالرينکز ثواب بولور ايدي» (*Agar ibärsäniz, balalariniz[ga] şawāb bolur edi*) сөйлемнің манжуша аудармасы. Қазақшаға қайталай аударсақ, «егер қайтарсаңыз, біз айрықша қуанар едік» болып шығады да түпнұсқадағы «егер жіберсеңіз, балаларыңызға сауап болар еді» деген әуелгі сөйлеммен салыстырғанда мағыналық айырмашылық туындайды. Бізше түпнұсқасындағы бастапқы мәні «егер қайтарсаңыздар, біз – балаларыңызға сауап болар немесе сауабы тиер еді» дегені. Мұндағы «сауап» сөзі қазақшаға арабшадағы «ثواب» (*şawāb*) көп мағыналы сөзінен ертеде ауысқан, оның бір мағынасы – игілікті, жақсы іс үшін тиетін шапағат. Қазыргі қазақ тілінде «сауабын алды», «сауабына қалды», «сауап болды», «сауап жинады», «сауап тапты», «сауабы тиді» қатарлы түрлі сөз тіркестерінде жұмсалады. Осындағы «сауап болды» тіркесінің бір мағынасы «Алла тағаланың шапағаты тиді, сыйына, рақметіне бөленді» дегенді білдіреді (Қазақ сөздігі, 2013: 589).

10) *babuk*: қазақ ақалақшысы, осы жолғы елшілер тобында болған. Әбілпейіз уаң баласы–

Бопыны бас елші салауатымен Ілеге жіберсе де, бұл жылы Бопы 14 жастағы бозбала болғандықтан, мәлімдемеде елшілерді Төбет бастап келгені айтылады. Бұл туралы мәлімдемеде:

Манжуша: ...hasak i hiya burut, ahalakci tubet, duleke aniya tarbahatai de genehe ildun de, kinggui i baci suje bithe be suwaliyame tubet de bufi gamabuha, ne tubet, bopu be dahalame jihe ofi, aha abulbis damu suje be alime gaiha, bithe be alime gaihakū turgun be, uthai tubet de fonjici,...

Қазақша аудармасы: ...қазақ хия (侍衛) Бұрт, ақалақшы Төбет Тарбағатайға барғанынан пайдаланып, Қиңгүй екі парша хатты Төбеттен беріп жіберіпті. Қазір Төбет Бопыны бастап келгендіктен, құлыңыз жалма-жан одан Әбілпейіздің торғынды ғана тапсырып алып, хатты алмаған себебін сұрап едім... (Илытұ, 2012: 266).

Бұдан Төбеттің қазақ уаңы – Әбілпейіздің ақалақшысы екенін, оның бұл жолғы елшілер тобын бастап Ілеге барғанын анық ұғына аламыз.

11) *emu turgūt hehe, emu haha jui be gaifi gamaha*: бұл сөйлем–түпнұсқадағы «بر تورغوت دور خاتونی بر کجیکنه بلاپی نی الیب کتیب دور هاتونی bir torğut ħātūnī bir kičikenä balasini alip ketip dur» деген сөйлемнің манжуша аудармасы, алайда онда түпнұсқада жоқ «haha» (ер, ұл) сөзі қосылып аударылған.

12) *geli emu hasak hehe nimefi burut booi emci de dasabume genehe manggi*: бұл сөйлем–хаттағы «ينه بر قزاق ضعيف اريغ ايکن بوروت قاشيندا بر «دروکرغه اريغ نی قراتقالی قويسه بوروت الیب کتیب دور (yenä bir qazaq za'if ariğ ekän, Burut qašinda bir dārūgarğa ariğni qarataqalı qoysa, Burut alip ketip dur)» деген сөйлемнің манжуша аудармасы. Бізше екеуін салыстырып, аудармадағы кейбір дұдамал тұстарын айқындап көрсетуге болады. Мысалы, түпнұсқадағы «قزاق ضعيف» тіркесі манжушада «hasak hehe» (қазақ әйел) түрінде аударылған. Шын мәнінде, мұндағы «қазақ әйел» тіркесі түпнұсқадағының толық аудармасы болуы екіталай. Өйткені араб тілінен ауысқан «ضعيف» сөзі қазақ тілінде екі түрлі дыбыстық формада кездеседі: оның бірі – «зайып» сөзі де, енді бірі – «зағип» сөзі. Егер алдыңғы тұлғада келсе, «ер адамның таңдап алған жарын, қосағын» білдіреді; ал соңғы тұлғада кездесе, «кемтар», «мүгедек», «мүсәпір», «кедей-кепшік» мағыналарын үстейді. Ескере кетер бір жайт, осындағы «зайып» сөзі қазақ тілінде әдетте «зайыбы», «ерлі-зайыпты» сынды тұлғаларында жиі қолданылады. Сондықтан бізше «قزاق ضعيف» тіркесі «қазақ зайыбынан (әйел)»

гөрі «қазақ зағип» тұлғасында аударылғаны жөн секілді.

Ал жоғары манжуша сөйлемдегі «burut booi emci de» тіркесін қазақшаға қайталай аударсақ, «Бұрттың үйіндегі емшіге» болып аударылады. Алайда бұл тіркес түпнұсқада «بوروت قاشيندا بر «دروکرغه» (Burut qašinda bir dārūgarğa) тұлғасында хатталған да қазіргі қазақ тіліне аударсақ, «Бұрт қасында бір дәрігерге» болып шығады. Манжушасында «قاشيندا» сөзін «отбасы», «үй» мағынасында қолданылатын «boo» сөзімен аударған да түпнұсқадағы «بر» сөзі аударылмай қалған. Мұндағы «emci» сөзі қазақ тілінде де бар бола тұра, хаттың түпнұсқасында парсы тіліндегі «دروکر» (dārūgar) сөзімен алған. Мұнан «дәрігер» сөзі ертерек қазақ тіліне қабылданғанын байқауға болады.

13) *ere hehe hasak i giranggi, ere jergi gisun suwende donjiburakū oci, ojarahū*: бұл сөйлем–түпнұсқадағы «بو ضعيف نيک سو ياکي قزاق ايکن که بری قزاق يورتيغه معلوم مونداغ لار سيز نيک ياقه بارسه معلوم قزاق يورتيغه معلوم مونداغ لار سيز نيک ياقه بارسه معلوم قيلماسه بولمايدور (bu za'ifniñ süyägi qazaq ekänigä beri qazaq yurtiğa ma'lüm, mundağlar sizniñ yaq[qa] barsa, ma'lüm qilmasa bolmaydur)» деген манжуша аудармасы. Алайда аудармада ішінара ағаттықтарға жол берілген. Мысалы, бұл арада да «ضعيف» сөзін «әйел» деп ұғынып, «hehe» сөзімен баламалаған. Бұдан сырт «بري قزاق يورتيغه معلوم مونداغ لار سيز نيک ياقه بارسه معلوم قيلماسه بولمايدور» (бар қазақ жұртына мәлім, мұндайлар сіздің жаққа барса мәлімдемесе болмайды) сөйлемі манжуша аудармасында жай ғана «мұндай сөздерді сіздерге айтпаса болмайды» деп алынған да түпнұсқадағы айтпақшы ой толық жеткізілмеген.

Нәтиже мен талқы

Сонымен, жоғарыдағыдай ескі қазақ жазба тілінде жазылған хаттың түпнұсқасы мен оның манжу тіліндегі аудармасына ғылыми талдау жасау арқылы алдыңғысының тілі жеңіл, түсінуге оңай екендігін, грамматикалық тұрғыдан да қазіргі қазақ тілімен сабақтасып жатқандығын анық аңғара аламыз. Сонымен бірге лексикалық қоры жағынан қоғамдық қарым-қатынас, тұрмыс, ел-жұрт атаулары, кісі, жер-су атаулары кездесіп отырады. Бұлар өз кезегінде қазақ жазба тілінің сөздік қорын байытып қана қоймай, оның үстіне қазақтар қоныстанған өңірлердегі географиялық атау-терминдердің сыр-сипатын ашудааса құнды тарихи материалдар болып саналады. Ал соңғысынан түпнұсқа мазмұны-

ның манжушаға қалай аударылғанын қазақша нұсқасымен салыстыру арқылы анық байқауға болады. Сондай-ақ бір бөлім қазақ сұлтан-дырының туған, қайтыс болған жылдарын қосымша дереккөздер арқылы анықтай аламыз. Міне, бұлар мақаланың «түсіндірме» бөлімінде едәуір ыждағаттықпен зерттелді.

Қорытынды

Жинақтап айтқанда, мақалада ойымыздың негізгі арқауы болған бұл құжаттар (қазақша, манжуша), бір жағынан, Чиң патшалығы мен

Қазақ хандығы арасында қалыптасқан түрлі қарым-қатынастың жай-жапсарын жете түсіну үшін мазмұндық жақтан тың мәліметтер берсе, енді бір жағынан, сол тұстағы қазақ-ойрат қатынасына байланысты да жаңа дереккөздермен байытады. Мұның ішінде қазақша хат нұсқасы біздің тарихи деректану, ескі қазақ жазба тілі сияқты қазақтанудағы соны тақырыптарды індете зерттеуімізде пайдалануға болатын тарихи жазба материал екені даусыз. Сонымен қатар сол тұстағы қазақша құжаттардың манжу тіліне қалай аударылғанды жөнінде тікелей мағлұмат алуға болады.

Әдебиеттер

- Әбілкасымов Б. X V III-X IX ғасырлардағы қазақ әдеби тілінің жазба нұсқалары. – Алматы: Ғылым, 1988. – 106-б.
 Әбділәшімұлы Д. Жұңго бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар. – Алматы, 2016. – 258-б.
 Әбділәшімұлы Д. Қадай тайжының өліміне байланысты Жұңго архивтерінен табылған бір парша хат және оның тілі // Қазақ тіл білімі: жаңа ғылыми парадигмалар мен оқытудың инновациялық технологиялары. Мақалалар жинағы. – Алматы: Арыс, 2012. – 57-63-б.
 Әбділәшімұлы Д., Иманқұлова С.М. Тарихи мәтіндердің лингвопрагматикалық сипаты // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2018. – №3 (171). – 88-96-б.
 Әбділәшімұлы Д. Қытай бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар. – Пекин: Ұлттар, 2016. – 278 б.
 Әбділәшімұлы Д. Қазақ уаңы – Ханқожаның Іле генералына жазған өтініш хатынан бір нұсқа // Шинжиан қоғамдық ғылымы. – 2010. – №3. – 26-31-б.
 Әбділәшімұлы Д. X V III-X IX ғасырлардағы қазақша мұрағат құжаттары туралы тарихи деректемелік зерттеу. - Киото, 2010. – 238-б.
 松筠 (修) 《钦定新疆图志》 (二), 哈萨克世次表条, 台北: 文海出版社, 1965.
 Құрбанғали Халиди Тауарих-и хамса-и шарки. – Қазан: Өрнек баспасы, 1910. – 356-б.
 中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》 (第 124 册), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012.
 Қазақ сөздігі. – Алматы: Дәуір, 2013. – 1488 б.

References

- Abdilashimuly D. (2016). Zhungo birinshi tarihi muragatynda saktalran kazaksha kuzhattar. [Research on kazakh documents in the first historical archivesof China]. Almaty, 258-b. (In Kazakh)
 Abdilashimuly D. (2016). Kadaj tajzhynyn olimine bajlanysty Zhungo arhivterinen tabylgan bir parsha hat zhane onyn tili [Letters found in the archives of the China First Archive about the death of Kadai and the language of the material]. Almaty: Arys, 57-63-b. (In Kazakh)
 Abdilashimuly D., Imankulova S.M. (2018) Tarihi matinderding linguopragmatikalyyq sipaty. [Linguopragmatic character of historical texts]. Eurasian journal of philology (Science and Education). 2018. №3 (171). 88-96 p. (In Kazakh)
 Abdilashimuly D. (2016). Zhongu birinshi tarihi muragatynda saqtalghan qazaqsha qujattar [Research on kazakh documents in the first historical archivesof China]. Beijing: Ulttar, 278 b. (In Kazakh)
 Abdilashimuly D. (2010). X V III-X IX gasyrlardagy kazaksha murafat kuzhattary turaly tarihi derektemelik zertteu [Historical research on Kazakh archival documents of the X V III-X IX centuries]. Kioto, 238-b. (In Kazakh)
 Abdilashimuly D. (2010). Kazak uany – Hankozhanyn Ile generalyna zhazgan otinish hatynan bir nuska. [Materials of the letter of the Kazakh khan Khankozhi to General Ile]. Shinzhan kogamdyk gylmy. №3. 26-31 p. (In Kazakh)
 Abilkasymov B. (1988). X V III-X IX gasyrlardagy kazak adebi tilinin zhazba nuskalary. [Written samples of the Kazakh literary language of the X V III-X IX centuries]. Almaty: Gylm, 106-b. (In Kazakh)
 Kazak sozdigi (2013). [Dictionary of kazakh language]. Almaty: Dauir, 1488 b.
 Qurbangali Halidi. (1910) Tauarikh-e Hamsa-e sharhi (Five History). Qazan: Ornek, 1910. 798 b. (In Tatar)
 中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》 (第 124 册), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012.(In Chinese)
 松筠 (修) 《钦定新疆图志》 (二), 哈萨克世次表条, 台北: 文海出版社, 1965.(In Chinese)

Аманбаева А.Ж.¹, Жұмабаева Ж.Т.²,

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
^{1,2} жетекші ғылыми қызметкерлері, ф. ф. к., Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: Aaisaule@mail.ru; janar_tolendi@mail.ru

ҒЫЛЫМИ ДИСКУРСТАҒЫ ОРФОЭПИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПРОСОДИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Қазіргі таңда қазақ тіл білімінде дискурс мәселесі біршама зерттеліп, түрлері анықталды. Мақалада қазіргі қазақ тіл біліміндегі ғылыми дискурс мәселелері және ғылыми дискурстағы орфоэпиялық және просодикалық ерекшеліктер эксперименттік зерттеудің нәтижесінде талданып берілді. Қазіргі қазақ тіл білімінде дискурстың сөйлеу коммуникациясымен, адамның санасымен, яғни когнитивтік лингвистикамен тығыз байланыстылығы жайында көптеген ғалымдар өз зерттеулерінде жан-жақты қарастырып келеді. Алайда әрбір дискурстың ерекшелігін зерттеп, эксперименттік зерттеу жүргізу қазіргі кезде қажет-ақ. Әсіресе қоғам қайраткері ретінде танылып жүрген, ойын ашық айтатын ғалымдардың, саясаткерлердің дискурсын зерттеп, ондағы орфоэпия мен просодика мәселелерін зерттеу заман талабына сай қажеттіліктен туындап отыр. Осымен байланысты қазіргі жастардың сөзінде орфоэпиялық норма сақталмай келеді. Сондықтан мақалада просодикалық және фонетикалық тұрғыдан талданған мәтіннің орфоэпиясы үлгі ретінде ұсынылып беріледі. Сонымен қатар эксперименттік зерттеуге қазақ тіл білімінде өзіндік орны бар белгілі ғалым профессор Ф. Оразбаева мен М. Малбақовтың дискурсынан үзінді алынды. Зерттеу барысында ең алдымен ғалымдардың дискурсындағы орфоэпиялық норманың сақталуы және просодикалық, яғни интонациялық жағынан өзгешеліктері негізге алынып, эксперимент жасалды. Интонациялық белгілер аудиторлық зерттеудің нәтижесінде қойылып, талданды және интонациялық жағынан ерекшелігі көрсетілді.

Түйін сөздер: дискурс, сөйлеу коммуникациясы, просодика, интонация, орфография, орфоэпия, акустика, интонама, прагматика, норма.

Amanbayeva A.Zh.¹, Zhumabayeva Zh.T.²,

^{1,2} Candidate of Philological Sciences, senior scientific researcher
of A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: Aaisaule@mail.ru; janar_tolendi@mail.ru

Orthoepic and prosodic features of scientific discourse

The article describes the orthoepic and episodic features of modern scientific discourse. Since discourse is a polysemantic concept in linguistics. Types of discourse: scientific, business, military, poetic, advertising, oratory, children's, economic, pedagogical, electronic, etc. The Features and diversity of each type of discourse is considered in scientific research. Therefore, it is necessary to comprehensively consider the application of discourse and its features in modern linguistics. The article deals with the orthoepic and intonation features of scientific discourse on the basis of experimental research. There is a need to consider the features of each discourse, the study of experimental research. Especially at this time it is important to study the orthoepy and prosodic of politicians, scientists, well-known public figures, as well as the study of their discourse. The orthoepic norm among young people is not observed. Therefore, the article considers phonetics-prosodic analyses of the material and gives the orthoepic norm of the text. The article also analyzes the scientific fragments of the text of the discourses of scientists-professors F. Orazbayeva and M. Malbakov. In the course of the study, the orthoepic norms, prosodic and intonational features of the discourses of scientists were analyzed and on the basis of experimental analyses, the orthoepic, prosodic, intonational models of fragments of texts were proposed. As a result of classroom analyses, intonation marks of the text are inserted and intonation features of each discourse of philologists are analyzed.

Key words: discourse, speech communication, prosody, intonation, spelling, orthoepy, acoustics, intonema, pragmatics, norm.

Аманбаева А.Ж.¹, Жұмабаева Ж.Т.²

^{1,2} к. ф. н. ведущие научные сотрудники Института языкознания
им. А. Байтурсынова, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: Aaisaule@mail.ru; janar_tolendi@mail.ru

Орфоэпические и просодические особенности научного дискурса

В статье описываются орфоэпические и просодические особенности современного научного дискурса. Так как дискурс является многозначным понятием в лингвистике, различают типы дискурса: научный, деловой, военный, поэтический, рекламный, ораторский, детский, экономический, педагогический, электронный и т.д. Особенности и разнообразие каждого типа дискурса рассматриваются в научных исследованиях, необходимо всесторонне рассматривать применение дискурса и его особенности в современном языкознании. В статье рассматриваются орфоэпические и интонационные особенности научного дискурса на основе экспериментального исследования. Возникает необходимость рассмотреть особенности каждого дискурса путем экспериментального исследования. Особенно сейчас актуально изучение орфоэпии и просодика политиков, ученых, известных общественных деятелей, а также исследование их дискурса. Не соблюдается орфоэпическая норма среди молодежи. В статье рассматривается фонетико-просодические анализы материала и дается орфоэпическая норма текста. А также анализируются научные отрывки текста дискурсов ученых-профессоров Ф. Оразбаевой и М. Малбакова. В процессе исследования были проанализированы орфоэпические нормы, просодические и интонационные особенности дискурсов ученых и на основе экспериментальных анализов предложены орфоэпические, просодические, интонационные модели отрывков текстов. В результате аудиторных анализов вставлены интонационные пометки текста и проанализированы интонационные особенности каждого дискурса ученых-филологов.

Ключевые слова: дискурс, речевая коммуникация, просодика, интонация, орфография, орфоэпия, акустика, интонация, прагматика, норма.

Кіріспе

Дискурс – сөйлеу коммуникациясы арқылы жүзеге асатын адресант пен адресат арасындағы қарым-қатынас. Тіпті кейде қарым-қатынас дегеннен гөрі оның ауқымының терең екендігін де айтуға болады. Өйткені дискурс бір жағынан когнитивтік, яғни адамның санасымен, ой қорытуымен байланысты құбылыс болса, ал екінші жағынан коммуникативтік құбылыс, яғни адамдар арасындағы қарым-қатынасты білдіреді. Жалпы сөйлеу коммуникациясы үш түрлі қатысымды локутивті, иллюкутивті, перлокутивті акт арқылы жүзеге асады. Біріншісі локутивті акт ол адресанттың екінші бір адресатқа бағытталған сөзі болса, ал иллюкутивті акт адресант пен адресат арасындағы түсіну процесі, ал перлокутивті акт сөйлеу коммуникациясынан кейінгі процесс, яғни шешімі болып табылады. Сол себепті дискурс белгілі бір коммуниканттар арасындағы байланыс деген ұғымды білдіреді. Осы жайында «Сөз актісінде екі сана – адресанттың және адресаттың санасы жұмыс істейді. Осы екі сананың мүмкіндігінше бір-біріне сәйкес келуі коммуникацияның сәтті болуына оң әсерін тигізеді» деген тұжырым жасалған (Речевое воздействие в сфере массовой коммуникации., 1990: 115). Н.Д. Арутю-

нова: «Дискурс – тілден тыс – прагматикалық элеуметтік мәдени, психикалық факторларды біріктіретін байланыс мәтін, оқиғалық аспектідегі мәтін, белгілі мақсатқа бағытталған элеуметтік әрекет ретінде қаралатын сөйлеу. Адамдардың когнитивтік санасында өзара қарым-қатынас механизміне қатысатын компонент. Дискурс, бұл – «өмірмен біте қайнасқан» сөз» (Арутюнова Н.Д., 1999: 335)

Эксперимент

Қазіргі таңда ғалымдар дискурстың түрі көп екенін, қолданысына қарай бірнеше түрге бөлінетінін айтады. Мәселен *ғылыми дискурс, іскери дискурс, әскери дискурс, поэтикалық дискурс, жарнама дискурсы, шешендік дискурс, балалық дискурс, экономикалық дискурс, педагогикалық, электрондық дискурс* т.б. (Сүлейменова Э.Д., 2006: 46). Дискурстың бұл түрлері әрбір сала бойынша жүзеге асып, өзіндік ерекшеліктері арқылы сол саланың дамуына негіз болады. Әрбір дискурстың жүзеге асуында өзіндік ерекшеліктер бар. Мәселен әскери дискурста белгілі бір заң аясында «полигон аймағында қарулы күштердің дайындығы мен қақтығыстар» жайында, елдің бейбітшілігі жайында сөз қозғалатын болса, ал техникалық дис-

курста техника саласына қатысты терминдерді қатыстыра отырып сөйлеу негізге алынады. Яғни қай салада болса да сол саланың мамандарының қатысуы арқылы дискурс орнап, сол істің орындалуына негіз болады. Осы орайда ресми және бейресми қатынастағы дискурстың өзіндік ерекшеліктері бар. Яғни ресми қатынастағы дискурсқа әскери, іскери, саяси, ғылыми т.б. дискурсты жатқызатын болсақ, ал бейресми дискурсқа сөйлеу, поэтикалық, көркем дискурсты жатқызуға болады. Мәселен іскери дискурс мәтін мен мәдени-әлеуметтік, психологиялық факторлардың негізінде туындайды. Тілдік коммуникацияда когнитивтік компонент болады. Яғни коммуникацияға түскен әрбір коммуниканттың санасында жинақтаған аялық білім болады (Базарбаева З.М., 1996: 46). Яғни аялық білім коммуникацияға түсу барысында байқалып, «ресми қатынаста қандай сөздің айтылу қажеттілігі, бейресми қатынастағы дискурсты ресми қатынаста қолдануға бола ма?» – дейтін болсақ, әрбір дискурстың өзіндік қолдану аясы болады. Осы орайда профессор Н. Уәли: «Коммуникациядағы когнитивтік компонентке коммуникацияға қатысушылардың нақты қарым-қатынасты жүзеге асыру үшін қажетті әртүрлі білімдер жүйесін, яғни коммуниканттар ресми сөзде отбасындағыдай сөйлеуге болмайтынын, әлеуметтік ситуацияның басқа екені жөнінде ресми қарым-қатынастың этикасы, этикеті болатыны жөнінде білім жүйесінің болуы, сонымен бірге адресанттың өз әріптесінің әлеуметтік сипаты (қай әлеуметтік жікке жататыны, жасы, темпераменті, жынысы т.б.) жөнінде білімінің болуы іскери дискурстың когнитивтік компоненттері болып табылады» деген пікір білдіреді (Уәли Н., 2007: 21). Яғни *іскери дискурста* күрделі синтаксистік құрылымдар арқылы немесе сипаттап көркем тілмен жеткізуден гөрі, ықшам, нақты, белгілі бір дайын стандарттардың үлгілеріне салу негізге алынады. Яғни сөзді барынша ықшамдау және мазмұнын неғұрылым сығымдап беру іскери қатынастың негізгі критерийі десе де болады. Осы сияқты әскери, техникалық, экономикалық, электрондық т.б. дискурстар ресми стильде, нақтылыққа құрылған болса, ал поэтикалық, көркем, газеттік, публицистикалық т.б. дискурстардың стилі басқаша, яғни өз ойын көркемдеп, әсерлі етіп беруге негізделеді.

Осы орайда профессор Н. Уәли *көркем дискурс* бойынша өз көзқарасын білдіріп, автор мәтінді жазғанда өзінің санасындағы тілдік парадигмадан (вертикал түзуден) тілдік

бірліктерді таңдап алып, ой елегінен өткізетінін және ой елегінен өткен бірліктер синтагмалық (көлбеу түзу бойынша) тізбекке түсетінін айтады. Сонда-ақ автордың «нені айтсам?», «қалай айтсам?», «кімге айтсам?» деген ойша сөзі мәтіндік құрылымда көрініс тауып, сөз актісінің бір бүтінге айналатыны, сонан соң екінші кезеңде оқырман автордың нені, кімге, қалай және қандай мақсатта айтқанын және идеясын танып, қабылдаған соң ғана толықтай коммуникацияның орнайтынын айтады. Яғни көркем дискурста автор мен оқырман арасында коммуникация орнап, әдеби тіл нормасы сақталып жазылады.

Сөйлеу дискурсының өзіндік ерекшеліктері бар. Ауызекі сөйлеу кезінде адресант пен адресат арасында бейресми қатынас орнап, яғни вербалды және бейвербалды коммуникация жүзеге асады. Дискурстың басқа түрлеріне қарағанда сөйлеу дискурсын күрделі десе де болады. Өйткені адресант пен адресат арасындағы сөйлеу коммуникациясы кезіндесөйлеушінің әлеуметтік рөлі, психологиясы мен эмоциялық күйі анық көрініп, дайындықсыз өтеді. Профессор Н. Уәли: «*Сөйлеу тілі* – әдеби тілдің бейресми жағдаятта қолданылатын, адресант пен адресаттың тікелей қатысуымен диалог түрінде жүзеге асатын ауызша түрдегі (спонтанды) машықты сөз. Осы сипатына байланысты сөйлеу тілін бейресми дискурс деп атауға болады» – деп көрсетеді (Уәли Н., 2007: 42). Сөйлеу дискурсының тағы бір ерекшелігі ым, ишара, интонация (әуен, үдемелік, қарқын, кідіріс, әуез), реплика арқылы сөйлеу коммуникациясы толық орнап, өзара түсіністікке жол ашылуында жатыр. Сондай-ақ сөйлеу тіліне эстетикалық реңк беретін стильдік құралдар (метафора, метонимия, астарлы сөз, аллюзия, перифраза т.б.) бар. Ол сөйлемнің қабылдаушыға эмоционалдық тұрғыдан әсерлі, астарлы етіп жеткізілуіне негіз болады. Мұндай стильдік қолданыс көркем дискурсқа да тән. Осы орайда А.М. Пешковский: «Кісі сезімін сөз арқылы жеткізу мүмкін емес, оны тек интонация арқылы ғана беруге болады» – деп, сөзден гөрі интонацияның атқаратын қызметінің маңызды екенін көрсетеді. Яғни көркем дискурс адам танымымен байланысты болып, көркем шығармалар арқылы оқырманға әсер етуді көздеп қана қоймай, интонацияны да ескереді (Пешковский А.М., 1959: 22). Ал ғылыми дискурстың ерекшелігі, онда нақты бір тұжырымды ой, дәлелді пікір аясында сөз қозғалып, сол тұжырымның орындалуына негіз болады. Яғни адресант пен адресат арасында

дискурс орнау үшін идеяның ортақ болуы, дәлел мен тұжырымның нақты болуы қажет. Ғылыми дискурс тек сол сала мамандарының арасында ғана жүзеге асары анық. Ғалым Н.Уәли «Ғылыми стильде адресат факторы «маман» – «маман» деген формулаға сай қолданылады, адресаттың білім деңгейлері шамалас болады, екеуіне де ортақ білім қоры болады» (Уәли Н., 2007: 18).

Қазіргі таңда қоғам қайраткерлерінің дискурсы аясында зиялы қауым ретінде танылатын ғалымдардың дауысын жазып, көпшілікке таныту, сондай-ақ акустикалық жағынан зерттеу арқылы зиялы қауым өкілдерінің дауысындағы просодикалық және орфоэпиялық ерекшеліктерін анықтау, әрі зерттеу қажет болып отыр. Өйткені қазіргі кезде қазақ тіл білімінде дискурс мәселесі жан-жақты зерттеліп жатқанымен, оны орфоэпия және просодика тұрғысынан эксперименттік әдістер арқылы зерттеу қажет қалып отыр. Сондықтан ғалымдардың дауысын жазып, көпшілікке ұсыну қажет.

Қазіргі қоғамда орфография мен орфоэпиялық норманы сақтамау белең алып келеді. Яғни қалай жазылады, солай оқу дәстүрі тіліміздің заңдылығын бұзып келеді. Әсіресе жастардың, журналистердің тілінде ерекше байқалады. Сол себептен ғалымдардың, қоғам қайраткерлерінің дауысын жазып, эксперименттік әдістер арқылы зерттеу негізге алынып отыр. Яғни әрбір адам орфография мен орфоэпияны ажыратып, ереже бойынша дұрыс жазып, дұрыс сөйлеуге машықтанған жөн. Яғни жазылым бойынша оқымай, айтылым нормасын сақтаған жөн. Профессор Н.Уәли: «Жазғанды оқу дегеніміз – жазба кодта ауызша кодқа көшіру. Дыбысталған сөз бен қағазға түскен сөздің жүйесі дәлме-дәл сәйкес келмейді. Жазу-сызу тарихында ауызша таңбалар мен жазба таңбалардың өзара тепе-тең түскен жүйесі болған емес. Тіпті ондай жазба жүйесінің қажеті жоқ, өйткені ауызша сөздің небір физикалық, математикалық элементтері «қағаз сыртында» қалып қояды да, жазуда мағынаға қызмет ететіндері ғана ескеріледі» (Уәли Н., 2007: 28) – деп жазған мәтінді оқу кезінде орфоэпияның ерекшелігін көрсетеді. Осы орайда эксперименттік зерттеуге қазақ тіл білімінде өзіндік орны бар белгілі ғалым профессор Ф. Оразбаева мен М. Малбақовтың дискурсынан үзінді алынып отырмыз. Зерттеуде ең алдымен ғалымдардың дискурсындағы орфоэпияның сақталуы және просодикалық, яғни интонациялық жағынан өзгешеліктері негізге алынды. Интонациялық белгілер аудиторлық зерттеудің нәтижесінде

қойылды. Аудиторлық талдауға келесі міндеттер қойылды: сөйлеу кезіндегі синтагма аралары тік сызықпен (|), фраздағы кідірісті көлбеу сызықпен (–) белгіленді. Негізгі тон жиілігінің (әуен) қозғалысы бес түрлі бағытта көрінеді: көтеріңкі↑, бәсең↓, бір сыдырғы→, бәсең-көтеріңкі↑↓, көтеріңкі- бәсең↑↓. Сегменттердің айтылу қарқынын анықтау: баяу, орташа, жылдам. Дауыс үдемелігін айқындау: күшею <, азаю>.

Ф. Оразбаева: >Белгілі бір→/тұлға жайлы→/ ой толғап, – ↑/сөз айтар тұста – ↑/ең алдымен→/ол тұлға кім? ↑<Оның тұлғалық бейнесін / недеңгөруге болат? ↑деген сауалдарға→/жауап іздейтініміз хақ. ↓<Бұл адамның↑/қоғамға, ↓/ел-жұртұна сіңірген↑/еңбегін↓/бағалаудың ↑/адам танудың↑/басты ұстанымы→. <Кезгелген адамның↑/өскөн→, – өнгөн ортасын→, / оған өмүр сילהан→/ата-анасын, – ↓/ олардың тегін зерделеу арқылы біз – ↑/сол адамының→/ қайраткерлік, →/ ғалымдық, →/ суреткерлік, →/ түптөп кегенде↑/онұң адамдық, ↑/ тұлғалық болмыс-бітімін→/жан-жақты тануға↑/ мүмкүндік аламыз. >↓<Үйткені↑ – тұлғаның↑/ тегі мен / өскөн↑, қалыптасқан ортасы↑ – / оның бойына→/даралық қасиеттер дарытат↓. /<Қазақтың↑/тілтану ғылымында ғана емес, ↑/ жалпы – ұлттұң рухани әлемінде→>/ өз биігі↑/ өрүсі бөлөк→/өз кеңістігі бар→/<академик Рәбиға Сыздық сынды↑/біртуар қазақ қызының→/өмүр белестеріне – →/ғылымдағы өнүгелі жолына→/зерсалған жанның↑/тұлға болмұсын ашар↑/осындай тегінен тараған, →/өскөн ортасы қалыптастырган→/өзүндүк қасиеттерін аңғармауы→/мүмкүн емес.>↓

Профессор Ф. Оразбаеваның айтылымында буын үндестігі мен орфоэпиялық норма жақсы сақталған. Әсіресе просодикалық, яғни интонациялық жағынан келгенде әр сөйлемде өзіндік ырғақ, әуен жақсы көрініс тапқан. Мәтінді оқу барысында ғалымның прагматикалық жағынан адресант пен адресаттың (сөйлеуші мен тыңдаушы) түсінісе алуын негізге алып, дауыс үдемелігін, қарқынның көрсеткішін, сондай-ақ сөйлем аралығында жасалған кідірістерді орынды қолдана алғандығын байқауға болады. Яғни оқылымда сөйленімнің түсінікті әрі адресатқа анық болу қажеттілігін мақсат еткендігі көрініп тұр. Ғалымның дауысында ерекше әуез (тембр) бар.

М. Малбақов: <«Тарих-и Рашиди» – →/деректемелік құндұлұғы зор →/еңбек↓. <Үстіміздегі жылы ↑/республикамыздың жұртшұлұғы ↑/→мына қазақ хандығының құрұлғанына↑/ бес жүз елу жыл толұу↑/ – кеңінен атап

отуде.→ /<Хандықтың ↑/бір мың төрт жүз алпыс бесінші жылы →/құрұлғандығы туралы нақты деректің→/Мұхамед Қайдар Дулаттың →/<«Тарих-и Рашиди» атты еңбегінде↑/аталатыны туралы – →/>ғылыми жұртишұлық↑/–жақсы білет→. /Мұғұлұстанның ↑/– екі жүз жылдық тарихын баяндайтын→/«Тарих-и Рашиди»→/– екі дәптерден тұрат→. /Бірінші дәптерде↑/жетпіс тарау болса, – ↑/↓>ал екінші дәптерде↑ – /жүз он жеті тарау бар. ↓/<Мұхамед Қайдар бабамыздың↑/бұл еңбегі ↑/–қазақ тіліне→/ тұңғұш рет→/>белгілі шығыстанушы ғалым→/Ислам Жеменейдің тарапынан аударылып, –↑/екі мың үшүнші жылы→/ Алматыда басылып шыққан болатын. ↓/<Ислам Жеменейдің↑/аталмыш шығарманың↑/парсы тіліндегі↑/араб графикалық басылымы бойынша жасаған→ текстологиялық еңбегі ↑/>Тараз қаласында – ↑/екі мың он төртүнші жылы→/ баспа жүзүн гөрд.↓

Нәтижелер мен пікірталас

Профессор М. Малбақовтың ғылыми дискурсында әр сөйлемді оқу барысында интонациялық жағынан негізгі тон жиілігінің, яғни әуен көрсеткішінің бірден көтеріліп, түсуі ерекше мәнге ие. Өйткені сөз басында тиянақсызкөтеріңкі интонамамен басталған синтагма, сөз соңына қарай тиянақты болып бәсеңдей түскен. Интонациялық жағынан келгенде сөз басында әуеннің көтерілуі мен сөз соңында тиянақты интонамамен оқығандығы, ғалымның мәтінді оқу барысындағы терең толғанысын көрсетеді. Сондай-ақ әр синтаг-

маның аралығындағы физиологиялық кідіріс орынды жасалған. Егер де орынсыз кідіріс жасалса, мағынаға әсер етіп мағыналық жағынан түсініксіз болып қалар еді. Дауыс үдемелігі де маңызды тұстарында күшейіп, маңызды емес тұсында баяу айтылғандығы байқалады. Бұның өзі прагмалингвистикалық жағынан келгенде тыңдаушының қабылдауын ескергендігі көрініп тұр.

Ғалымның дискурсында орфоэпиялық норма жақсы сақталған. Әсіресе келеді, біледі сөздеріндегі соңғы қысың дауыстыдан кейін келетін <д> дауыссызының [т] түрінде айтылуы байқалады (келеді – келет, біледі – білет). Бұнда <д>-ның [т] түріндегі варианты соңына қарай ұяңның қатаңданып айтылуы байқалып, сөйлеу нормасына сәйкес келеді. Яғни орфоэпиялық норманың сақталғандығы байқалады. Зерттеу барысында ғалымдардың айтылымы қазақ тілінің нормасына сай әрі интонациялық жағынан әуезді екендігі байқалды.

Қорытынды

Қорыта келгенде ғалымдардың дискурсынан «сөзге ысылған, тіл түйсігі жоғары адамдар (коммуникативтік тұлға) ауызша мен жазбаша норманы шатастырмайды» деген ұғым туындайды. Болашақта қоғам қайраткерлерінің оның ішінде зиялы қауым ретінде танылып, халық алдында өзінің ой-тұжырымын жария етіп жүрген ғалымдардың ауызша сөзі үлгі ретінде алынып, дауысы институттың фонетика бөлімінде дыбыс қоры ретінде сақталатын болады.

Әдебиеттер

- Речевое воздействие в сфере массовой коммуникации. – М., 1990. – 136 с.
 Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М., 1999. – 896 с.
 Сүлейменова Э. Дискурс в дискурсе казахстанской лингвистики. – Алматы, 2006. – 69 с.
 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. – Алматы, 2007. – 49 б.
 Клюев Е.В. Речевая коммуникация. – М., 1998. – 224 с.
 Базарбаева З.М. Қазақ тілінің интонациялық жүйесі. – Алматы: Ғылым, 1996. – 225 б.
 Артемов В.А. Экспериментальная фонетика. – М., 1956. – 227 с.
 Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – 207 с.
 Гойхман О.Я., Надеждина Т.М. Основы речевой коммуникаций. – М., 1997. – 269 с.
 Пешковский А.М. Интонация и грамматика // Избранные труды. – М., 1959. – 453 с.

References

- Artemov V. A. (1956) Eksperimentalnaia fonetika [Experimental phonetics]. Moscow: 1956. 227 p. (In Russian).
 Arutyunova N. D. (1999) Iazik i mir sheloveka [Language and the world of man] M., 1997. 896 p. (In Russian).
 Arutyunova N. D. (1990) Diskurs Lingvistisheskiensiklopedisheskiislovar [Discourse Linguistic encyclopedic dictionary] Moscow, 1990. 207 p. (In Russian).

- Bazarbaeva Z. M. (1996) Qazaqtilininintonatsialukjuiesi [The System of intonation in the Kazakh language]. Almaty: Nauka, 1996. 225 p. (In Kazakh).
- Goikhman O., Nadezhdina T. M. (1997) Osnovireshevoikommunikasii [Fundamentals of speech communication]. Moscow, 1997. 269 p. (In Russian).
- Klyuev E. V. (1998) Reshevaiakommunikasia [Speech communication]. M., 1998. 224 p. (In Russian).
- Peshkovsky, A. M. (1959) Intinatsiaigrammatika [Intonation and grammar]. Moscow: 1959. 453 p. (In Russian).
- Reshevoevoizdeistvie v sferemassovoikommunikasii (1990) [Speech influence in the field of mass communication]. M., 136 p. (In Russian).
- Suleimenova E. (2006) Diskurs v diskurse Kazahskoi lingvistiki [Discourse in the discourse of Kazakh linguistics]. Almaty, 2006. 69 p. (In Kazakh).
- Yali N. (2007) Qazaq soz madenietinin teorialuk negizderi. [The theoretical basis of Kazakh verbal culture]. Almaty, 2007. 49 p. (In Kazakh).

МНРТИ 10.02.19, 07.00.10

<https://doi.org/10.26577/EJPh-2019-3-ph12>**Гусейнова И.И.,**

старший преподаватель Университета кооперации,
Азербайджан, г. Баку,
e-mail: huseynova.irada.62@mail.ru

АНАЛИЗ СЕМАНТИЧЕСКОЙ УНИВЕРСАЛЬНОСТИ И УНИКАЛЬНОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ЯЗЫКЕ АХМЕДА ХАМДИ ТАНПЫНАРА

В статье в аспекте универсальности и уникальности анализируются особенности фразеологизмов, используемых в произведениях А.Танпынара, известного умением пользоваться в своем творчестве лингвистическими единицами с особым мастерством. Существование противоречивых фактов в использовании фразеологизмов в языке автора, имеющих особый вес – уделение места утратившим функциональность лексемам наряду с единицами, активно используемыми на современном уровне языка – относится к тем факторам, показывающим актуальность лингвистического исследования произведений А.Танпынара.

Если некоторые из этих фразеологизмов представляют особый интерес как носители национальных и этических факторов и структурно, и семантически, то другая часть вызывает интерес соответствием с встречающимся в различных языках фразеологизмами. Подобный анализ фразеологизмов, используемых в художественных произведениях, также позволяет наблюдать особенности их формирования и функциональности в языке. Лингвистический анализ произведений А.Танпынара показывает, что в целом, универсальность фразеологических единиц может быть связана с происхождением языков исторически из одного источника или же с заимствованиями в языке, являющимися результатом взаимного контакта с другими языками. Эти оба явления выступают причиной универсальности фразеологизмов в языке произведений автора. Уникальность фразеологических единиц может быть обусловлена как лингвистическими, так и экстралингвистическими факторами. Поскольку все факты, связанные с образом мышления и жизни народа, находятся в основе фразеологической единицы, а также в силу воздействия социальных факторов на тенденции развития языка, в каждом языке естественно существование уникальных фразеологизмов, примечательно для каждого языка.

Ключевые слова: Ахмет Хамди Танпынар, топоним, культурная коннотация, семантический анализ.

Huseynova Irada Isa gizi,

senior lecturer of University of Cooperation,
Azerbaijan, Baku, e-mail: huseynova.irada.62@mail.ru

Analysis of semantic universality and uniqueness of phraseological units in the language of Ahmad Hamdi Tanpinar

In the article the universal and uniqueness peculiarities of the phraseological units in A.Tanpinar's works drawing attention with the manifestation of the ability to use language units in the creativity with a particular skill are analyzed. The coincidence of contradictory facts in the development of frazeologisms, which have the particular interest in the language of the author, is the fact that, in addition to the functional units of modern language, lexemes that have lost their functionality and it is one of the factors that demonstrate the relevance of linguistic investigation of Tanpinar's works. Though some of these frazeologisms are of particular interest as bearer of national and ethical factors, both in terms of their structural and semantic views, while the other ones are interested in conformity with the frazeologisms found in different languages. Analyzing the frazeologisms used in the artistic works in this way also allows them to observe their peculiarities of forming and functionality in the language. The linguistic analysis of Tanpinar's works shows that the universality in phraseological units can usually be related to the origin of language from the same source or to the acquisition of traces of mutual contact with other languages historically. Both cases are justified as the cause of the universality of frazeologisms used in the author's works. Uniqueness in the phraseological units can be formed by both linguistic and extra-linguistic factors. As all the facts about the way of life and the way of thinking are based on the phraseological unit,

as well as the social factors affect the development tendencies of the language, the existence of frazeologisms is remarkable in every language.

Key words: Ahmet Hamdi Tanpınar, toponym, lexicon, cultural connotation, semantic analysis.

Гусейнова И.И.,

Кооперация университетінің аға оқытушысы,
Азербайжан, Баку қ., e-mail: huseynova.irada.62@mail.ru

Ахмед Хамди Танпынар тіліндегі фразеологиялық бірліктердің семантикалық әмбебаптығын және бірегейлігін талдау

А. Танпынар өз шығармаларында тілдік бірліктерді аса шеберлікпен пайдалана алатындығымен ерекшеленеді. Мақалада ол қолданған фразеологиялық бірліктердің әмбебаптығы және бірегейлігі әңгімеленеді. Қазіргі тілде көп қолданылатын фразеологизмдермен қатар бұрынғы қызметін жоғалтқан фразеологизмдерді іске қосып жандандыруы. А. Танпынар шығармаларының лингвистикалық тұрғыдан аса құндылығын көрсетеді.

Ахмед Хамди қолданған фразеологизмдер мазмұны, құрылымы жағынан ұлттық сипаты болуымен қатар, өзге түркі тілдерінде ұшырасатындығымен қызықтырады. Жазушы шығармаларындағы фразеологизмдерді талдау олардың пайда болу тарихын білуге де көмектеседі. Фразеологизмдердің бір бөлегі бір түпкітектен шыққан болса, енді бір бөлегі өзге түркі тілдерінен ауысуы мүмкін. Осы жағдай автордың фразеологизмдерді қолдануының бірегейлігін көрсетеді. Әр халықтың өмір сүру салтына, ойлау қабілетіне байланысты пайда болған фразеологизмдер өзінің бірегейлігімен көзге түседі. Тілдің дамуына әлеуметтік факторлардың үлкен ықпалы болғандығы да байқалады.

Түйін сөздер: Ахмед Хамди Танпынар, топоним, мәдени коннотация, семантикалық талдау.

Введение

Один из видных и уважаемых представителей турецкой литературы XX века Ахмед Хамди Танпынар является мастером слова, привлекающим внимание образом мышления, философским подходом к событиям, чутким отношением к изменениям, порожденным в тюркском народе и в его сознании, отличающимися взглядами, вызванными соединением восточной и западной культур, вместе с тем, умением мастерски пользоваться в своих работах богатством тюркского языка. Язык автора, наряду с отображением происходивших в периоды творческой деятельности изменений в языке, характеризуется и мастерским использованием различных лексических пластов языка писателем, глубоко сведущим в таких областях искусства, как музыка, живопись. Это особенно заметно использовани-ем в языке Ахмеда Хамди Танпынара *фразеологизмов*.

Эксперимент

При изучении языка с различных аспектов уделение внимания человеческому фактору как носителю языка, необходимо прояснения вопросов связи языка и мышления.

Некоторые языковые категории выделяются теснотой этой связи и более наглядным отобра-

жением в лингвистических единицах. Фразеологические единицы, составляющие особый пласт словарного запаса языка, являются одним из наиболее ярких элементов этнокультуры и психолингвистики народа.

Фразеологические единицы представляют собой особую лексическую группу, которая отображает человеческую психологию – косвенным образом образ мышления, мировоззрение, образ жизни, национально-духовные ценности, сведения об эмоциональной характеристике народа. Наличие метафорического иносказания в семантике компонентов этой группы слов приводит к ослаблению дифференциальной *семы* и возникновению тенденции отдаления от конкретного содержания.

Этот аспект оценки явлений с различных сторон обуславливает появление коннотативных нюансов в содержании фразеологического соединения, что в некоторых случаях в зависимости от контекста отражается в форме наблюдения окказионального изменения и осмысления. Это связано с тем, что стиль писателя, возможность использования его языковых единиц, а также влияние художественной литературы на развитие конкретного языка отражаются на языке литературных произведений и представляют собой проблему, ожидающую своего решения. В этом смысле и произведения Ахмеда Хамди Танпынара представляют особый интерес как художе-

ственный источник активной функциональности фразеологических единиц.

Поскольку фразеологизмы являются лексическими единицами, отражающими национальное сознание и мировоззрение, их семантический и функциональный анализ помогает выявить ряд универсальных и уникальных моментов. Наличие национальных особенностей – уникальных черт во фразеологизмах, отражающих взгляды людей, их мышление, мировоззрение и национально-эстетические взгляды, является неизбежным фактом. Подобные характерные элементы, делающие определенный язык и культуру неповторимыми, отличающие его от других, вызывают особый интерес в качестве смысловых компонентов фразеологических единиц. Такие выражения, в которых отражены и вера и верования народа, представляют собой факторы, играющие ключевую роль в изучении различных культур. Обладая иносказательным смысловым содержанием, носящие устоявшийся метафорический характер фразеологизмы особенно ценны с точки зрения сохранения обычаев народа, связанных с богатым историческим опытом и традициями, трудовой деятельностью и образом жизни. При подобном подходе изучение лексических единиц, принадлежащих к разным языкам, позволяет выявить отличающееся мировоззрение и образ мышления народоносителей этого языка. При подходе именно в этом контексте понимание указанных лексических единиц обуславливает наличие сведений об исторических, этнографических, культурных явлениях.

Перевод подобных лакунарных единиц обычно сопровождается появлением определенных проблем. Если принять во внимание связь с человеческим мышлением и логикой в целом образования фразеологизмов, как и других единиц, то с легкостью можно объяснить обращающую на себя внимание универсальность в существующих в различных языках фразеологизмах. В отображающих в себе общечеловеческие ценности фразеологических единицах преобладание фактора универсальности встречается чаще.

Исследование универсальности во фразеологизмах в конечном итоге приводит к появлению ряда общих закономерностей. В первую очередь, универсальность фразеологизмов обуславливается закономерностями аналитического и логического мышления: «Фразеология выступает как самобытный языковой универсалий: в моменты выступления языка как коммуникативного средства его функциональность не

может не привести к образованию стабильного словарного комплекса» (Royzenson, 1973: 78). Основное качество фразеологизмов как единиц языка состоит в том, что вне зависимости от семантики компонентов, выражение ими единого значения может быть охарактеризовано как универсальный фактор. Идентичное осмысление фразеологизмов, относящихся к различным языкам, основывается на образное сравнение и связь метафорических взглядов с общими представлениями. Универсальность проявляется и в семантических, и в структурных особенностях. Ю.Сологуб связывает возникновение фактора универсальности во фразеологизмах с двумя главными условиями: лингвистическими универсалиями и универсалиями образа жизни, жизни человека (Solodub, 1990: 35). Во втором случае универсальные особенности, будучи связаны с объективным миром, выражают признаки, отражающие существование человека как биологического и социального индивидуума. Присущие различным языкам лексические единицы объединяют в себе и элементы, присущие конкретному языку, и появившиеся как отражение лексических связей. Представить универсальные элементы за пределами специфических особенностей развития языка тоже невозможно. Именно в результате подобного неправильного взгляда становимся порой свидетелями отношения к носящим универсальный характер фразеологизмам как к заимствованным лингвистическим фактам.

Другой важный вопрос заключается в том, что обладающие универсальным характером лингвистические элементы к тому же обращают на себя внимание уникальными и носящими отличающийся характер структурными и семантическими чертами. Следовательно, говоря о факторе универсальности лексическая единица должна быть всесторонне проанализирована, представляющие его отличающиеся стороны нюансы будучи проакцентированы, учтены.

«Во внутреннем содержании фразеологические единицы хранят нравственные законы, здоровое мышление, которые хотят передать в кратком виде предки последующим поколениям» (Maslova, 2004: 45). Носящие следы национальной культуры фразеологизмы, образно отображая представления о мире, неся национальный колорит, кроме прочего, обладают национально-культурными коннотативными элементами. В этом смысле непреложна роль фразеологизмов в формировании и передаче национального взгляда, мировоззрения. Говоря словами А.Бабкина,

во фразеологизмах «отражаются дух и самобытность народа» (Babkin, 1977: 7).

Используемые в произведениях Танпынара фразеологизмы обращают на себя внимание с точки зрения обладания отрицательного или положительного содержания. Практика показывает, что в целом, во всех языках фразеологизмы, преимущественно, возникли из-за выражения отрицательных событий, чувств и ощущений. Данный факт можно отнести к универсальным тенденциям, связанным с фразеологизмами.

Фразеологизмы, привлекающее к себе внимание в качестве особого пласта в языке произведений Танпынара, естественным образом смешиваются с текстом, выступают показателем национального колорита, а в некоторых моментах – и заимствованных форм в языке.

«Глубокое изучение фразеологии какого-либо национального языка» составляет «основное звено в усвоении этого языка и также окно в богатый, разноцветный и немного таинственный мир носителей того языка» (Mirzaliyeva, 2009:25).

«Мастера слова, наряду с использованием идущих из глубин истории слов и выражений, и сами внося в язык индивидуальные манеры выражения, обновляют его и таким образом вносят свой вклад в литературный язык эпохи, в котором жили и творили» (Mammadov, 2005: 117).

Е.Н.Калиткина обратила внимание на то, что использование слова «орел» о «герое, красивом, сильном человеке», лексемы «сокол» об «отличающемся доблестью, привлекательностью и буйным нравом мужчине или же юноше», зоонима «медведь» о «неприглядном, грубом» человеке, слова «лис» о «коварном человеке» при характеристике обладает определенным универсализмом (Kalitkina, 2011: 7).

Принимая во внимание то, что фразеологизмы когнитивно охватывают более сложный процесс, и то что порой при их использовании актуализируются компоненты соединения (Cheyf, 1975: 23), эти лексические единицы как представители межкультурной коммуникации, создают условия «для формирования национально-культурной идентичности носителя языка – народа (Teliya, 1999: 14). Характеристика национально-го сознания во фразеологизмах проявляется на уровне коннотации.

Для выражения сильного дождя в азербайджанском языке применяется идиома «*tut ucundan, göyü çix*» – «бери за конец, взберись на небо». В качестве аналога этого в немецком языке используется вариант «*es regnet in Strömen*,

es regnet Bindfäden//Strippen» – «дождь льется словно веревка» (Binovich, 1995: 643), в английском языке – «*it is raining cats and dogs*» – «с дождем льются собаки да кошки», в русском языке – «дождь льет как из ведра», что стало возможным в результате развития образного мышления, представлениях народа о коннотативном значении. Как отмечал и В.Маслов, специфические черты каждого языка могут быть объяснены национально-культурной коннотацией, наличием символов и стереотипов (Maslova, 2004: 71).

Во фразеологизмах универсальность, в первую очередь, может быть объяснена обладанием людьми общими в эмоциональном плане качествами. Кроме этого, хотя люди живут в разных условиях, жизненный опыт во многие моменты завершается обретением одинакового логического результата: «*bir əldə iki qarğız tutma*» – удержание в одной руки двух арбузов, – «за двумя зайцами погонишься, ни одного не поймаешь» (русский язык)// *wer zwei Hasen hetzt, fängt keinen* (немецкий язык)// *if you run after two hares, you will catch neither* (английский язык) (побежишь за двумя зайцами, не поймаешь ни одного). В этих семантически универсальных единицах основное значение заключается в недостижении имеющим две цели ни одной из них. Однако с точки зрения стиля выражения, предмета сравнения проявляются определенные различия, что может быть объяснено этнокультурными факторами – возникают новые формы выражения на основе универсального образа. Принимая этот образец во внимание, можно утверждать, что показатели уникальности во фразеологизмах обратно пропорциональны степени сохранения этнокультурных признаков и факторам универсальности: степень универсальности выражения ограничивает возможности выступления в качестве культурного символа, присутствующего конкретному народу.

Используемые в произведениях Ахмеда Хамди Танпынара фразеологические единицы вызывают интерес и в качестве источника для заполнения определенных представлений о фразеологической системе тюркского языка в целом. «... *sahiden güzel, aşkolsun!*» – «...и вправду красив, будь оно не ладно» («Мелодия махур»). Такие выражения, как *geçmiş olsun* – соболезную (в прямом смысле – пусть останется в прошлом), *ellerine sağlık* – спасибо (в прямом смысле – здоровье вашим рукам), *ziyade olsun* (в прямом смысле – пусть будет в достатке), *sağlık olsun* (пусть будет здоровье), *kolay gelsin* (пусть будет легко), *sizlere ömür* – соболезную (в пря-

мом смысле – вам долгой жизни), *söz kesmek* – сговорится (в прямом смысле – порезать слово) и т.д. без специального разъяснения представляют собой труднопереводимые единицы, отражающие этнокультурные и психологические моменты. Выражение «*ellerinden öregim*» – «буду целовать твои руки» будучи выражением, обладающим особой традицией, ценностью и этическим весом, отражая совершенно отличные от западных традиций моменты, может расцениваться как несущее уникальный характер выражение. Правильное понимание подобного рода выражений обуславливает наличие сведений не только о языке, но и об образе мышления, ценностях, представлениях народа. Большинство используемых в произведениях Танпынара фразеологических единиц представляют собой носящие в этом виде уникальный характер единицы: *Mümtaz'ın içi burkuldu – Сердце Мумтаза еркнуло*. В источниках словосочетание *іçi burkulmak* растолковывается как – «печальное состояние», «обычно немного меланхолии, немного беспокойства, сожаления... может также использоваться, когда кто-то нервничает ... или ненавидит» (12).

En haklı olduğu yerde bile ağzını açar açmaz herkesin «sen sus, böyle şeylere karışma!» der gibi baktığı bir adam için rütbenin, nişanın, hayatta muvaffakiyetin bir manası olabilirmiydi? – *Даже в том случае когда ты прав, не раскрыв рта, увидеть взгляд, говорящий что, заткнись, имеет ли смысл почет и звание?* («Мелодия махур»). Выражение «*ağzını açar açmaz*» – «только раскрыв рот» хотя содержательно обладает определенным универсальным свойством использования, выразительно может расцениваться как уникальный фразеологизм.

Сочетание «*həvəsini almaq*» – «успокоить свой пыл», которое встречается в произведении Танпынара «Мелодия махур», в этом контексте обратила на себя наше внимание: *Hiçbir moda ve yenilik yoktu ki İsmail Molla'nın gelini herkesten önce ondan hevesini almış olmasın – Нет такой моды или новшества, которую невестка Моллы Исмаила прежде всех не испробовала бы*. В азербайджанском языке в близком значении используются словосочетания «*gözünün qurduunu öldürmək*», «*tarçığını götürmək*» и «*tarçığını almaq*».

В других фразеологизмах обращают на себя внимание соответствие в определенном смысле компонентов по сравнению с азербайджанским языком: *O zaman, çocuğunu azarlıyan bir anne gibi, güzel başını sallıyarak kendi kendine:*

«babamın kanı uyanıyor», – diye düşünürdü – Тогда, как мать, крадущая на своего ребенка, свесив красивую головку, приговаривая сама себе «пробуждается кровь моего отца», размышляла».

Тайный концептуальный потенциал, устоявшийся в семантике фразеологических единиц, хранит в себе глубокие коннотативные значения. Фактор уникальности, подразумевающий наличие характерных для того или иного языка или языковой семьи особенностей, выражается образованием подобного типа коннотаций, отличающихся значений. Использование фразеологизма в процессе общения в действительности служит донесению информации о историко-культурном наследии в единице языка, мировоззрения. Встречающиеся в романе А.Танпынара «Покой» фразеологизмы, а также другие выражения, носящие все показатели фактора уникальности, преследуют цель донесения национального колорита до читателя, создания особого представления:

«Artık kimse geceleyin istemededen ettiyi gurultu için veya sabahleyin diyer pancurlar açılmadan evvel kendi odasının pancurlarını açtığı için birbirinden özür dilemiyor, – Kusura bakmayın, sizi demin galiba rahatsız ettim!- diye söze başlayacağı yerde sadece hal-hatır soruyordu» – «Никто уже не просит у другого прощения за шум поздней ночью или же к утру, или же за то, что открывал шторы в своей комнате, прежде чем открывать их в других комнатах, вместо того чтобы сказать – не обессудьте, кажется я вас вчера побеспокоил, приступаю к речи простым приветствием». «*özür dilemek*» – «просить прощение», «*hal-hatır sormak*» – «приветствовать» могут быть переведены на какой-либо язык, однако обращают на себя внимание в качестве носителей уникальных особенностей тонкие моменты внутри выражения, этнокультурные и психологические тонкости. Особенно недопустим буквальный перевод таких выражений, как «*kusura bakmayın*» – «не обессудьте» (в прямом смысле – не смотрите на погрешности).

Некоторые из фразеологизмов в произведении автора «Покой» обращают на себя внимание частичной универсальностью. Так, некоторые из них носят универсальность в своих компонентах – структурно, другим содержанием, которое выражают. «*Tevfik Bey'in gelmesiyle iş büsbütün altüst oldu»* – «С приходом Тевфик-бека все стало вверх-дном».

Выражение «*alt-üst olmaq*» – «вверх-дном» относятся к лингвистическим единицам с меньшими изменениями присутствующими в разно-

системных языках: *You've managed to turn this village upside-down.// Вы перевернули эту деревню вверх дном. Haven't we turned that house upside-down at this point?// Разве мы еще не перевернули дом вверх дном?*

На основе языкового корпуса возможно отслеживание во многих языках лексических

единиц, а также фразеологизмов, наблюдение за частотой использования в различные периоды, тенденции развития. На основе являющейся одной из таких программ «Ngram Viewer» мы постарались рассмотреть особенности использования выражений «*upside-down*» и «*вверх дном*».

Как видно, на основе Национального корпуса английского языка можно увидеть использование выражения «*upside-down*» еще в 1800-ых годах, однако можно заметить обретение в 2000-ые годы более высокой частоты использования.

Факты демонстрируют использование русского выражения «*вверх дном*» с начала XX века, достижения примерно с 1950-ых годов наивысшей частоты использования.

Универсалии подобного типа основываются на общности, универсальности человеческого сознания и логического мышления.

Рассмотрим другое предложение, используемое в произведении «Покой»: «*Geri kalan zamanı da masa başında tohumları ayırmak, Hollanda'ya, İtalya'ya, İngiltere'ye, hatta Amerika'ya kadar meşhur çiçekçi müesseselerine mektup yazmak, cevap vermek, konu komşudan kendi huylarını almış olanlara usul öğretmek doldururdu*» – «*Оставшее-*

ся время заполнял сортировкой семян, писанием писем в известные цветоческие предприятия вплоть до Голландии, Италии, Англии, даже Америки, ответами на пришедшие письма, изучением соседям средств».

Выражение «*geri kalan zaman*» – «*оставшееся время*» выражает смысл лишнего, свободного времени, иного времени. Любопытно, что в азербайджанском языке в смысле экономии и хранения на «черный» день используется выражение «*geri atmaq*» (в прямом смысле – бросить назад). Выражение «*kendi huylarını almış olanlar*» в этом предложении также вызывает интерес. Выражающее смысл «адаптироваться» данное сочетание в тюркском языке представляет группу обладающих одинаковой структурой лексических единиц типа «*kendi hevâsına [arzûsunâ] bırakılan*», используемых в тюркском языке и в современный период.

Результаты и обсуждение

Рассмотрение универсальных и уникальных качеств в лексических единицах даже в родственных языках завершается выявлением ряда отличительных моментов. Единица, использование которой в одном языке считается приемлемым, в другом языке может полагаться «грубым», даже неэтичным. Например, в тюркском языке слово «*mirıldanmak*» – «бубнить, напевать» используется в значении напевания человеком музыкального отрывка. Это выражение используется и в произведениях А.Танпынара: «*Nuran balıktan yorulduğu zaman dayısının mirıldandığı şarkı veya besteye iştirak ediyor, Teyfik Bey, yeyenin kendisine yardıma geldiğini görünce sesini yükseltiyor, lüfer avı musiki safasına dönüyordu*» – «Когда Нуран устаёт от рыбы, он участвует в песнях и композициях, которые напевает его дядя, Тевфикбей, видя, что племянник идет на помощь, повышает голос, охота превращается в музыкальный праздник».

В азербайджанском языке использование данного выражения по отношению к людям не считается целесообразным.

Заключение

Рассматривание универсальных и уникальных качеств в лексических единицах даже в родственных языках завершается выявлением ряда отличающихся моментов. Единица, использование которой в одном языке считается приемлемым, в другом языке может полагаться «грубым», даже неэтичным. Например, в тюркском языке слово «*mirıldanmak*» – «бубнить, напевать» используется в значении напевания человеком музыкального отрывка. Это выражение используется и в произведениях А.Танпынара: «*Nuran balıktan yorulduğu zaman dayısının mirıldandığı şarkı veya besteye iştirak ediyor, Teyfik Bey, yeyenin kendisine yardıma geldiğini görünce sesini yükseltiyor, lüfer avı musiki safasına dönüyordu*» – «Когда Нуран устаёт от рыбы, он участвует в песнях и композициях, которые напевает его дядя, Тевфикбей, видя, что племянник идет на помощь, повышает голос, охота превращается в музыкальный праздник».

В азербайджанском языке использование данного выражения по отношению к людям не считается целесообразным.

Универсальность во фразеологических единицах может быть связана с историческим формированием из одного и того же источника или же лингвистическими заимствованиями. Универсальность во фразеологических единицах может обуславливаться как лингвисти-

ческими, так и экстралингвистическими факторами. Так, все факты, связанные с образом жизни и мышления народа в целом – традициями, верой и верованиями, историческими событиями – могут находиться в основе фразеологических единиц.

Литература

- Ройзензон Л.И. Лекции по общей и русской фразеологии. Ч. I. – Самарканд, 1973. – 290 с.
- Солодуб Ю.П. Национальная специфика и универсальные свойства фразеологии как объект лингвистического исследования // Филологические науки. – М.: Наука, 1990. – № 6. – С. 35.
- Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. Пособие для студ. высш. учеб. заведений. – 2-е изд., стереотип. – М.: Издательский центр “Академия”, 2004. – 208 с.
- Бабкин А.М. Идиоматика (фразеология) в языке и словаре // Современная русская лексикография: 1977 / отв. ред. А.М. Бабкин. – Л., 1979. – С. 4-19.
- Мирзалиева М. Теоретические проблемы фразеологии тюркских языков. – Баку: Нурлан, 2009. – 296 с.
- Мамедов М.Б. Филологические мысли. – Баку: Нурлан, 2005. – 230 с.
- Калиткина Е.Н. Позитивное и негативное начало в анималистической характеристике антропонимов // Университетские чтения – 2011. Материалы научно-методических чтений ПГЛУ. – Часть VIII. – Пятигорск: ПГЛУ, 2011. – 158 с. – С. 25-30.
- Чейф У.Л. Значение и структура языка. – М.: Прогресс, 1975. – 432 с.
- Телия В.Н. Фразеология в контексте культуры [Текст] / В.Н. Телия. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 337 с.
- Бинович Л.Э. Немецко-русский фразеологический словарь [Текст] / Л.Э. Бинович. – М.: Аквариум, 1995. – 768 с.
- Маслова В.А. Культурно-национальная специфика русской фразеологии [Текст] / В.А. Маслова // Культурные слои во фразеологизмах и в дискурсивных практиках. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 69-73.
- Словарь архаических слов // <https://eksisozluk.com/ici-burkulmak--293219>

References

- Babkin A.M. (1977) *Idiomatika (frazeologiya) v yazyke i slovare* [Idiomatics (phraseology) in language and the dictionary] Modern Russian lexicography. Leningrad: p. 4-19 (in Russian)
- Binovich L.E. (1995). *Nemetsko-ruskiy frazeologicheskiy slovar* [German-Russian phraseological dictionary] Moscow: Aquarium, 768 p. (in Russian).
- Cheyf W.L. (1975). *Znachenije i struktura yazyka* [Semantics and structure of language]. Moscow: Progress, 432 p. (in Russian).
- Kalitkina Y.N. (2011). *Pozitivnoye i negativnoye nachalo v animalisticheskoy karakteristike antroponimov* [The positive and negative beginning in animalistic characteristic of antroponyms] University readings. Part VIII. Pyatigorsk. 158 p. P. 25-30. (in Russian).
- Mirzaliyeva M. (2009). *Teoreticheskiye problemi frazeologii turkskih yazykov* [Theoretical problems of phraseology of Turkic languages]. Baku: Nurlan: 296 p. (in Azerbaijani).
- Mammadov M.B. (2005). *Filologicheskiye misli* [Philological thoughts] Baku: Nurlan: 230 p. (in Azerbaijani).
- Maslova V.A. (2004) *Lingvokulturologiya* [Cultural linguistics]. Moscow: Academiya, 208 p. (in Russian)
- Maslova V.A. (2004). *Kulturno-nasionalnaya spesifika russkoy frazeologii* [Cultural-national specifics of the Russian phraseology] Occupation layers in phraseological units and in the diskurs praticians. Moscow: Languages of Slavic culture. P. 69-73. (in Russian).
- Royzenzon L.I. (1973). *Leskii po obshey i russkoy frazeologii* [Lectures on the general and Russian phraseology]. Part I. Samarkand. 290 p. (in Russian)
- Solodub Y.P. (1990)/ *Nasionalnaya spesifika i universalniye svoystva frazeologii kak obyekt lingvisticheskogo issledovaniya* [National specifics and universal properties of phraseology as object of a linguistic research] Philological sciences. Moscow, № 6. P. 35 (in Russian)
- Slovar arkhaischeskih slov* [Dictionary of archaic words] <https://eksisozluk.com/ici-burkulmak--293219> (in Turkish).
- Teliya V.N. (1999) *Phraseology v kontekste kulturi* [Phraseology in the чтения context of culture] Moscow: Languages of Russian culture, 337 p. (in Russian).

**Исмурзина Г.Б.¹, Болгожиев Ф.²,
Қожрақова А.С.³, Аширова А.Т.⁴,**

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің
^{1,2,3}аға ғылыми қызметкері, Қазақстан, Атырау қ.,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ⁴доценті, ф. ғ. к., Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: gulnar_ismurzina65@mail.ru, balgozhiev@mail.ru,
tolkyn_a.er@mail.ru, anara_314@mail.ru

**ҚАЗАҚСТАНДЫҚ БАҚ:
ЖАҢАҢДАНУ ЖӘНЕ РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ**

Қазақстандық БАҚ-та бүгінде қалыптасқан жағдай ақпараттық және компьютерлік технологиялардың орасан қоғамдық күшке айналғандығын, қоғамдық сананы қалыптастырудағы рөлі арта түскендігін, жауапкершілігі де ұлғайғандығын көрсетеді, жұмысты ұйымдастыруда, ақпарат жинау мен таратуда жетекші мәнге ие болғандығын шегелей түседі. Қазақстандағы БАҚ-тың болашағы да әлемдік факторларға байланысты. Керісінше, ашық саясат ол арақашықтықты жақындата түсті, кедергілерді жойды. Сонымен бірге, біздің БАҚ та өркениет болашағы үшін жауапкершіліктен сырт қала алмайды. Яғни, елімізде орын алып отырған қиындықтарды тез жеңуге, экономиканы көтеруге, экологияны, басқа да әлеуметтік проблемаларды шешуге, халықтың білімі мен мәдениетін көтеруге, басқа да рухани сұраныстарын қанағаттандыруға, ғылыми техникалық жаңалықтарды өмірге енгізуге ықпал етіп, қоғамдық күш ретінде жауапкершілікті өзіне алғанда БАҚ-тың да беделі өсіп, танымалдығы арта түседі. Билік институтында БАҚ-тың тура мағынасындағы орны болмағанымен, оның саяси процестегі орнын асыра бағалау мүмкін емес. Қазіргі кезде электронды ақпарат құралдарының пайда болуымен бұл әлеуметтік институт бүгінгі қоғамның, саяси биліктік қатынастардың барлық қырларын түбірімен түрлендіріп жіберді. Бүгінгі БАҚ-та қалыптасқан жағдай ақпараттық және компьютерлік технологиялардың орасан қоғамдық күшке айналғандығын, қоғамдық сананы қалыптастырудағы рөлі арта түскендігін, жауапкершілігі де ұлғайғандығын көрсетеді, жұмысты ұйымдастыруда, ақпарат жинау мен таратуда жетекші мәнге ие болғандығын шегелей түседі.

Түйін сөздер: рухани жаңғыру, жаһандану, ақпараттық технологиялар, жаңа заман, бұқаралық ақпарат құралдары.

Ismurzina G.B.¹, Bolgozhiev F.²,
Kozhrakova A.S.³, Ashirova A.T.⁴,

^{1,2,3}Senior lecturer of H. Dosmukhamedov Atyrau State University, Kazakhstan, Atyrau,

⁴Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

e-mail: gulnar_ismurzina65@mail.ru, balgozhiev@mail.ru,
tolkyn_a.er@mail.ru, anara_314@mail.ru

**Kazakhstani media: globalization and
modernization of public consciousness**

The current situation in the Kazakhstan media shows that information and computer technologies have become a huge social force, their role in shaping public awareness, raising and responding to a strong sense of responsibility for organizing work, collecting and disseminating information. The future of Kazakhstani media also depends on global factors. On the contrary, open politics approached distance and removed barriers. At the same time, our media cannot be held responsible for the future of civilization. That is, the media that are responsible for quickly overcoming difficulties in the country, raising the economy, solving environmental problems, other social problems, improving people's knowledge and culture, satisfying other spiritual needs, introducing scientific and technological innovations. We see that reputation and popularity are growing. Although there is no place for media in the government, the political process cannot be overestimated. With the advent of electronic media today, this social institution has radically changed all aspects of society and political power. The current situation in the media

shows that information and computer technologies have become a huge social force, their role in shaping public awareness, increasing responsiveness and a strong sense of responsibility for organizing work, collecting and disseminating information.

Key words: modernization of public consciousness, globalization, information technology, the media.

Исмурзина Г.Б.¹, Болгожиев Ф.²,
Кожракова А.С.³, Аширова А.Т.⁴,

^{1,2,3}ст. преподаватели Атырауского государственного университета
им. Х. Досмухамедова, Казахстан, г. Атырау,

³к. ф. н. доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: gulnar_ismurzina65@mail.ru, balgozhiev@mail.ru,
tolkyn_a.er@mail.ru, anara_314@mail.ru.

Казахстанские СМИ: глобализация и модернизация общественного сознания

Нынешняя ситуация в казахстанских СМИ показывает, что информационные и компьютерные технологии стали огромной социальной силой, их роль в формировании общественного сознания, повышении и реагирования сильном чувстве ответственности за организацию работы, сбор и распространение информации. Будущее казахстанских СМИ также зависит от глобальных факторов. Напротив, открытая политика уменьшила расстояние и устранила барьеры. В то же время наши СМИ не могут нести ответственность за будущее цивилизации. То есть средства массовой информации, которые отвечают за быстрое преодоление трудностей в стране, подъем экономики, решение экологических проблем, другие социальные проблемы, повышение знаний и культуры людей, удовлетворение других духовных потребностей, внедрение научно-технических инноваций. Мы видим, что репутация и популярность растут. Хотя в правительстве нет места для СМИ, политический процесс невозможно переоценить. С появлением электронных СМИ сегодня этот социальный институт радикально изменил все аспекты жизни общества и политической власти. Нынешняя ситуация в средствах массовой информации показывает, что информационные и компьютерные технологии стали огромной социальной силой, их роль в формировании общественного сознания, повышении реагирования и сильном чувстве ответственности за организацию работы, сбор и распространение информации.

Ключевые слова: модернизация общественного сознания, глобализация, информационные технологии, средства массовой информации.

Кіріспе

Қазақстан Республикасының бірінші президенті, Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев 2017 жылдың 12 сәуірінде жариялаған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында жаһандану дәуіріндегі қазақстандық мәдениеттің бүгінгі мен болашағына үлкен мән береді: «Біз ХХІ ғасырдың жаһандық картасында ешкімге ұқсамайтын, дербес орны бар ұлт боламыз десек, «Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениет» жобасын іске асыруға тиіспіз. Әлем бізді қара алтынмен немесе сыртқы саясаттағы ірі бастамаларымызбен ғана емес, мәдени жетістіктерімізбен де тануы керек» деген Елбасымыздың алтын қаламмен жазылған алтын сөздерінің өзінде қаншама мағына жатқаның бірі білсе, бірі білмес. Бұл Жолдауға дейінгілердің ішінде Елбасы Н.Ә. Назарбаев 2006 жылы Қазақстан халықтары Ассамблеясының ХІІ сессиясында сөйлеген сөзінде: «Ұлттың бәсекеге қабілеттілігінің аса маңызды шарты – бұл әлемдік бәсекелестік

үдерісінде табысқа жетуге мүмкіндік беретін күшті рух пен білім», – деп пайымдайды. Ұлт көшбасшысы қазақстандық патриотизм сияқты ұлт табысының маңызды құрамдасына тоқталып кетеді. «Бұл өз Отаның мен жеріңе деген сүйіспеншілік, оның тарихы мен мәдениетіне деген зор құрмет, әркімнің өз күш-жігеріне деген сенімі мен барша қоғамның топтасуы. Бұл бүгін тұрғызылып жатқан өз еліңнің тарихына қатыстылықтың және оның болашағы үшін жауаптылықтың жоғары сезімі. Бұл әрбір қазақстандықтың табыстары үшін мақтаньш және қандай тұрғыда болғанына қарамастан өз салаңда табыстарға қол жеткіз уиеті. Және бұл табысты әркім Отанына бағыштап, әлемде оның даңқын асыруы, беделін көтеруі тиіс. Патриотизмді, әсіресе жастардың арасында, біздің балалардың бойында барша қоғамның ортақ күш-қуатымен қалыптастыру керек. Біздің әр азаматтың табысы және халықаралық тұрғыда мойындалуы – бұл баға жеткізгісіз капитал, барша қазақстандықтардың мақтана-

тын нәрсесі және байлығы екендігі сөзсіз. Осындай үлгілермен ұлттың рухын көтеру керек! Өз Отаныңның патриоты болу – бұл Қазақстанды өз жүрегіңде ұялату. Мен сіздерді осыған шақырамын» (Nazarbaev N.Á., 2006: 9).

Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан, патриоттық сезім, рухани жаңғыру жаһандану тағы сол сияқты әрбір Жолдауда кездесіп, қайта қайта жастарға айтылып жатқаны бекер емес. Қазақстан отыз жылда тоталитарлық жүйенің сенің бұзып, әлемдік өркениет көшіне ілесуге, ашық демократиялық саясат жүргізуге бет алды және бұл бағытта үлкен жетістіктерге қол жеткізді. Қоғаммен бірге бұқаралық ақпарат құралдары да түбегейлі өзгерді. Ең бастысы, Қазақстанда өркениет талаптарына жауап беретін заңдық-құқықтық база жасалды. Қазақстан Республикасы Конституциясының 20-бабында «1. Сөз бен шығармашылық еркіндігіне кепілдік беріледі. Цензураға тыйым салынады. 2. Әркімнің заң жүзінде тыйым салынбаған кез келген тәсілмен еркін ақпарат алуға және таратуға құқығы бар...» (Qazaqstan Rýspýblikasynyń Konstıtútsıyası, 1998: 19) делінген. Яғни, азаматтардың сөз, пікірін айту бостандығы Ата Заңымызда басты қағидалардың бірі ретінде тасқа таңба басқандай жазылып, мемлекет тарапынан қорғалуда. Бұл тұжырымдар Қазақстан Республикасының «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» Заңында да таратылып көрсетіледі: «2-бап. Сөз, ақпарат алу және тарату бостандығы. Сөз, шығармашылық бостандығына, өз көзқарастары мен сенімдерін баспа арқылы және өзге де нысанда білдіруге, ақпараттарды заңда тиым салынбаған кез келген әдіспен алуға және таратуға Қазақстан Республикасының Конституциясында кепілдік беріледі. Цензураға тыйым салынады. 2. Мемлекеттік органдар, қоғамдық бірлестіктер, лауазымды адамдар мен бұқаралық ақпарат құралдары әрбір азаматты оның құқығы мен м.ддесіне қатысты құжаттармен, шешімдермен және ақпарат көздерімен танысу мүмкіндігін қамтамасыз етуге міндетті» (Bıqaralyq aqparat quraldary túraly Zańy, 1999: 53). Сонымен бірге, БАҚ дамуына ашық, нарық саясаты, іс-әрекет бостандығының берілуі де оңды әсер етті. Журналистердің психологиясы түбегейлі өзгерді, жаңа еңбек қатынастарының алғышарты түзілді, жекеменшіктік орта қалыптасты. Қазақстан журналистикасындағы өтпелі кезең артта қалды деп ой тұжырымдауға болады.

БАҚ дамуының алғышарттары мен белгілері мыналар:

- жаңа БАҚ ашу тіркеумен ғана шектелді, сөз бостандығына жол ашылды;
- әлемдік ақпараттық ортаға интеграциялану күшейді;
- мемлекеттік монополия жойылды;
- жекеменшіктік қатынас және бәсекелестік орнықты;
- баспа, техника мен технологиялар, шикізат, құралдар нарығы қалыптасты;
- жаңа мамандар: менеджерлер, журналистер, баспагерлер, режиссерлер, продюсерлер, жарнама және басқа да БАҚ-қа қызмет ететін салалар мамандары қалыптасты;
- инновациялық сапалық көрсеткіштерге алып келді: ақпараттардың ұшқырлығы артты, газет-журналдардың мазмұнымен қоса полиграфиялық сапасы жақсарды, жаңаша дизайн қалыптасты, қаріптерді кең, әрі құбылта пайдалану жүзеге асты, суреттер көп қолданыла бастады, жаңа типті фотоколлаждар дүниеге келді, безендіру элементтері байытылып, көркемдеу стилі мен бағыттарының сан түрі қолданысқа енді;
- телерадиохабарларын даярлауда да жаңа технологиялар кең шығармашылық мүмкіндіктерге жол ашты;
- жұмысты ұйымдастырудың жаңа формалары мен әдіс-тәсілдері өмірге жолдама алды;
- Интернет пен электрондық почта кең қолданысқа еніп, БАҚ-тың шекарасын кеңейтуге ықпал етті, ақпараттық желілік Веб-сайттар жүниеге келді;
- жарнама саясаты түбегейлі өзгерді;
- жаңа БАҚ қожайындарына табыс әкелетін бизнес көзіне айналды.

Ақпараттық технологияларды дамыту Қазақстан Республикасының даму стратегиясында қарастырылған жетібасым бағыттардың бірі болып саналады. Оның «Инфрақұрылым» бөлімінде мына міндеттер қойылады: «Ақпараттық технологиялар, оның басқа түрлерімен салыстырғанда, өз мәнісі жағында неғұрлым «көпшіл» әрі икемді бола отырып, бизнесті, экспорттық қызметті дамытуға және экономиканы орталықсыздандыруға барынша жәрдемдеседі. Олар ұлттық экономиканың шоғырландырады және аймақтың ауқымын кеңейте отырып, әлемдік экономикалық байланыстарды нығайтады.

Сонымен қатар телекоммуникациялар жаңа жұмыс орындарын бере отырып, ауылдық және қалалық аймақтардың арасындағы экономикалық көші-қонды азайта отырып, әлеуметтік саладағы кереғарлықтар мен келеңсіз құ-

былыстарды азайтуға барынша жағдай жасай алады. Ақпараттық технологиялардың денсаулық сақтау мен білім беру салалары үшін, сондай-ақ айналадағы ортаны жақсарту үшін маңызына баға жеткісіз. Баршаның пайдалануы ортақ әрі толығымен іске қосылған телекоммуникациялық жүйенің келесі бір жақсы жағы – жолдың ауырлығына, жекелеген аймақтардың алыстығына және жолаушы тасымалы бағасының қымбаттығына қарамастан, күллі жұртқа ақпарат алуға мүмкіндік беретін кепілдігінде жатыр» (Nazarbaev N.A., 1998: 19). Яғни, Қазақстан аймақтық ерекшеліктерін ескеріп, оларды жақындастырудың бірден-бір мүмкіндігі ретінде жаңа технологиялар қарастырылады.

Билік институтында БАҚ-тың тура мағынасындағы орны болмағанымен, оның саяси процестегі орнын асыра бағалау мүмкін емес. Қазіргі кезде электронды ақпарат құралдарының пайда болуымен бұл әлеуметтік институт бүгінгі қоғамның, саяси биліктің қатынастардың барлық қырларын түбірімен түрлендіріп жіберді.

Эксперимент

Бір сөзбен айтқанда, БАҚ – күнделікті теледидар, радио, мерзімді баспасөз басылымы және интернет сайттар. Ал, оған қоса жаңа медиа мен жаңа ақпараттық технологиялардың ақпарат таратып, ақпарат жинақтауын да қосуға болады. Наполеон: «Жауға қарсы жүздеген мың қол әскерден, төрт газеттің ойсырата соққы беру мүмкіндігі зор», – деген. Сарапшылар БАҚ-тың мынадай ерекше белгілерін атап көрсетеді:

- жариялылық, яғни тұтынушылардың шексіздігі;
- арнайы техникалық құралдардың, апаратуралардың болуы;
- ақпарат таратушының қабылдау шыға бір жақты ықпалы;
- тұтынушы аудиторияның тұрақсыз әркімділігі.

1840 жылы француз жазушысы Оноре де Бальзак баспасөзді «төртінші билік» деп атады (Qazaqstan entsiklopediasy, 2002).

БАҚ – бұл мемлекеттік идеология құралы. Әрбір аймақтың, әрбір мемлекеттің өзіндік ерекшеліктері бар. Үлкен мемлекеттер айнала-сындағы шағын елдердің мәдениетін басып, халқын өз аузына қаратып алуға талпынады. Сондықтан шағын елдердің өз мәдениетіне және өз ақпараттық саясатын жүргізу ісіне мығым болуы қажет. Бұл Қазақстан үшін, мемлекеттік

тілдегі бұқаралық ақпарат құралдары үшін өзекті мәселе болып табылады (Samatqyzy S., <http://kazgazeta.kz/?p=4978>).

Адамзат тарихы әуел бастан және көптеген мысалдар барысында тілдің тек коммуникацияның жай негізгі құралы ғана емес, сонымен қатар саяси, экономикалық, әлеуметтік мәжбүрлеу мен бағындырудың қуатты құралы екендігін де дәлелдеп келеді... Тіл, ең алдымен, нақты бір ұлттың мәдени-тарихи тәжірибесінің жиынтығы, ерекшелік белгісі және тұрақты атрибуты, күрделі бірегейлік рәміз және оның өзін-өзі өркениеттік анықтауының бастауы».

Одан ары бұл автор Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік тілдің жағдайына тоқталып, тілді жаңғыртудың ұлтты жаңғырту екендігін, қазақ тілінің аясының кеңеюіне орай тіл саясатын жүргізу қажеттілігін, мемлекеттік-тілдік құрылыстың өзекті мәселерін талдай келе, «тілдік манкуртизмнің тұтас қоғамды емес, эгоистік және тұтынушылық желіктің жетегіндегі нақты адамдардың адамгершілік кертартпалылығын және рухани жеңілісін білдіретін ұят құбылыс» деп көрсетеді және терминологиялық модернизацияда «Алаш» қайраткерлерінің тәжірибесін пайдалануды еске салады: «Мағжан Жұмабаев педагогика саласында, Жүсіпбек Аймауытов психологияда, Халел Досмұхамедов зоология мен физиологияда, Жұмахан Күдерин ботаника саласындағы терминдерді жасақтаумен айналысты. Әлімхан Ермеков математикалық ұғымдар мен терминдерден бастап, жоғары математика курсының қазақ тіліндегі тұтас жүйесін жасап шықты» (Күлі-Мұхаммед М., 2004).

Қазақстандағы БАҚ-тың дамуы Қазақстан халқы Ассамблеясының үшінші сессиясы 1996 жылдың 29 сәуірінде өтті және ондағы елбасының баяндамасы «Қоғамдық келісім – Қазақстанның демократиялық дамуының негізі» деп аталды. Онда «Қазақстанның азаматтары елдің мемлекеттік тілін құрметтеуі керек және оны оқып-білуге дайын болуы керек, өйткені бұл – ел тұрғындарының көпшілігінің ана тілі әрі ол болашақта мемлекеттік тіл ретінде үстемдік ететін болады» (Nazarbaev N.A., 2009: 9). Одан әрі келесі, төртінші сессиядағы баяндама «Тарихи жады, ұлттық келісім және демократиялық реформалар – Қазақстан халқының азаматтық таңдауы» деп аталды да, Президент мынаны атап өтті: «Ең алдымен мемлекет құраушы этнос ретіндегі қазақтардың рөлі туралы айту керек. Қазақстанның тәуелсіздігі – қазақтарға

сыйланған тағдырдың тартуы емес, күреспен келген өз ата-бабасынан қалған жерінде өз мемлекеттілігін құруға деген лайықты құқығы. Бұл кесімді тарихи және саяси айғаққа ешкім де күдік келтіре алмайды» (Nazarbaev N.A., 2009:11).

Қазақстан халқы Ассамблеясының 1999 жылдың 21 қаңтарында өткен бесінші сессиясында Елбасы былай дейді: «Қазақ халқының ұлттық тәуелсіздікке деген ішкі терең қажеттілігін қайта бағалау өте қиын. Ол ел тұрғындарының абсолюттік көпшілігін құрайды және өзінің тарихи-этникалық территориясын мекен етеді. Өзінің жалғыз тарихи Отанын үнемі қорғайтын қазақ халқының арқасында ғана қазақстандықтар территориясы жағынан әлемде тоғызыншы орын алатын мемлекетте тұрады» (Nazarbaev N.A., 2009: 15).

Нәтиже мен талқы

Қазақстан – Тәуелсіздік дәуірінің алғашқы жылдарынан бастап баспасөз саласындағы халықаралық беделді құжаттардың аясында БАҚ-тың еркіндігін қамтамасыз етіп келе жатқан мемлекет. Ата заңымыз және Республика Президенті – ақпарат құралдары бостандығының кепілі. Осы орайда БАҚ-ты құруда болған қиындықтарға тоқталар болсақ, қоғамдар алмасып, нарықтық экономикалық қатынастар орныға бастаған тұстан бергі уақытта БАҚ саласындағы өзгерістермен сараласақ, ақпарат көздерінің даму сатыларын үш кезеңге бөлуге болады.

Біріншісі кезең. Жалғыз идеологияның пәрменінде болып келген біртұтас ақпарат жүйесінің ыдырауы және қаржылық, идеялық тоқырауға ұшырауы.

Екінші кезең. Ақпарат әлемінің мемлекеттік және жекеменшік түрінде қайтадан қалыптасуы, кәсіпкерлік баспасөздің құрылуы.

Үшінші кезең. Еліміздегі экономикалық-әлеуметтік, мәдени реформалардың тереңдеуіне сәйкес әлемдік ақпараттың республиканың эфирлік кеңістігіне енуі және Қазақстанның ғаламдық ақпарат айдынына талпынысымен сипатталады.

Алғашқы кезеңдердің қиындыққа толы болғаны белгілі. Сол күрделі тұста Республика Президенті жаңа қоғамға ақпараттық берік демеу керектігін ойлап, баспасөздің беделін және ел мен мемлекет алдындағы жауапкершіліктің жоғары екендігін сезінді. Президент 1998

жылдың 3-шілдесінде БАҚ-ты өндірістік және тарату кезіндегі қосымша құн салығынан босату туралы Жарлыққа қол қойды. Республика 1991 жылдан бері қарай ақпарат құралдары туралы заңнаманы ұдайы жетілдірумен болды. Осы жылғы 28-тамызда «Баспасөз және басқа бұқаралық ақпарат құралдары туралы» заң қабылданды. Ол елімізде мемлекеттік емес БАҚ-тың пайда болуына және жедел дамуына қолайлы жағдай туғызды. Ақпарат әлемінде бәсекелестік орнады. Баспасөз бен эфирлерге жаңа мазмұн берген ірі медиа бірлестіктер өмірге келе бастады.

Халықтың ақпарат алу және талдау мүмкіндігі молайды. Енді осы оң үрдісті одан әрі дамытудың құқықтық негіздері қажет бола бастады. Осыған орай, елбасы 1997 жылы 3-желтоқсанда «Қазақстан Республикасының біртұтас ақпарат кеңістігін қалыптастыру туралы» Жарлыққа қол қойды. Президенттің тапсыруымен жылы жаңа заң күшіне енді. Көп ұзамай, 2001 жылы оған елеулі өзгерістер мен толықтырулар енгізілді.

Осы заңдардың қай-қайсы да БАҚ-ты демократияландыру, әлемдік талаптарға сай жетілдіру және саясаттан тыс дамуына жол ашу үшін арынша тиімді болғаны ерекше атап айту керек.

Бастау бұлағы сонау көне Түрік заманынан бастау алып, Алаш қозғалысынан терең тамыр тартатын, байырқалайтын тұсы 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісімен тұйықталатын тағлымы зор тарихи бірізділігімен ерекше Ұлттық идея – Алаш идеясының бүгінгі жаңа буын, жас ұрпаққа берер сабағы мен философиялық салмағы, әлеуметтік қуаты жоғары. Бұл ретте тарихи тұрғыдан тәрбиелеу мәселесі, атап айтқанда, сол аға буынның қабырғасын «Қазақ елі – мәңгілік ұлттық идея. Мазмұнын ашуда тың түсініктер керек, олардың біразын атап айтсақ: өркениеттік өлшем, өркениеттік шешім, өркениеттік келісім, өркениеттік ізденіс, өркениеттік сана, өркениеттік тұрмыс, әлем халықтарының өркениеттік үрдістерін қабылдай білу және соған бейімделе отырып, елдік құндылықтарымызға жаңа сапалық өріс ашу, соның нәтижесінде Президент Нұсұлтан Назарбаев көрсеткендей, әлемдегі өркениетті елу елдің қатарына ену».

Одан әрі академик ойын былайша жалғастырады: «Қазақ елі – мәңгілік ұлттық идея. Елдің мәңгілігін армандаудан асқан қандай асқақ идея болмақ. Әрбір жеке адамның ғұмыры өлшеулі болғанымен, ол ұрпағымен мәңгілік. Сондықтан бұл болашаққа бастайтын, келешек-

ке деген нық сенім қалыптастыратын идея. Сонымен бірге, қазақ елі мәңгілік деу – ұрпақтар алмасуына, олардың сабақтастығына, солармен бірге халықтың табиғи құндылықтарының жасампаздығына деген сенім. Осылай дей отыра, қазақ елі – мәңгілік дегенде, біз бүгінгі бар тарихымыздың баяндылығы туралы қалыптасатын байсалды сана туралы айтпақпыз» (Esim Ğ., 2006).

Жетістігің бар болса, желпінтіп айтсаң да, жалауларып айтсаң да жарасады. Қазақстанда БАҚ-ты саяси-экономикалық даму сатыларына сәйкес жетілдіру үрдісі осылай ұдайы жүріп жатты. Тұжырымдамада мына маңызды міндеттерге айрықша назар аударылды және жүзеге асырылу жолдары белгіленді:

1. Ақпарат саласы мәселелері жөніндегі заңнаманы жетілдіру.

2. Отандық және мемлекеттік БАҚ-тың бәсекеге қабілеттілігін дамыту.

3. Ақпараттық-телекоммуникациялық инфрақұрылымын дамыту. Сандық теледидарды енгізу.

Осы үш міндеттің бәрі республикадағы барлық сипаттағы БАҚ-тың одан әрі өркендеуіне айрықша ықпал етуде.

БАҚ-тың «төртінші билік» болып саналатынын жоғарыда да айтқан болатынымыз. БАҚ еркіндігі адам бостандығының маңызды алғы шарты болып және қоғам мен мемлекеттегі жоғарғы құндылық екені даусыз. Себебі, бұқаралық ақпарат еркіндігіңіз, яғни сөз еркіндігіңіз азаматтық қоғамды елестету мүмкін емес. Демек, тәуелсіз қоғамдық бұқаралық ақпарат құралдарының рөлі мен оның демократия үшін маңыздылығын зерттеп, ескеруіміз тиіс.

БАҚ қызметі өткен, болып жатқан және алдағы уақытта болатын әлеуметтік өзгерістер жөнінде тәжірибелі түсініктерге негізделе отырып, қоғамдағы өзгерістерге нақты көзқарас қалыптастыруға мүмкіндік береді. Себебі, төртінші билік – бұқаралық ақпарат билігінің құдыреті күшті, оны ешкім ешнәрсемен теңестіре алмайтынына дау жоқ.

Билікке оппозицияда жүрген қоғам қайраткері Дос Көшім мемлекеттік саясаттағы ұлтсыздық идеологиясына назар аударса (Kóshim D., 2002), Берік Әбдіғалиев пен Асқар Ахмеджанов ұлттық идеяны «қазақ миссиясынан» көреді (Abdygaliev B., Ahmedjanov A., 2009: 212). «Қазақ миссиясы» қазақ ұлтының жаңару (модернизация) тұжырымдамасын білдіреді және бұл құжатта «қазақ арманы», «қазақ тағдыры», «қазіргі

қазақ болмысы» сөз болады және «қазақ миссиясы» тарихи тұрғыда соңғы сатысы азаматтардың саяси ұлтының құрылуы болып табылатын ұлттық өзіндік сананың қалыптасу кезеңі ретінде» қарастырылады.

Қазіргі таңда тек қана Қазақстанда емес, әлемнің көптеген елдерінде сауда мен өндіріске негізделген БАҚ – адамгершілік және моралдық құндылықтарға емес, экономикалық пайда жағын алға тартуда.

Қорытынды

Қазақ баспасөзінің болашағы туралы сыншы Әлия Бөпежанова жаңашырлықпен былай деген екен: «Әлемдік өркениетке көшін бұрған Қазақстанның баспасөзі үшін қазіргі қиын кезең артта қалып, ақпарат ең құнды байлыққа айналатын, ал журналистиканың жасампаздыққа, ел игілігіне, азаматтардың еркін ақпарат кеңістігінде күн кешіп, көкжиегін кеңейтуіне қызмет етіп, еңбегі жоғары бағаланып, мәртебелі мамандыққа айналатын күн туар» (Bópejanova Á., 2000: 260).

Бүгінді БАҚ-та қалыптасқан жағдай ақпараттық және компьютерлік технологиялардың орасан қоғамдық күшке айналғандығын, қоғамдық сананы қалыптастырудағы рөлі арта түскендігін, жауапкершілігі де ұлғайғандығын көрсетеді, жұмысты ұйымдастыруда, ақпарат жинау мен таратуда жетекші мәнге ие болғандығын шегелей түседі.

Ғалым А. Сәрсенбаев Қазақстандық БАҚ-та қалыптасқан жағдайға талдау жасай келіп, ақпараттық нарықта үш субъект қалыптасқандығын баса көрсетеді: оқырман – редакциялық ұжымдар – меншік иелері (шығарушылар) (Sarsenbaev A., 1996: 368). Міне, осы үшеуінің ара қатынасы біркелкі деп айту қиын, плюрализм басым. Нарық заңдылығына сәйкес ол қатынастардың тұрақтануы әр түрлі мерзімге созылуы мүмкін және ұдайы ұйып тұруы да міндетті емес. Қазақстанның ақпараттық нарығында динамикалық үрдістер, нарықтық құндылықтар берік орнықты. Осының өзі БАҚ-тың даму үстінде екендігін көрсетеді.

Қазақстандық БАҚ-қа қатысты мына бір проблеманың да мәні зор. Ол меншік иелеріне қатысты. Мемлекеттік монополияның жойылуына байланысты, газет журналдардың, телерадиоарналардың, баспалардың қожайындары да өзгерді. Өкінішке орай, осы арада демократиялық айқындылық принципі сақталды

деп айту қиын. Әңгіме сапалы басылымдар туралы болып тұр. Бұрыннан халыққа кең танымал БАҚ-тардың жаңа заңды формаларға көшкенімен, кім, қалай басқаратындығы, қаржы көздері, жарнама бюджеті туралы мағлұматтар жоқ. Жабық акционерлік қоғамдар мен әр түрлі бірлестіктердің аты қарапайым оқырман, көксермен тыңдарманға еш мағлұмат бермейді. Мұның өзі олар тарататын ақпараттың оқырман үшін сенімділігіне тікелей әсер ететін фактор екендігін де ұмытуға болмайды. Біздің масс-медианың қандай топтарға, болмаса күштерге сүйенетіндігін, ақпарат көздерін қақдан алатындығы мен техникалық және технологиялық мүмкіндігін білуіміз өркениет талаптарына сай факторлар.

Қазақстан БАҚ болашағы да әлемдік факторларға байланысты. Керісінше, ашық саясат ол арақашықтықты жақындата түсті, кедергілерді жойды. Сонымен бірге, біздің БАҚ

та өркениет болашағы үшін жауапкершіліктен сырт қала алмайды. Яғни, елімізде орын алып отырған қиындықтарды тез жеңуге, экономиканы көтеруге, экологияны, басқа да әлеуметтік проблемаларды шешуге, халықтың білімі мен мәдениетін көтеруге, басқа да рухани сұраныстарын қанағаттандыруға, ғылыми техникалық жаңалықтарды өмірге еңгізуге ыңпал етіп, қоғамдық күш ретінде жауапкершілікті өзіне алғанда БАҚ-тың да беделі өсіп, танымалдығы арта түседі.

Әлемдік журналистика мен Қазақстан бұқаралық ақпарат құралдары бір вектордағы құбылыс, оны бөле қарай немесе басқа да өлшем болуы мүмкін емес. Қазақ журналистикасының эволюциясы осы бағытта қалыптасып келеді, оның нақты жемістері де көп күттірмейтіні анық. Оған бүгінгі ғылыми-техникалық прогресс қарқыны да қосымша демеу беріп, қамшылай түсуде.

Әдебиеттер

- Назарбаев Н.Ә. Әрқашан бірге, әрдайым алда болайық. Егемен Қазақстан. – Алматы, 2006. – 25 қазан.
 Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы, 1998. – 19 б.
 Қазақстан Республикасының Бұқаралық ақпарат құралдары туралы Заңы. Заң газеті. – Алматы, 1999. – 11 тамыз.
 Назарбаев Н.Ә. Қазақстан-2030. – Алматы, 1998. – 19 б.
 Қазақстан энциклопедиясы. «Қазақ ұлттық энциклопедиясы» баспасы. – Алматы, 2002. – 621 б.
 Саматқызы С. «БАҚ дегеніміз – мемлекеттік идеология құралы», 03.12.2010 ж. <http://kazgazeta.kz/?p=4978>
 Кул-Мухаммед М. Основы национального бытия. Казахстанская правда. – Алматы, 2004. – 20 августа.
 Назарбаев Н. Консолидирующая роль казахов. Қазақалманағы. №01.- 2009. – 9 б.
 Назарбаев Н. Консолидирующая роль казахов. Қазақалманағы. №01. – 2009. – 11 б.
 Назарбаев Н. Консолидирующая роль казахов. Қазақалманағы. №01. – 2009. – 15 б.
 Есім Ф. Елдік сана философиясы. Егемен Қазақстан. – Алматы, 2006.
 Көшім Д. Ұлтсыздық идеологиясы. Жас Алаш. – Алматы, 2002. – 8 қазан.
 Абдығалиев Б., Ахмеджанов А. Казахская миссия. Қазақ альманағы. № 01. – 2009. – 212-238 бб.
 Бөпежанова Ә. Қазақстан баспасөзі – тәуелсіздік айнасында.- Алматы, 2000. – 260 б.
 Сарсенбаев А. Проблемы и приоритеты информационного обеспечения реформ и устойчивого развития Казахстана. – Алматы, 1996. – 368 с.

References

- Abdygaliev B., Ahmedjanov A. (2009) Kazahskaya missiya. [Kazakh mission]. Qazaqalmanaғы. 212-238 bb. (In Russian)
 Bópejanova Á. (2000).Qazaqstanbaspasózi – táýelsizdikainasynda. [The Kazakh press is a mirror of independence]. Almaty, 260 b. (In Kazakh).
 Esim Ğ. (2006). Eldiksanafilosofiasy. [Country conscious philosophy]. Egemen Qazaqstan. Almaty. (In Kazakh).
 Kóshim D. (2002).Ultsyzdyqideologiasy. [Ideology of nationalism]. Jas Alash. Almaty. (In Kazakh).
 Kúl-Mýhammed M. (2004). Osnovy natsionalnogo bytiya. [Fundamentals of national life]. Kazahstanskaia pravda. Almaty. (In Russian)
 Qazaqstan Rýspýblikasynyń Konstitýtsiasy. (1998). [The Constitution of the Republic of Kazakhstan]. Almaty, 19 b. (In Kazakh).
 Qazaqstan Respýblikasynyń Buqaralyq aqparat quraldary týraly Zańy. (1999). [The media law]. Zańgazeti. Almaty. (In Kazakh).
 Qazaqstan entsiklopediasy. (2002). [The Encyclopedia of Kazakhstan]. «Qazaqulttyq entsiklopediasy» baspasy. Almaty, 621 b. (In Russian)

Nazarbaev N.Á. (2006). Árqashan birge, árdaym alda bolayq. [Always together, always ahead]. Egemen Qazaqstan. Almaty, 25 qazan. (In Kazakh).

Nazarbaev N.Á. (1998). Qazaqstan-2030. [Kazakhstan-2030]. Almaty, 19 b. (In Kazakh).

Nazarbaev N.A. (2009). Konsolidırıyaia rol kazahov. [The consolidating role of the Kazakhs]. Qazaq almanagy, 9 b. (In Russian)

Nazarbaev N. A. (2009). Konsolidırıyaia rol kazahov. [The consolidating role of the Kazakhs]. Qazaq almanagy, 11 b. (In Russian)

Nazarbaev N. A. (2009). Konsolidırıyaia rol kazahov. [The consolidating role of the Kazakhs]. Qazaq almanagy, 15 b. (In Russian)

Samatqyzy S. (2010). «BAQ degenimiz – memlekettik ideologıa quraly». [Media is a tool of state ideology]. <http://kazgazeta.kz/?p=4978> (In Kazakh).

15 Sarsenbaev A. (1996). Problemy i priority informatsionnogo obespechenıa reform i ýstoichivogo razvıtıa Kazahstana. [Problems and priorities of information support for reforms and sustainable development of Kazakhstan]. Almaty, 368 s. (In Russian)

Мажитова Л.К.¹, Нурланова Н.Н.², Гиляжева Э.И.³,

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің
^{1,2,3}аға ғылыми қызметкері, Қазақстан, Атырау қ.,
e-mail: lazzat-064@mail.ru, k.n.n.a.a@mail.ru, ilmira8381@mail.ru

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ БАҚ-ТАҒЫ ҚАЗАҚ ДИЗАЙНЫНЫҢ МАҒЫНАЛЫҚ (КОГНИТИВТІ) ЖӘНЕ ЭСТЕТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Қазақстан он жылда тоталитарлық жүйенің сеңін бұзып, әлемдік өркениет көшіне ілесуге, ашық демократиялық саясат жүргізуге бет алды және бұл бағытта үлкен жетістіктерге қол жеткізді. Қоғаммен бірге бұқаралық ақпарат құралдары да түбегейлі өзгерді. Ең бастысы, Қазақстанда өркениет талаптарына жауап беретін заңды-құқықтық база жасалды. Әлемдік журналистика мен Қазақстан бұқаралық ақпарат құралдары бір вектордағы құбылыс, оны бөле қарау немесе басқа да өлшемдердің болуы мүмкін емесі анық. Қазақ журналистикасының эволюциясы осы бағытта қалыптасып келеді, қазіргі заманғы бұқаралық ақпарат құралдарының қазақ дизайнының когнитивті және эстетикалық аспектілерін ашуда қолданылатын көптеген әдістер мен тәсілдердің бар болуы, оның қазіргі заманға сай қолданылуында. Оған бүгінгі ғылыми-техникалық прогресс қарқыны да қосымша демеу беріп, қамшылай түсуде. Сонымен бірге, БАҚ дамуына ашық, нарық саясаты, іс-әрекет бостандығының берілуі де оңды әсер етті. Журналистердің психологиясы түбегейлі өзгерді, жаңа еңбек қатынастарының алғышарты түзілді, жаңа ақпараттық құралдары пайда болды, инновациялық жаңалықтар мен жекеменшіктік орта қалыптасты. Қазақстан журналистикасындағы өтпелі кезеңі артта қалумен жаңа жетістіктерге күннен күнге жетіп жатқанымызға көз жеткізуімізге болады.

Түйін сөздер: лингвомәдениет, журналистика, әлемдік факторлар, бұқаралық ақпарат құралдары, ақпараттық технологиялар.

Mazhitova L.K.¹, Nurlanova N.N.², Gilazheva E.I.³,

^{1,2,3}senior lecturer of H. Dosmukhamedov
Atyrau State University, Kazakhstan, Atyrau,
e-mail: lazzat-064@mail.ru, k.n.n.a.a@mail.ru, ilmira8381@mail.ru.

Art directions of the development of Kazakh literature in the XIX century

For decades, Kazakhstan has broken the totalitarian system, pursued global civilization, pursued an open democratic policy and achieved great success in this direction. Together with the society, the media has radically changed. Most importantly, Kazakhstan has created a legal framework that meets the requirements of civilization. Global journalism and Kazakhstani media can be a vector phenomenon; it cannot be divided according to other criteria. The evolution of Kazakh journalism is developing in this direction, and its obvious fruits are too great. The pace of modern scientific and technological progress is also encouraging to improve quality. At the same time, the development of open media, market policy and freedom of action also had a positive impact. The psychology of journalism has radically changed, new prerequisites for labor relations have been created, a private environment has been formed. It can be concluded that the transition period in journalism in Kazakhstan is far behind.

Key words: linguistic culture, journalism, global factors, media, information technology.

Мажитова Л.К.¹, Нурланова Н.Н.², Гиладжева Э.И.³,
^{1,2,3}ст. преподаватель Атырауского государственного университета
им. Х. Досмухамедова, Казахстан, г. Атырау,
e-mail: lazzat-064@mail.ru, k.n.n.a.a@mail.ru, ilmira8381@mail.ru.

Когнитивно-эстетические аспекты казахского дизайна в современных средствах массовой информации

На протяжении десятилетий Казахстан вышел из тоталитарной системы, преследовал глобальную цивилизацию, проводил открытую демократическую политику и достиг больших успехов в этом направлении. Вместе с обществом радикально изменились и СМИ. Самое главное, что в Казахстане создана правовая база, отвечающая требованиям цивилизации. Очевидно, что мировая журналистика и средства массовой информации Казахстана не могут быть явлениями в одном векторе, его разделением или другими критериями. Эволюция казахстанской журналистики развивается в этом направлении, доступности многих методов и приемов, используемых при раскрытии познавательных и эстетических аспектов казахстанских СМИ в современных средствах массовой информации, в их современном применении. В то же время, развитие открытых СМИ, рыночная политика и свобода действий также оказали положительное влияние. Психология журналистики радикально изменилась, появились новые предпосылки для трудовых отношений, появились новые информационные инструменты, новаторские новости и частная среда. Мы можем быть уверены, что с переходным периодом в журналистике в Казахстане мы сегодня достигаем новых высот.

Ключевые слова: лингвокультура, журналистика, глобальные факторы, средства массовой информации, информационные технологии.

Кіріспе

Бүгінгі таңдағы әлеуметтік мәдени таным және ұлттық мәдени таным мен таңбалар жиынтығын зерттеу лингвомәдени таным, этнолингвистика айналысатын нысандардың өзегі болып табылады. «Лингвомәдениеттанудың ең негізгі әрі басты категориясы – элем бейнесі ұғымы. Жеке-леген адам үшін, кеңінен қарастырғанда, этнос үшін өте маңызды ұғымдар мен концептілерді тану – ғылым саласы ретіндегі мәдениеттанудың басты мақсатын айқындайды. Бұл қаншалықты анықтала түскен сайын, қолданыстардың ұлттық-танымдық концептуалдануының әлемдік тілдік бейнесімен байланыста болуының себебі де соншалықты түсінікті бола түседі. Ұғым мен концептілерді танып білудің негізінде олардың қандай тілдік таңбалармен таңбаланатынына назар аудару жатады», – дейді ғалым Б. Момынова (Момынова В., 2008: 256). «Тілдік таңбалардан көрініс беретін мәдени дүниетаным ұрпақтан-ұрпаққа ұласып, этностың өзін қоршаған дүниені мәдениет тұрғысынан тану процесінде қалыптасқан жаңа қоғамның санасына жетуі тиіс» (Телпа V.N., 1997: 217) екенін ескерсек, бұл құбылыс тіл мен мәдениетті сабақтастықта зерттеуге негіз болады. Тіл мен мәдениет сабақтастығы адамдар ұжымының әлеуметтік әлеуетіне (потенциал) сай халықтың тілдік санасымен, ментальдық ерекшелігімен тікелей байланысты. Мәдениетті таңбалаушы тілдік

бірліктер халықтың танымын, рухын, дінін, ділін, ұлттық психологиялық ерекшелігін танытады. Мұндай ерекшеліктер бұқаралық аппарат құралдарының беттерінде кездеседі. Олар тіл мен мәдениет арасындағы философия, социология сияқты ғылымдардың тоғысын таныта келіп, лингвомәдениеттанымдық көрсеткішке айналды.

Әлем халықтары мәдениеттерінің ежелгі замандардағы шығармашылық мұраларынан бастап қалыптасқан рухани меншіктілік категориясы. Авторлық қазіргі уақытта рухани мәдениет, қоғамдық-әлеуметтік орта, құқықтық қарым-қатынастар аясында ғылымдық мәні бар кең ұғымдағы сөз. «Автордың бейнесі», «авторлық қолжазба», «авторлық қолтаңба», «авторлық таблицалар», «авторлық келісім-шарт», «авторлық құқық», «авторлық куәлік» және т.б. мемлекеттік-ресми атаулар бұл ұғымның қолданыс аясының кеңдігін көрсетеді. Қоғамдағы материалдық және рухани мәдениет салаларындағы сан алуан шығармашылық қызметтерге байланысты қолданылатын авторлық категорияның маңыздылығы күн өткен сайын арта түсуде.

Көркемөнер туындыларын жасаудағы шығармашылық туындыгерлік тұлғасы өзі дүниеге келтірген шығармасы арқылы танылады. Жеке адамға тән сезім толғаныстары иірімдері, өзінің өмір тәжірибелері мен қоршаған ортаға арналған дүниетаным көзқарастары шығарманың өмірта-

нытқыш мазмұнын жасайды. Әдебиет-мәдениет мазмұнды иеленген өнер туындысындағы автор тұлғасының танылуы мағынасында туындыгер мен оны қоршаған адамдар ортасы арасындағы объективті-субъективті психологиялық қарым-қатынастар бар. Автор тұлғасы көркем әдебиеттің негізгі табиғатын танытатын эстетикалық танымдық ерекшелік. Қазақ сөз өнерінің тарихын әдеби процесс категориясының аясында түсіну үшін әдеби шығармалардағы автордың өзіндік тұлғасының даралана танылу құбылысына назар аударылады.

Адамдар өзін қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстарға баға берсе, бағалау тек заттар емес, адам өзі танып білген кез-келген нәрсенің жақсы-жаманын, пайдасын, зиянын ажырата білуінен де көрініс табады. Бағалау адамдардың ойлану процесінен пайда болады. Ойлану түрлі тәсіл, амал операциялардан тұрады. Олар: анализ (талдау), синтез (жинақтау) жалпылау, нақтылау, абстракциялау, жүйелеу т.б. (Jaғұбаев Q. Tabyldiev Á., 1994: 144).

Бағалауыштық құрылым бағаланып отырған заттың адам өміріндегі маңыздылығымен өлшенеді. Егер заттың бағасы жалпы халықтың күнделікті тыныс-тіршілігіне сай өлшенсе, ол затқа берілген атаулар тілде ақпарат құралы ретінде жұмсалады. Егер затың бағасы халықтың тыныс тіршілігімен байланысты болып, белгілі бір ұлттың мәдени өміріне қатысты таптауырындар (стереотип) түрінде берілсе, ол затқа берілген атаулар әр халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан салт-дәстүр, әдет-ғұрыпы мен әдебін танытатын тілдік құрал ретінде жұмсалады. Бағалауыштық құрылымды ғалым Б.Момынова субъект баға/негіз объект түрінде көрсетіп, бағаның салыстырмалы баға, абсолютті баға, жалпы және дара баға деп аталатын үш түрін көрсете келіп «салыстырмалы баға бергенде «жақсы», «жаман», «тепе тең», ал абсолюттік бағалауда «жаман» және «жақсы», «бәрібір» ұғымдарын пайдаланамыз. Ал жалпылама баға берерде заттың барлық қасиеттері жинақталып, есепке алынса, жеке дара заттың бір ғана аспектісінің негізінде, бір ғана ерекшелігі арқылы беріледі. Абсолюттік бағалау кезінде бағаланатын объект біреу ғана болса, салыстырмалы баға берілерде екі немесе бірнеше объект бағалауға қатыстырылады, болмаса бір объектінің екі түрлі хал-күйі, жағдайы салыстырылады» деп тұжырымдайды (Момынова В., 2005: 140).

«Бағалауыштық құрылым адамның өмір тәжірибесінен алған көңіл күймен байланыста отырып, сол арқылы сөздің семантика-

сына, мағына мәселесіне, эмоционалдық категориясына, адамның ішкі лексиконына баға береді және оның әлеуметтік нормасын анықтайды» (Zalevskaia A.A., 1997: 83) деген А.А.Залевскаяның тұжырымы тіліміздегі сөздердің функционалдық қызметін анықтаудың бірден бір жолы ретінде танылады. Қ.Жұбанов: «Бір сөздің өзінде екі функция болады. Біріншісі – хабар беру қызметі, немесе коммуникациялық функция; екіншісі – таңбалау қызметі, яки сигнификация» – дейді (Jubanov Q., 1999: 581). Сөздің хабар беру қызметін екі типке бөлуге болады. Бірінші тіл мен ой бірлігін айқындайтын тип. Бұл тип бойынша, сөз белгілі бір заттың атауы ретінде дербес тұрса да, ол тілді тұтынатын әрбір адамның санасында өмір сүреді, таным процесінде шешуші рөл атқарады, тіл мен ойлаудың бірлігін құрайды. Бұл жөнінде Қ.Жұбанов былай дейді: «Ой деген адамның өзі жайлы, болмаса төңіреkteгілер жайлы білгені. Сөз деген сол білген нәрселердің аты. Сондықтан адамдар заттармен құбылыстардың аттарын (сөздерді) айтып білдіреді, яғни ойын сөзбен білдіреді» (Jubanov Q., 1999: 581). Ғалымның бұл тұжырымы – сөз бен ойдың бірлігін айқындайтын лингвофилософиялық концепция. Сөз бен ой – ажырамас диалектикалық бірлік. Бұл сөйлеу мен ой бірлігін құрайды.

Эксперимент

Сөздің танымдық қызметі екі түрлі: бірінші, шындық болмыстағы заттар мен құбылыстардың атауын көрсетеді; екінші, шындық болмыстағы заттар мен құбылыстар туралы хабар береді. Мұны сөздің функционалдық қызметі тұрғысынан былайша түсіндіруге болады: сөзді айтқан кезде адам миына ең әуелі, ол қандай құбылыстың атауы екені туралы сигнал келеді. (Заттық атау ма, сындық атау ма, қимылдық атау ма, мезгіл атауы ма, мөлшер атауы ма) Одан кейін оның мағынасы туралы хабар келеді. (Қандай зат, қандай қимыл, қандай мезгіл, қандай мөлшер т.б.) Бұл екі қызмет сөз бен мағынаның ішкі бірлігін құрайды. Нәтижесінде олар тіл мен ойлаудың арақатынасын анықтауға негіз болады. Яғни сөз дыбыстық тілдің көрсеткіші болып танылады да, мағына ойлаудың көрсеткіші болады. Нәтижесінде сөз бен мағынаны адам болмысымен өзара үндесімде, бірлікте жұмсалатын антропологиялық фактор деп тануға болады.

Бүгінде БАҚ-та қалыптасқан жағдай ақпараттық және компьютерлік технологиялардың орасан қоғамдық күшке айналғандығын,

қоғамдық сананы қалыптастырудағы рөлі арта түскендігін, жауапкершілігі де ұлғайғандығын көрсетеді, жұмысты ұйымдастыруда, ақпарат жинау мен таратуда жетекші мәнге ие болғандығын шегелей түседі.

Қазақстан БАҚ болашағы да әлемдік факторларға байланысты. Керісінше, ашық саясат ол арақашықтықты жақындата түсті, кедергілерді жойды. Сонымен бірге, біздің БАҚ та өркениет болашағы үшін жауапкершіліктен сырт қала алмайды. Яғни, елімізде орын алып отырған қиындықтарды тез жеңуге, экономиканы көтеруге, экологияны, басқа да әлеуметтік проблемаларды шешуге, халықтың білімі мен мәдениетін көтеруге, басқа да рухани сұраныстарын қанағаттандыруға, ғылыми техникалық жаңалықтарды өмірге еңгізуге ыңпал етіп, қоғамдық күш ретінде жауапкершілікті өзіне алғанда БАҚ-тың да беделі өсіп, танымалдығы арта түседі.

Әлемдік журналистика мен Қазақстан бұқаралық ақпарат құралдары бір вектордағы құбылыс, оны бөле қарау немесе басқа да өлшем болуы мүмкін емес. Қазақ журналистикасының эволюциясы осы бағытта қалыптасып келеді, оның нақты жемістері де көп күттірмейтіні анық. Оған бүгінгі ғылыми-техникалық прогресс қарқыны да қосымша демеу беріп, қамшылай түсуде.

Қазақстандық БАҚ-қа қатысты мына бір проблеманың да мәні зор. Ол меншік иелеріне қатысты. Мемлекеттік монополияның жойылуына байланысты, газет журналдардың, телерадиоарналардың, баспалардың қожайындары да өзгерді. Өкінішке орай, осы арада демократиялық айқындылық принципі сақталды деп айту қиын. Әңгіме сапалы басылымдар туралы болып тұр. Бұрыннан халыққа кең танымал БАҚ-тардың жаңа заңды формаларға көшкенімен, кім, қалай басқаратындығы, қаржы көздері, жарнама бюджеті туралы мағлұматтар жоқ. Жабық акционерлік қоғамдар мен әр түрлі бірлестіктердің аты қарапайым оқырман, көрермен тыңдарманға еш мағлұмат бермейді. Мұның өзі олар тарататын ақпараттың оқырман үшін сенімділігіне тікелей әсер ететін фактор екендігін де ұмытуға болмайды. Біздің масс-медианың қандай топтарға, болмаса күштерге сүйенетіндігін, ақпарат көздерін қайдан алатындығы мен техникалық және технологиялық мүмкіндігін білуіміз өркениет талаптарына сай факторлар болып келеді.

Бұқаралық ақпарат құралдарында компьютерлік бағдарламалар саласында Қазақстанда

қалыптасқан мынандай проблемаларға назар аударуымыз керек.

Бірінші, қазақ тіліндегі бағдарламалардың нарықта өз жолын таба алмауы, сұраныстың жоқтығы, сондықтан жетілдірілмей қалып қоятындығы.

Екінші, қазақ әріптері ұяларындағы сәйкессіздік таукіметі. Шетелдік мамандарға компьютерде қазақ әріптерімен терім жасаудың оннан аса стандарты қалыптасқандығын түсіндіре алмайсыз. Өйткені, олар үшін бұл тым ақылға симайтын ұғым. Компьютермен әмбебап құрал болғандықтан бұра тартудың қаншалықты қажеті барлығын өздері де түсіне алмай келеді. Компьютер өмірімізге алғаш араласа бастаған кезде, қазақша теру қажеттігі туындап, әріптер жасауға сұраныс күшейді. Осыны пайдаланған әр фирма өкілдері көрпені өзіне қарай тартуға ұмтылып, өз стандартын қалыптастыруға тырысты. Мүмкін, ол бүкілқазақстандық стандартқа айналса, сатып табысқа кенелеміз деген де ойдың болуы мүмкін. Осының салдарынан енді әріпке сұраныс емес, артық жүк балластан құтылу таукіметі күшейді. Сөйтіп, ақпараттық ғасыр жаңа мыңжылдыққа да қадам бастық, проблема сол күйінде қалып қойды.

Үшінші, үлкен бір мәселе қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуінен туындайды. Ақпараттық қоғам болашағы, технологиялардың үрдіс дамуы тұрғысынан қарасақ, көшудің тиімділіктері айқын көрінеді. Бұл жерде өткендігі бай мұрамыздан қара үземіз деп жалтақтаудың еш негізі жоқ. Әңгіме жаңа әліпбидің сауатты ережесін жасап, логикалық алгоритмін дұрыс құруда, әрі қазақы дыбыстардың үндестігін сақтауда. Мұндай жағдайда қазіргі кезеңнің компьютерлік қуатымен оны тиімді жүзеге асыру көп шығынды да қажет етпейді. Мысалы, білікті компьютерлік бағдарлама жасаушыға оның алгоритмімен сүзгі (фильтр, кейде конвертор деп те атайды) жасау ет пісірім уақытын ғана алады. Оны, мысалы, кең тараған Word бағдарламасына енгізіп, іске қоссаңыз, бір ноқатын басумен мәтініңізді ескі кириллицаға, кері бассаңыз жаңа латыншаға ауыстырып беру мүмкіндігін қарастыруға болады, компьютерлік тәжірибеде бар нәрселер. Яғни, жүздеген оқулықтарыңызды компьютер бірер сағатта жаңа әліпбиімен түзіп шығады.

Бұл мәселеде де Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінің құзырлы өкілеттігі мен белсенді араласуы керек деп ойлаймын. Бірінші кезеңде ғалымдар, педагогтар, қоғам қайраткерлері, зиялы қауым ортасында

кең ауқымды сұрау салуға сол арқылы қоғамдық пікірді зерттеуге болар еді. Келесі ретте, тіл және компьютер мамандарының басын қосып, нақты ұсыныс, варианттар әзірлеу, оны алқалы ғылыми конференцияда талқылау ән тәрізді. Дүниежүзі қазақтарының екінші құрылтайына дейін осы мәселе пісіп жетілсе, бір тоқтамға келсе нұр үстіне нұр болып, компьютерлік технологияларды еркін пайдалануымызға кең жол ашар еді. Осы форумға тиянақты ой тұжырымдалып, мемлекеттік шешімді қабылдауға ұсыныс жасалса, өркениетті үрдістегі оң қадамымыз болып, халықтың да көкейінен шығатыны анық.

Төртінші, компьютерлік бағдарламаларды қолдануда авторлық құқық нормаларының сақталмайтындығы. Мамандардың пікірінше, Қазақстанда қолданылып жүрген бағдарламалардың тоқсан пайыздан астамының лицензиясы заңдастырылмаған. Яғни, бұл бағдарламалар қарақшылық лазерлік дискілердің көшірмесі болып табылады, авторлық құқық нормалары сақталып, оларға тиісті ақысы төленбеген. Бұл экономикамызға кері әсер ететін маңызды факторлардың бірі болып отыр. Өйткені, компьютерлік бағдарламаларды жаппай заңсыз пайдалану әлемдік интеграцияға кедергі келтіріп, жетекші компьютерлік фирмалар Қазақстан нарығында жұмыс істеуге құлшыныс білдірмеуде, сауда саттық мәселелерінде сенімсіздік туғызуда. Оның үстіне ол ұлттық ақпараттық қауіпсіздігімізге де кесірін тигізеді. Өйткені, заңсыз алынған бағдарламалардың қалыпты жұмыс істеуіне ешкім кепілдік бере алмайды, олармен бірге вирустар тарауы, компьютерлік мағлұматтар жойылып кетуі де мүмкін. Мұның бірден бір жолы редакциялардың компьютерлік бағдарламаларды орнатуда арнайы рұқсаты бар фирмалармен жұмыс істеп, заңды құқықтарды сақтауына міндеттеу болып табылады. Ондай заң талаптары республикамызда қабылданған, тек соның қолданыс табуы орынсыз кешігуде, өкілетті орындар оған мән бермей келеді.

Бесінші, мемлекеттік тілдің қолдану аясын кеңітуде жоғарыдағыдай кедергілер жойылғанда ғана, адамдардың бойынша сенімділік пен наным қалыптасады. Сонда ғана қабылданған шараларды жүзеге асыруға кең жол ашылды, адамдардың психологиясындағы өзгеріс қана қазақ тілін оқып-үйренуге, сөздік қорын байытуға ұмтылдырады.

Алтыншыдан, белгілі бір стандарт қалыптасқанда ғана бухгалтерлік есеп, статистика, банк операциялары тәрізді күрделі мемлекеттік

маңызды шаралар қазақ тіліне бейімделетін болады.

Нәтиже мен талқы

Өзінің «Ұлттық идея және идеология» деп аталатын еңбегінде академик Д. Кішібеков оны былайша тарқатып айтады: «Мемлекеттік ұлт деп, егер ол тұтас мемлекетті қамтыған жағдайда (ұлттық біртұтас мемлекет) немесе ұлттық гомогендіктің (біртектіліктің) тасымалдаушысы болған жағдайда аталады. Алайда бұл ұғымның астарынан, сондай-ақ бірнеше ұлттарды қамтитын кейбір мемлекетте (мультимәдени) қалыптаса алатын біртұтас сананы білдіретін жетекшілік рөлді аңғаруға да болады. Ал егер ұлттық әралуандылықты құрайтын бір ұлттың жағдайына келсек, онда ол субұлтты білдіреді. Ақырында, мәдени ұлт дегеніміздің мемлекетке бірегейленуге қатысы жоқ ұлтты айтады. Бұл ұлт біртұтас ұлттық мемлекет құруға қабілетсіз немесе бірнеше мемлекеттерге бөлінген болуы да мүмкін» (Kishibekov D.K., 2005).

Қазақстанның тәуелсіздігінің нығаюы барысында елімізді мекендейтін әртүрлі ұлт пен дін өкілдерін бір қоғамға біріктіріп, ұйыстыратындай ұлттық идеяны қалыптастыруда Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың зор еңбегі бар екенін атап өту керек. Президент ұлттық идеяны қазақ халқының қоғамды топтастырудағы жұмылдырушы (консолидацияландырушы) рөлімен байланыстырады. Мұны Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан халқы Ассамблеясының сессияларында сөйлеген сөздерінен аңғаруға болады. Мысалы, Қазақстан халқы ассамблеясының 1995 жылғы 24 наурыздағы бірінші сессиясындағы оның баяндамасы «Біздің ортақ үйіміздегі бейбітшілік пен келісім үшін» деп аталды және онда былай делінді: «Уақыттың ауыр сынынан өткен қазақ халқының бай да күрделі тарихы бар. Бүгінгі күні ол Қазақстанда тұратын барлық халықтарға көмек беруі тиіс, біздің бірлігіміздің түбірлерін дұрыс түсініп, кез келген тарихи түртпектеуді теріске шығаруы қажет, өйткені артқа көз сала отырып, келешекті көруіміз керек» (Nazarbaev N., 2009: 7).

Өтпелі кезеңде және одан кейінгі даму барысында, әсіресе ХХІ ғасырдың табалдырығында Қазақстанда бірнеше үлгілер ұсынылды және ұлттық идея төңірегінде академик Ә. Нысанбаев бастаған қызу пікірталастар баспасөз бетінде жарияланды (Nurmuratov S.E., 2005). «Ұлттық идея: талқылауға ұсыныстар» деп аталатын академик

бастаған бір топ ғалымның пікірлері баспасөз беттерімен қатар, мерзімдік арнаулы ғылыми басылымдарда да жалғасын тапты. Бұл тақырыпқа қатысты Философия және саясаттану институты бірнеше көлемді монографиялар жариялағанын да жоғарыда атап өттік (Obshenatsionalnaia ideia Kazahstana, 2006).

Ұлттық характер – әдеби шығармадағы кейіпкердің ұлттық сипатымен ерекшеленген мінез-бітімі, оның белгілі бір халықтың өкілі екендігін танытатын психологиялық және ойлау, сөйлеу өзгешелігі. Ұлттық характер – тарихи категория. Ол қоғамдық, рухани, экономикалық және саяси жағдайларға сәйкес қалыптасады. Дүниені ұлттық түсінікпен қабылдау жолы қай адамға болсын тән қасиет. Өнерде де, әдебиетте де адам бейнесінен бұл қасиет толық көрініп отырады. Әр халықтың өз эпикалық туындыларын олардың талай замандар ұлт болып қалыптасуынан бөліп қарауға болмайды. Сондықтан шығармада ұлттық характер жасау үшін, оның дүниетанымын, психологиясын, әдет-ғұрыптарын, т.б. қасиеттерін білу керек.

2004 жылдың тамыз айында «Казакстанская правда» газетінде Мұхтар Құл-Мұхаммедтің «Ұлттық болмыстың негізі» деп аталатын көлемді ғылыми-көпшілік мақаласы жарияланды және бұл еңбекте ұлттық идея тілмен байланыстырылды. Автор мынадай түйінді ойлар айтады: «Тіл қашанда ұлттық идеяның басты құрамдасы және мемлекеттік идеологияның негізі болды. Оның үлгілерін қазіргі заманғы тарихтан көптеп келтіруге болады...

XXI ғасырдың басындағы ұлттық идеяны іздестіруді алдыңғы ғасырдың басындағы зиялы қауымның ұлттық сананы оятуға ұмтылуымен салыстыруға келеді. Мысалы, Алаш арыстарының бірі Жүсіпбек Аймауытов большевизмнің билік басына келе бастаған тұсындағы ұлт саясатының тағдыр талайын бағамдап, ұлт бостандығын көксеп, қазақ елінің келешегіне алаңдап «Ұлтты сүю» деген мақала жазса (Аймауытов Ж., 1918), жас көсемсөзші-журналист Амангелді Кеңшілікұлы «Қазақстан» газетінде «Қазақты сүю» деген мақала жазды (Keñshilikuly A., 2008).

Қорытынды

Сонымен бірге, БАҚ дамуына ашық, нарық саясаты, іс-әрекет бостандығының берілуі де оңды әсер етті. Журналистердің психологиясы түбегейлі өзгерді, жаңа еңбек қатынастарының алғышарты түзілді, жекеменшіктік орта

қалыптасты. Қазақстан журналистикасындағы өтпелі кезең артта қалды деп ой тұжырымдауға болады.

БАҚ дамуының алғышарттары мен белгілері мыналар:

- жаңа БАҚ ашу тіркеумен ғана шектелді, сөз бостандығына жол ашылды;
- әлемдік ақпараттық ортаға интеграциялану күшейді;
- мемлекеттік монополия жойылды;
- жекеменшіктік қатынас және бәсекелестік орнықты;
- баспа, техника мен технологиялар, шикізат, құралдар нарығы қалыптасты;
- жаңа мамандар: менеджерлер, журналистер, баспагерлер, режиссерлер, продюсерлер, жарнама және басқа да БАҚ-қа қызмет ететін салалар мамандары қалыптасты;
- инновациялық сапалық көрсеткіштерге алып келді: ақпараттардың ұшқырлығы артты, газет-журналдардың мазмұнымен қоса полиграфиялық сапасы жақсарды, жаңаша дизайн қалыптасты, қаріптерді кең, әрі құбылта пайдалану жүзеге асты, суреттер көп қолданыла бастады, жаңа типті фотоколлаждар дүниеге келді, безендіру элементтері байытылып, көркемдеу стилі мен бағыттарының сан түрі қолданысқа енді;
- телерадиохабарларын даярлауда да жаңа технологиялар кең шығармашылық мүмкіндіктерге жол ашты;
- жұмысты ұйымдастырудың жаңа формалары мен әдіс-тәсілдері өмірге жолдама алды;
- Интернет пен электрондық почта кең қолданысқа еніп, БАҚ-тың шекарасын кеңейтуге ықпал етті, ақпараттық желілік Веб-сайттар жұниеге келді;
- жарнама саясаты түбегейлі өзгерді;
- жаңа БАҚ қожайындарына табыс әкелетін бизнес көзіне айналды.

Ақпараттық технологияларды дамыту Қазақстан Республикасының даму стратегиясында қарастырылған жетібасым бағыттардың бірі болып саналады. Оның «Инфрақұрылым» бөлімінде мына міндеттер қойылады: «Ақпараттық технологиялар, оның басқа түрлерімен салыстырғанда, өз мәнісі жағында неғұрлым «көпшіл» әрі икемді бола отырып, бизнесті, экспорттық қызметті дамытуға және экономиканы орталықсыздандыруға барынша жәрдемдеседі. Олар ұлттық экономиканы шоғырландырады және аймақтың ауқымын кеңейте отырып, әлемдік экономикалық байланыстарды нығайтады.

Бүгінгі күні де қазақ халқының ұлттық идеясына қатысты өзекті мәселелер күн тәртібінен түспей отыр. Жаһандану дәуіріндегі қазақтың мұң-мұқтажына алаңдаушылық танытқан саясаттанушы Б. Әбдіғали қазақ жобасын, қазақ идеясын, қазақ ойын, қазақ сөзін, қазақ саясатын, қазақ миссиясын, қазақ даңқын қозғайтын «Қазақ» альманағын жариялауда. Аталмыш

еңбектерде дәстүрлі және қазіргі дүниетанымдық бағдарлар мен құндылықтардың, мақсат-мүдделер мен мұраттардың тұтастай кешенімен сипатталатын ұлттық идея қазақ халқының рухани мәдениетінің тарихынан да, бүгінгі әлеуметтік-мәдени өмірінен іздестіріледі және бұл зерттеудің әдіснамалық негізін айқындауға септігін тигізеді.

Әдебиеттер

- Аймауытов Ж. Ұлтты сүю. – Абай журналы, 1918.
Жарықбаев Қ. Табылдиев Ә. Әдеп және жантану. Атамұра – Алматы, 1994. – 144б.
Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 1999. – 581 б
Залевская А.А. Проблемы организации внутреннего лексикона человека. – Калинин: КТУ, 1997. – 83 с.
Кеңшілікұлы А. Қазақты сүю. – Қазақстан, 2008.
Кишибеков Д.К. Национальная идея и идеология. – Известия Казахстана, 2005.
Момынова Б. Шәкәрім поэзиясының тілі. Арыс. – Алматы, 2008. – 256 б.
Момынова Б. Қазақ тіліндегі қоғамдық саяси лексика: әлеуметтік бағалауыштық сөзжасам. – Алматы, 2005. – 140 б.
Назарбаев Н. Консолидирующая роль казахов. Қазақ альманағы № 01. – Алматы, 2009. – 7 б.
Нұрмұратов С.Е. Ұлттық идея баршаның ортақ құндылығы / Адам әлемі, №4. – Алматы, 2005.
Общенациональная идея Казахстана: опыт философско-политологического анализа. КИЦ ИФиП МОН РК. – Алматы, 2006. – 412 с.
Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Прогресс. – М., 1997. – 217 с.

References

- Aimaıytov J. (1918). Ultty sıruı. [Love the nation] Abai jırnaly. (In Kazakh).
Jaryqbaev Q. Tabylдиеv Á. (1994). Ádep jáne jantanı. Atamura. [Ethics and animosity] Almaty, 144 b. (In Kazakh).
Jubanov Q. (1999). Qazaq tili jónindegi zertteıler. [Research on the Kazakh language] Almaty, 581 b. (In Kazakh).
Zalovskaja A.A. (1997). Problemy organizatsii vnıtrennego leksikona cheloveka. [Organization of internal lexicon problem] Kalinin, 83 s. (In Russian)
Keńshilikuly A. (2008). Qazaqty sıruı. [Love the kazakh] Qazaqstan. (In Kazakh).
Kıshibekov D.K. (2005). Natsionalnaia idea i ideologua. [National idea and ideology] Izvestia Kazahstana. (In Russian)
Momynova B. (2008). Shákárim poeziyasynyń tili. [Language of Shakarim Poetry] Almaty, 256 b. (In Kazakh).
Momynova B. (2005). Qazaq tilindegi qoǵamdyq saiası leksika: áleymettik baǵalaıyshtyq sózjasam. [Social political vocabulary in the Kazakh language: socially valued words] Almaty, 140 b. (In Kazakh).
Nazarbaev N. (2009). Konsolidırııaia rol kazahov. [The consolidating role of the Kazakhs.]Qazaq almanaǵy. Almaty, 7 b. (In Russian)
Nurmuratov S.E. (2005). Ulttyq idea barshanyń ortaқ qundylyǵy. [The national idea is a shared value] Adam ólemi, №4. Almaty. (In Kazakh).
Obshenatsionalnaia idea Kazahstana (2006).Opyt filosofsko-politologicheskogo analiza. [The national idea of Kazakhstan] MON RK. Almaty, 412 s. (In Russian)
Telia V.N. (1997). Rýsskaja frazeologua. Semanticheskıı, pragmaticheskıı i lingvokýltýrologicheskıı aspekty [Russian phraseology. Semantic, pragmatic and linguocultural aspects] Moskva, 217 s. (In Russian)

Muldagaliyeva A.A.¹, Okusheva G.T.², Orazbekova I.G.³,

^{1,2}Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,

³Candidate of Philological Sciences

of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

e-mail: aizhan.m@gmail.com, gulnarok.kz@gmail.com, indiragazizovna@mail.ru

SOCIOCULTURAL FUNCTIONS OF KAZAKH AFFINAL KINSHIP TERMS

The paper considers various aspects of kinship studies, namely, why and for what reasons the kinship systems have evolved and why they were so important, new kinship theories, incest taboo, terms of kinship, affinal kinship terms and the code of conduct to be maintained among affinal relatives. Kinship in human societies have evolved as a powerful mechanism for coordination, cooperation and as a resolution to conflict and tension connected with resource access. Incest taboo is an inalienable topic in kinship studies, which is also a strong mechanism ensuring the reproduction of healthy offspring and preservation of sound gene pool. Lately the changes taking place in societies gave rise to new conceptualization of families and kinship relations. One interesting topic, which the paper considers, is Kazakh affinal kinship and the code of conduct of each relative. The system of Kazakh kinship terms is very ramified and difficult for other peoples to understand, especially the terms of kinship by marriage. The study of this layer of vocabulary is relevant, since kinship in the Kazakh society plays an important role, and the traditions of behavior between relatives have not undergone significant changes.

Key words: kinship terms, code of conduct, marital relation, taboo, customs and traditions, affinal relations.

Мулдағалиева А.А.¹, Оқушева Г.Т.², Оразбекова И.Г.³,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

^{1,2}доценті, ф. ғ. к., ³ф. ғ. к., Қазақстан, Алматы қ.,

e-mail: aizhan.m@gmail.com, gulnarok.kz@gmail.com, indiragazizovna@mail.ru

Қазақтың неке туыстық терминдерінің әлеуметтік-мәдениеттік функциялары

Мақалада туыстық қарым-қатынастарды зерттеулердің әртүрлі аспектілері талқыланады, атап айтқанда: туыстық жүйенің дамуында қандай себептер орын алды және неге ол адамдар мен қоғам үшін маңызды болды, туыстық қарым-қатынастарды зерттеулерінің жаңа теориялары, инсест-табу, туыстық терминдер және мінез-құлық кодексі. Тарихи дамуы кезінде адамзат қоғамында туыстық қатынастар бірлестікті, ынтымақтастықты және ресурстарға қол жеткізумен байланысты жанжалдар мен шиеленістерді шешуді қамтамасыз ететін күшті механизм болды. Инсестке тыйым салу – бұл дені сау ұрпақты өмірге әкелу, сондай-ақ, салауатты гендік қорды сақтаудың қуатты механизмі болып табылады. Қазіргі кездегі қоғамда болып жатқан өзгерістерге байланысты отбасылар мен туыстық қарым-қатынастарды зерттеудің жаңа концепциялары пайда болуда. Осы мақалада қарастырылатын тағы да бір қызықты тақырып – қазақстандық туыстық аффиналдық жүйесі және ішкі тәртіп кодексі. Қазақтар арасындағы туыстық қатынастар жүйесі өте тармақталған және басқа халықтар үшін, әсіресе неке арқылы туыстық терминдерін және қарым-қатынас заңдылықтарын шетел студенттеріне түсіну қиын. Осыған байланысты лексиканың бұл тобын зерттеу өзекті болып табылады, өйткені қазақ қоғамында туыстық қарым-қатынастар әлі де маңызды рөл атқарады және туыстар арасындағы мінез-құлық дәстүрлері айтарлықтай өзгерістерге ұшыраған жоқ.

Түйін сөздер: туыстық қатынастар терминдері, мінез-құлық кодексі, неке, табу, әдет-ғұрып пен дәстүрлер.

Мулдагалиева А.А.¹, Окушева Г.Т.², Оразбекова И.Г.³,

^{1,2}к. ф. н. доценты, ³к. ф. н.

Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: aizhan.m@gmail.com, gulnarok.kz@gmail.com, indiragazizovna@mail.ru

Социокультурные функции казахских терминов родства по браку

В статье рассматриваются различные аспекты родства, причины возникновения системы родства и его значение для людей и общества, новые теории родства, а также термины родства и кодекс поведения, который должен поддерживаться кровными родственниками и родственниками по браку. В своем историческом развитии родственные связи в человеческом обществе были мощным механизмом объединения, сотрудничества и разрешения конфликтов и напряженности, связанным с доступом к ресурсам. Запрет на инцест является неотъемлемой темой исследований родства, который также является мощным механизмом, обеспечивающим производство здорового потомства и сохранение здорового генофонда. В последнее время изменения, происходящие в обществах, породили новую концептуализацию семей и родственных отношений. Еще одна тема, которая рассматривается в данной статье, – это система родства у казахов по браку и кодекс поведения, действующий внутри семьи, и термины, отражающие эту систему. Система терминов родства у казахов весьма разветвленная и сложная для понимания других народов, особенно термины родства по браку. Изучение этого пласта лексики актуально, поскольку родственные отношения в казахском обществе играют важную роль, и традиции поведения между родственниками не претерпели значительных изменений.

Ключевые слова: термины родства, кодекс поведения, брачные отношения, табу, обычаи и традиции.

Introduction

Kinship studies have always been the topic the interest in which has never subsided (L.H. Morgan (1997), E.R. Leach (1966), B. Farber (1966), J. Middleton (1966), Bohannan P.(1968), Hareven T.K. (2000), Rapport N., Overing J. (2000), Stone L. (1997) etc.). In recent years kinship studies is undergoing a revival. Jean- Hugus Dechaux, e.g., qualifies kinship studies as a prestigious social science field (Dechaux, 2008:215).

Kinship ties are an inherent and biologically determined property of human nature, independently of its geographical and national origin. There is not a single society that does not have a relationship system. Kinship is governed by the reproduction of life. It is through kinship relations that human society ensures that human life is perpetuated and regulates the succession of generation. From the moment of his birth, a person is born as a «relative» –son, daughter, grandson, granddaughter, nephew, niece, and only then in the course of his further life he acquires other functions in society. Each person (EGO) is in the center of the structure of kinship. At the top of the EGO in the ascending line are his mother and father and their ancestors, below in the descending line are the children of the EGO and their descendants, as well as brothers and sisters of the EGO.

The importance of kinship

Historically, for many nations, kinship has played an important role in their lives. It was one of the most effective mechanisms for adapting to the environment. It was kinship that brought unity and order into the society, ensured their harmonious co-existence and security, and formed the basis of their culture. Here there are interesting ideas concerning why and for what reasons the kinship systems have evolved and were important:

Humans depend greatly on others for access to resources, and kinship is basic to this access.

Understanding this adaptive role of kinship in human societies must employ an evolutionary perspective, that recognizes kinship behaviors and ideologies as cultural responses to ecological (resource) opportunities and constraints present in humans, given environmental and technological conditions.

Eating together has always been an important form of bonding among humans and exclusion from this activity a sign of separation. We can see that by focusing on basic principles of human behavioral ecology, by tracking social energy flow and addressing the effect of cultural constructions in creating kinship ecologies, we can begin to tie together biological and cultural evolution in an integrated way (Boyd & Richerson, 2009:364).

According to Alvard kinship systems have evolved out of necessity to solve conflicts or tensions that are connected with the benefits from resource access and control between the sexes and generations. Kinship norms helped to reach negotiations to peacefully solve these issues. So kinship systems served as solutions to conflict. Conflict can contribute to breakdown in cooperation but may be minimized with organizational strategies such as kinship systems that predetermine priorities.

Cultural designation of relationships and roles with respect to rights and obligations implies that kinship acts as a powerful but complex mechanism for coordination, cooperation, and conflict resolution among humans.

Based on descent and lineage, kinship regulates the norms of family-line relationships—and even determines the rules who can marry and with whom, the guidelines for interactions between the members of the kin community and defines the proper, acceptable relationship between father and daughter, brother and sister, or husband (Alvard, 2003).

Since kinship is a «hybrid» institution involving nature and culture it also covers social connections, it has a wider role in society, says Pujá Mondal, noting that kinship:

- Maintains unity, harmony, and cooperation among relationships;
- Sets guidelines for communication and interactions among people;
- Defines the rights and obligations of the family and marriage as well as the system of political power in rural areas or tribal societies, including among members who are not related by blood or marriage;
- Helps people better understand their relationships with each other;
- Helps people better relate to each other in society.

Kinship, then, involves the social fabric that ties families and even societies together.

The breadth of those «interlocking ties» depends on the borders of kinship ties. If kinship involves only blood and marriage ties, then it defines how family relationships form and how family members interact with one another. But if, as Schneider argued, kinship involves any number of social ties, then kinship and its rules and norms regulates how people from specific groups, or even entire communities, relate to each other in every aspect of their lives (P. Mondal, 2017).

New kinship theories

Throughout history kinship research, the natural and cultural aspects of this field have always been

in the center of scholarly interest. The changes in society cannot but affect family and kinship relationships, which have led to the emergence of new conceptualization of family and kinship. New investigations on kinship demonstrate a departure from the traditional interpretation of kinship relations. Not only blood and biology can be the key components of kinship ties: the adoptive families, quasi-consanguinal kin ties through nurture and love can be the best proof of this idea. There also appeared new ideas concerning family life namely «family of choice» because of research of personal lives of gay men and lesbian women. Weston drawing on the results of her research demonstrated family like quality that the members of gay and lesbian families attach to their union.

As Karsten points out, time itself has a key role in producing new meanings for kinship. Technological advancements in reproductive medicine – including sperm and egg donation, surrogacy, in vitro fertilization, cloning have ensured the revival of interest to the new conceptualization of family and growing complexity of family relationships.

It is logical that such developments have influenced the nature of kinship. Here there begs the question where does nature end and technology start? In what way do the new technologies affect our perception of kinship? One of the prevalent beliefs was that kinship is given through social intervention. Kinship ties extends far beyond the kinship groups bonded by consanguine and affinal relationships. It may bring together bigger communities who are tied together in diverse aspects of their lives (Karsten, 2004:163).

Incest taboo

The study of kinship will not be completely full without consideration of incest taboo and its meaning in human culture.

Historically, in societies with a tribal structure, the system of kinship was the only form of social organization and performed socially significant functions as life support, reproduction of offspring, socialization, etc. In such societies, relationships between individuals are orderly and regulated. One of strictly observed rules in the society is an incest taboo, which has vital survival significance. In fact, incest taboo is in the heart of kinship system.

Incest is defined as sexual relations occurring between people so closely related that they are forbidden by law to marry each other. Throughout history, human societies have demonstrated an aversion towards incest. Even those living in

societies without explicit legal systems show a negative reaction to the idea of incest. The disdain for incest exists to some degree across most human cultures, and because of this ubiquity anthropologists, psychologists, biologists, and academic researchers have studied it. An interesting fact is that incest taboo is a universal phenomenon in all societies. Most cultures have taboos, or social disapproval, against incest, and many academics suspect that this is biological and therefore a product of evolution. If something was evolved, then there must have been biological forces working towards its perpetuation. Thus, those researching the reasons for the universality of incest taboos have attempted to uncover the biological reasons for this phenomenon (Daly, Wilson, 1978).

The system itself has determined the rules governing the relationship between sexes and marital relations, preventing incest, which, according to Kazakh mentality, ensured the reproduction of healthy offspring and the preservation of a healthy gene pool. With the Kazakh society, the incest taboo has been very strictly followed and if such cases occurred, the participants were severely punished. According to a Kazakh system, incest taboo marriage between relatives is prohibited within seven generations. Therefore, the Kazakhs have developed many ways of avoiding incest. Prohibition of incest is done through different kinds of customs, codes of conduct, behavior. The Kazakh term for daughter-in-law, e.g., «kelyn» – literally means «someone who came». There were and there still are strict expectations of the daughter-in-law's behavior. One such custom was the prohibition on the wife's using the names of her husband's relatives. She was expected to call them by other names that usually are descriptive of personal appearance or characteristics and soon popularized within the kin group. This way she established her affectionate and sisterly contact with her new relatives. Coming of an outsider to the kinship group, especially, if she had good looks, could have certain «unfavorable» consequences (Argynbaev, 1996). This was one of the ways of sex regulation among the kinship group and, in general, modest behavior is considered beneficial for a young woman.

There has always been a strict code of conduct for females, in general, and girls, in particular, had to follow. There are many proverbs, e.g. «A girl should be forbidden to go to 40 houses». There was a big responsibility on the girl, because when she married she represented her family in her husband's in-group and it was desirable that she had an irreproachable reputation so as not to disgrace her family. One of

the examples of sex regulation rules is that all female cousins through both father and mother are called and any female member whom EGO calls must be treated, in all respects, as sisters, so sex relations with all sisters are therefore automatically tabooed. For Kazakhs it was and is a matter of great concern to avoid incest, to produce healthy offspring so that to improve the quality and increase the quantity of their population. (Muldagaliyeva, 2015).

The importance of teaching and learning kinship terms

Kazakh kinship system lies in the center of Kazakh culture. Most Kazakh festivals, customs and traditions are connected with family, marriage, birthdays, childbirth, etc. So teaching kinship terms to foreign students from different parts of the world is very important because in daily communication knowing kinship terms makes communication with local people easier. Kazakh kinship terms are difficult to memorize and understand for international students. Because the Kazakh kinship terms are detailed and there are many ways of classification. Foreigners always are confused by the same kind of questions, for example, why Kazakh students sometimes call a feminine teacher by a kin term «apai» – elder sister or male teacher «ağai» – elder brother. Learning kinship terms help understand deeper and broader the Kazakh culture, the patterns of behavior, the rights and obligations of a person, the system of marriage and the way in which a person must act toward others.

Terms of kinship

Words denoting kinship, referred to as «kinship terms» in the linguistic and anthropological literature, are both an object and a means of expression of a kinship system. The system of kinship is a community of people that are related by kinship ties.

The study of kinship systems is identified with the study of kinship terms. Kinship terminology is a linguistic and logical map that, by means of a certain number of words, denotes a network of social relationships that are formed on the basis of kinship. The network of relationships is much broader than the words used to designate them. Each member of society uses this logical-linguistic map to determine his place in relation to other members within this structure. By the age of origin and the great stability of the concepts denoted by them, this thematic layer of vocabulary occupies one of the first places.

In each culture, the terms of kinship relate to vocabulary, which historically, genetically and culturally is one of the most ancient. The establishment of kinship went in parallel with the formation and development of society. In this regard, it is impossible not to recognize the dependence of the structure-forming principles of the kinship system on real social relations. Certain social institutions find their origin in terms of kinship, which as a result can serve as a source for studying the social structure of society. Analysis of the development of kinship systems, thus sheds light on the general and particular laws of the historical evolution of society. Based on the understanding of the social conditioning of kinship terminology, they can be interpreted as a phenomenon of national culture.

Terminologically, only those relatives that are socially significant for society are distinguished. It is known that all, without exception, kinship systems have special terms for the members of the nuclear family as «the family space encompasses the atom of kinship» (Levi-Strauss, 1969).

The word family in the Kazakh language is «zhan-uja» which literally means «nest of souls».

(*әке – father, уеуе – mother, ана – elder sister, ciңiлi – younger sister (female relative), қарындас – younger sister (male relative) аға – elder brother, іні – younger brother, ер – husband, зайыб – wife, қыз – daughter, ұл – son*). It is the family space relationship within the entire kinship system that has particular significance in the life of each individual.

The relations within a family are a *parent-child* (әке-шеше қыз, ұл), *husband-wife* (er-zaib), *sibling-sibling* (apa-singly-ini-aga-karyndas) relations.

Kazakh affinal kinship

Nanda and Warms defined marriage as the most important social institution that «refers to the customs, rules, and obligations that establish a socially endorsed relationship between adults and children and between the married couple's kin groups» (Nanda, Warms, 2006: 154). Marriage is not only an alliance between man and woman, but is also an alliance relationship between families, communities, descent groups and religious, political and economic groupings. Affinal kinship as well as blood kinship for the Kazakhs was and still is the strongest survival aspect. The codes of conduct is strictly observed among an affinal group because from ancient times they have evolved as a result of the pressures of survival in the harsh conditions

of the life in the steppe. In this condition people had to concern themselves with the laws of the society and follow them to survive better and increase reproductive opportunities. Every member of kin group has a well-defined code of behavior patterns that ensure better adaptation to the social community and provide self-protection, mate choice, relationship maintenance, peace and solidarity in the society. Thus, affinal kinship is the type of kinship, which is based on marriage – when a husband and a wife are tied to form a nuclear family. As soon as a marriage tie is concluded, both a husband and a wife obtain new kin relatives – wife and husband's parents, siblings and many other members of their family. Levi- Strauss pointed that a kinship system of any society is merely resulted from a set of marriage rules. It represents the base of all social organizations of all societies.

Appearance of a new family means creation of social relationships between the two big communities, which consist of two nuclear families and all their relatives.

Research of affinal kinship represented by the affinal kinship terms is very important since they show the structure of this part of kinship domain of Kazakh culture and help people and scholars of other cultural backgrounds understand the specific features of Kazakh affinal kinship system. The importance of such analysis also lies in the fact that people have an opportunity to compare and better understand their own affinal kinship system. Such analysis provide information on the affinal relations, which in Kazakh culture are considered very important and thus terminologically distinguished.

Kinship terminology is undoubtedly an excellent material for cultural linguistic studies, since the results of these studies make it possible to determine the individuality of a particular peoples' thinking about this aspect of their vital activity that may present interest to many other nations.

Affinal kinship is the type of kinship, which is based on marriage – when a husband and a wife are tied to form a nuclear family. As soon as a marriage tie is concluded, both a husband and a wife obtain new kin relatives – wife and husband's parents, siblings and many other members of their family. Levi- Strauss pointed that a kinship system of any society is merely resulted from a set of marriage rules. It represents the base of all social organizations of all societies.

Appearance of a new family means creation of social relationships between the two big

communities, which consist of two nuclear families and all their relatives.

The act of marriage in the Kazakh language is denoted by different terms and expressions. For ex.: «*turmyska shygu*» (marry, literally means *to start life*): This term is used in relation to a female:

«*kueuge shygu*» (marry, literally *to obtain a husband, to join a man, to become a wife of a man*): this term also refers to a female.

«*uilenu*» (marry, lit. «*to create a family heath*»): the term is used in relation to a male.

«*kelynshek alu*» (marry, lit. «*to obtain a wife*»): the term refers to a male.

«*nekekiu*» (official act of marriage ceremony): the term refers to both male and female who after this ceremony acquire the status of a wife and husband.

Kazakh affinal terms are numerous. For comparison in the English system of kinship, there is an in-law component, which in combination with the basic terms of kinship denotes a relative by marriage. In Kazakh kinship there are many special terms for designation of wife's and husband's parents, elder and younger brother's and sister's husbands and wives, special terms for wives of brothers in relation to each other and sister's husbands in relation to each other, parents of a husband and wife in relation to each other.

Kuyeu – husband. Besides this term in the Kazakh language, there are other words as «er – man» «bai» – lit.: «rich» which also denotes «husband».

Zaib, ayel – wife. «Ayel» means «woman». There is a word «Khatyn» also denoting «wife», which according Kazakh mentality sounds rude.

Kelynshek – wife (younger age)

Kuda – fathers of husband and wife in relation to each other. It is a classificatory term, so any male of an elder age of wife' and husband's kin community is «kuda» to each other.

Kudagai – mothers of husband and wife in relation to each other. It is also a classificatory term, so any female of an elder age of wife' and husband's kin community is «kudagai» to each other. This term has a gender marker –«gai».

Kain ata – father-in-law. This term denotes «grandfather» – father and mother's father.

Ene – mother-in-law. Husband and wife's mother.

Kain aga – husband's and wife's mother. *Kain* is a term denoting in-law relatives.

Kain-bike – sister-in-law, husband and wife's elder sister.

Kain- singli – sister-in-law, husband's younger sister from the perspective of a wife.

Zhezde – brother-in-law, elder sister's husband from the perspective of wife's younger sister.

Abysyn – sister-in-law, brothers' wives in relation to each other.

Baldyz – sister-in-law, wife's younger sister.

Bazha – brother-in-law, sisters' husbands in relation to each other.

Kudasha – feminine relative-in-law, wife and husband's sisters, girl cousins, other female relatives from the perspective of the relatives-in-law from both sides.

Kuda-bala – male relative-in-law, wife and husband's brothers, cousins from the perspective of the relatives of both sides.

Zhesde – elder sister's or any female elder relative's husband.

Results and discussion

It should be remembered that the whole group of relatives by marriage is called «*kaindar*»(in-laws). This is one of the three groups of relatives that any Kazakh man/woman has, the first group being one's own relatives, second- mother's relatives and his/her wife's, husband's relatives.

The selection of a special term for many relatives in a marriage both from the side of the wife and from the side of the husband is due to another peculiarity of the terms of the relationship; they indicate the place of the individual in the structure of kinship, its status, defined as the social position held by the individual in a particular situation.

The status, denoted by the term kinship, personifies certain qualities, properties, rules of conduct, rights and obligations, duties in relation to another individual.

Each relative-in-law has his status among relatives-in-law and it is expected that he/she should follow the behavior pattern associated with his status and, consequently, enjoy the attitude towards him corresponding to his position on the part of others. As a rule, there are two dominating codes of conduct, which are predominantly maintained within a kinship community: respect relationship and joking relationship.

In his article «The joking relationship and kinship: charting a theoretical dependency» (Robert Parkin, 1993: 251) very scrupulously describes the nature of a joking relationship, which has a social nature since joking occurs between two persons. Although the Kazakh society, at present, is not a

kinship, based one, kinship relations still play a significant role in people's lives and the patterns of behavior are widely observed. The joking relationship is allowed between certain relatives in the space of affinity relations. According to Radcliff-Brown (1940: 195) the «system of attitudes» functioning among kinship community as a whole is designated «to ensure group cohesion and equilibrium», maintenance of good, peaceful relations. It is commonly known, that one does not joke with freedom with any person, we do this only when we are in equivalent status – colleagues, friends, peers, so on. It is quite different in the kinship relations. With elder relatives, the joking relationship is considered unethical and impolite, although it is permitted and possible to joke if it is not a crude and rough joke, which may hurt the dignity and ruin the reputation of an elder relative.

Within the Kazakh kinship community, there are definite joking partners of opposite sex who may be potential partners in marriage. For example, man may joke with his sister-in-law (wife's younger sister) or a woman with her husband's younger brother. Husbands of sisters can also be joking partners. Of course, in real life these relatives may maintain diverse relationships but culturally joking relationship among them is not prohibited or blamed. The abundance of affinal terms in the Kazakh system indicates that kinship bonds are still important for the Kazakh society.

Conclusion

Kinship ties are an inherent and biologically determined property of human nature, independently of its geographical and national origin. Historically kinship emerged as solution to conflict and tensions regarding benefits from resource access. The changes in society cannot but affect family and kinship relationships, which have led to the emergence of new conceptualization of family and kinship. New investigations on kinship demonstrate a departure from the traditional interpretation of kinship relations. Not only blood and biology can be the key components of kinship ties: the adoptive families, quasi-consanguinal kin ties through nurture and love can be the best proof of this idea. It is also connected with the technological advancements taking place in the modern society. The conceptualization of family relationships and kinship ties are being reconsidered, especially, in the western world.

In the Kazakh society, kinship still plays a significant role in people's lives and the patterns of behavior are widely observed. Affinal kinship terminology is undoubtedly an excellent material for cultural linguistic studies, since the results of these studies make it possible to determine the individuality of a particular peoples' thinking about this aspect of their vital activity that may present interest to many other nations.

References

- Abe H. (2017) Not All's Fair in Love and War: Dynasticism and Composite State Longevity in Early Modern Europe. Columbia University. Dissertation for the degree of PhD. 361 p. (In English)
- Alvard M. (2003) Kinship, Lineage, and an Evolutionary Perspective on Cooperative Hunting Groups in Indonesia. // *Human Nature*, No. 14, pp. 129-163. (In English)
- Argynbaev K. (1996) *Kazakhskaya semja* [Kazakh family]. Almaty, Kainar, 1996. 288 p. (in Russian). (In Russian)
- Barnard A., Spencer J. (1996) *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. Routledge, London. 1016 p. (In English)
- Bohannan P., Middleton J. (1968) *Kinship and Social Organization*. Natural History Press: New York. – 391 p. (In English)
- Boyd R. & Richerson P.J. (2009). Culture and the evolution of human cooperation. *Philosophical Transactions of the Royal Society B*, 364 (1533), 3281. Cross Ref Google Scholar. (In English)
- Daly M., Wilson M. (1983) «Sex, Evolution, and Behavior (2nd edition). Wadsworth Publishing Company. Belmont, California. 416 p. (In English)
- Dechaux J-H. (2008) Kinship Studies: Neoclassicism and New Wave. A critical Review. *Dans Revue Francaise de Sociologie*. (2008/5), Vol.49, pp. 215-243. (In English)
- Farber B. (1966). *Kinship and Family Organization*. John Wiley & Sons. 459 p. (In English)
- Farber B. (1981). *Conceptions of Kinship*. Elsevier, New York. 296 p. (In English)
- Hareven T.K. (2000) *Life-Course and Cross-Cultural Perspectives*. Westview Press. 408 p. (In English)
- Karsten J. *After Kinship*. (2004). Cambridge University Press. 216 p. (In English)
- Leach E.R. (1982) *Social Anthropology*. Fontana, London. 222 p. (In English)
- Levi-Strauss C. (1969) *The Raw and the Cooked: Introduction to a Science of Mythology*. Vol. 1. London. 396 p. (In English)
- Middleton J. (1968). *Studies in Social and Cultural Anthropology*. Crowell Marketplace, US. (In English)
- Mondal P. (2017). *Kinship: Brief Essay on Kinship*. www.yourarticlelibrary.com/sociology/kinship. (In English)

- Morgan L.H. (1997) *Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family*. University of Nebraska Press, Linkoln. 604 p. (In English)
- Muldagaliyeva A. A., Gumarova Sh. B., Issabayeva B. K. & Zhirenshina K. A. (2015). The Socio-Cultural Functions of Kazakh Kinship Terms. *Asian Social Science*; Vol. 11, No.16. (In English)
- Nanda S., Warms R.L. (2006). «Cultural Anthropology». Wadsworth Publishing (9th edition). Nanda S. & Warms R.L. (2006). «Cultural Anthropology», 528 p. (In English)
- New Directions in Anthropological Kinship. New Directions in L. Stone ed. Lanham, MD: Rowman& Littlefield. pp. 229-245. (In English)
- Parkin R. (1993). The joking relationship and kinship: charting a theoretical dependency. *JASO*, Vol.24, No. 3, pp. 251-263. (In English)
- Radcliff-Brown A. (1940). On Joking Relationships. *Africa: Journal of the International African Institute* Vol. 13, No. 3 (July), pp. 195-210. (In English)
- Rapport N., Overing J. (2000) *Social and Cultural Anthropology*. Routledge Press, London. 464 p. (In English)
- Satubaldina A.Z. Системы терминов родства в английском и казахском языках (сравнительный анализ) [The system of kinship terms in English and Kazakh languages (comparative analysis)]. <https://scienceforum.ru/2015/article/2015015344> (in Russian).
- Schneider D. (1980). *American Kinship. Account*. 2nd ed. Chicago: The University of Chicago Press Ltd. 148 p. (In English)
- Stone L. (1997). *Kinship and Gender: An Introduction*. Westview Press. 340 p. (In English)

Литература

- Morgan L.H. *Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family*. – Линкольн: University of Nebraska Press, 1997. – 604 с., Leach E.R. *Social Anthropology*. – Лондон: Fontana, 1982. – 222 с. Farber B. *Kinship and Family Organization*. – Нью-Йорк: John Wiley & Sons, 1966. – 459 с., Farber B. *Conceptions of Kinship*. – Нью-Йорк: Elsevier, 1981. – 296 с., Middleton J. *Studies in Social and Cultural Anthropology*. – Нью-Йорк: Crowell Marketplace, 1968 – 289 с., Bohannan P., Middleton J. *Kinship and Social Organization*. – Нью-Йорк: Natural History Press, 2968. – 391 с., Hareven T.K. *Life-Course and Cross-Cultural Perspectives*. – Нью-Йорк: Westview Press, 2000. – 408 с., Rapport N., Overing J. *Social and Cultural Anthropology*. – Лондон: Routledge Press, 2000. – 464 с.,
- Stone L. *Kinship and Gender: An Introduction*. – Нью-Йорк: Westview Press, 1997. – 340 с.
- Dechaux J-H. *Kinship Studies: Neoclassicism and New Wave. A critical Review // Dans Revue Francaise de Sociologie*. – 2008/5. – Т. 49. – С. 215-243.
- Boyd R., Richerson P. J. *Culture and the Evolution of Human Cooperation*. // *Philosophical Transactions of the Royal Society B*, 364 (1533), 3281. CrossRefGoogle Scholar. – 2009.
- Alvard M. *Kinship, Lineage and an Evolutionary Perspective on Cooperative Hunting Groups in Indonesia*. // *Human Nature*, № 14. – 2003. – С. 129-163.
- Abe H. *Not All's Fair in Love and War: Dynasticism and Composite State Longevity in Early Modern Europe*. – Колумбийский университет, диссертация на соискание степени PhD, 2017. – 361 с.
- Carsten J. *After Kinship*. – Cambridge University Press, 2004. – С. 163.
- Daly M., Wilson M. *Sex, Evolution, and Behavior // Wadsworth Publishing Company*. Belmont, California. – Бостон: Willard Grant Press, 1983. – 437 с.
- Аргынбаев Х. *Казахская семья*. – Алматы: Қайнар, 1996. – 288 с.
- Muldagaliyeva A. A., Gumarova Sh. B., Issabayeva B. K., Zhirenshina K. A. The Socio-Cultural Functions of Kazakh Kinship Terms // *Asian Social Science*; том 11, № 16. – 2015.
- Levi-Strauss C. *The Raw and the Cooked: Introduction to a Science of Mythology*. // Том 1. – Лондон, 1969.
- Nanda S., Warms R.L. «Cultural Anthropology». Wadsworth Publishing (9-й вып.), 2006. – 528 с.
- Parkin R. The joking relationship and kinship: charting a theoretical dependency. *JASO*, Vol.24, No. 3, 1993. – с. 251-263.
- Radcliff-Brown A. On Joking Relationships. *Africa: Journal of the International African Institute* Vol. 13, No. 3 (July), 1940. – С. 195-210.
- Satubaldina A.Z. Системы терминов родства в английском и казахском языках (сравнительный анализ). <https://scienceforum.ru/2015/article/2015015344>
- Schneider D. *American Kinship: A Cultural Account (Anthropology of Modern Societies)*. Вып 2-й. – Чикаго: The University of Chicago Press Ltd., 1980. – 175 с.

Mussatayeva M.Sh.¹, Kozhakhmetova A.S.²,

¹Doctor of Science, Professor, ²doctoral student
of Abay Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: mussatayeva@mail.ru; assel_kozh@list.ru

REALIZATION OF AXIOLOGICAL SEMANTICS (on the material of the kazakhstani press)

At the present stage of development of the linguistic and linguo-didactic sciences, cognitive-functional studies are very relevant, allowing us to understand the mechanisms for implementing the deep semantics of linguistic units. This circumstance is quite explicable: if in the previous structural scientific paradigm, linguistics was aimed at obtaining an answer to the question how, then with the current, anthropocentric approach, he is interested in the question why? The impossibility of achieving this goal without the inclusion of the linguistic personality in scientific research is obvious, and therefore the need for language objectification of everything that is connected with the world perception, world outlook and world view of a person is highlighted. As it is known, one of the most important properties of being of a person is orientation to certain spiritual, moral and moral-ethical values, in accordance with which he forms a scale of positive or negative evaluation with respect to certain phenomena and processes in his surrounding reality. A person's assessment is transmitted by a complex of multilevel language units, united by evaluative semantics. Based on this, the purpose of this article is to examine the problems of the representation of axiological parameters in Kazakhstan society on the basis of the Kazakhstan press. Accordingly, the object of the article is language tools of different levels, representing axiological semantics. The subject of research in this article is to identify the representatives of axiological semantics and cognitive structures underlying them. The source of factual material extraction is the print press.

Key words: axiology, discourse, spiritual and moral, moral and ethical values, scale of values, formation, assessment.

Мусатаева М.Ш.¹, Кожакметова А.С.²,

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің
¹профессоры, ф. ф. д., ²докторанты, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: mussatayeva@mail.ru; assel_kozh@list.ru

Аксиологиялық семантиканы жүзеге асыру (қазақстандық басылымдар материалдары негізінде)

Қазіргі тіл және лингводидактика ғылымдарының дамуында өзекті-функционалдық зерттеулер өз өзектілігін табуға, тілдік бірліктерді жүзеге асыру механизмінің терең семантикасын түсінуге мүмкіндік береді. Бұл тұрғыда оны осылай түсіндіруге болады: егер алдыңғы тілдің ғылыми құрылымдық парадигмасында қалай? деген сұраққа жауап берілсе, онда қазіргі антропоцентристік кезеңде оны неге? деген сұрақ қызығушылық тудырады. Нақтырақ айтқанда, бұл мақсатқа жету тілдік тұлғаны ғылыми зерттеуге енгізбестен мүмкін емес, бұл бірінші кезекте адамның дүниені қабылдау, дүниені түсіну және дүние көзқарасымен байланысты тілдік объективтілеу қажеттілігі тұрады. Белгілі болғандай, адамның өзінің жеке қасиеттерінің біреуі белгілі рухани-моральдық және моральдық-этикалық құндылықтарға қатысты белгіленеді, сол себепті адамда оның қоршаған ортасында орын алатын о да, бұ да құбылыстарға және процестерге қатысты оң немесе теріс бағалау шкаласы қалыптасады. Адам бағалауы әртүрлі тілдік бірліктердің жалпы бағалаудың семантикасымен біріккен жиынтығы арқылы беріледі. Осыдан шығатыны, бұл мақаланың мақсаты Қазақстан баспасының материалдарына жүгіне отырып қазақстандық қоғамның аксиологиялық параметрлерін бейнелеу мәселесін қарастыру болып табылады. Сонымен, мақаланың нысаны болып аксиологиялық семантиканы көрсететін әртүрлі тілдік деңгейдің тілдік құралдары болып табылады. Осы мақаланың зерттеу пәні болып аксиологиялық семантиканы және олардың негізінде жататын когнитивтік құрылымдардың репрезенттерін табу болып табылады. Дерек материалдарының көзі баспасөз болып табылады.

Түйін сөздер: аксиология, дискурс, рухани-моральдық және моральдық-этикалық құндылықтар, бағалау шкаласы, қалыптастыру, баға.

Мусатаева М.Ш.¹, Кожаметова А.С.²,

¹д. ф. н. профессор, ²докторант Казахского национального педагогического университета им. Абая, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: mussatayeva@mail.ru; assel_kozh@list.ru

Реализация аксиологической семантики (на материале казахстанской прессы)

На современном этапе развития языковедческой и лингводидактической наук весьма актуальны когнитивно-функциональные исследования, позволяющие понять механизмы реализации глубинной семантики языковых единиц. Это обстоятельство вполне объяснимо: если в предыдущей структурной научной парадигме языковедение было направлено на получение ответа на вопрос "Как?", то при нынешнем, антропоцентрическом, подходе его интересует вопрос "Почему?". Невозможность достижения этой цели без включения языковой личности в научное исследование очевидна, в связи с чем на первый план выдвигается необходимость языковой объективации всего того, что связано с мировосприятием, миропониманием и мировоззрением человека. Как известно, одним из важнейших свойств бытия человека является ориентация на определенные духовно-нравственные и морально-этические ценности, в соответствии с чем у него формируется шкала положительной или отрицательной оценки в отношении тех или иных явлений и процессов в окружающей его действительности. Оценка человека передается комплексом разноуровневых языковых единиц, объединенных оценочной семантикой. Исходя из этого, целью данной статьи является рассмотрение проблем репрезентации аксиологических параметров в казахстанском социуме на материале казахстанской прессы. Соответственно, объектом статьи являются языковые средства разных уровней, репрезентирующие аксиологическую семантику. Предметом исследования в данной статье является выявление репрезентантов аксиологической семантики и когнитивных структур, лежащих в их основе. Источником извлечения фактического материала является печатная пресса.

Ключевые слова: аксиология, дискурс, духовно-нравственные и морально-этические ценности, шкала ценностей, формирование, оценка.

Introduction

In the modern information world with a developed infrastructure of communication links the language plays a leading role in all spheres of people's life and activity, since the semantics of evaluation and its linguistic expression in media texts form a cognitive and informational plan of evaluation as an ideological tool.

Recent studies in the field of semantics have shown that evaluation is not only characteristic of all newspaper texts but it is one of the main style-forming features of newspaper speech (M. Brandeis, G. Solganik, etc.). Journalist in newspaper materials presents an axiological version of the image fragments of social life.

The theory of values explores various axiological systems and individual values of man and society in the philosophical aspect. However, the modern stage of development of science suggests syncretism of scientific paradigms in the study of phenomena of various nature. Value orientations are «ideological, political, moral and other bases of assessments and ways in which a subject can differentiate objects of the surrounding reality according to their significance for him and orientation in them; the elements of the internal

structure of the personality, secured by the life experience of the individual, by the totality of his experiences and delimiting the significant, essential for a person from the insignificant, non-essential» (Olshanskiy, 2002: 532). Values orientations, values become the subject of linguistic research.

The founder of linguo axiology, French linguist Ch. Bally, in the book «French Stylistics» wrote: «Our thought... constantly and inadvertently adds to the slightest perception an element of evaluation...; some words and expressions have... derogatory coloration, while others, on the contrary, have ameliorative...; some people say: «this is good», and others – «this is bad»; some bear a predominantly positive, and others a predominantly negative evaluation» (Bally, 1961: 183-184). Accordingly, Ch. Bally distinguishing between subjective and objective assessment, noted that «every speech fact has a logical or emotional dominant» (Bally, 1961: 183). From this statement it follows that the assessment may also be rational or emotional.

In recent decades, interest in linguistic axiology has steadily increased, as evidenced by the emergence of a large amount of research on this topic (N. Arutyunova, A. Wierzbicka, E. Volf, A. Ivin, V. Karasik, T. Markelova, G. Sklyarevskaya, etc). Increasingly, researchers followed G. Sklyarevskaya

say that «the word is not just a nominative unit of a language, but also a bunch of emotions, expression, evaluations, intentions, desires» (Sklyarevskaya, 1997: 166).

The main part

Assessment as a universal linguistic category cannot exist without a person, outside of his activity, since it is a person who assesses an object, characterizes it in terms of value / anti-value. Assessment as a linguistic phenomenon is widely interpreted in numerous scientific works of both domestic and Russian and foreign linguists. N. Arutyunova emphasizes the anthropocentricity of the assessment category: «What is being evaluated is what is needed (physically and spiritually) for man and mankind» (Arutyunova 1999: 181).

At each stage of the development of linguistic thought, the study of the phenomenon of assessment receives a new impulse, and therefore some definitions are made to the definition of this term.

So, J. Martin describes the assessment as: «the set of resources used to negotiate emotions, judgments, and valuations, alongside resources for amplifying and engaging with those evaluations» (Martin, 2003: 142).

Z. Ibadildina means by evaluation the semantic category (component), which consists in the ability of a language unit to characterize what is meant in the framework of the opposition «good / bad» (Ibadildina, 1997: 36).

D. Toktamyssova interprets linguistic assessment as «a socially fixed, socially well-established attitude of a native speaker to an extra-language object, understood in a broad sense as a person, object, reality, etc., expressed by linguistic means explicitly or implicitly. This attitude (of the subject to the object from the point of view of the opposition «positive / negative», i.e., «good / bad») acts as the usual or occasionally expressed semantic property of linguistic phenomena, called evaluations (Toktamyssova, 1996: 20-21).

In all the above definitions, evaluation is associated with the expression of a positive or negative attitude of the speaking subject, which is fixed, i.e. fixed in language means. Thus, assessment is presented in linguistic units, and the sphere of its functioning is speech.

Values can be divided into constant and variable. The first are the fundamental values passed down from generation to generation. They reflect the world perception, worldview and mentality of the ethnic group. The value specificity is determined

mainly by the nationality of a member of society, mentality, ethnic group.

The presence of variable values is due to the fact that the axiological paradigm may change due to social modifications, historical, economic and political transformations, which indicates the mobility of the scale of values.

The process of cognition certainly accompanies the evaluation activity, which allows to determine the value significance of any objects and determine their place in the linguistic picture of the world of the evaluating subject. The results of understanding, interpreting and «evaluating» the world by man can be expressed in various ways, of which the most convenient, effective and economical one is language. The assessment expressed by linguistic means (the relation of the subject to the object) becomes the semantic property of linguistic phenomena, and it is called appraisal.

Since evaluation is explicated at different levels of the language, this problem is of great research interest.

Thus, the ways of (affixation, composition, semantic derivation, morphological, syntactic, etc.) of the expression of evaluation the works of E. Volf, Z. Temirgazina, T. Markelova, T. Vendina and others are devoted.

According to T. Vendina, it is in word formation that the idea of the connection of consciousness with the structure of language is most vividly realized. Careful study of the factors of word formation can answer the question of what values and why are held by the mind, and that, in the language consciousness of the people is vital. «The word-building tools used to update the assessment signs of diverse objects and phenomena of the external world allow us to represent the picture of the value orientations of the Russian language» (Vendina, 1997: 46-47).

In the work of G. Zolotova «On the category of assessment in the Russian language» various affixes of subjective assessment are distinguished: *оньк-, -еньк-, -онечк-, -охоньк-, -ёхоньк-, -ёшеньк-, -к-, -ечк-, -оват-, -еват-* with the value of amplification, *-ок-, -ик-, -чик-, -ишек-, -ец-, -(у)ца, -ц(о)* with the value of diminution and caress (Zolotova 1982: 274)

V. Vinogradov highlighting diminutive suffixes – *ок-, -ёк-, -ик-, -чик-, -ец-*, emphasizes that «through them a variety of expressions are expressed: sympathy, irony, neglect, anger, variegated and contradictory gamut of emotions and assessments» (Vinogradov 1981: 101).

Most linguists, however, consider that the main level of expression of assessment is a lexical (V. Vi-

nogradov, T. Vendina, G. Zolotova, I. Khudyakov, E. Petrishcheva, and others) one. Nouns, adjectives, verbs, adverbs are considered as lexical means of expressing the estimated value. «The word not only possesses grammatical and lexical, subject meanings, but at the same time expresses an assessment» (Vinogradov, 1981: 21). Especially vividly estimated value is expressed by adjective. It is inherent in the adjective as part of speech, denoting a sign, property, quality of the subject, so it is present in most evaluative statements.

The works of T. Markelova, Z. Temirgazina focus on the syntactic means of expressing the category of evaluation.

Z. Temirgazina in her doctoral thesis «Evaluative Statements in Modern Russian» emphasizes that only in utterances full, evaluative semantics can be realized. According to Z. Temirgazina, the cognitive model of human consciousness – «generalized evaluation frame» is the basis for the functioning of evaluative statements. The evaluation frame is the «mental representation of objects and events contained in the memory of a person and standing between reality and its verbal content. The evaluation frame has a symbolic, symbolic character: a set of different types of evaluation frames constitutes a conceptual value model of the speaker's world» (Temirgazina, 1999: 18).

T. Markelova in her work «Possible types of realization of an assessment situation in a language» taking into account the pragmatic aspect of assessment, representing the conceptual meaning of the value (positive or negative) attitude of communicators to different realities (persons, objects, facts, events of objective reality), becoming the objects of their cynical activity, identifies three types of appraisal situation, in which 3 components of an appraisal act are taken into account:

- 1) an appraisal situation of an egocentric type;
- 2) the estimated situation of the objective type;
- 3) estimated situation of predicative type

(Markelova, 1995: 71).

According to E. Volf, «the assessment can be limited to elements smaller than a word, and it can characterize both a group of words and a whole utterance» (Volf, 2006: 6). Smaller elements include units of a word-formation level, under the words is evaluative vocabulary, which includes adjectives, adverbs, as well as names that contain an assessment, etc. The evaluative meaning, which is expressed by the whole statement, may not contain the evaluative vocabulary, if it is given in a communicative situation or in a macro context. Thus, E. Volf emphasizes that «evaluation as a value aspect of

meaning is present in a variety of linguistic expressions» (Volf, 2006: 6), while all language units at all levels can have a semantic property of evaluation.

The research material was extracted as a result of a continuous sample from the Kazakhstani mass media. Thus, the theme of the newspaper article «Женщины – опора Эры независимости», published in the Kazakhstan newspaper «Казахстанская правда» (March 5, 2018), is the role of women in Kazakhstani society.

1) At the word-formation level we have identified various affixes with evaluative sema: -ств, -ица, – ость, -ация, дис-, между-, само, все-, без -, не-

активизация, лидерство, труженица, работница, современница, периодизация, безработица, коммерция, предпринимательство, материнство, детство, институционализация, бедность, трансформация, ликвидация, дискриминация, международный, неправительственный, самоотверженный, всесторонний, всенародный, неумный и др.

2) At the lexical level it is advisable to distinguish two groups of words. On the one hand, the words that contain the evaluation as an integral element of the content, first of all:

adjectives: *крепкая, духовная, многовековая, сакральная, всенародная, истинный, славная, скромная, тонкая, добросовестная, талантливая и т.д.*

nouns: *основа, традиция, почитание, уважение, заслуга матерей, труженица полей, работница заводов, деятель науки и культуры, доброта, нежность, любовь, понимание и т.д.*

On the other hand, neutral words that acquire an estimated value in a communicative situation. Saying «Yesterday's qualified teachers, doctors and representatives of other professions, where women traditionally dominated, were forced to engage in *petty commerce*. Then this type of fishery was given a clear definition – the *shuttle business*. They did their hard work, groping their way through the wilds of the market, and participated in the formation of a new economy «is in itself perceived as a fact. However, in a situation when it comes to women, the author with the help of this replica evaluates them, admires them, their work (see Table 1).

Table 1 – Productive affixes for expressing estimated values

No	Ways	Quantity	%	Affixes
1	postfix	173	57,7	-ств, -ица, -ость, -ация.
2	prefix	127	42,3	дис-, между -, само-, все -, без -, не-

Means and ways of expressing assessment at the lexical, phraseological level, the status of the estimated value, its relationship with other categories such as modality, expressiveness, emotionality, quality, etc., the place of assessment in the structure of the lexical meaning of words are studied in sufficient detail in works of such scientists as V. Vinogradov (1972), V. Zvegintsev (1957), N. Razinkin (1972), V. Telia (1985), V. Shakhovskiy (1987), E. Shendels (1980) and others.

Scientists focus on issues related to the status of the estimated value and its functioning in the language, their verbalization of the language.

At the lexical level – professionalisms, slangisms, jargonisms, terms, archaisms, etc., containing an evaluative component.

In most cases, the evaluation component appears as a result of a novation, which consists in changing the plan of expression of an already existing lexeme, but without much changing the plan of content. The material shell of the lexeme is changed by changing the nominative phrase into a word as a result of a word-formation transformation, *наличные деньги – наличка – нал; первичная организация – первичка*:

(1) *A тут принял больного, получил налом деньги и до свидания* (Литер, 30 марта 2019).

(1) *And then he took the patient, received cash money and goodbye* (Liter, March 30, 2019).

In this context, the lexeme *нал* means not just «cash», but a bribe, which has a negatively estimated connotation.

(2) *Мы уже более 30 лет говорим о приоритете ПМСП, о том, что главным звеном системы должна стать первичка.* (Литер, 30 марта 2019).

(2) *For more than 30 years we have been talking about the priority of primary health care, that the primary element of the system should be the primary* (Liter, March 30, 2019).

In the second sentence, all words, with the exception of the word *первичка* are commonly used, and the evaluation component is expressed implicitly. So, in the predicative center underlined by us, the main sentence (2) consists of a negative evaluative meaning, which can be interpreted as: «speak for nothing, to no avail», «the word diverges with deed,» etc.

Some preterms expressing new concepts, but not fully formed as terms, perform the axiological function. For example, the combination *shuttle business* can be considered an economic preterm in a number of well-established terms such as *hotel business, tourism business, pharmaceutical busi-*

ness, etc. This combination, the specifying member of which is the adjective *shuttle* formed from the figurative meaning of the technical term *shuttle* with the meaning: «In a loom and sewing machine: The appropriate device for filing the thread» (Lopatin, 2009: 868) has a relatively stable definition in modern Russian: *Shuttle business* is a special kind of international trade that has developed in recent years in Russia (and also in other countries of the former Soviet Union), in response to the inadequate organization of domestic trade and due to the non-existent possibility of going abroad (www.freepapers.ru). The fact that this combination is a preterm is indicated by its absence in terminological dictionaries.

The evaluative component of this term, formed by metaphorization consists in a somewhat dismissive attitude of the society towards it, rather than towards the business of institutional status. However, the combination that came into use in the 80s for each Russian speaker is familiar and it is quite possible that it will successfully pass through the terminology stage and will go into the category of economic terms. Let's give an example:

(3) *Вчерашние квалифицированные учителя, врачи и представители других профессий, где традиционно преобладали женщины, были вынуждены заняться мелкой коммерцией. Затем этому виду промысла дали четкое определение – челночный бизнес. Они своим нелегким трудом, на ощупь продираясь сквозь дебри рынка, участвовали в формировании новой экономики* (Казахстанская правда, 05.03.2018).

(3) *Yesterday's qualified teachers, doctors and representatives of other professions, where women traditionally dominated, were forced to engage in petty commerce. Then this type of fishing was given a clear definition – the shuttle business. By their hard work, by groping their way through the wilds of the market, they participated in the formation of a new economy* (Kazakhstanskaya Pravda, March 03, 2018).

Phraseological units have a huge axiological potential. For example, the following examples actively use the units already established in the Russian phraseological fund, each of which implicitly expresses a definite assessment of the people and events being described:

(4) *Объединить их – означает перевести частников на старые рельсы, откуда, в принципе, они и сбежали.* (Литер, 30 марта 2019).

(4) *To unite them means to transfer private traders into old rails, from which, in principle, they fled* (Liter, March 30, 2019).

In this case, the phraseological unit *transfer into old rails* expresses disapproval of the measures taken, implicitly means «pseudo-transformation», «take a step back». As a rule, transformations should be made in order to improve something» and not vice versa.

(5) *Каждая из девочек-школьниц (а есть еще малыши от двух месяцев до пяти лет) может дать фору любому из своих сверстников.* (Литер, 30 марта 2019).

(5) *Each of the girls-schoolgirls (and there are still babies from two months to five years) can give odds to any of their peers* (Liter, March 30, 2019).

PU in this context assesses the good abilities of the girls in question. *To give odds* is used not about the benefits deliberately given to them (girls), but in the integral seme, enclosed in the phraseological units of a whole synonymous row: *give ten points ahead, plug in the belt, give one hundred points forward, outdo, embellish, beat, eclipse, block*.

(6) *Его ждут, к нему готовятся практически все, и стар и млад.* (Казахстанская правда, 05.03.2018).

(6) *They are waiting for him, practically everyone is getting ready for it, both the old and the young* (Kazakhstanskaya Pravda, March 03, 2018).

This example is about celebrating International Women's Day. Classic PU and *the old and the young* emphasizes the importance of this holiday for society. Waiting for the holiday is evaluated positively.

(7) *Поэтому люди избегают обращаться к врачу за диагнозом, стесняются, и это еще один камень в огород относительно информированности родителей и толерантности общества* (Литер, 2 апреля 2019).

(7) *Therefore, people avoid contacting a doctor for a diagnosis, are embarrassed, and this is another stone in the garden regarding parents' awareness and tolerance of society* (Liter, April 02, 2019).

This article is dealt with children with autism. PU *stone in the garden* expresses the condemnation of society in the intolerance towards patients suffering from certain diseases that are not typical for this society.

(8) *И все же в вопросе знаний во главу угла бы поставила профессиональную подготовленность медицинских кадров.* (Литер, 2 апреля 2019).

(8) *And yet, in the matter of knowledge, I would put the professional training of medical personnel at the forefront* (Liter, April 02, 2019).

In the same context, the phraseological unit *at the forefront* also assesses the importance of «trust in specialists».

(9) *Кто скажет, что я акцентирую излишнее внимание на праздничных угощениях для народа, тот явно покривит душой.* (Литер, 30 марта 2019).

(9) *Whoever says that I will emphasize unnecessary attention to the holiday treats for the people will obviously curse the soul* (Liter, March 30, 2019).

PU *curse the soul* contains the score «will be insincere».

(10) *Скажите, пожалуйста, многие ли современные подростки по собственной инициативе, а не потому, что нужно выполнить соответствующее домашнее задание, штудируют Википедию, чтобы разобраться в основе морфогенеза?* (Литер, 30 марта 2019).

(10) *Tell me honestly, how many modern teenagers on their own initiative, and not because they need to do the appropriate homework, study Wikipedia to understand the basis of morphogenesis?* (Liter, March 30, 2019).

If the phraseological unit *in all honesty* calls for sincerity, the phrase «*studying Wikipedia*» contains an assessment of «condemnation of insufficiently acquired knowledge in school».

(11) *Мы понимаем, что в случае полного запрета все это уйдет в тень, и контролировать будет еще сложнее.* (Литер, 30 марта 2019).

(11) *We understand that in the case of a total ban, all this will go into the shadows, and it will be even more difficult to control* (Liter, March 30, 2019).

In this article we are talking about the gaming addiction of children, and a relatively new PU will *go into the shadow*, which appeared by analogy with the concept of the *shadow business*, expresses the unacceptability of the decision to completely ban gaming machines for children.

One of the means of expressing connotative-evaluative semantics is also stylistic tracks.

As part of this article, we will confine ourselves to confirming only examples from the Kazakhstani press.

Here are some examples:

1) impersonation:

(1) *Вот с тех пор и шагает по планете один из самых любимых в нашей стране красивых праздников, переживший различные идеологические и формационные разломы* (Казахстанская правда, 05.03.2018).

(1) *Since then, one of the most beloved holidays in our country, which has survived various ideological and formational faults, has been striding around the planet* (Kazakhstanskaya Pravda, March 05, 2018).

(2) Тоталитарная машина старательно уничтожала все попытки зарождения национальной гордости. (Литер, 22.11.2018).

(2) *The totalitarian machine diligently destroyed all attempts at the origin of national pride.* (Liter, November 22, 2018).

2) metonymy:

(1) В Стране восходящего солнца утверждают, что сердце необходимо очищать каждый день, из года в год, засыпая и просыпаясь (Казахстанская правда, 05.03.2018).

(1) *In the Land of the Rising Sun, they say that the heart must be cleaned every day, year after year, falling asleep and waking up* (Kazakhstanskaya Pravda, March 05, 2018).

(2) Затраты небольшие (которые еще и многократно окупаются), а удовольствия – море! (Литер, 30 марта 2019).

(2) *The costs are small (which also pays off many times over), and the pleasures are the sea!* (Liter, March 30, 2019).

(3) Лето машет всем рукой (Деловой Казахстан, 14.09.2018).

(3) *Summer waves with everything* (Delovoi Kazakhstan, September 14, 2018).

(4) Казахский учить – успешным быть (Литер, 30 марта 2019).

(4) *Kazakh learning is to be successful* (Liter, March 30, 2019).

(5) В двадцать четыре года он отправился в антарктическую научную экспедицию. «Эта книга о жизни не из интернета, не из ящика, не суррогатной, а настоящей», – делится автор (Деловой Казахстан, 14.09.2018).

(5) *At twenty-four, he set off on an Antarctic scientific expedition. «This book is about life not from the Internet, not from a box, not a surrogate, but a real one» says the author* (Delovoi Kazakhstan, September 14, 2018).

3) metaphor:

(1) В стране галопировала безработица, резко снизился уровень жизни, девальвировались духовные и нравственные ценности (Казахстанская правда, 05.03.2018).

(1) *Unemployment was galloping in the country, living standards dropped dramatically, spiritual and moral values were devalued* (Kazakhstanskaya Pravda, March 05, 2018).

(2) Они своим нелегким трудом, на ощупь продираясь сквозь дебри рынка, участвовали в формировании новой экономики (Казахстанская правда, 05.03.2018).

(2) *With their hard work, by groping their way through the wilds of the market, they participated in*

the formation of a new economy (Kazakhstanskaya Pravda, March 05, 2018).

(3) Информированность хромает и в поликлиниках, что отражается на качестве ранней диагностики (Литер, 2 апреля 2019).

(3) *Awareness is limping in clinics, which affects the quality of early diagnosis* (Liter, April 2, 2019).

(4) Век цифровизации за окном (Литер, 30 марта 2019).

(4) *The age of digitization outside the window* (Liter, March 30, 2019).

(5) Главное, не только желудок ликует, но и душа довольна (Литер, 30 марта 2019).

(5) *The main thing is not only the stomach rejoices, but the soul is pleased* (Liter, March 30, 2019).

(6) Сложился конструктивный разговор по двум очень важным наболевшим вопросам бизнеса – вопрос по возврату земельных участков государству и вопрос по доначислению налогов (Литер, 30 марта 2019).

(6) *There was a constructive conversation on two very important urgent business issues – the question of returning land to the state and the question of additional taxation* (Liter, March 30, 2019).

(7) И, поскольку языки, относясь к жизнеобеспечивающим факторам любого народа, становятся его высокочувствительными точками, то осуществление языковой политики требует максимальной внимательности, чуткости, взвешенности, осторожности и гибкости (Литер, 30 марта 2019).

(7) *And, since languages, relating to the life-supporting factors of any nation, become its highly sensitive points, the implementation of language policy requires maximum attentiveness, sensitivity, balance, caution and flexibility* (Liter, March 30, 2019).

(8) Самое важное – мы успели открыть двери, сблизить наши народы, познакомить людей, бизнесы для развития партнерских отношений, чтобы шаг за шагом развивалось сотрудничество (Деловой Казахстан, 14.09.2018).

(8) *Most importantly, we managed to open the doors, bring our peoples together, acquaint people, businesses for the development of partnerships, so that cooperation develops step by step* (Delovoi Kazakhstan, September 14, 2018).

(9) Астана в очередной раз была выбрана в качестве миротворческой диалоговой площадки не случайно, Казахстан с самой зарю независимости сумел наладить одинаково хорошие отношения и с Западом, и с Востоком (Деловой Казахстан, 14.09.2018).

(9) *Astana was once again chosen as a peace-making dialogue platform not by chance, since the dawn of independence, Kazakhstan managed to establish equally good relations with both the West and the East* (Delovoi Kazakhstan, September 14, 2018).

(10) *Решение Елбасы о переносе столицы из Алматы в Астану – золотая страница в истории молодого независимого государства* (Казахстанская правда, 14.12.2018).

(10) *Elbasy's decision to transfer the capital from Almaty to Astana is the golden page in the history of the young independent state* (Kazakhstanskaya Pravda, December 14, 2018).

(11) *Статья Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева «Семь граней Великой степи» стала не просто важным событием, а зажгла патриотический дух* (Литер, 22.11.2018).

(11) *Article of the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayeva «Seven Facets of the Great Steppe» became not just an important event, but sparked a patriotic spirit* (Liter, November 22, 2018).

(12) *Я считаю Казахстан своим вторым домом, и мне особенно приятно спустя много лет вернуться в Вашу страну* (Казахстанская правда, 27.08.2015).

(12) *I consider Kazakhstan my second home, and I am especially pleased to return to your country many years later* (Kazakhstanskaya Pravda, August 27, 2015).

(13) *Вообще же для коллекционеров выставка-ярмарка стран Африки, открывшаяся в выставочном центре «Корме», является настоящим клондайком* (Казахстанская правда, 26.09.2017).

(13) *In general, for collectors, the exhibition-fair of African countries, which opened in the Korme exhibition center, is a real Klondike* (Kazakhstanskaya Pravda, September 26, 2017).

From the foregoing it is clear that the metaphor has the greatest appraisal. Metaphor is one of the most common ways of rethinking vocabulary, associated in most cases with the acquisition of emotional expression in a word. The metaphor, in our opinion, allows for the most figurative and convincing expression of an evaluative opinion by each individual author.

Results and discussion

The foregoing for a clearer understanding is presented in the following table and chart. The number of analyzed language units extracted from

213 articles amounted to 554.

Table 2 – Quantitative characteristics of representative-lexemes with axiological semantics

No	Lexemes	Quantity	%
1	Jargons	35	6,3
2	Slangs	28	5,1
3	Archaisms	26	4,6
4	Terms	19	3,4

The main representatives of axiological semantics in the Russian-language Kazakh press are commonly used vocabulary – 242 language units (52%), phraseological units, the number of which in 213 articles we analyzed is 105 (19%). Phraseological units have a clear estimated value.

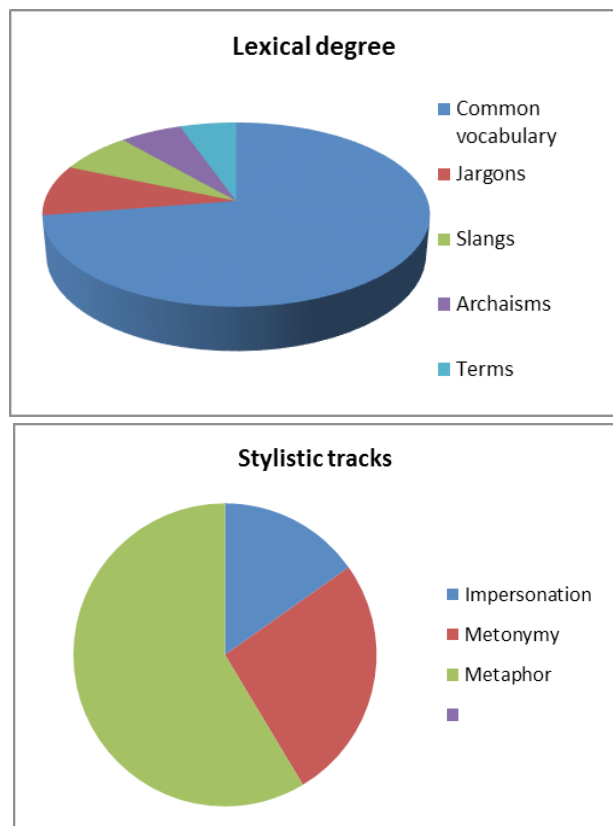
Table 3 – Representative stylistic trails with axiological semantics

No	Stylistic tracks	Quantity	%
1	Impersonation	32	15,2
2	Metonymy	56	26,2
3	Metaphor	125	58,6

The analyzed newspaper material makes it possible to draw a conclusion on the expansion of the composition and function of evaluative vocabulary in modern Russian. In connection with the change of social realities and historical processes, axiologization acquires special significance, primarily in the language of the media. Under the influence of socio-political processes, lifting ideological prohibitions, changes in the economy, etc. there is an actualization of the existing in the lexicon of estimated values and the development of new ones (*shuttle business, cash, dawn of independence, digitalization, etc.*).

The axiology of the media lies in the dissemination in society of a system of world views represented by a certain set of values. The concept of *value orientations* is interpreted as a key component of the mass consciousness; «reflexively conscious», a relatively stable reflection in the consciousness of a person or any community of people of values, recognized by them as important, necessary, useful material goods and ideals, strategic life goals and common ideological reference points.

Representatives with axiological semantics given in the texts can be represented in the following diagrams

Conclusion

Thus, the interaction of media content and axiology makes it possible to systematize value information not only about the state of the language culture of society, but also about its moral status, because mass media texts as units of journalistic discourse spread tastes, life priorities, predict lifestyle, behavior including speech. Newspaper text is a type of mass-information discourse characterized by certain characteristics (information transmission channel, type of addressee, interpretative characteristics). Examples of a vivid manifestation of linguistic representation of an assessment are media texts that openly seek to shape public opinion and influence readers' minds.

Features of the intensification of evaluation in the texts of the media appear specifically. Emotional evaluation can be enhanced by the use of a number of words, expressions that carry positive or negative expression. Emotional evaluation is not only a reflection of life situations, but also an expression of a worldview. Moreover, evaluation can be used as an ideological tool. Therefore, to achieve the desired result, its goal, communicators need to properly use and own the emotive power of the semantics of linguistic units and the laws of the emotive text.

Литература

- Ольшанский Д.В. Политико-психологический словарь. – М.: Академический проект, 2002. – 573 с.
- Балли Ш. Французская стилистика. – М.: Изд-во Иностранной литературы, 1961. – 395 с.
- Скляревская Г.Н. Категория оценки: основные понятия, термины, функции (на материале русского языка) / Г.Н. Скляревская // Оценка в современном русском языке: сб. научных статей. – Studia slavica Finlandensia, t. XIV. – Hirm. – Helsinki, 1997. – С. 166-184.
- Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 895 с.
- Martin, J. R. Beyond exchange: APPRAISAL systems in English. In S. Hunston & G. Thompson (Eds.), *Evaluation in Text: Authorial Stance and the Construction of Discourse*. – Oxford, UK.: Oxford University Press, 2003. – Pp. 142-175.
- Ибадильдина З.Х. Эмотивная лексика казахского и русского языков. – Дисс. канд. филол. наук. – Алматы, 1997. – 223 с.
- Токтамысова Д.Б. Прагматический компонент лексической оценки лица в современном английском языке (положительная оценка). – Дисс. канд. филол. наук. – Алматы, 1996. – 194 с.
- Вендина Т. И. Семантика оценки и её манифестация средствами словообразования // Славяноведение. – 1997. – №4. – С. 46-47.
- Золотова Г. А. Коммуникативный аспект русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – 386 с.
- Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики. – М.: Высшая школа, 1981. – 320 с.
- Темиргазина З. К. Оценочные высказывания в современном русском языке // Дисс. ...канд. филол. наук. – М., 1999. – С. 18.
- Маркелова Т. В. Семантика и прагматика средств выражения оценки в русском языке // НДВШ. Филологические науки. – 1995. – № 3. – С. 67-80.
- Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. – М.: КомКнига, 2006. – 280 с.
- Лопатин В.В., Лопатина Л.Е. Толковый словарь современного русского языка. – М.: Эксмо, 2009. – 928 с.

References

- Arutyunova N.D. (1999) *Yazyk i mir cheloveka*. [Language and human world]. M.: Yazyki russkoy kultury, 895 p. (In Russian)
- Balli Sh. (1961) *Fransuzskaya stilistika*. [French Stylistics]. M.: Izd-vo Inostrannoy literatury, 395 p. (In Russian)

- Ibadildina Z. H. (1997) Emotivnaya leksika kazakhskogo i russkogo yazykov. [Emotive vocabulary of the Kazakh and Russian languages]. Dis. kand. filol. nauk. Almaty, 223 p. (In Russian)
- Lopatin V.V., Lopatina L.Ye. (2009) Tolkovyy slovar sovremennogo russkogo yazyka. [Explanatory dictionary of modern Russian language]. M.: Eksmo, 928 p. (In Russian)
- Markelova T. V. (1995) Semantika i pragmatika sredstv vyrazheniya otsenki v russkom yazyke. [Semantics and Pragmatics of Means of Expression Assessment in Russian] NDVSh. Filologicheskiye nauki. No 3. P. 67–80. (In Russian)
- Martin J. R. (2003) Beyond exchange: APPRAISAL systems in English. In S. Hunston & G. Thompson (Eds.), Evaluation in Text: Authorial Stance and the Construction of Discourse. Oxford, UK.: Oxford University Press, pp. 142–175. (In English)
- Olshanskiy D.V. (2002) Politiko-psihologicheskiy slovar. [Political-psychological dictionary]. M.: Akademicheskii proyekt, 573 p. (In Russian)
- Sklyarevskaya G.N. (1997) Kategoriya otsenki: osnovnyye ponyatiya, terminy, funktsii (na materiale russkogo yazyka). (In Russian) G.N. Sklyarevskaya. Otsenka v sovremennom russkom yazyke: sb. nauchnykh statey. [Evaluation category: basic concepts, terms, functions (based on the Russian language)/Evaluation in the modern Russian language: Proc. Sci. articles]. Studia slavica Finlandensia, t. XIV. Hirn. Helsinki, Pp. 166-184. (In English)
- Temirgazina Z. K. (1999) Otsenochnyye vyskazyvaniya v sovremennom russkom yazyke. [Evaluation statements in modern Russian]. Diss. ...kand. filol. nauk. M., P. 18. (In Russian)
- Toktamyssova D.B. (1996) Pragmaticheskiy komponent leksicheskoy otsenki litsa v sovremennom angliyskom yazyke (polozhitelnaya otsenka). [The pragmatic component of the lexical assessment of a person in modern English (positive assessment)] Dis. kand. filol. nauk. Almaty, 194 p. (In Russian)
- Vendina T. I. (1997) Semantika otsenki i yeyo manifestatsiya sredstvami slovoobrazovaniya Slavyanovedeniye. [The semantics of evaluation and its manifestation by means of word formation Slavic studies]. No 4, P. 46-47. (In Russian)
- Vinogradov V. V. (1981) Problemy russkoy stilistiki. [Problems of Russian stylistics]. M.: Vysshaya shkola, 320 p. (In Russian)
- Volf Ye.M. (2006) Funktsionalnaya semantika otsenki. [Functional semantics of evaluation]. M.: KomKniga, 280 p. (In Russian)
- Zolotova G. A. (1982) Kommunikativnyy aspekt russkogo sintaksisa. [Communicative aspect of Russian syntax]. M.: Nauka, 386 p. (In Russian)

Nurettin D.¹, Zhuzbayeva A.S.²,

¹Doctor of Science, Professor of University Hacettepe, Turkey, Ankara

²doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

e-mail: demirn@hacettepe.edu.tr; ar-aika@mail.ru

THE MANIFESTATIONS OF WORDS THAT ARE EXPOSED TO THE PHENOMENON OF ECONOMICS IN MODERN LANGUAGES

The article considers the peculiarities of the law of word savings in history of the Kazakh language, which is one of the parts of academic disciplines in higher educational institutions. In turn, it considers sounds, words and phrases that have been saved in any area of the Kazakh language. This process, which shows the progress of language history, as long as the law of word savings but also became the main subject for the scientists attraction which has considerably expanded the scope of the research. In the article, the process of word savings phenomena has been studied in phonetics, lexicology and syntax. The language has proven to be a constantly changeable and saving phenomenon that does not lose its dynamic state. The article discusses this phenomenon not only in the general language, but also in the opinion of correspondent between scientists and Kazakh linguistics. It was found out that several factors have influenced the word saving phenomena in the Kazakh language as become the saving law. Examples of linguistic researches are the fact that in the history of linguistics, both in the modern Kazakh language, the words that are exposed to the word saving phenomenon are proved.

Key words: saving process, the law of saving, save, history of language, peculiarity, Kazakh linguistics, linguistic research.

Нуреттин Д.¹, Жүзбаева А.С.²,

¹Хаджетеппе университетінің профессоры, ф. ғ. д., Түркия, Анкара қ.,

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Қазақстан, Алматы қ.,

e-mail: demirn@hacettepe.edu.tr; ar-aika@mail.ru

Үнемдеу құбылысының әсеріне ұшыраған сөздердің қазіргі тілдегі көріністері

Мақалада жоғары оқу орындарында академиялық пәндер қатарынан орын алатын қазақ тілінің тарихы пәнінің еншісіне кіретін үнемдеу заңының ерекшеліктері жан-жақты жүйеленіп қарастырылады. Үнемдеу заңы, өз кезегінде, қазақ тілінің кез келген саласында орын алған, үнемдеуге ұшыраған дыбыстарды, сөздерді және сөйлемдерді зерттейді. Тіл тарихының даму барысын танытатын жаңа үрдістер үнемдеу заңының бұрын зерттеу нысанына айналмаған категорияларының ғалымдар назарын өзіне бұра отырып, осы сала зерттейтін мәселелер аясын кеңейткенін көрсетеді. Мақалада үнемдеу құбылысына ұшыраған сөздер тіл білімінің барлық салалары бойынша, атап айтқанда, фонетика, морфология, лексикология және синтаксис салалары бойынша зерттелген. Тіл еш уақытта динамикалық күйін жоғалтпайтынын, әрқашан өзгеріп отыратынын аталған үнемдеу құбылысы дәлелдеп берген болатын. Мақалада аталған құбылыс туралы жалпы тіл білімінің ғана емес, сонымен қатар, қазақ тіл білімінің тілшілері мен ғалымдарының да ой-пікірлері жан-жақты талқыланды. Зерттеу барысында қазақ тіл білімінде үнемдеу құбылысының үнемдеу заңына айналуына бірнеше факторлар әсер еткені анықталды. Лингвистикалық зерттеулер барысында үнемдеу құбылысына ұшыраған сөздер тіл білімінің тарихында да, көне түркі тілдерінде, қазіргі қазақ тілінің бойында да бар екендігі нақты мысалдармен дәлелденді.

Түйін сөздер: үнемдеу құбылысы, үнемдеу заңы, ықшамдау, тіл тарихы, ерекшелік, қазақ тіл білімі, лингвистикалық зерттеулер.

Нуреттин Д.¹, Жузбаева А.С.²,

¹Д. ф. н. профессор Хаджетепского университета, Турция, г. Анкара,

² докторант Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: demim@hacettepe.edu.tr; ar-aika@mail.ru

Вид слов в современном языке, подвергшихся воздействию закона экономии

В статье рассматриваются особенности закона экономии в предмете истории казахского языка как академической дисциплины в высших учебных заведениях. Закон экономии пересматривает любые звуки, слова и предложения, связанные с экономией закона, в любой лингвистической сфере казахского языка. Новые тенденции, характеризующие развитие истории языка, показывают, что исследования в этой области расширили сферу ее интересов, сконцентрировав внимание ученых на законах экономии, которые ранее не изучались. В статье исследуются слова, связанные с законами экономии, на всех уровнях языкознания, включая фонетику, морфологию, лексикологию и синтаксис. Принцип экономии в языкознании доказал, что язык никогда не потеряет свое динамическое состояние и всегда меняется. В статье рассматриваются мнения о законе экономии не только зарубежных ученых, но и казахских ученых. Выяснилось, что несколько факторов повлияли на процесс экономии, на то, как он перешел в закон экономии в казахском языке. В процессе лингвистических исследований найдены и приведены примеры слова, связанные с экономией закона не только в современном казахском языке, но и в истории языка, в том числе в древнетюркских языках.

Ключевые слова: процесс экономии, закон экономии, экономика, история языка, особенность, казахское языкознание, лингвистические исследования.

Introduction

There are a lot of language changes in the language. One of them is the result of the unique energy saving phenomenon. Many linguists began to focus on this issue even in the nineteenth century. In particular, A. Boudouin de Crutene, A.A. Potebnyz, G. Swift, O. Espersen, P. Passie, A. Martine.

I. A. Boudouin de Crouten has repeatedly stated that language never loses its dynamism, always changes, and recognizes saving as a principle, and also emphasizes the physiological specifics that make the speech comfortable when it comes to speech intelligibility. His thoughts were developed by the Russian scientist G.D. Polivanov.

A group of interviewers considered saving linked with the evolutionary development of language. For example, the French scientist A. Martine, who has done extensive research in determining the linguistic and extralinguistic causes of linguistic changes, considers saving the language as a necessity of keeping his mind and body in human relationships. In his work «Principle of illusion in phonetic modifications» and «Principles of economics in language», he introduced the term linguistics as a term of language comprehension (language-illusive words) and contributed to the development of the theory of illusive words law.

Experiment

There is a great deal of opinion on the phenomenon of economics not only in general linguistics, but also in Turkic studies and Kazakh linguistics. However, their views do not connect in one opinion. In Turkic languages each sound of every word is emphasized in the word (in the beginning, middle and end). B. Serebrennikov and N.Z. Gadzhieva's «Comparative grammar of Turkic languages» can be called as a special research work in this field.

Results and discussion

There are also opinions expressed in the fact that Kazakh linguistic sounds have a certain position. Famous phonetician and scientist S. Myrzabekov said, «In the Kazakh language, there are no double voiced sounds in the word. This law applies to difficult words that come in the same phrase. There are two examples of such words as «duplicate», when one comes out. For example: *қарағаш (қара ағаш), өлара (өлі ара), қарала (қара ала), жүралмады (жүре алмады)*, and etc. (Murzabekov S., 1997: 108)

The scientist I. Kenesbayev says that if the last sound of the first word and the bass sound are the

same, then the two voices in the conversation will fall into the first one (Kenesbayev I., Musabaev G., 1962:298) However, this rule Aygabulova finds out that there are contradictory examples. For example, when the phrase «не істедің» is said, either (i) stereotype like *не(і)стедің*. So, as we can see, not two of the two voices coming together, but the sound of the second word is falling. I. Kenesbayev identifies the phonetic compactness of the language not only from the sounds of voice and sounds, but also by complex vocabulary words, combined words (and thus, combinations of words), and combinations with abbreviations (*сөйтін – солай етін, бүйтін – былай етін, анар – алып бар, әкел – алып кел.*).

I. Kenesbayev also distinguishes the phonetic compactness of a language not only by the vowels and consonants, but also by complex vocabulary words, complex words (and, therefore, combinations of words) and combinations with abbreviations. *облсовет – облыстық – regional council, пединститут – педагогикалық институт, – pedagogical institute, etc.*).

The first written work on compacting in the Kazakh language was a dissertation work by L. Aygabylova. In her research, the scientist adds three conditions to the rule about the compressed vowels. They are:

1) Vowel sounds are reduced even when the word which starts from vowel sound is spoken in combination. For example: *қайын аға – қайнаға, мойын ағаш – мойнағаш* (kayinaga – kaynaga, moyinagash – moynagash) and etc.

2) Vowel sound is reduced when adding which starts from consonant sound is added to the word which's last sound is vowel. For example: *ұрыла – ұрла, жоғарығы – жоғарғы* (uryla-urla, zhogarygy – zhogargy) and etc. 3) Vowel sound is reduced when the word which starts from consonant sound is added to the word which's last sound is vowel. For example: *сары дала – сардала, келісап – келсап* (sarydala – sardala, kelysap – kelsap). (Aigabylova G., 1995: 124)

On the agenda was the question of whether the elision is the tendency or rule in Kazakh language. Scientists who try to prove that there is a basis for considering the elision as an important rule are prof. B. Sagyndykuly, A. Aigabylov, T. Ermekova. The scientist B. Sagyndykov argues that the phenomenon of elision is considered to be a law: «As we have seen, the phenomenon of elision includes the whole language system – phonetics, lexicon, morphology and syntax. However, this law is characterized by different terms in linguistics. For example, in

phonetics they are called «Elipsis», «Apocope», «Haplology», in lexicology as «metonymy», in morphology as «illusion», «subordinate words», syntax «ellipsis» and «incomplete sentences». Ultimately, the ultimate result of the elision process is the reduction of a particular sound, syllable, word, or even sentence. It is good to call all the scattered terms and the law of elision. This, on the other hand, is synonymous with linguistic harmony. On the other hand, it is very compact.» (Sagyndykuly B., 2005: 95)

Odanova continued further opinion of B. Sagyndykuly. According to scientist: «The illusion phenomenon is a phenomenon if it turns into a process. Sometimes as a result of law, certain phenomena arise. So the connection between these two is a dialectical link. That is why saving is a law, and this is a phenomenon related to law – a phenomenon of compactness» (Odanova S., 2010: 23) and illusive words in itself include compactness, shift, absorption, compaction, is a law that comes from the inner self of the language that concentrates on principles. The scientist also defines the factors that influence the emergence of the law of economics in his research. They are: physiological, psychological, linguistic and extralinguistic factors.

Aphesis is a phonetic phenomenon; in a broad sense, the initial sound in the word, mainly unstressed vowel. This is a rare phenomenon in the Kazakh language. According to S. Odanov, the previous word should be one and open syllable. Forexample: *де, же, бұ(л), о(л), не, шылау да, де, та, те...* As we see, the apheresis is the opposite phenomenon to elision. According to G. Aigabylova, instead of *не істедің* should be *ністедің*, but when speaking we use *нестедің*.

Арокораіs a phonetic phenomenon denoting the loss of one or more sounds at the end of a word. For instance, *сарығ – сары, ұлық – ұлы, кішік – кіші*, etc. From historical view (B. Sagyndykuly) the noun *босаға* has appeared in result of the last sound 'sh' in *босағаш* turned to elision. The reason is that the door to the yurt, that is, the threshold, consists of a threshold and a sign. If the signage is located at the top of the door, the threshold is at the bottom of the tree. Both of these trees are wooden on either side of an empty wooden gate. The apocalyptic phenomenon can be traced to the ground: *барамын – барам, келемін – келем, айтамын – айтам, жазамын – жазам*, and etc.

According to Akhanov, *illusion* is in some phonetic sounds the sounds fall. For example – *торы ат – торат, алты ай – алтай*. However, the scientist B. Sagyndykuly does not divide

the vowels when combined with the words that begin with noisy sounds, and this is considered a temporary change. From historical point of view, it is not a temporary phenomenon that determining the susceptibility of some sounds to the elusive, is a historical phenomenon determined only in the etiological analysis. For example, the word «йегрен-yeqren» in the lexicon of historical monuments is «жирен-zhyren» in modern Kazakh language. Obviously, the sounds of g sound elusive here require the etiological analysis.

Consequently, K. Akhanov's definition can only be answered by the synchronous era of the language. To him, S. Odanova's definition of illusion is more detailed: «illusion is the sound of a single voice, when the final sound of the word ends up and the sound of the joint is accompanied by the initial sound of the supplementary appendix.

According to professor B. Sagyndykov, the phenomenon of illusion involves not only voices, but also voices, and even joints. For example, in the Middle Ages, the word «zahap» has a meaning «y» means the meaning of our tongue. The scheme of development is the following: First, the first generation was captured, the second sound was elusive, and the third was pulled down *урагун>агун>агу>у.* Thus, it is possible to notice that the modern form of formation gradually formed.

We have in mind the morphological phenomena of compaction, shear and shear. In the course of historical development, the meaning of some morphemes is vague in meaning. This phenomenon is in the development and improvement of the language. G. Aygabylova refers to the phenomenon of gravity and the phenomenon of embryology, which causes a change in the morphological structure of words. The morphological process is called the phenomenon of absorption, which leads to the loss of morpheme in words and leads to their integration into each other, which leads to the fact that the morpheme is insignificant and morpheme.

Absorption is called as fusion confirms A. Kononov. B. Iskakov says that this is a combination. According to K. Akhanov, due to the morphological process of absorption, the root and affinity, the root and root, affinity and affinity can be combined. For example, the names eighty, ninety-ninth come from two roots (eight + ten, nine + ten). Here are some examples of two root verbs (combining them +) and combining them. Scientist B. Sagyndykov claims that nouns were formed as a result of a combination of two roots. These roots are hereditary and unclear. When it comes to belonging to his own family, + According to haplogy law,

when two generations are the same, one of them must be removed and said: Due to the lack of emphasis on the second generation, his voice is also elusive. At the same time, receipts should not be used for receipts, but for the name of the parent and substance. Otherwise, an inexperienced researcher says that the structure of the word can be analyzed as a third party root or substance dependency. (Sagyndykuly B., 2011: 129)

The shift phenomenon – an element of one of the words morphs in the development of the language turns into the second, which changes the morphisms of the former person and the relationship. (Ahanov K., 2002: 392) K. Akhanov says that Sargai is a yellowish yellow pronoun, the original form of the name. His word is confirmed by the fact that the word yellow is pronounced in the form of yellow (hak), sushi (Uygur) and saric (Uzbek). Then the derivative of the verb is not as thick as the suffix.

Prof. B. Bondarenko noted that the phenomenon of warming and absorption into the language is one word. Sagyndykuly first defines the etymology of a verb that is considered difficult when analyzing a derivative of a verb (-k +, -k +, -g + i). A scientist receives a wound from a wound, a beard, which is made by abstraction. John, verbs of verbs are, above all, the name of the movement by: When we first hear the sound of the beep, then the sound of the receiver becomes elusive after the first sound, and the sound of the first ear, have been married to each other. As we can see, the phenomenon of fluctuations in the formation of the suffix is intertwined.

The emergence of a dependence and some dependence connections Sagyndykuly associated with the phenomenon of shift. In the ancient times, the names of names, verbs, and the most active.

We have found that in all areas of linguistics there are elements of phenomenon, whether it be phonetics, morphology or lexicon syntax. Therefore, it is appropriate to consider these phenomena as a law. Each competitor can not go deep into the history of the language and conduct research without the knowledge of the law of saving. The etymology of the word will be revealed only if it is influenced by the law of economics and identifies the missing sounds and joints.

Gaplogy is a description of one of the two co-generation joints. For example: which one is. S. Odanova says that the word «smoke» (smoke) is said to be one of the two generations of the recaptured north (northern). It is said that this night's day is similar to that of the night. Historically, on the other hand, the conditional sense of the second – if the number is currently – if you go.

Reduction is the concept of weakness, dropping, mitigation. For example, it is spoken to a person (S.Odanova). In the first generation, I sounds short, and the sound of the second generation loses altogether. However, it is still necessary to clarify the phenomenon of reduction in terms of morphology. For example, when we say that the village is a coward and a necklace, it is ironic that the word shoehin is used to mean that hooligans are nouns, and the word fish is a fox. The absence of sequences in these examples still requires research.

The concept of economics in the lexicon is represented by metonymy, synecoxia and conversion phenomena.

Metonymy is the use of one of the interconnected phenomena and the one of the related phenomena, interconnected concepts and conventional words. Literary critic Z. Kabdolov said that metonymy in the literary language was abundant, including the use of metonymy thinking. (Kabdolov Z., 1992: 220)

Abay's example can be a
Үйі мәз боп қой сойды,
Сүйіншіге шапқанға –

Syncredo is a substitute for the whole or a part instead of the whole, or vice versa. For example: look at the shanyrak when it comes to the house, and the lack of source is at least a word of the person *Ақмола облысынан оған кету керек*. And in the next sentence, you can learn from the synecode that only his beard has been replaced.

«Әй, сақал! Бұл арадан Плюшкинге қалай баруға болады?» (V. Gogol).

The decay, due to its melt, has become a deadly form of living. But unobtrusive is not lost, dependence, affiliation is a legitimate continuation of the form of the name of the times. As long as the old form of dependence (s) is voiceparated, it still continues to function as a third party of dependencies. And the «dead» style moves to the composition of the hawk, stomach, oriental goose. With the help of his name and his help, he disappears completely and takes on the task of earning income in dependent deductions (home + person). Thus, it becomes a deceptive, false form of income. Otherwise, this form of formation was not entirely available. (Sagyndykuly B., 2011: 89)

The displacement phenomenon is that some of the voices in the word are shifted to the sound sounds. The most active disconnected sound is the best. In the whole position (in the beginning, in the middle, and in the end), all the voices will be replaced and replaced. For example: word = talk, code = sheep, blood = where, etc. In addition, n, l sounds also act

as shifts. For example: shake = lightning, dense = strong, Joseph = Nosip. The scientist B. According to S. Sagyndykov, the fact that the displacement phenomenon is ignored is the archetypal meaning of many Turkologists' multicultural meanings. In the Turkic-Mongolian languages, multicolumn is mostly phonemic. However, because of the displacement of the latter, they have a plurality of connections, says the scientist.

The law of economics is reflected in the morphology, on the one hand, by means of inscriptions, and on the other hand, in the words and abbreviations.

Short words are also a manifestation of the law of conservation. The law of saving is also commonly found in the syntax. For example, the ellipse, the incomplete, the imprinted phrase, and the transformation phenomenon play a special role in forming a compact sentence. The scientist S. Odanova says that «transformation is the main source of a compact sentence,» the shift of verb formulas to the so-called sentence, in other words, the verb derogatory from the sentence, and its function shift to its proper name is one of the phenomena of transformation and syncretism itself. (Odanova S., 2010: 46)

In structured sentences, the fixed members of the sentences (elementary, predictive), non-stack members (identifier, replenishment, refinement) participate equally.

An ellipsis is to exclude a particular member of a sentence. Therefore, the single members of the sentence can be an example of an ellipse. For example, if you say «*Асан, Үсен және Асқар келді*» (*Asan, Usen and Askar*,» «*Asan has come,*» «*Usen came,*» «*Askar has come*»). The only part of the narrator's statement is compromise, and the sentence is compact. The ellipse will be clear of the meaning of the words in the sentences. Elipsissis widely used in newspaper articles, in the form of a dialogue with people when talking to each other.

Incomplete sentences are the members who are not fully phrased. The incomplete clause is a way to overcome frustration with ease. For example:

«*What is this bird?*»

«*The eagle.*»

«*What's new?*»

- *Karsak* (S).

In this dialog, only stubborn members of the sentence are mentioned, and the unsigned members are abstained.

The words *in a non-empty sentence* are expressed by members of the sentence, other than those that are thought-provoking. An inexplicable

sentence does not have an origin, and it does not appear to be understood in the same sentence. For example, it is necessary to leave for Akmolinskaya oblast (SM). The economy of the root can not be ignored. The scientist, who studied the structure of roots and bases of one generation in the Kazakh language, some of them say that the Turkic kernel has a neo-dreaming and historic realistic language that preserves its pathogenicity as a result of the continuous phono-morpho-semantic changes that emerge in the process of agglutinative development of stroke Turkic languages (Kaidarov A., 1986: 24) suggesting that root acts as a product of language.

For example, *a whisper is a compact*. If the sound in the word «j» is tough, it is a point. Maybe the amplifier joints, which are short, may be involved in explaining the meaning of this word. Looking at this, we suggest that the root of the spelling is the same as that of multiplication, its meaning. The first thing to note is that the root of the root is one of the most common root species, and subsequently compacted. However, the word «spade» was not active in language use, but it was used more often. It has been claimed that the name of a shoe be is the

basis of the word «shroud.» (Odanova S., 2010: 86)

The scientist of the conversion phenomenon. Odanova considers one of the ways to save sounds. It says that the word does not go into personal development, but is meaningful. An example is modal words *сұп-ұзын*. For example: *шұбыру* to achieving is in the sentence is modal word. And I know what I am going to say to him – in the phrase I-I. This can only be done in terms of context *шұб – ұб*. That is, it can be said that the words of one person are of two different meanings, not just comprehension of meaningful development, but the fact that two different meanings are given by one person can be called lexical personality illusive words. (Odanova S., 2010: 29)

Conclusion

We refer to morphonological compaction, shift, and shift phenomena.

In the course of historical development, the meaning of some morphemes in meaning is vague. It is a phenomenon in the development and perfection of the language.

Литература

- Мырзабеков С. Қазіргі қазақ тілінің фонетикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 1997.
Кенесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі, лексика, фонетика. – Алматы: Мектеп, 1962.
Айғабылова Г. Қазақ тіліндегі ықшамдалған сөздер мен сөзформалар. Филология ғылымының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 1995.
Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2005.
Оданова С. Қазақ тіліндегі түбір сөздердің үнемделуі. Филология ғылымының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2010.
Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в тюркских языках. – Алма-Ата: Наука, 1986.
Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992.
Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы, 2002.
Сағындықұлы Б. Қазақ тілінің тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011.

References

- Aigabylova G. (1995). Kazak tilindegi ykshamdalgansozder men sozformalar [Compact words and wordforms in the Kazakh language] Filologiyagylymynnkandidatygylymidarezhesinaluushindaiyndalgandissertaciya. Almaty. (In Kazakh)
Ahanov K. (2002). Tilbilimin negizderi [Fundamentals of linguistics] Almaty. (In Kazakh)
Kabdolov Z. (1992). Soz oneri [Art of speech. Almaty] Almaty: Kazak universiteti. (In Kazakh)
Kaidarov A.T. (1986). Struktura odnoslojnyh kornei I osnov v turkskihazykah [The structure of the single nuclei and the bases in Turkic languages] Alma-Ata: Nauka. (in Russian)
Kenesbaev I., Musabaev G. (1962). Kazirgi kazak tili, leksika, fonetika [Modern Kazakh language, vocabulary, phonetics] Almaty: Mektep. (In Kazakh)
Myrzabekov S. (1997). Kazirgi kazak tilinin fonetikasy [Phonetics of modern Kazakh language] Almaty: Kazak universiteti. (In Kazakh)
Odanova S. (2010). Kazak tilindegi tubir sozderdin unemdelui [Conservation of root words in the Kazakh language] Filologiya gylymynyn kandidaty gylymi darezhesin alu ushin daiyndalgan dissertaciya. Almaty. (In Kazakh)
Sagyndykuly B. (2005). Kazak tili leksikasy damuynyn etimologiyalyk negizderi [Etymological bases of development of the Kazakh language lexicon] Almaty: Kazak universiteti. (In Kazakh)
Sagyndykuly B. (2011). Kazak tilnin tarihi [History of the Kazakh language] Almaty: Kazak universiteti. (In Kazakh)

**Ongarbayeva M.S.¹, Tayeva R.M.²,
Kolesnikova T.P.³, Zuyeva N.Yu.⁴,**

¹Doctoral student, ²Candidate of Science, A/Professor,
³Senior Lecturer, ⁴Candidate of Science, A/Professor of
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: trmeru16@mail.ru, rozt@mail.ru

THE ANALYSIS OF METEOROLOGICAL METAPHORS IN THE KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES

The article discusses the cognitive processes of the metaphorical conceptualization of the wind and the definition of its specificity through the corpus representation in the Kazakh and English languages. Based on the studied corpus material there were described and analyzed metaphorical uses of the wind. The investigation of which identified more than 300 metaphoric expressions that has demonstrated universal and unique characteristics of wind metaphorical conceptualization in the studied corpus data base of Kazakh and English languages. The aim of the scientific work includes an attempt to determine the processes of metaphorization of meteorological lexis and its specifics related to the thematic group of words wind/жел, so during the study were involved explanatory, translation, phraseological and terminological dictionaries. The data obtained by this cross-linguistic study suggests the presence of certain general and individual characteristics in the conceptualization of wind/жел in the figurative meaning the most essential features of the metaphors have been described and revealed, productive and non-productive ways of its metaphorical conceptualizations, also equivalent and non-equivalent expressions occurring in two languages which were resulted due to historical development and linguiscultural reasons. Thus the wind is an invisible abstract force that affects human life. The language verbalization of the wind concept is rather heterogeneous, due to the specifics of two national languages and other explanations, which include extralinguistic factors of the development of these analyzed languages.

Key words: metaphor, non-literal use, concept, corpus-based approach, жел, wind, corpus linguistics.

Оңғарбаева М.С.¹, Таева Р.М.², Колесникова Т.П.³, Зуева Н.Ю.⁴,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
¹докторанты, ²доценті, ф. ф. к., ³аға оқытушысы, ⁴доценті, ф. ф. к.
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: trmeru16@mail.ru, rozt@mail.ru

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі метеорологиялық метафораларды талдау

Бұл мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі жел сөзімен байланысты метафоралар және олардың ерекшеліктері қарастырылады. Материалдар негізінде ағылшын және қазақ тілдерінің ұлттық корпустары қолданылған. Зерттеу нәтижесінде 300-ден астам метафоралық мысалдар анықталды, қазақ және ағылшын тілдеріндегі желдің метафоралық түрде қолдану ерекшеліктері әмбебап және бірегей болып келеді. Ғылыми зерттеу жұмысының мақсаты wind/жел сөздерінің тақырыптық тобына жататын ағылшын және қазақ метеорологиялық лексикасының метафоризация процестерін анықтау болып табылады, осылайша талдау барысында түрлі түсіндірмелі, аударма, фразеологиялық және терминологиялық сөздіктер қолданылды. Салыстырмалы зерттеу нәтижесінде анықталған мысалдарындағы жел метафоризациясының ең продуктивті және продуктивті емес тәсілдері, сондай-ақ екі тілде кездесетін эквивалентті және бейэквивалентті бірліктер зерттелген болатын. Жел адамның өміріне әсер ететін көрінбейтін дерексіз күш болып келеді. Бұл мақалада авторлар метафоралық мағынадағы лексикалық бірліктерді ағылшын және қазақ тілдеріндегі сандық құрамын белгілеген және зерттеудің практикалық материалдарын жаппай іріктеу методикасымен анықтаған болатын. Метеорологиялық тақырыптарымен біріктірілген ағылшын және қазақ мәтіндерінде метафоралық мағынада қолданылатын жел сөзінің тілдік вербализациясы біркелкі емес, бұл ұлттық тілдердің тарихи даму ерекшеліктеріне және басқа да лингвомәдени факторлармен байланысты болып келеді.

Түйін сөздер: метафора, метеорологиялық метафора, семантика, корпустық тәсіл, жел, wind, корпустық лингвистика.

Онгарбаева М.С.¹, Таева Р.М.², Колесникова Т.П.³, Зуева Н.Ю.⁴,

¹докторант Phd, ²к. ф. н. доцент, ³старший преподаватель, ⁴к. ф. н. доцент
Казахского национального университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: trmeru16@mail.ru, rozat@mail.ru

Анализ метеорологической метафоры в казахском и английском языках

В данной статье рассматриваются когнитивные процессы метафорической концептуализации ветра и определение его специфики через корпусное представление в казахском и английском языках. На основе изученного материала были проанализированы метафорические употребления слова “ветер”. В результате исследования было выявлено более 300 метафорических выражений, которые продемонстрировали универсальные и уникальные характеристики метафорической концептуализации ветра в двух языках. Целью научной работы является попытка определения процессов метафоризации английской и казахской метеорологической лексики, относящейся к тематической группе слов *wind/жел*, так в ходе анализа привлекались толковые, переводные, фразеологические и терминологические словари. Данные, полученные в результате сравнительного исследования, свидетельствуют о наличии определенного общего и индивидуального в концептуализации ветра в переносном значении, были описаны и раскрыты наиболее продуктивные и непродуктивные способы метафоризации ветра, также эквивалентные и неэквивалентные единицы, встречающиеся в исследуемых языках. Ветер является невидимой абстрактной силой, влияющей на жизнь человека. Языковая вербализация ветра, функционирующая в английских и казахских текстах, объединенная метеорологическими явлениями, довольно неоднородна, что обусловлено спецификой национальных языков и другими факторами, включающими лингвокультурные и исторические особенности развития языков.

Ключевые слова: метафора, метеорологическая метафора, переносное значение, корпусный подход, жел, ветер, корпусная лингвистика.

Introduction

In this article the authors have made an attempt to select and systematize lexical units that have received metaphorical meanings related to the lexical group “meteorology” and determine their quantitative composition in English. Practical materials of the study were lexical units included in the thematic group “meteorology” extracted by continuous sampling from the explanatory, translational, phraseological dictionaries and thesauruses of the English language.

The meteorological phenomenon *wind* is often represented in many cultures in figurative sense, the most frequent weather occurrence wind is a natural force, described mainly through a physical impact on other objects. Our analysis reveals various linguistic metaphorical conceptualizations of the wind depending on the lexicographic resources and corpora: British National Corpus (BNC) and National Corpus of Kazakh Language (NCKL).

By definition, the wind is a moving air, which means basically “horizontal movement”, having different notions and synonyms according to its force and features (*light air/wind, zephyr, breeze, gust, strong wind, blast, gale, storm, hurricane*) indicating the nature of the wind movement. The air is invisible, so the wind is mostly perceived through its

impact on objects (*visually*), through sounds (*hearing*) or through tactile perception. Wind is a dynamic force which encompasses the basic human experience, for example it can even move objects from one place to another, make it dry or weave off. That is confirmed by the metaphorical examples, where the wind is presented as an external power, against which people cannot act or defeat it.

To describe the metaphorization processes of meteorological vocabulary, it is necessary to identify the initial semantic meaning of lexical units belonging to the thematic group of weather phenomena, such as wind, precipitation (rain, snow, hail, etc.), fog, thunderstorm, storm and blizzards, as well as natural disasters such as tornadoes and hurricanes.

Metaphor was developed by the dissertational research of many Kazakhstani linguists such as Mukhamedzhanov Sh., Zaysanbayeva G.N., Sybanbayeva A.S., Kusainova G.S., Seitova F.Z., on the material production of/by Omirbekova Z.K., Kogay E.R., Muratbayeva I.S., Sansyzybayeva K.K., Kalkabekova D.B., Bayugunisova G.M., Eskarayeva A.D., Trichik M.V. and we pay a special role to the dissertation work of Nygmetova B.D. where she studies metaphors in the meteorological forecasts, from the comparative aspect on the material of Russian and German languages. Significant contribution to the study of metaphors have been made by Rus-

sian scholars such as Arutyunova N.D., Gak V.G., Kharchenko V.K., G.N., Potebnya A., Stepanenko A.V., Sklyarevskaya E.D., Teliya V.N. Meteorological lexis in the metaphorical use was investigated by Sherbakova L.E., Kasyanova V.M., Baranova E.V., Ryabina E.B., Chemercheva A.A., Kondratenko M.M., in comparative studies by Lazareva M.A., Kuznetsova O.I., Chudakova N.M., Olkhovikova Yu., and Liu Yanchun, Chan Ti Xu Huong. Among foreign scholars on metaphors and cognitive linguistics studies were involved such as philologists, philosophers and logicians as E. Cassirer, X. Ortega De Gasset, A. Richards, J. Searle, R. Jakobson, J. Miller, Goodman N., Turner M., Ricoeur P., Lakoff, G., Kövecses Z., Davidson D., Black M., Goatly A., Morgan E.V., Ortony A., Hoffman R.

So, at present, the problem of metaphor has gone out of the rhetoric, where it originally existed as one of the tropes, stepped over the boundaries of linguistic stylistics (where it was studied as a means of creating expressive coloring of the text) and moved to a fairly comprehensive laboratory, becoming the subject of research of the above related to linguistics disciplines (Teliya V.N., 1988: 5).

Arutyunova N.D. allocates 5 types of language metaphors:

1) a nominative metaphor (the actual transfer of the name), consisting in replacing one descriptive value with another and serving as a source of homonymy

2) a figurative metaphor that is born as a result of the transition of an identifying (descriptive) meaning to a predicate one and serving the development of figurative meanings and synonymous means of language

3) a cognitive metaphor that arises as a result of a shift in the compatibility of predicate words (transfer of meaning) and creates polysemy

4) a generalizing metaphor (as the final result of a cognitive metaphor), erasing the boundaries between logical orders in the lexical meaning of the word and stimulating the emergence of logical polysemy (Arutyunova N.D., 1999: 366)

The main thesis of the cognitive theory of metaphor comes down to the following idea: metaphorization processes are based on the processing of knowledge structures, which are described in categories of frames and scenarios in one of the meta-languages of cognitive science. The knowledge recorded in the human cognitive system in the form of frames and scenarios is a generalized experience of human interaction with the outside world both with the world of objects and with society (Baranov A.N., 2014: 11).

In domestic linguistics, a model of the semantic (seminal) structure of nuclear materials developed by V.G. Gak on the example of a metaphor, a fox is a cunning person. The nominative (initial) LZ of the word *fox* has a certain set of sem categorical archiseme A (animated creature) + clan seme B (animal) + species differentiating seme C (quality assigned to the *fox* is a tricky). The following semantic transformations lead to metaphorization: the elimination of the family and species sem and the actualization of potential seme (Sklyarevskaya G.N., 1993: 34).

The modern theory of metaphor goes beyond the cognitive semantics, which in turn is a part of cognitive linguistics. In foreign linguistics, the cognitive theory of metaphor actively began its development in the 1970s which was founded by George Lakoff and Ronald Langacker. By using the analytical framework of Conceptual Metaphor Theory (CMT), this study aims on the analysis of metaphor use of the “wind/жел (zhel)” in English and Kazakh Languages.

The present research work follows the basic fundamentals of Conceptual Metaphor Theory (CMT) (Lakoff G., 1980). Over the last thirty years, studies on metaphor have been playing a crucial role in cognitive linguistics, a development of which began with the proposed theory of Lakoff and Johnson’s in their monography “Metaphors We Live By”. As concluding from the theories on metaphor before, Lakoff and Johnson’s ‘conceptual theory of metaphor’ states “...so that, conceptual metaphor is a general mental mapping that is created from a (typically concrete) Source Domain to a (typically abstract) Target domain, when metaphorical expressions are individual linguistic ideas instantiating these mappings” (Stefanowitsch A. and Th. Gries, 2006: 56).

For example, “...boiling with anger is a linguistic example of the very productive conceptual metaphor ANGER IS A HOT FLUID, burning with love is an example of LOVE IS FIRE, and to be on cloud nine is an example of HAPPINESS IS UP” (Kövecses Z., 2007: 36).

As Lakoff G. mentions it is important not to confuse the mapping, LOVE IS A JOURNEY, for the mapping itself. Like Raymond W. Gibbs, Jr. in his “Metaphor Wars” notes “...The mapping is the set of correspondences, (Gibbs R.W., 1994: 23) but when Wierzbicka A. discusses conceptual metaphors in human life (CMT theory) she says later on that Lakoff and Johnson’s theory of conceptual metaphor misses the importance of formal semantic investigation of revealing the word, so that what

they really mean, therefore, authors of the article are combining the principles of research and metaphor analysis of several scholars among them are Lakoff G., Stefanowitsch A., Kövecses Z. and Charteris-Black J.

Experiment

A corpus study of metaphors on *wind* makes it possible to identify real language usage in the natural language environment and analyze the entire array of texts. Corpus approach allows you to quickly get a large sample of material, to analyze aspects of the use of language units. In this paper, we adhere to the statement of A. Deignan: "Corpus linguistics in many respects supports the cognitive theory of metaphor, however, corpus data question the details of the theory". The methods of corpus text analysis make it possible to increase the efficiency of research activities via its automated system for selecting, processing and displaying results. The advantages of this method are its representativeness, efficiency and objectivity. We attempted to manually extract metaphorical contexts from *BNC* and *NCKL*.

"In a first step, the researcher can then search for individual lexical items from the domain or whole sets of the items. The choice of items can be based on a priori decisions, it can be based on existing exhaustive lists or it can be based on a preceding keyword analysis of texts dealing with target-domain topics. The search for these items can then be exhaustive (i.e., all Corpus-based approaches to metaphor and metonymy currences of the item(s) in question are retrieved or it can be limited to a particular contexts that are considered to be promising or relevant to the research question. In a second step, the researcher then identifies the target domains in which these items occur, and thus, the metaphorical or metonymic mappings in which they participate" (Stefanowitsch A. and Th. Gries, 2006: 34).

An important advantage of this method is the possibility of a quantitative presentation of the results and the ability to conduct a cross-linguistic analysis with different languages. Then these tokens were typed in the search bar, then non-literal uses were selected from the number of hits, and at the last stage they were classified by source areas.

After analyzing the collected material, we concluded that all examples can be classified into certain conceptual metaphors. The source domain for all of these concepts is a lexicon that describes *meteorological phenomena*, while the purpose of

the Domain is the presence or absence of problems.

Query "wind" returned 7338 hits in 1502 different texts (98,313,429 words [4,048 texts]; frequency: 74.64 instances per million words) [0.209 seconds] from *BNC* which makes ineffective metaphorical utterances extraction, following the idea of A. Stefanowitsch in his "Corpus-Based Approaches to Metaphor and Metonymy" (2006) who says that "...the most basic ways of realizing a metaphor in English involves use of a partitive or quantifying *of* construction. The metaphoricity here is conventional, i.e. it represents a normal (though secondary) use of the words concerned". He supports his idea by claiming that "...in literal contexts, *storm* means a kind of atmospheric phenomenon when *torrent*, *mountain*, *lake* and *oasis* denote kinds of geographical locations. But all these words have regular secondary patterns of use which (unlike other kinds of secondary meaning) can be usefully classed as metaphorical. "They activate what Max Black (1962) called 'resonance' between the literal meaning potentials of two words. *A storm of protest*". Developing that idea we tried to experimentally use different prepositions and parts of speech of the *wind* (N,V, ADJ.) and searched the *BNC*. For example: *of wind*, *wind into*, *wind in*, *wind after*, *wind on* and *winded*, *windy*, *winding* which resulted in the productive ways of metaphorization *etc. compared to the* most frequent non-literal use of *wind* was found with the preposition *of*. Therefore, we simplified the research in the *BNC* and found the following occurrences of *wind* with such preposition ...*of*.

WIND has anthropomorphic characteristics. It has the following subtypes, for each of which the following examples are given. Key word *wind of...* gave 122 hits in 108 different texts, randomly from them were selected metaphors, which were grouped by its source domain.

The following conceptual metaphors for the collected examples can be defined as a list of the most frequent hits of wind metaphors with the following metaphorical meaning of the lexeme wind given with positive, negative and neutral connotations, some of them has equivalents and some of them not.

Results and the discussion

Metaphorical mapping of the wind conceptualization in the English language according to *BNC* search results:

[...get wind of the non-existent secret's...] wind flows fast in different directions wind fills the air and spaces, wind is a change/news/gossip;

[...a wind of change is blowing...] wind as a new trend;

[...I seek the wind of a word...] sudden idea, inspiration, wind is an idea;

[...rocked in a wind of thorns...] wind as a massive natural phenomena wind is a difficulty;

[...chill wind of economic depression...] economical situation or factor that influences events, wind is a tendency/beginning/trend;

[...with renewed talk of winding down both military alliances...] wind cuts down or stops slowly, wind is a reduction;

[...the chill wind of competition...] wind as the beginning of tough competition, wind is a competition;

[...it would be worse than Amazon House finding out if she got wind of what's going on...] wind as the reason, the explanation of the situation, wind is a secret;

[...the ripples allowed the Ardakkeans to get wind of the theft...] wind as a smell, aroma, clue, wind is a track, scent.

To speak about weather conditions in both English and Kazakh are used the adjectives: *windy/желді*. But in English, there is a separate verb *to wind*. It should be noted that in Kazakh *wind/жел* is not used as a verb, noun *жел* needs a verb, the meaning of the verb *to wind* is not related to the description of weather conditions, but to the results of the impact of *the wind* onto the object; moreover, the verb *to wind* retains some figurative meanings, extending its meaning to the actions.

Combining approaches to metaphor study and supporting the search results we also referred to lexicographic resources of the Kazakh language and found unique non-literal uses of the word wind. Taking into account the formal nomadic lifestyle of the Kazakhs, there was discovered a block of NON-EQUIVALENT metaphorical expressions of WIND/ЖЕЛ in the description of horses, when characteristics of the wind are transmitted to the horse. WIND is A HORSE, so Kazakh people conceptualize wind as a horse, for example:

жел қуық is *төзімді жылқы*, trans. hardy horse;

жел саңлақ is *жараулы ат, сәйгүлік жүйрік*, trans. fast horse;

жел жетпес is the wind that can not reach horse, trans. the fastest horse.

However, in the Kazakh language, one of the productive ways of metaphorization processes emanate from anthropomorphic characteristics, so that related to the personal behavior or nature, for example:

желқуар is *жеңілтек, жеңіл мінезді, ұиқалақ*, trans. frivolous man, a man who chases the wind;

жел-аяқ (жел табан) is *қыдырымпаз*, a person who doesn't like to stay at one place having *windy legs*, trans. restless person;

Other productive means or source of metaphorization process lies in the body organs of a person, that is

жел өкпе is *жеңілтек, қызба, даурықпа*, windy lungs, trans. frivolous man (*harum-scarum*), easily excited man, literally the wind is concentrated in the lungs of man, so the wind moves the man, making him lightly excited, lungs full of air.

It is worth noting the following metaphorical transfer of WIND onto other body organs, such as kidneys:

жел бүйрек is *жеңіл мінезді, жел өкпе*, also means a dizzy person with windy kidneys, that is body organ, where the nature of man exists, his character finds its fulfillment in the kidneys of the organism, for example *жел бүйрек әйел*, trans. a frivolous woman (woman with windy kidneys)/kidneys full of wind.

Also other parts of the body conceptualize a wind:

жел бас is *әулекі, желікпе*, trans. careless, frivolous person, means windy head, similar metaphor is found in English language *a breeze (wind) is blowing through smb.'s upper storey*

жел ауыз is *есне шешен, көп сөзді* trans. talkative, a person with windy mouth.

To investigate actual uses of wind metaphors in the Kazakh language we applied to Kazakh Corpus and found 312 entries, 33 documents for *жел* entry http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/?interface_language=ru 200 for WIND.

As a result of comparing the semantic meaning, it can be noted that in the kazakh language conceptual metaphor of nature (with the most metaphorical expressions) is WIND is a living being. It has the following subtypes, for each of which the following corpus occurrences are given translation and whether these utterances have equivalent metaphorical meanings in English:

Metaphorical mapping of the WIND in the Kazakh according to NCKL search results:

[...жел шайқаған, күндізгі аңызақ...] trans. swaying hot wind, wind as a human shakes things, жел is a human action;

[...жел жұлмалаған, азынаған жел ...] trans. the wind howls and pulls out, wind as a creature that tears things away unceasingly with hands, animal actions;

[...кейде жел жұлқынып...] trans. blow in gusts, wind as an emotion which is bursting and aspirant, жел is an anger;

[...заман is соққан жел...] trans. time is a blowing wind, wind as a time flows like time so fast, жел is a time;

[...жел жеп қойған қылилау оң жақ көзі...] trans. wind eat his right eye, wind as a human creature that weaves off the eye or eats it, жел is a destruction;

[...дененді жел аймаласын...] trans. wind caressed the body, wind as a tender action that flatters the body, жел is a tenderness;

[...суық жел жұқа киімнің ішіне кіріп...] trans. cold wind penetrated clothes, wind as a human creature that enters the body through the clothes, жел is a filling/penetration;

[...ұры жел көзге ілінбей зыр жүгіріп...] trans. thief wind ran without being seen, wind as an invisible person with legs run, жел is a thief;

In the Kazakh language, based on the originality of climatic conditions, there are a huge number of names for the designation of various types of winds (collocates) of which were found its equivalents in English Language, during the analysis we have selected non-equivalent WIND expressions.

Wind as a verb is used metaphorically in English: Query “winded” returned 53 hits in 48 different texts (98,313,429 words [4,048 texts]; frequency: 0.54 instances per million words) [0.378 seconds – retrieved from cache] in the BNC, below we present the other and most frequent metaphoric uses of wind (=V):

1. [He lay there for a moment, stunned, *winded*, waiting for a message from his numbed brain] *take a rest*;

2. [So were one-legged soldiers, women bent double with rheumatism, gouty noses, coughing children, broken arms, wasted goats and *winded* horses] *run out of the breath*;

3. [Not my stomach *winded*, not my nose bleeding...] *shrink and curl*.

Conclusion

Summarizing the outcomes, the various cultural conceptualizations of WIND are best distinguished by how they affect other objects. WIND is captured as a natural force against which people are inert. In metaphorical expressions, the wind manifests itself either as a powerful natural force that displaces/

takes away things, or as a light breeze that shakes them or describes personal characteristics. All of them lead to spatial movements that have their characteristic context and metaphorical consequences. The next type of wind exposure is a “touch” when it comes into physical contact with entities, where the main perception is not visual, but tactile, giving the object a sense of vitality. The spatial attributes of the wind are sometimes directional: the wind is blowing horizontally which is strong and manifests itself in a positive or negative contexts, although when it brings news, it may have a negative meaning.

In turn, the English lexeme *wind* has specific metaphorical meanings that are not peculiar to the Kazakh *жел*. The main non-literal uses of *wind* include the following meanings: NEWS (GOSSIP), IDEA, CHANGE, DIFFICULTIES in English, in Kazakh WIND is A HORSE, IDLENESS, FRIVOLOUSNESS. It is concluded that they are all associated with the main conceptual metaphor which is NON-VISIBLE ABSTRACT FORCE THAT EFFECTS HUMAN LIFE. Empirical research here was focused on corpus and we seek to uncover the peculiarities of metaphorical uses of wind in Kazakh and English.

In English and Kazakh *wind* bears both positive and negative connotations, from one hand its brings changes and describe people negatively on the other hand appears fast and quick also.

Based on the analysis, we can conclude that the English lexeme *wind*, metaphorically shifting from the meaning of air in motion to the designation *smell, aroma* which has much more spheres of use, and in the description of weather conditions the concept of wind is dominant like in the Kazakh language, non-literal expressions with *wind* express mainly the quality of the action and its horizontal movement in both languages.

Considering these examples, it can be noted that in the Kazakh Corpora entries demonstrate the first meaning of the wind lexeme, phrases are given not only with adjectives, but also with many verbs and collocates. In the English corpora, wind combinations with prepositions are predominate. The comparative analysis of the National Corpora suggests that in the peoples' consciousness metaphorically the wind lives its own life, thus it brings clouds and changes the weather or its perception which is limited to the human senses/characteristics that arise in a person under the influence of the wind's dynamic nature.

Литература

- Телия В.Н. Метафора в языке и тексте / В.Г. Гак, В.Н. Телия, Е.М. Вольф, Е.О. Опарина, Т. Черданцева, Х.Д. Лезметс, А.М. Шахнарович, Н.М. Юрьева, С.С. Гусев, Э.А. Лапина, Н.А. Кожевникова, В.В. Петров; отв. ред. В.Н. Телия. – М.: Наука, 1988. – 176 с.
- Скляревская Г.Н. Метафора в системе языка / Отв. ред. акад. Д.Н. Шмелев. – СПб.: Наука, 1993. – 152 с.
- Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – 2-ое изд., испр. – М.: Языки русской культуры, 1999. – I-XV. – 896 с.
- Баранов А.Н. Дескрипторная теория метафоры. – М.: Языки славянской культуры, 2014. – 632 с. – (Studia philologica)
- Deignan A. Metaphor and Corpus Linguistics. – Amsterdam: Philadelphia, John Behjamins, 2005. – 236 p.
- Kövecses Z. Metaphor and emotion: Language, culture, and body in human feeling. – New York: Cambridge University Press, 2000. – 244 p.
- Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by. – Chicago: The University of Chicago Press, 1980. – 191 p.
- Stefanowitsch A., Stefan Th. Gries. Corpus-based approaches to metaphor and metonymy / edited by Anatol Stefanowitsch, Stefan Th. Gries. p. cm. (Trends in linguistics. Studies and monographs; 171). – Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 2006. – 319 p.
- Wierzbicka A. Metaphors linguists live by: Lakoff and Johnson contra Aristotle // Papers in Linguistics, 1986. – P. 287-318
- Gibbs R.W. The poetics of mind: Figurative thought, language, and understanding. – Cambridge, England: Cambridge University Press, 1994. – 538 p.
- Қалиев Б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / ред. Б. Қалиев – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2014. – 728 б.
- Салқынбай А.Б. Қазақ тілінің сөзжасам сөздігі. 1-бөлім. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 468 б.
- Қоныров Т. Қазақ тілінің тұрақты тенеулері сөздігі. – Алматы: Ғалым, 1990. – 320 б.
- Oxford dictionary of Current idiomatic English Volume 2 / edited by A.P. Cowie, R. Mackin and I.R. McCaig. – Oxford University Press, 1993. – 685 p.
- Oxford dictionary of word origins sec.edition / edited by Julia Cresswell. – Oxford University press, 2009. – 385 p.

References

- Arutyunova N. D. (1999) Yazyk i mir cheloveka [Language and world of a man]. 2nd ed., rev. M.: Yazyki russkoj kul'tury, I-XV 896 s. (In Russian)
- Baranov A.N. (2014) Deskriptornaya teoriya metafory [Descriptive theory of metaphor] M.: Yazyki slavyanskoj kul'tury, (Studia philologica) 632 s. (In Russian)
- Deignan A. (2005) Metaphor and Corpus Linguistics. A. Deignan. Amsterdam; Philadelphia: John Behjamins, 236 p. (In English)
- Gibbs R.W. (1994) The poetics of mind: Figurative thought, language, and understanding. Cambridge, England: Cambridge University Press, 538 p. (In English)
- Kaliyev B. (2014) Kazak tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of Kazakh Language]. Almaty: Memlekettik tildi damyту instituty, 728 b. (In Kazakh)
- Salkynbay A.B. (2016) Kazak tilinin sozjasam sozdigi [Dictionary of Kazakh Language word origin]. 1-belim, Almaty: Kazak universiteti, 468 b. (In Kazakh)
- Konyrov T. (1990) Kazak tilinin turakty teneuler sozdigi. [Dictionary of comapritive phrase units in the Kazakh Language] Almaty: Galym, 320 b. (In Kazakh)
- Kövecses Z. (2000) Metaphor and emotion: Language, culture, and body in human feeling. New York: Cambridge University Press, 244 p. (In English)
- Lakoff G., Johnson M. (1980) Metaphors we live by. G. Lakoff, M. Johnson. Chicago: The University of Chicago Press, 191 p. (In English)
- Oxford dictionary of Current idiomatic English Volume 2, edited by A.P. Cowie, R. Mackin and I.R. McCaig. Oxford University Press, 1993. 685 p. (In English)
- Oxford dictionary of word origins Sec.edition/edited by Julia Cresswell. Oxford University press, 2009. 385 p. (In English)
- Sklyarevskaya G.N. (1993) Metafora v sisteme yazyka [Metaphor in the system of language] Red. ed. acad. D.N. Shmelev. Sankt-Peterburg: Nauka, 152 s. (In Russian)
- Stefanowitsch A., Stefan Th. Gries. (2006) Corpus-based approaches to metaphor and metonymy, edited by Anatol Stefanowitsch, Stefan Th. Gries. p. cm. (Trends in linguistics. Studies and monographs; 171). Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 319 p. (In English)
- Teliya V.N. (1990) Metafora v yazyke i tekste [Metaphor in language and text] (V.G. Gak, V.N. Teliya, E.M. Wolf, E.O. Oparina, T. Cherdantseva, X.D. Leemets, A.M. Shakhnarovich, N. M. Yuryeva, S.S. Gusev, E.A. Lapinya, N.A. Kozhevnikova, V.V. Petrov) Otv. ed. V.N. Teliya. Moskva: Nauka, 1988, 176 p. (In Russian)
- Wierzbicka A. (1986) Metaphors linguists live by: Lakoff and Johnson contra Aristotle. Papers in Linguistics, 19, P. 287-318 (In English)

Ossokina D.O.¹, Murzalina B.K.²,

¹Doctoral student, ²Doctor of Science, Professor
of Ablai Khan Kazakh University of International Relations
and World Languages, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: Darya_Olegovna12-13@mail.ru, murzalina_bota@mail.ru

RESEARCH ON THE CURRENT STATE OF ENGLISH ELECTRONIC EDUCATION TERMINOLOGICAL FUND

This article is devoted to the study of electronic education terminological fund in the modern English language and its current state. The distribution of new English terms in the communication space of Kazakhstan and their intensive use is due to the processes of modernization and digitalization of education. In this work we consider 294 terms, analyzing their specific characteristics, classifying components according to the principle of productivity. The analysis of the studied terms made it possible to identify the dominant term in the group of synonyms denoting electronic education - e-learning. This article also discusses groups of terms that need to be clarified due to definitive variability and the lack of a generally accepted point of view on their meaning. The research shows that processes occurring in the sphere of electronic educational environment are directly reflected in the expansion of the terminology of electronic education. The current state of the terminology fund of electronic education is characterized by dynamism and the presence of a large number of terms that reflect related concepts. This article proposes that uncovered specifics and features for the groups of terms researched in this article are generally valid for electronic education terminological fund in the modern English language. The article predicts that further research and linguistic analyses of term groupings in the sphere of electronic education gives opportunity to elicit trends and developing tendencies of English terminological fund as a whole. A systematic study of e-learning terminology will reveal intrasystem correlations of terminological units. The abovementioned analyses results allow researchers to model possible directions and patterns of electronic education terminological fund development in the modern English language.

Key words: term, terminology, electronic education, communicative sphere, synonym, collocation.

Осокина Д.О.¹, Мұрзалина Б.К.²,

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің
¹PhD докторанты, ²профессоры, ф. ф. д., Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: Darya_Olegovna12-13@mail.ru, murzalina_bota@mail.ru

Электрондық білім берудің ағылшын терминологиялық қорының қазіргі жағдайын зерттеу

Бұл мақала қазіргі ағылшын тіліндегі электрондық білім берудің терминологиялық қорын зерттеуге арналған. Қазақстанның коммуникативтік кеңістігінде жаңа ағылшын терминдерінің таратылуы мен қарқынды пайдалануы білім беруді жаңғырту және цифрландыру процестеріне байланысты. Жұмыста 294 термин қарастырылды, олардың ерекше сипаттамалары талданды, компоненттер терминдердің үйлесімін қалыптастыру өнімділігінің принципі бойынша жіктеледі. Зерттелген терминдерді талдау электрондық білім беруді білдіретін синонимдер тобында e-learning басым термин ретінде бөліп көрсетуге мүмкіндік берді. Бұл мақалада дефинитивті вариативтілікке және олардың мәніне жалпы қабылданған көзқарастың болмауына байланысты нақтылауды қажет ететін терминдер топтары қарастырылды. Зерттеу электрондық білім беру ортасы саласында болып жатқан үрдістер білім беру терминологиясын кеңейтуде тікелей көрініс табатынын көрсетеді. Электрондық білім берудің терминологиялық қорының қазіргі жай-күйі аралас ұғымдарды көрсететін терминдердің динамикалық және көп санының болуымен сипатталады. Біз осы жұмыста зерттелген терминдер топтарының бөлінген сипаттамалары мен ерекшеліктері жалпы қазіргі заманғы ағылшын тілінің электрондық білім беру терминологиялық қоры үшін жарамды деп болжаймыз. Электрондық білім беру саласындағы терминологиялық топтарды одан әрі зерттеу және лингвистикалық талдау жалпы ағылшын терминологиялық қорының трендтері мен даму үрдістерін анықтауға мүмкіндік береді. Электрондық оқыту терминологиясын жүйелі зерттеу терминологиялық бірліктердің жүйеішілік корреляцияларын ашуға мүмкіндік береді. Талдаудың келтірілген нәтижелері зерттеушілерге заманауи ағылшын

тіліндегі электрондық білім беру терминологиялық қорының даму бағыттары мен заңдылықтарын модельдеуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: термин, терминология, электрондық білім беру, коммуникативтік сала, синоним, сөз тіркесі.

Осокина Д.О.¹, Мурзалина Б.К.²,

¹докторант PhD, ²д. ф. н. профессор
Казахского университета международных отношений и мировых языков
им. Абылай хана, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: Darya_Olegovna12-13@mail.ru, murzalina_bota@mail.ru

Исследование современного состояния английского терминологического фонда электронного образования

Данная статья посвящена изучению терминологического фонда электронного образования в современном английском языке. Распространение и интенсивное использование новых английских терминов в коммуникативном пространстве Казахстана обусловлено процессами модернизации и цифровизации образования. В работе рассматриваются 294 термина, анализируются их специфические характеристики, компоненты терминологических сочетаний классифицируются по принципу продуктивности формирования потенциальных сочетаний терминов. Анализ исследуемых терминов позволил выделить доминирующий термин в группе синонимов, обозначающих электронное образование – e-learning. Также в данной статье рассматриваются группы терминов, нуждающиеся в уточнении, в связи с дефинитивной вариативностью и отсутствием общепринятой точки зрения на их значение. Исследование показывает, что процессы, происходящие в сфере электронной образовательной среды, находят свое непосредственное отражение в расширении терминологии электронного образования. Современное состояние терминологического фонда электронного образования характеризуется динамичностью и наличием большого количества терминов, отображающих смежные понятия. Мы предполагаем, что выделенные характеристики и особенности групп терминов, исследованных в данной работе, в целом действительны для электронного образовательного терминологического фонда современного английского языка. Дальнейшие исследования и лингвистический анализ терминологических групп в сфере электронного образования дадут возможность выявить тренды и тенденции развития английского терминологического фонда в целом. Системное изучение терминологии электронного обучения позволит вскрыть внутрисистемные корреляции терминологических единиц. Приведенные результаты анализа позволят исследователям моделировать возможные направления и закономерности развития терминологического фонда электронного образования на современном английском языке.

Ключевые слова: термин, терминология, электронное образование, коммуникативная сфера, синоним, словосочетание.

Introduction

At the present stage, problems of terminology are of a great interest among linguists, since the development of language means providing communication in a special field is inextricably linked with progress in science and technology. The need for an effective exchange of professional experience, the transfer and fixation of conceptual information entails the emergence of unions, associations and communities whose activities are aimed at improving and optimizing the processes of scientific communication. Currently, the research interests of terminology are being implemented in the following key areas: ensuring cooperation between organizations, scientific institutions and communities researching terminology, the development of terminological projects;

standardization and harmonization of terminology, as well as the construction of terminological databases; development of theoretical and methodological principles for the study of the terminology of various subject areas; study of terminological issues of current interest.

The high rate of development of information and communication technologies inevitably requires constant learning, carried out in an electronic environment, which is reflected in the vocabulary, in particular, in terminology. The current state of the terminological fund, which conceptualizes e-learning, is characterized by the development of a transformational process, as a result of which new ones replace the existing terms. Researchers include electronic learning or e-learning, which appeared in the 90s. Currently, it is gaining increasing popularity due to a number of extra linguistic and linguistic

factors. The extra-linguistic factors include the active development of learning in the electronic environment, which is due to a number of economic and social processes, as well as the ubiquitous digitalization process that affects all areas of life, including education. The rapid development and spread of information technologies in the 21st century has contributed to the emergence of new teaching methods and a new segment in the education system – electronic learning. Among the linguistic factors that provide not only “survival”, but also the high frequency of this term, is its conciseness and transparency of semantics.

E-learning or e-learning is a new educational paradigm in which information technologies play a system-forming, integrating role, and opening up access to new learning technologies and information sources becomes crucial. The active involvement of various technologies in the new direction of education has an impact on terminology. In this situation, the term e-learning is gaining increasing popularity and is used to denote a wide range of issues related to the use of information technology in education.

We also share the common opinion of researchers that the term e-learning is dominant in the system of electronic education terms. However, a change in the paradigm of teaching, the emergence of new learning technologies, etc. led to the fact that the XXI century. a sufficiently large synonymous series of words appeared, denoting the process of acquiring knowledge through ICT. The electronic resource Power Thesaurus gives 294 words and phrases with a similar meaning forming a synonymous series of the term e-learning (Power Thesaurus <https://www.powerthesaurus.org/e-learning>). The presence of a large number of synonymous units among English e-learning terms indicates that the terminology of this communicative environment is an actively developing and growing part of the terminological system of the language (Shavluk V.B., 2010: 785). In this regard, it seems necessary to study the group of terms united by synonymous relations found in the sphere of their functioning in order to form an idea of the current state of the e-learning terminological fund in the English language.

Experiment

The choice of a group of terms as an object of study is related to electronic learning due to the frequency of its use in comparison with all the terms of the system in question, which gives researchers the basis to consider it the dominant terminology of electronic education in modern English; secondly,

the intensity of the spread of the term e-learning, according to the results of the google.com search system (56500000 references in November 2005; 104000000 references in November 2009; 287000000 in July 2019), that indicates the stable dynamics of the increase in the number of indexed links to the term e-learning, and, consequently, the progressive consolidation of this term in the professional environment; thirdly, the term e-learning introduced by UNESCO in scientific use, however, despite the fact that the term is generally recognized and, moreover, widely popular, there is no unity of views on how to define it.

The subject of research in this paper are the structural-semantic features that characterize the studied group of terms and, as a consequence, the current state of the e-education terminological fund in modern English.

This study is based on the results of research of such linguists as Lotte, D.S. (1961), Reformatsky A.A. (1961), Leychik V.M. 1986, Kobrin R.Yu. (1987); Sager J.C. (1990), Grinev C.V. (1993), Tatarinov V.A. (1996), Tabanakova V.D. (1999), Lemov A.V. (2000), Tuzlukova V.I. (2002), Kageura K. (2002), Golovin B.N. (2003), Averbukh K.Ya. (2004), etc.

In this article, the following methods are used to determine the features of the group of terms and characteristics inherent in the e-education terminological fund in modern English: a method for reviewing lexicographic sources, to summarize the results of research on topics of interest to us and to reveal problems for further linguistic analysis; the method of critical analysis and synthesis of theoretical literature on the topic under study, in order to determine the direction of research and its theoretical base; descriptive-analytical method, which includes the observation and classification of language material, identifying features characteristic of the current state of the e-learning terminology fund in modern English.

It seems to us helpful to initially resolve the issue of key concepts that we will operate in this paper, as well as the main provisions and principles that formed the basis of the study. Sharing the position of researchers seeking to overthrow the “idealized” idea of the term, we proceed from the position that “linguistic objects (lexemes) defined as linguistic expressions of concepts which are typically used within a particular knowledge domain and by particular members of the linguistic community, lexical unit consisting of one or more than one word which represents a concept inside a domain” (Kageura K., 2002: 9).

As it is well-known a term is the linguistic representation of the concepts in a particular subject field. On the other hand, according to Sager, words function in general reference over a variety of codes (Sager J.C., 1997: 41). If we look at to how terms define concepts there are three dimensions: cognitive (form to conceptual content), linguistic (representations of concept in language) communicative (use of terminology) (Sager J.C., 1990).

Speaking about educational terms we can't miss talking about educational neologisms as there is a great majority of new terms appearing every day and understanding its notion is necessary for us. Peter Newmark defines neologisms as “newly come lexical or existing units that acquire a new sense” (Newmark P., 1988: 140). Following Valeontis K., Mantzari E. we agree that Conception and introduction of a new concept into a subject field unavoidably involves its designation with a new term. Nonetheless, not every new term used in a language to designate a new concept can be considered a neolo-

gism (Valeontis K., Mantzari E., 2006).

The number of components that make up the term phrases in the field of e-learning is decisive in assigning them to a particular group. Analysis of terminological phrases allowed us to distinguish the following structural types: two-component, three-component, four-component and five-component.

The initial review and analysis of a list of term phrases extracted from the electronic resource Power Thesaurus showed that the most widely represented group of terms consists of two components. We have fixed 158 two-component terms-phrases (53.7% of the total number of studied terminological units). Of the 294 terms, 82 combinations of terms are three-component, which is 27.9% of the total. Further, 51 combinations of terms are four-component, which is 17.38% of the total, and the least common form of combinations of terms in this particular glossary is five-component combinations of terms – 3 out of 294 which equals 1.02%. The described data is presented in the diagram below.

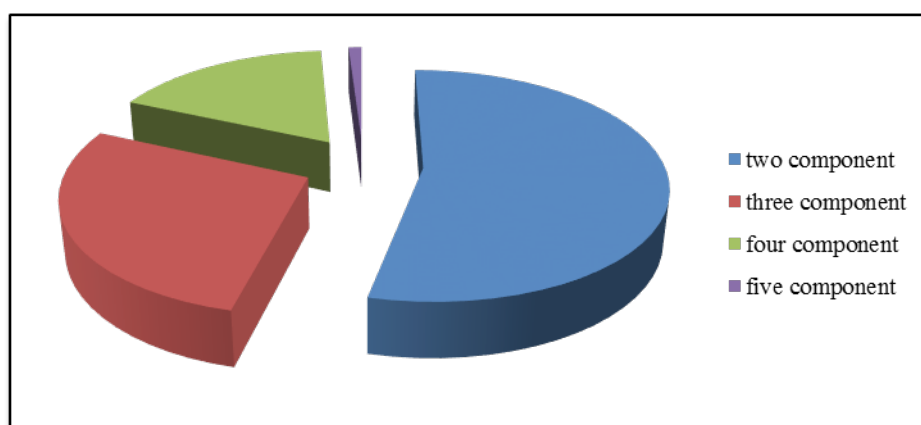

Figure 1 – “E-learning” synonyms classification

The analysis of the group of terms according to the components allows the following subgroups to be distinguished: the components synonymous with the term “learning”, they are such terms as: education, teaching, tuition, tutoring, lecturing, training, coaching, schooling, study, testing, course, lesson, class, instruction, guidance etc. – 19 terms in total; components synonymous with the term “electronic”, for example: computer aided, technology assisted, cyber, online, connected, distant, interactive, multimedia, ICT based, internet mediated, networked, digital, open, remote, streamed, synchronous, uploaded, virtual, web, mobile, 3d etc. – a total of 26 terms in this subgroup;

as well as functional components that ensure the harmonization of term combinations. This subgroup includes the following terms: by – e.g. by the internet, by email; assisted – e.g. internet-assisted, computer-assisted learning; aided – e.g. technology-aided learning, computer-aided training; based – e.g. web-based learning, internet-based training; transmitted – e.g. computer-transmitted learning, computer-transmitted training; mediated – e.g. computer-mediated learning, computer-mediated teaching; long – e.g. long-distance learning, long-distance education; live – e.g. live-streamed lecture, live-streamed seminar; form – e.g. electronic form of learning, interactive form of teaching;

format – e.g. digital format of education, virtual format of learning; through e.g. learning through the internet, learning through web; means – e.g. learning by electronic means, teaching through electronic means; using – e.g. training using ICT, teaching using ICT; via – e.g. guidance via internet, instructing via internet etc. In general, this subgroup is represented by 14 components.

The next result of the classification of the glossary of English e-education terms similar in meaning to the dominant e-learning was the ability to identify

the most productive components in each subgroup. Thus, among the terms synonymous with the term “learning”, the component «teaching» is considered to be the most productive, e.g.: electronic-teaching, computer-assisted teaching, CBT (computer based teaching), technology-aided teaching, internet based teaching, multimedia teaching, online teaching, streamed teaching, synchronous teaching, digital teaching, virtual teaching / v-teaching, mobile teaching / m-teaching, r-teaching, e-teaching etc., only 34 combinations of terms.

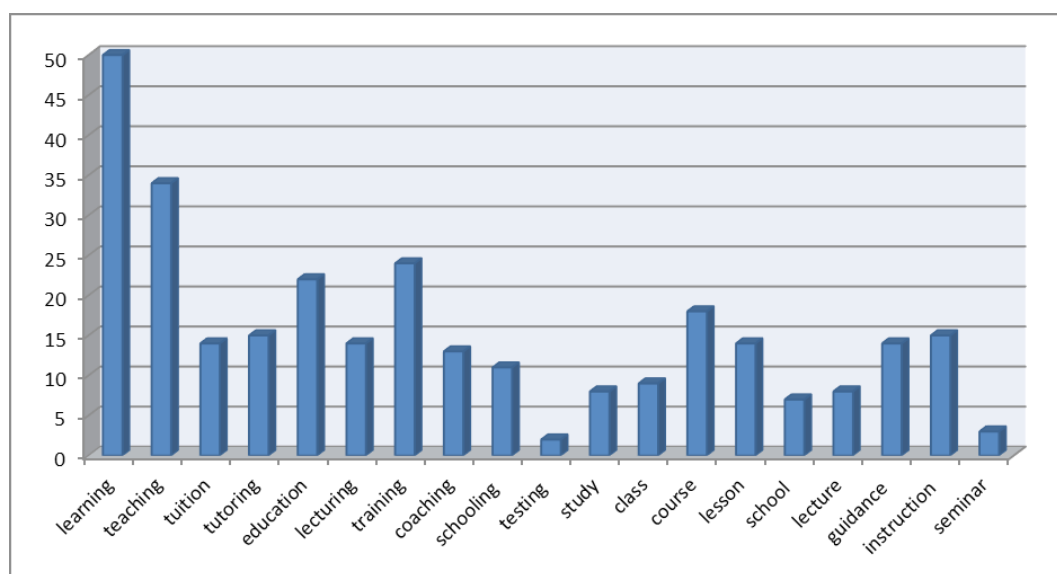

Figure 2 – Component classification – components synonymous with “learning”

Next in terms of productivity was “training”, e.g.: computer-assisted training, computer-aided training, electronic training / e-training, cyber training, distant training, interactive training, multimedia training, networked training, online training, open-accessed training, remote training, synchronous training, digital training, virtual training, web-based training (WBT) etc. As a result, there are 24 terms with the component “training” in the glossary we are studying.

Next, with a total of 22 combinations of the term, follows the component “education”, e.g.: electronic education / e-education, computer-aided education, continuous education, cyber education, distance education, distant education, interactive education, internet-based education, networked education, online education, remote education, synchronous education, digital education, virtual education / v-education, web-based education, mobile education / m-education, r-education etc.

The least productive components in the analyzed subgroup of English terms similar in meaning to the term “learning” are: “testing” – two term combinations in the glossary, namely – online testing, electronic testing / e-testing; furthermore there is term “seminar” – three combinations using this component: online seminar, live-streamed seminar, electronic seminar; and the term “school” – seven combinations of terms: cyber school, distance school, internet school, networked school, online school, digital school, virtual school / v-school. The diagram below presents data on the 19 components identified in the first subgroup of terms with the meaning of the synonymous term “learning”.

Following to the next subgroup – the terms are synonymous with the component “electronic”. The term “computer” has become the most productive component in this subgroup, 34 combinations of terms with this component are highlighted. As an example, we give the following combinations of terms: CBL

(computer based learning), CBT (computer based teaching), computer-assisted training, computer-mediated lecturing, computer-aided teaching, education via computer, guidance using computer, computer-assisted instructing etc. Further in the classification there is term “virtual” or its abbreviated form “v”. A total of 22 combinations with the given

component in the analyzed our glossary, for example: online learning, online teaching, online tuition, online tutoring, online education, online lecturing, online training, online coaching, online schooling, online testing, online study, online class, online course, online lesson, online seminar, online guidance, online instructing etc.

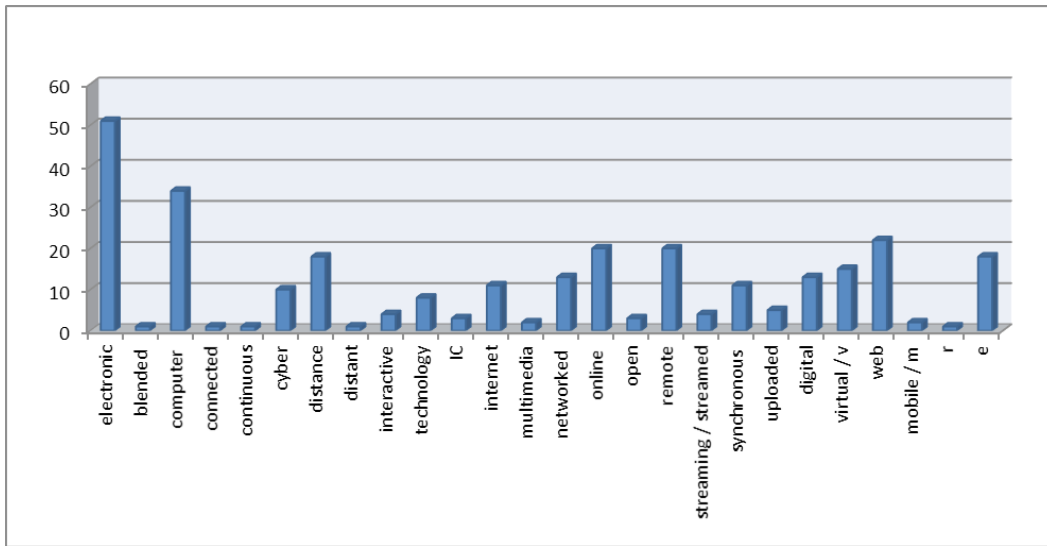

Figure 3 – Component classification – components synonymous with e-learning

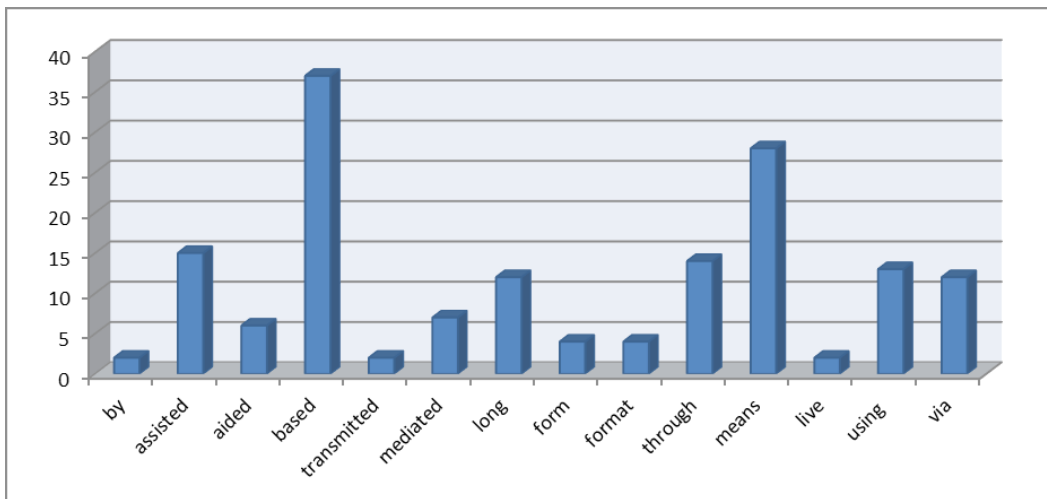

Figure 4 – Component classification – functional components

The next position on the principle of productivity is the term “web”. Analysis of the glossary under study allowed us to identify 20 combinations of terms with this component, including: web-based learning, web-based teaching, web-based tuition, web-based tutoring, web-based education, web-

based lecturing, web-based training, web-based schooling, web-based study, web course, web class, web-based guidance, web-based instructions, web seminar- webinar etc. Next, you need to select components with the lowest productivity of the formation of combinations of terms similar in

meaning to the term “electronic”. The components “blended”, “connected”, “continuous”, “distant”, “r” form one combination at a time. It is important to illustrate these combinations of terms: blended learning, connected learning, continuous learning, distant learning, r-learning. The full result of the analysis of the productivity of the components of the second subgroup is given in the diagram below.

The third subgroup of components is conditionally designated “functional components”; this group includes both independent terms and functional parts of speech, for example, prepositions. Analysis of the studied group of

terms showed that the most productive component of this subgroup is the term “based,” using this component, 37 combinations of terms are formed, such as: computer-based teaching, computer-based learning, computer-based instruction, computer-based guidance, technology-based learning, technology-based education, technology-based teaching, multimedia-based education, multimedia-based lesson, multimedia-based class, multimedia-based learning, multimedia-based teaching, web-based training, web-based class, web-based lesson, web-based course, web-based lecture, web-based seminar etc.

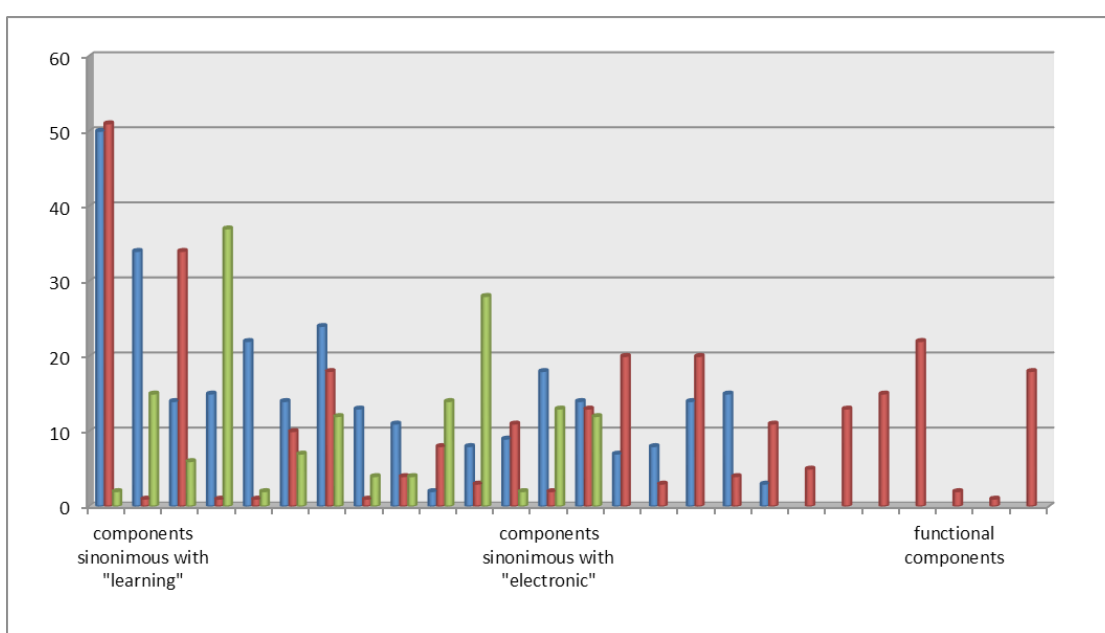

Figure 4 – Component classification

Next component “means” forms 28 combinations of terms, for example: electronic means of learning, electronic means of teaching, electronic means of education, interactive means of teaching, online means of training, online means of guidance, digital means of learning, digital means of teaching, digital means of education etc. Next to emphasize is the component “assisted”. The productivity of this component in the framework of the material under study was 15 combinations of terms, including: computer-assisted learning, computer-assisted teaching, computer-assisted lecturing, computer-assisted course, computer-assisted class, computer-assisted tuition, computer-assisted instruction, internet-assisted learning, technology-assisted teaching, technology-assisted learning etc.

It is also important to note the least productive components in the classification of the third subgroup: “by” – two combinations of terms, namely learning by e-mail, learning by electronic means; “transmitted” – two combinations of terms such as computer-transmitted training, computer-transmitted learning; as well as the “live” component and two combinations of terms that it forms live-streamed lecturing, live-streamed seminar. The result of the analysis of the “functional components” subgroup is presented in the diagram below.

The overall results of the analysis of the productivity of components extracted from phrases synonymous with the term “e-learning” are presented in the diagram below.

Results and discussion

Along with the term e-learning, many words and phrases are used. All the presented terminological phrases denoting educational processes with the involvement of various kinds of technologies contain a common component, for example, “based”. This component denotes the dominant position of technology over the learning process. As the field of education develops in the electronic environment and technology improves, new terminological phrases emerge, in which the “based” component comes to be replaced by terms «assisted», «aided», «supported», «enhanced», «transmitted» etc. As a result, the following terms appeared: technology enhanced learning, technology enhanced instruction, technology enhanced training, technology assisted learning, computer aided learning, computer aided instruction, computer supported learning, computer supported instruction, computer supported training etc.

Replacing one component with another indicates the influence of extra-linguistic factors, namely, a reassessment of the value of technology in the learning process, which now plays a minor role as assistants and assistants.

The use of the term e-learning as opposed to terminological phrases containing the components “based”, “supported”, “assisted”, “enhanced” indicates, according to some researchers, the rethinking of the role of training systems in the educational process. Now they are regarded as secondary to the learning process itself. This is evidenced by a number of works, in particular the work of M. Desai, which is called “E-learning: Paradigm Shift in Education” (Desai M., 2008).

Nowadays, using the term e-learning, theorists and practitioners of education understand it as a new educational paradigm based on its own methodology. In confirmation of these words, we cite Ken Heins, in his e-book «701 eLearning Tips» states: «The «e» in e-learning stands for education – we too often forget that – it is not about bandwidth, servers and cables. It is about education – first and foremost» (Masie E., 2003: 4). Some researchers, in particular, K.K. Jane tend to believe that e-learning will entail the evolution of the entire training system: «The term E-learning has brought a new meaning to education. It has been touted as the next wave in the evolution of learning» (Jain J., 2003: 112).

Along with the term e-learning, modern English actively uses the terms active learning, lifelong learning, open learning, interactive learning, self-

paced learning, which reflect the methodological views on the nature of learning in an electronic environment. Increasingly, the term blended learning is found in the field of educational terminology, reflecting the latest direction of e-learning – blended learning, which uses not only communication via computers, but also “live” communication between teachers and students. Traditionally, blended learning is defined as a combination of learning under the guidance of a teacher (instructor) and E-learning, or as a combination of traditional learning and distance learning.

Blended learning means applying different approaches to learning: a combination of computer-based training programs and other sources of information, such as television, radio, books, audio tapes, etc., group and individual work, a combination of distance learning with traditional. In other words, blended learning involves a combination of e-learning methods with the direct participation of the teacher in the educational process. Sometimes the term blended learning is used when describing such an organization of the educational process in which learning offline (using a computer not connected to a network) includes teacher assistance or other online services. (Blended learning in Encyclopedia http://Blended_learning.html).

The terms *distance education*, *distance learning*, *distant education*, *distant learning* also coexist in a single learning space in an electronic environment, their meaning is related to the term *e-learning*. The terminology of e-learning is characterized by the emergence of new terms. For example, the terms r-learning, v-learning, m-learning, x-learning and c-learning appear. Similar terms that have not yet had time to gain universal acceptance, we, following the VM Leychik, refer them to the number of “leading” or “predictive” (Leychik V.M., 2007: 256). Some terminologists, for example, O. Makarakhin, refer them to the category of “author’s,” that is, to such terms that are created for the nomination of a new phenomenon. (Makarikhina O.A., 1987: 4).

Conclusion

The analyzed glossary of terms allowed us to identify the dominant term in the group of synonyms for e-learning. Proof of the fact that in modern English in the field of e-learning, along with the term e-learning, other terms coexist, denoting related concepts, can serve as the results of the analysis, which resulted in 294 terminological units selected.

Also, the conducted study allowed us to classify the selected combinations of terms into three subgroups of components: components synonymous with electronic, components synonymous with learning, functional components. The method of observation and quantitative characteristics revealed the most and least productive components. The analysis of the terms allows us to assume that the processes occurring in the electronic educational environment are directly reflected in the terminology.

We believe that the characteristics and features identified for the group of studied terms are also valid for the terminological fund of electronic education in modern English as a whole. We believe that further observation and linguistic analysis of groups of terms in the field of e-education will

highlight trends and tendencies in the development of the terminological fund as a whole and predict possible changes.

The existing variety of terms in the field of e-education suggests that a new type of education is being formed, in which information technologies play a system-forming, integrating role, and opening up access to new learning technologies and information sources becomes crucial.

Mastering a scientific field means mastering its terminology, but the coexistence of terms that are often used to refer to the same concept and do not have a single definition in an electronic educational environment presents certain difficulties. We believe that a systematic study of e-learning terminology will reveal the system-wide correlations between terminological units.

Литература

- Power Thesaurus [Electronic recourse]. Retrieved from <https://www.powerthesaurus.org/e-learning>
- Шавлюк В.Б. Синонимические ряды терминов исторической грамматики русского языка в учебной и справочной литературе второй половины XX начала XXI вв. // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2010. – № 4 (2). – 785 с.
- Kageura K. The dynamics of terminology: a descriptive theory of term formation and terminological growth / K. Kageura. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2002. – 322 p.
- Sager J. C. Term formation / Wright S. E., Budin G. (ed.) Handbook of Terminology Management. – Amsterdam: John Benjamins, 1997. – 25-41.
- Sager J.C. Practical Course in Terminology Processing / J.C. Sager. – Amsterdam: John Benjamins Publishing, 1990. – 264 p.
- Newmark P. A Textbook of translation / P. Newmark. – New York: Tice Hall Press, 1988.
- Valeontis K., Mantzari E. The linguistic dimension of terminology: Principles and methods of term formation // ELETTO – Hellenic Society for Terminology. Athens International Conference on Translation and Interpretation Translation: Between Art and Social Science. – Athens, 2006. Retrieved from http://www.eleto.gr/download/BooksAndArticles/HAU-Conference2006-Valeontis-Mantzari_EN.pdf
- Desai M., Hart, J., Richards T. E-Learning: Paradigm Shift in Education. Education / Desai M., Hart, J., Richards T. // Education. – 2008. – 129 p. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/234660497_E-Learning_Paradigm_Shift_in_Education
- The AMA handbook of e-learning / Masie E. E-learning, the near future. – New York: AMACOM, 2003. Retrieved from http://www.masie.com/books/701_e-Learning_Tips.pdf
- Jain K.K. Motivating factors in e-learning – a case study / K.K. Jain // Students affairs online. – 2003. – Vol. 4. №. 1. – 112 p.
- Blended learning in Encyclopedia [Electronic Recourse]. Retrieved from http://Blended_learning.html
- Лейчик В.М. Терминоведение. Предмет. Методы. Структура / В.М. Лейчик. – М.: ЛКИ, 2007. – 256 с.
- Макарихина О.А. О терминах языка и терминах речи. Термины и их функционирование. / О.А. Макарихина. – Горький: ГГУ им. Н. И. Лобачевского 1987. – 114 с.

References

- Blended learning in Encyclopedia [Blended learning in Encyclopedia] Retrieved from http://Blended_learning.html
- Desai M., Hart, J., Richards T. (2008) E-learning: Paradigm Shift in Education, Education, 2008. 129 p. Retrieved from. https://www.researchgate.net/publication/234660497_E-Learning_Paradigm_Shift_in_Education
- Jain K. K. (2003) Motivating factors in e-learning – a case study. Students affairs online, 2003. vol. 4. No. 1. 112 p.
- Kageura K. (2002) The dynamics of terminology: a descriptive theory of term formation and terminological growth. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2002. 322 p.
- Leychik V.M. (2007) Terminovedeniye. Predmet. Metody. Struktura. [Terminology. Subject. Methods Structure.] Moscow: LKI, 2007. 256 p. (In Russian)

- Makarikhina O. A. (1987) O terminakh yazyka i terminakh rechi. Terminy i ikh funktsionirovaniye. [On the terms of language and terms of speech. Terms and their functioning.] Gor'kiy: GGU im. N. I. Lobachevskogo, 1987. 4-11 p. (In Russian)
- Masie E. (2003) E-learning, the near future. The AMA handbook of e-learning, New York: AMACOM, 2003. Retrieved from http://www.masie.com/books/701_e-Learning_Tips.pdf
- Newmark P. (1988) A Textbook of translation. New York: Tice Hall Press, 1988.
- Power Thesaurus Electronic Resource. Retrieved from <https://www.powerthesaurus.org/e-learning>
- Sager J. C. (1997) Term Formation. Wright S. E., Budin G. (ed.) Handbook of Terminology Management. Amsterdam: John Benjamin's, 1997. 41p.
- Sager J.C. (1990) Practical Course in Terminology Processing. Amsterdam: John Benjamins Publishing, 1990. 264 p.
- Shavluk V. B. (2010) Sinonimicheskiye ryady terminov istoricheskoy grammatiki russkogo yazyka v uchebnoy i spravochnoy literature vtoroy poloviny 20 nachala 21 vv [Synonymous series of historical grammar of Russian language in educational and reference books of the second half of XX beginning of XXI centuries.] Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo, 2010. No 4 (2). 785 p. (In Russian)
- Valeontis K., Mantzari E. (2006) The linguistic dimension of terminology: Principles and methods of term formation. ELETO – Hellenic Society for Terminology. Athens International Conference on Translation and Interpretation Translation: Between Art and Social Science. Athens, 2006. Retrieved from http://www.eleto.gr/download/BooksAndArticles/HAU-Conference2006-ValeontisMantzari_EN.pdf

Сансызбаева С.К.¹, Спанбек А.Н.², Темиркулова Г.К.³

¹к. ф. н. доцент, ²магистрант, ³старший преподаватель
Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: sksansyzbaeva@gmail.com; spanbek.arailym@gmail.com

**ЗООМОРФИЗМЫ В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА
(на материале описания концептов «мужчина» и «женщина»
в русском и казахском языках)**

В статье описываются зооморфизмы как фрагмент русской и казахской языковых картин мира и рассматривается национальная и культурная специфика зооморфизмов, связанная с различиями в традициях и образе жизни этносов. В статье проанализированы наиболее распространенные примеры употребления зооморфизмов русского и казахского языков на материале концептов «мужчина» и «женщина». В работе отмечено, что зооморфизмы получили широкое распространение в коммуникативной практике и могут быть использованы в функции обращения к людям с различным социальным статусом, могут описывать внешние детали и характер человека. В статье рассмотрены частотные случаи употребления зооморфных характеристик, используемых как для описания внешности, так и характера мужчин и женщин в русском и казахском языках. Делается вывод о том, что благодаря этому типу образной метафоры человек может кратко, емко, но в то же время ярко выразить свое душевное состояние и охарактеризовать другого человека. В статье указывается, что именно по этой причине зооморфизмы обладают высокой популярностью, демонстрируя увеличение количества за счет того, что разнообразные эмоции вызывают у человека ассоциации с разными животными.

Ключевые слова: зооморфизмы, языковая картина мира, мужчина, женщина, русский язык, казахский язык, описание.

Sansyzbaeva S.K.¹, Spanbek A.N.², Temirkulova G.K.³

¹Candidate of Science, A/Professor, ²graduate student, ³senior teacher
of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: sksansyzbaeva@gmail.com; spanbek.arailym@gmail.com

**Zoomorphisms in the linguistic picture of the world
(based on the description of concepts «man» and
«woman» in russian and kazakh languages).**

In the article zoomorphisms are described as a fragment of the Russian and Kazakh linguistic pictures of the world and are considered the national and cultural specifics of zoomorphisms associated with differences in the way of life and traditions of ethnic groups. In the article the most widespread examples of the use of zoomorphisms of the Russian and Kazakh languages are analyzed based on the description of concepts «man» and «woman». In this work is noted that zoomorphisms were widely adopted in communicative practice. They can be used as the address to people with various social status, describe external details and characters. In the article are considered the frequency of use of zoomorphic characteristics used both to describe the appearance and character of men and women in Russian and Kazakh languages. The conclusion is that, thanks to this type of imaginative metaphor person can briefly, concisely, but at the same time clearly express their state of mind and to describe the other person. The article states that it is for this reason zoomorphism are highly popular, demonstrating the increase in the amount due to the fact a variety of emotions cause human association with different animals.

Key words: zoomorphisms, linguistic picture of the world, man, woman, Russian language, Kazakh language, description.

Сансызбаева С.К.¹, Спанбек А.Н.^{2,3}, Темірқұлова Г.Қ.³,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
¹доценті, ф. ф. к., ²магистранты, ³аға оқытушысы,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: sksansyzbaeva@gmail.com; spanbek.arailym@gmail.com

Әлемнің тілдік бейнесіндегі зооморфизмдер («еркек» және «әйел» концепттерінің орыс және қазақ тілдерінде сипаттамалары негізінде)

Мақалада зооморфизмдер орыс және қазақ тілдерінің әлемнің тілдік бейнесіндегі көрінісі ретінде сипатталады және ұлттардың өмірі мен салт-дәстүріндегі айырмашылықтарына байланысты зооморфизмдердің ұлттық және мәдени ерекшелігі қарастырылады. Мақалада орыс және қазақ тілдерінің «еркек» және «әйел» концепттері сипаттамалары кездесетін зооморфизмдер кеңінен қолданылатын мысалдар талданылады. Жұмыста коммуникативтік тәжірибеде жиі қолданылатын зооморфизмдерге аса назар аударылған. Бұл бірліктер әлеуметтік жағдайы әр түрлі деңгейдегі адамдарға қаратпа сөз ретінде қолданылады және адамның сыртқы бейнесі мен мінез-құлығының ерекшеліктерін сипаттайды. Мақалада сырт-келбетті, сонымен қоса орыс және қазақ тілдеріндегі ер мен әйелдің мінездері бейнеленген жиі қолданылатын зооморфтық сипаттамалар көрсетілген. Көркем, бейнелі метафоралардың осы түрінің арқасында адам өзінің ойын қысқа, тиімді әрі кең түрде жеткізуге болатындығы көрсетілген. Сонымен қатар, кейбір сөйлеу сәттерде нақты жеткізуге мүмкіндік туғызатыны айқын екендігі және басқа адамды да сипаттап беруге мүмкіндігінің болуы жайлы тұжырым жасалынады. Мақалада дәл осы себеппен сан алуан көңіл-күйлер адамдарда әртүрлі жануарлармен байланысты пайда болатыны және оның санының көптігі зооморфизмдердің жоғары танымалдылыққа ие екендігін кеңінен көрсетіп дәлелдейді.

Түйін сөздер: зооморфизмдер, әлемнің тілдік бейнесі, еркек, әйел, орыс тілі, қазақ тілі, сипаттама.

Введение

В коммуникативной практике широкое распространение получили зооморфизмы – обращения к людям, образованные в результате переосмысления объектов животного мира. Зооморфизмы являются межъязыковой универсалией, отражающей общую когнитивную тенденцию антропометрической метафоризации, которая основана на механизме сравнения человека и животного. Наблюдения над зооморфизмами позволяют выявить тот фрагмент наивной картины мира, в котором спроецированы модели восприятия образа человека носителями того или иного национального языка. Существование в языке и мышлении развернутой системы коннотативных образов, с одной стороны, отражает систему национальных ориентиров, а с другой – предопределяет существование и развитие стереотипов национального мышления (Глазунова, 2000: 111).

Зооморфизмы относятся к выразительной лексике и их семантику формируют эмоциональные, оценочные и экспрессивные компоненты. С помощью этого типа образной метафоры человек может коротко, но в то же время ярко выразить свое душевное состояние. Именно поэтому зооморфизмы становятся столь популярными, и их количество увеличивается за счет того, что

разнообразные эмоции вызывают у человека ассоциации с разными животными.

Исследование языковой картины мира дает возможность обнаружить отражение общечеловеческих процессов категоризации действительности и особенности национальной ментальности. Так, например, отмечается, что «на общности человеческих наблюдений над характером и повадками животных основано сходство многих устойчивых сравнений в самых разных языках. Разумеется, необходимым условием такого сходства должна быть общность животного мира и популярность того или иного зверя у народа, имеющего такие обороты» (Мокиенко, 2005: 106). Метафоричность слов уникальна в каждом языке, она создает неповторимую национальную особенность языков, которая в значительной мере влияет на восприятие и понимание человеком мира (Корнилов, 2003: 61-62).

Эксперимент

Рассмотрение и изучение в заданном аспекте зооморфизмов различных языков дает возможность выявить важные компоненты языковых картин мира, соотносительных по механизмам метафорических переносов (в частности, в такой продуктивной модели, как «мир животных – мир

человека») и отличающихся характером лексической категоризации действительности. Устойчивая система образов, существующая в группе зооморфизмов, может рассматриваться, с одной стороны, как «ниша для кумуляции мировидения, которая, так или иначе связана с материальной, социальной или духовной культурой данной языковой общности, а потому может свидетельствовать о ее культурно-национальном опыте и традициях» (Телия, 1996: 215), с другой, – как способ выявления стереотипов национального сознания, как «некоторая форма рефлексии, отражения человеческих отношений, восприятия другого» (Петренко, 1997: 291).

Отличительными особенностями речевого общения являются следующие его признаки: проявление эмоциональности, речевая небрежность, широкая вариативность, необходимость в языковой экономии, проявление субъективной оценки и др. Все это тесно связано с экстралингвистическими факторами. К числу факторов, в наибольшей степени определяющих характер речевого общения, по мнению В.В. Богданова относятся следующие: 1) социально-культурный статус (социальная принадлежность, профессия, культурные нормы и обычаи, уровень образования, место жительства, семейное положение), 2) биолого-физиологические данные (пол, возраст, состояние здоровья, наличие или отсутствие физических недостатков), 3) психологический тип (темперамент, интровертная или экстравертная ориентация, элементы патологии), 4) текущее психологическое состояние (настроение, актуальные для настоящего момента знания, цели и интересы), 5) степень знакомства коммуникантов, 6) внешний вид (одежда, манеры) и др. (Богданов, 1990: 28–29).

Зооморфные номинации, употребляющиеся для метафорической характеристики человека в русском и казахском языках, обладают следующими общими особенностями:

– антропоцентрированные зооморфизмы выступают в качестве средства образной характеристики, а не названия обозначаемого (ср., например, в русском и казахском языках: *медведь/аю* – «о косолапом, неуклюжем человеке»);

– повышенная степень оценочности;

– рассматриваемые зооморфизмы, как правило, выражают оценку какого-либо параметра внешности, поведения человека, соотносительного с главным параметром восприятия образа животного (ср.: *лебедь/аққу* – «о стройной, красивой женщине (девушке)», *жираф/керік* – «о высоком человеке»).

Важным свойством зооморфизма является то, что образ животного, выбираемый в качестве основания для сравнения, опирается на национальные стереотипы сознания.

Результаты и обсуждение

Анализ фрагмента языковой картины мира, отражающей представления о человеке посредством зооморфизмов позволяет выявить определенные фиксации ценностных ориентаций русского и казахского народов, прагматические и эмоционально-оценочные установки, формирующиеся в процессе освоения мира в сознании носителей традиционных культур. Наблюдения показывают, что существуют зооморфизмы, которые имеют тождественные и в то же время уникальные значения в русском и казахском языках. Например, в русском языке, *лев* – мужчина, пользующийся большим успехом у женщин, *как лев* – храбрый, отважный, сильный человек. «– Да ведь ты не знаешь, – ответил Аркадий – ведь он *львом* был в свое время. – Ведь он красавцем был, голову кружил женщинам нам» (*И. Тургенев*). «А парень-то прямо *как лев!*» – подумал про себя Великан, а вслух сказал...» (*Сергей Седов*). «Жил-был король, жил-был король, он храбрый был, *как лев*» (*И. А. Бродский*).

В казахском языке *арыстан* – храбрый и отважный человек, *арыстандай* – о ком-либо, кто напоминает льва, *айбатты арыстандай* – об очень смелом, отважном человеке. «Қайырбаев елін сүйген, ер жүрек, *арыстан* азамат екен» (*Ә. Нұршайықов*). «Тұлғасы бейне арлан *арыстандай*... Үлкен көз, қонқак мұран, қарыс маңдай» (*С. Мұқанов*).

«*Арыстандай айбатты,*
Жолбарыстай қайратты –
Қырандай күшті қанатты.
Мен жастарға сенемін!»
(*М. Жұмабаев*).

И в русской, и в казахской языковых картинах мира лев представляется как храбрый человек, выступает в характерологической функции концепта «мужчина». В казахской традиции почеть льву выражается в антропонимической системе, так именуют своих сыновей-батыров «Арыстан». В русской версии также распространено имя Лев, яркий пример – имя выдающегося русского прозаика и драматурга Льва Николаевича Толстого.

Зооморфизм *медведь* в русской культуре представляет крупного, сильного, но неуклюжего и грузного человека и невоспитанного, грубого, невежественного человека, используется для характеристики мужчины. «Когда Сергей подошел к Ирине, она встала и сказала: – Эх, *медведь!* Руки – как грабли... еще уронишь (ребенка)!» (С.Бабаевский). В казахской культуре, *аю* – человек крупного телосложения, храбрый, отважный, *жараланған аюдай* – о человеке, находящемся в озлобленном, нервном, раздраженном состоянии. «Көпекбай өзі осынша аяусыз жоқшылық тепкісінде жүрсе де, жүні жығылмаған, бойы еңгезердей, тіп-тік, шокша кара сақалды, қараторы жүзі ызбарланып ашулы қарайтын, зор дауысты *аю адам*» (Б.Соқпақбаев). Зооморфизм *медведь* имеет два значения, первое значение совпадает в двух языках.

В русском языке зооморфизмом *кабан* описывают грузного, толстого мужчину. «– Чему, – думал я, – засмеялся этот толстый кабан?» (И.Тургенев). Интересна коннотативная семантика данного зооморфизма в казахском языке, служащая для описания коварного, неприятного человека.

Для русской языковой картины мира *жеребенок*, *жеребец* – рослый, сильный мужчина.

«– Ваше бла-ородие, а ежели он воспротивление окажет? Он, как *жеребец*, сильный.» (Ф.Гладков). Название детеныша лошади жеребенок (құлын, құлыншақ) часто используется в казахском языке для обозначения красивого ребенка и в ласкательной форме. Таковы формы *құлын*, *құлындай* – о маленьком, красивом ребенке, *құлыншақ*, *құлыным* – ласковое обращение к ребенку.

В русском языке *соколом* называют мужчин, обладающих харизмой. Согласно лексикографическим данным, *сокол* – о мужчине, юноше, отличающемся удалью, отвагой, красотой. «– Туда же, за моего Сашеньку норовила, *ворона* этакая! – Куда ей, матушка, за этого *сокола*» (И.Гончаров). В данном примере из художественной литературы особый интерес вызывает бинарная оппозиция из зообразов *ворона* и *сокол*. В данном контексте слово *ворона* используется в значении «некрасивый, неприглядный человек», что является прямой противоположностью смысловой характеристики зооморфизма *сокол*. В казахском языке зооморфизмом *сокол* описывают красивого, уверенного в себе человека. *Сұңқар* – о смелом, отважном, бесстрашном, сильном человеке. *Ақ сұңқардай* – о красивом человеке.

«Ақ сұңқардай Ханбибі тоты құстай сыланып» (*Батырлар жыры*).

Схожее символическое значение наблюдается у зооморфизма *ястреб*. Однако в противоположность соколу, у ястреба есть набор качеств, как «дерзкий, хищный, холодный». Так, часто для характеристики взгляда мужчины часто используется конструкция *ястребиный взгляд* – такой, как у ястреба, дерзкий, зоркий (взгляд и т.д.). В казахском языке аналогично сравнение *қаршыға көзді* – о человеке с острым, зорким, настойчиво-уверенным взглядом. Уникальной чертой является использование данного названия животного в качестве описательной характеристики женского образа в казахском языке. Так, поэтическое выражение *қаршыға бейне* – о красивом, женском образе. «Көремісің, ақын жігіт, жас сұлудың *қаршығадай бейнесін*» (Ә.Тәжібаев).

Универсальной особенностью является тот факт, что для русского и казахского народов зооморфизмы в описании концепта «мужчина» имеют сходные функции и значения. И в русском, и в казахском языке компаративные конструкции с образами больших, сильных, смелых, отважных животных выбираются для описательной характеристики мужчин.

Приведем примеры описания образа женщин в таких разносистемных языках, как русский и казахский. Так, в русском языке гадюкой называют подлого человека и злую женщину. Казахи называют гадюкой неприятного человека, акцент не ставится на женщину. По данным лексикографических источников, *гадюка* – 1) об отвратительном подлом человеке; 2) о злой, язвительной женщине. «(Марфа Петровна:) Мой муж и пожить со мной не успел – помер, а твой – ты извини – какой *гадюкой* оказался!» (К.Симонов). Из этого контекста можно заметить центральную сему «подлый» для общей характеристики мужчины и женщины.

В казахском языке, *сұр жылан* (букв.: серая змея/гадюка) служит описанием неприятеля, врага, прохвоста, мошенника. Следует обратить внимание на функционирование определения *сұр*, позволяющего придать дополнительный оттенок холодного, неприятного, враждебного. «*Сұр жыландай* патшаны жеңіп, жерге жаншыпты» (*Жамбыл*).

Для описания концепта «женщина» в русском и казахском языках часто используется орнитоморфизм *лебедь/аққу*, что является универсальной языковой традицией. Так, в по-

этической речи казахского народа, *аққу* – красивая, стройная девушка. Сравнительные конструкции *айдындағы аққудай, айдынның ерке сұлу аққуындай* в казахском языке служат для описания красивой женщины, девушки. ср.: «Егінжайда бір қыз жүр, *Айдындағы аққудай*» (Қ.Аманжолов). В художественной литературе русского народа *лебедь* также представлена в образе красивой и изящной женщины или девушки. Зооморфизм *лебедь* также является ласковым обращением к молодой, красивой женщине, девушке. Таков пример обращения из произведения русской литературы: «– Тебе неловко сидеть, Платонида! Сядь, *лебедь*, сюда ближе» (Лесков). Следует отметить, что *лебедь* для многих народов является символом красоты, изящества и грациозности.

Анализ фактического материала показывает, что в представлениях русского народа *коза* ассоциируется с подвижной, веселой девочкой, кроме того, таким в шутку называют молодых девушек, женщин. Словом, общая коннотация положительная, (ср.: *коза* – о резвой, бойкой девочке). «(Оброшенов гладит дочерей по головам): ну, *козы*, прыгайте!» (А. Островский). «– Эй, *коза*, хочешь за меня замуж? – шутил с ней Иван Семеныч» (Д. Мамин-Сибиряк). Однако существует дополнительная сема, используемая для обозначения человека, чьим поведением человек недоволен. В казахском языке компаративная конструкция *ешкідей* используется для описания подвижного, проворного человека небольшого телосложения. Так же, как и в русском языке данный зооморфизм служит для обращения и к женщине, и к мужчине.

Характерной особенностью обладает зооморфизм бабочка в русском и казахском языках. Так, в русской языковой картине мира бабочка ассоциируется с молодыми женщинами, а казахи бабочками называют непостоянных, легкомысленных людей.

«Странно, но именно женщину-бабочку
Меньше всего обижают мужчины –
Может быть, хрупкость её и мечтательность
Делает сильного война бессильным?...»
(Н. Червинская-Романова).

Напротив, казахское *көбелек* – о легкомысленном, невыдержанном, непостоянном человеке. «Жүрген жерінде ылғи күлкі боп жүретін *көбелек* емес пе?» (М.Дузенов).

В поэтической традиции русского и казахского народов бытуют и другие ласковые обра-

щения к женщинам. Так, одним из красивых и ласковых обращений к женщине в русской речи считается ласточка. Согласно данным словарей, *ласточка* – ласковое обращение к девочке, женщине. «(Лохотин:) Здравствуй, моя *ласточка!*» (А. Островский). В казахской традиции «қарлығашым менің» часто используется в качестве обращения к детям, внукам. Қарлығаш является излюбленным зооморфизмом в казахской языковой картине мира: выполняет функции распространенного женского антропонима, также ключевое слово в песнях, сказках и рассказах. Существует несколько значений слова *қарлығаш*: 1) ласкательное обращение к ребенку; 2) о человеке, впервые сообщившем какую-либо новость. Кроме того, часто для описания деталей внешности женщины используются отличительные особенности названий животных, в частности крылья ласточки. Так, *қарлығаштың қанатындай қап-қара* – о черных, густых бровях. «Қап-қара *қарлығаштың қанатындай* иілген ақ маңдайда екі қасы» (С. Сейфуллин).

Интересна традиция вторичной номинации зооморфных образов *выдра* и в русском и казахском языках. Для казахского народа *құндыз* имеет значение богатства, драгоценности и ослепительности. Поэтому казахи зооморфизмом *құндыз* обращаются к своим близким людям, к женщине с красивой внешностью. Так, *құндыз* – 1) о девушке, женщине ослепительной красоты; 2) о дорогом и близком человеке. Наиболее распространено использование названия животного в качестве женского антропонима Құндыз. Кроме прочего, для обозначения густых и черных бровей используется конструкция *құндыздай қою жылтыр*. «... Құндыздай қою жылтыр қасы... Дәрленнің жүз-ажарына да қызықтыра қаратады» (М.Әуезов). Зооморфизмом *выдра* обозначают неприятную женщину, чаще всего это соотносится с внешним обликом данного животного. По данным лексикографических источников, *выдра* – 1) о худом, некрасивом человеке (чаще – о женщине); 2) о неприятной женщине с тяжелым характером. Следовательно, данный зооморфизм служит в качестве характеристики как внешних, так и внутренних свойств человека. «Он как-то сразу возненавидел белобрысую англичанку, смотревшую на него, как на дикаря. «*Этакая выдра!*» – думал Галактион» (Д. Мамин-Сибиряк).

Среди отрицательных женских образов ключевую позицию занимает также зооморфизм корова. Таково определение *корова* в русском языке для обозначения толстой, неуклюжей,

бесчувственной женщины. Ср.: «– Разве умеет (сестра) свои выгоды соблности? *Корова, суцая корова*: ее хоть ударь, хоть обними – все ухмыляется» (И.Гончаров). В казахском языке за основу зоообраза сиыр берутся, в первую очередь, большие размеры и габариты. Так, *сыырдай* используется в значении «огромный, здоровенный, громадный». Пример из художественного текста «Сырдай кызынды неге жумсамаймыз?» (Ө.Қанахин) подчеркивает значения «большая, крупная, переросток» в описании девочки.

Современные исследования зооморфизмов показывают некоторые отличительные особенности функционирования данных лексических единиц в речи молодых людей. Они занимают место не только в системе характеристики мужчин и женщин, но также и в речевом этикете, выступая в функции комплиментов. Таковы, например, *Лев, Орел, Сокол* – традиционные определения в русском языке по отношению к мужчинам. Самые часто встречаемые романтические прозвища, которые дают девушки своим любимым, – это слова из уменьшительно-ласкательных названий животных: «*зайчик*», «*котик*», «*медвежонок*», реже – более мужественные названия: «*тигр*», «*лев*» и т.д.

Как указывалось выше, наиболее распространенное определение женской красоты в русском языке – *лебедь*. Среди других ласковых определений доминируют «*голубушка*», «*рыбка*», «*ласточка*», «*пташка*» и др.

Большое место зооморфизмам отводится также в молодежном сленге. Так, девушек часто называют «*цыпочками*» (*цыплёнок*) «*чикулями*», «*чиксами*» (от англ. *chicks*), вечеринки, на которые ходят девушки, так называемые «девичники» носят название *hen parties* (досл. «вечеринка куриц»). С данным зооморфизмом также ассоциируется глагол «болтать с подругами» (*cackling* – досл. «кудахтать»), словосочетание «старые склочницы» в русском сленге также соотносится с английскими *old biddies: biddy – уст., диал.* «курица». Таким образом, *чикуля* – это уменьшительно-ласкательное прозвище, произошедшее от слова «чика», а то в свою очередь от английского аналога «*chicken*», и обозначает ярко одетую девушку. Иногда в молодежной речи это слово применяют в отношении очень красивой и заметной девушки.

Тигр в молодежном сленге – мужчина, обладающий красивым телом, сильный, смелый и успешный. Данный зооморфизм часто служит комплиментом в адрес мужчины, причем в современной практике социальных сетей можно проследить данный комплимент от мужчин

мужчине. В лексикографической практике, *тигр* – мужчина, обладающий силой, *тигровые повадки* – хищные повадки.

Вывод

Особого внимания заслуживают особенности гендерной дифференциации зооморфной метафоры. Так, согласно мнению многих исследователей, самки представителей животного мира вызывают в языковом сознании носителей языков доминирующую положительную оценочность по сравнению с противоположным полом. Это связано с большей ценностью, которую представляют особи того или иного пола для человека. Например, самки птиц считаются более полезными, так как несут и высидывают яйца, мясо самок животного нежнее и мягче, также они дают молоко и др.

В связи с этим наблюдается некоторая особенность при использовании видовых названий животных в русском языке. Например, общее видовое название собаки используется в различных коннотативных значениях собирательного характера для мужчин и женщин, тогда как названия пес, кобель являются примерами более узкого семантического круга, выступая в качестве пейоративов. Женская особь, именуемая *сукой*, имеет более узкий круг идентификационных признаков при оценочности и используется в функции инвектива. Отсюда ее редкая употребительность в языке, стилистическая ограниченность и высокая эмоциональность.

Зооморфизмы в описании концепта «мужчина» имеют универсальные значения для русского и казахского языков, связанное, на наш взгляд, с общей традицией функционирования зооморфизмов в языках и общностью общечеловеческих стереотипных представлений о мире животных. В языковых картинах мира обоих народов положительные описания мужчин основаны на аналогии с большими, сильными, храбрыми и отважными животными.

Зооморфизмы в описании концепта «женщина» в русском языке обладают сходствами с внешним видом животного с обликом женщины и поведением животного с человеком. И в казахском языке внешний вид животного играет значимую роль в описании женщин, кроме того, для казахского народа важны описательные характеристики и внутренних свойств.

Характерной особенностью казахского языка является антропонимическая система, где ключевую позицию занимают названия животных.

Таким образом, анализ зооморфизмов, характеризующих человека, показывает, насколько разнообразна и выразительна эмоциональная природа, экспрессивная лексика казахской и русской

речи. Активное использование зооморфизмов в описании мужчины и женщины в коммуникативной речи представляет собой универсальный способ выражения оценочных значений.

Литература

- Глазунова О.И. Логика метафорических преобразований. – СПб.: Издательство Питер, 2000. – 190 с.
- Мокиенко В.М. В глубь поговорки: Рассказы о происхождении крылатых слов и образных выражений. – 3-е изд., перераб. – СПб.: Авалон, Азбука-классика, 2005. – 256 с.
- Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: ЧеРо, 2003. – 349 с.
- Телия, В. Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурный аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
- Петренко В.Ф. Основы психосемантики. – Смоленск: Изд-во Смоленского гуманитарного ун-та, 1997. – 395 с.
- Богданов В.В. Речевое общение. Прагматические и семантические аспекты. – Л.: Изд-во Ленин. гос. ун-та, 1990. – С. 88.
- Кайдар А. Тысяча метких и образных выражений: Казахско-русский фразеологический словарь с этнолингвистическими пояснениями. – Астана: ТОО «Білге», 2003. – С. 37.
- Шаховский В.И. Лингвистическая теория эмоций: Монография. – М.: Гнозис, 2008. – 416 с.
- Васькова О.А. Гендерная референция фразеологических единиц с зоонимами. // Языковое сознание и текст: Межвузовский сборник научных трудов / Пермский государственный университет. – Пермь, 2004. – С. 260-265.
- Солнцева Н.В. Зооморфизмы, отражающие социально-ролевые характеристики человека во французском и немецком языках. // Вавилонская башня-2: Слово. Текст. Культура. Ежегодные международные чтения памяти Н.С.Трубецкого «Евразия на перекрестке языков и культур». – М., 2003. – С. 180-185.

References

- Bogdanov V.V. (1990). Rechevoe obshenie. Pragmaticheskie i semanticheskie aspekty. L.: Izd-vo Lenin. gos. un-ta. 88 p. [Speech communication. Pragmatic and semantic aspects]. L.: Izd-vo Lenin. gos. un-ta. 88 p. (In Russian).
- Glazunova O.I. (2000). Logika metaforicheskikh preobrazovaniy. [Logic of metaphorical transformation]. SPb.: Izdatelstvo "Peter". 190 p. (In Russian).
- Kaidar A. (2003). Tysyacha metkikh i obraznykh vyrazhenii: Kazakhsko-russkii frazeologicheskii slovar s etnolingvisticeskimi poynasneniyami. [One thousand accurate and figurative expressions: Kazakh-Russian phraseological dictionary with ethnolinguistic explanations]. Astana: TOO "Bilge". 37 p. (In Kazakh and Russian).
- Kornilov O.A. (2003). Iazykovye kartiny mira kak proizvodnye natsionalnykh mentalitetov. [Language picture of the world as a derivation of national mentality]. 2-e izd., ispr. i dop. M.: CheRo, 349 p. (In Russian).
- Mokienko V.M. (2005). V glub pogovorki: Rasskazy o proishojdenii krylatykh slov i obraznykh vyrajenii. 3-e izd., pererab. [In the depths of sayings: stories about the origin of winged words and figurative expressions]. SPb.: Avalon, Azbuka-klassika, 256 p. (In Russian).
- Petrenko V.F. (1997). Osnovy psihosemantiki. [Foundations of psychosemantics]. Smolensk: Izd-vo Smolenskogo gumanitarnogo un-ta., 395 p. (In Russian).
- Shahovskiy V.I. (2008). Lingvisticheskaya teoriya emotsiy. [Linguistic theory of emotions]. Monografiya. M.: Gnozis. 416 p. (In Russian).
- Solntseva N.V. (2003). Zoomorfizmy, otrazhayuschie sotsialno-rolevyie harakteristiki cheloveka vo frantsuzskom i nemetskom yazyikah. Vavilonskaya bashnya 2: Slovo. Tekst. Kultura. Ezhegodnyie mezhdunarodnyie chteniya pamyati N.S.Trubetskogo "Evraziya na perekrestke yazykov i kultur". [Zoomorphisms that represent social and case characteristic of human in French and Dutch]. M. 180-185 p. (In Russian).
- Telia V. N. (1996). Russkaya frazeologia: Semanticheskii, pragmaticheskii i lingvokulturnye aspekty. [Russian phraseology: semantic, pragmatic and lingvocultural aspects]. M.: Shkola «Iazyki russkoi kultury». 288 p. (In Russian).
- Vaskova O.A. (2004). Gendernaya referentsiya frazeologicheskikh edinit s zoonimami. Yazyikovoie soznanie i tekst: Mezhvuzovskiy sbornik nauchnykh trudov. Permskiy gosudarstvenniy universitet. [Gender reference of phraseological units with zoomorphisms]. Perm. 260-265 p. (In Russian).

Смағұлова Ж.С.¹, Парманова Ұ.И.²,

ҚМЭБИ университетінің

¹а/профессоры, PhD., ²гуманитария ғылымының магистрі, магистранты,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: juldyz@kimep.kz, u.parmanova@gmail.com

ҚАЗАҚ АНТРОПОНИМДЕРІ ЖӘНЕ ЕСІМ ҚОЮ ДӘСТҮРІНДЕГІ ӨЗГЕРІСТЕР

Ат-есімдер тұлғаға телінетін атаулар ғана емес, тарихи-мәдени контекст пен экстралингвистикалық маркерлерден (аймақ, тап, ұлт және дін) хабар беретін антропонимдік символдар. Мақала авторлары қазақ есім қою дәстүрінің қазіргі жай-күйін зерттеу, Қазақстанның қалалық аймақтарындағы антропонимдік әлеуметтік үрдістерді зерделеу мақсатын көздейді. Бұл зерттеудің мақсаты – Алматыда тұратын қазақтілді және орыстілді қазақтардың есімдерін негізге ала отырып, дәстүрлі есім қою үрдісіндегі өзгерістер мен оған әсер ететін әлеуметтік факторлардың көрінісін талдау. Мақала авторлары қазақ антропонимдері мен есім беру дәстүріне арналған бұған дейінгі отандық және шетелдік авторлар еңбектеріне шолу жасап, зерттеудің өзектілігін дәлелдей түскен. Зерттеу нәтижесінде квантитативті тәжірибе негізінде жинақталған 1700-ден аса есімді негізге ала отырып, ұрпақтар арасындағы ат қою дәстүрінің өзгерісін байқап, оған әсер етуші себептер анықталған. Зерттеу қорытындысы есім таңдаудағы ұрпақтар арасындағы алшақтықты және айрықша өзгерістерді көрсетті. Қазіргі қазақ есімдері формасы жағынан қысқарғанын, қазақ тілінің төл дыбыстарын қамтымайтын есімдердің көбейгенін және дәстүрлі қазақ тұлғаларының (мыс., *-бай*, *-бек*, *-ғали/қали*, *-гелді/келді*, *-мырза* т.б.) ат-есімдерге жалғанбай, сиреп бара жатқанын көруге болады. Сондай-ақ, зерттеу нәтижелері қазақтілді респонденттер мен орыстілді респонденттердің жауаптарындағы есімдердің фонетикалық, морфологиялық және семантикалық өзгерістер мен ерекшеліктердің барын байқатады.

Түйін сөздер: қазақ есімдері, қазақ есім беру дәстүрі, антропонимия, ономастика.

Smagulova J.S.¹, Parmanova U.I.²,

¹A/Professor, PhD., ²MA in Linguistics, graduate student
of KIMEP university, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: juldyz@kimep.kz, u.parmanova@gmail.com

Kazakh first names and changing naming practices

Personal names are not just labels put on individuals, they are symbols that reflect the cultural and historical context and location, denote gender, class, ethnicity, and religion. Names and their display have a potent effect on people's judgments and life as well. Authors see proper names as located between the world of our thoughts, beliefs and desires and the world of our actions, institutions, and practice. Thus the study of changing first names is a way to explore social processes in urban Kazakhstan. The aim of this study is to track changes in naming practices of ethnic Kazakhs, both Kazakh-speaking and Russian-speaking, residing in Almaty. This paper includes a wide review of the literature as Kazakhstani and foreign authors regarding naming traditions, changing realities in anthroponyms and their meaning. Paper draws upon more than 1,700 personal names collected from three generations of 61 participants (students of local universities) currently residing in Almaty. Quantitative and qualitative analysis of the data shows the main factors that have influenced the traditional practice of naming in Kazakh culture were identified. The study revealed that there is a distinct change in the choice of names across generations. The names became shorter, there are fewer names containing specific name suffixes (e.g., *-bai*, *-bek*, *-gali/qali*, *-geldi/keldi*, *-myrza* etc.) and specific Kazakh sounds, more female names are explicitly marked for gender, etc. There are also differences in naming practices between Kazakh and Russian-speakers as well as differences in male and female name preferences. Analysis of changing naming practices reveal current social processes of social distinction and uncover symbolic ethnicity, class, gender, religion-based cultural boundaries in Kazakhstan. The study demonstrates that examining names as cultural indicators and indicators of social change could be a fruitful line of inquiry for studying socio-cultural change.

Key words: naming practices, Kazakh personal names, naming traditions, Kazakh anthroponomy, sociolinguistic analysis, anthroponomastics, Kazakh onomastics.

Смагулова Ж.С.¹, Парманова У.И.²,

¹PhD, а/профессор, ²магистр гуманитарных наук, магистрант
университета КИМЭП, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: juldyz@kimep.kz, u.parmanova@gmail.com

Современное состояние казахских личных имен и меняющиеся традиции

Личные имена служат номинативным компонентом личности человека, а также отражают культурно-исторический контекст того или иного народа в целом, и конкретного социума в частности. Антропонимы не только историчны, но и глубоко национальны и являются важным средством отражения национальной культуры, содержат информацию о свойствах этноса. Являясь особыми социально-культурными знаками, антропонимы содержат в себе признаки формального и семантического характера, которые не ограничиваются только лингвистическими факторами. В данной статье рассматривается нынешнее состояние казахских личных имен в городской среде и выявлен ряд экстралингвистических факторов, меняющих современные реалии. Авторы статьи сделали широкий обзор литературы как отечественных и зарубежных авторов касательно традиций именования, меняющихся реалий в антропонимов и их смысла. В результате качественного и количественного анализа собраны и проанализированы более 1700-ти единиц (имен собственных в трех поколениях) и выявлены основные факторы, влияющие на традиционную практику именования в казахской культуре. Статья посвящена специфическим особенностям казахских имен собственных как особых языковых единиц в лексической системе языка в целом и в ономастическом континууме в частности. В статье также обсуждаются морфологические (напр., *-бай*, *-бек*, *-гали/кали*, *-гелді/келді*, *-мырза* т.б.) и семантические изменения в системе имен собственных.

Ключевые слова: казахские имена, казахские личные имена, традиции наименования, казахская антропонимия, антропология, ономастика.

Кіріспе

Есімдердің заман мен идеология, мәдениет пен тарих, қоғам мен салт-дәстүр мәселелерінен хабар беретіні мәлім. Есімсіз адамды және есім қою дәстүрі жоқ қоғамды елестету қиын. Десе де бірді-екілі антропонимиялық зерттеулердің нәтижесі бойынша кей қауымдастықтарда өмірге келген/шала туылған немесе шетінеп кеткен сәбиге есім бермейтіні анықталған. Мысалы, Фейнберттің зерттеу нәтижелеріне сүйенсек, Анута халқында туыла сала қайтыс болған не шала туылған сәбилерге ат қою дәстүрінің жоғын айтқан (Feinberg, 1983: 29). Ал қазақ халқында дүние есігін ашқан сәбиге де, дүниеге келмеген сәбиге де есім беру салты бары мәлім.

Әр қоғамның әр заманда ұрпақтан ұрпаққа көшіп, келе жатқан өзіндік антропонимдік дәстүрі бары анық. Қазақ халқының да балаға есім беруде ежелден келе жатқан сенімі мен әдебі бар. Сәбиге ат еншілетудің қазақ мәдениеті мен салтында алар орны ерекше және аса ұқыптылықпен орындалатын ғұрып десек, артық айтпаймыз. Нәресте «көтере алатын және көтере алмайтын» есімдердің қойылу заңдылығын сақтап, оның тағдырына әсері мен есімнің қоғамдық ықпалына мән берілген. Ата-бабаларымыз дүниеге жаңа келген балаға үлкен тұлғалардың есімін бергенімен, әулие-

әмбиелердің есімдерін беруге асықпағандығы да содан (Карин, 2017: 7).

Демек балаға ат беруді қалыпты салт не үрдістердің бірі ретінде бағаламай, оның жауапты, әрі мән мен мағынаға толы әдеп-ғұрып екені түсінікті. Себебі есімдер тұлғаның жеке қасиеттерін танытып қоймай, тұтас ұлттың психологиясы мен мәдениетінің көрінісінен хабар беретін антропонимдік модельдер. Қазақ есімдерінің тарихын жазған Жанұзақов кісі есімдерінің қоғамдық тұрмыс, әлеуметтік құрылымымен қатар «материалдық әрі мәдени өмірдің құбылыстарын» көрсете алатын әлеуеті және кісі аттары мен халықтың тарихи дәстүрлерінің арасын байланыстыратын «тозбас желі» барын атап өткен (Жанұзақов, 1971: 23).

Аталған факторлардан бөлек, кісі аттарының қоғамдық мәні барын да ескеру маңызды. Ат-есімдердің халықтың әлеуметтік-мәдени өмірінің айнасы, есім иесінің әлемді қабылдауы мен тілдік бейнесі екенін бірқатар шетелдік ғалымдар (Никонов, 1974, Mutunda, 2016, Agyekum, 2006, John W. Kulig, 2013) мен отандық ғалымдар (Жанұзақов, 1971, Керімбаев, 1995, Ә. Қайдар, 1988, Мәдиева, 2018) тілге тиек етіп, зерттеулеріне арқау қылған.

Қазақ этногенезі мен этнологиясына талдау жасаған профессор Сейдімбек адам есімдері арқылы «белгілі бір уақыт аясындағы белгілі бір

халықтың тұрмыс-тіршілігін..., сондай-ақ басқа ел-жұрттармен болған қарым-қатынастарын..., тарихи-әлеуметтік ахуалын» пайымдауға болатынын ерекшелеп айтқан (Сейдімбек, 2008: 98-99). Америкалық үндістердің есімдерін аударған Сепир аналитикалық талдауынан олардың Навахо (Navaho), Чипеуан (Chirewuan), Кутчин (Kutchin), Плайан (Plaians) тайпаларымен байланысының нәтижесінде Сарси есімдерінің өзгеріске түсіп, толыққанын анықтаған (Sapir, 1924: 108). Ганалық ғалымның Акан тайпасының жалқы есімдерін саралаған социолингвистикалық зерттеуі де алдыңғы ойларды дәлелдей түседі. Автордың ойынша, «есім беру әлеуметтік және мәдени ассоциациялардың индексі» саналады (Agyekum, 2006: 219).

Кісі аттарының адамның жеке қасиеттерінің белгісі, нәрестенің физиологиялық сипатынан хабар беретін және тұлғаның ортамен қарым-қатынас орнатуының құралы ретінде қызмет ететіні де дәлелденген. Звебнер бастаған ғалымдар көлемді зерттеудің нәтижесінде адам есімін «сыртқы әлеуметтік фактор» ('external social factor') ретінде бағалап, әр есімнің адам мінезінен, әрекет-танымынан, сыртқы келбетінен хабар беретін «әлеуметтік белгі» ('social tag') тұжырымын дәлелдеді (Zwebner, 2017: 528).

Осы зерттеуіміздің мақсаты да қазақ есім беру дәстүріндегі заңдылықтардың өзгеруі, қазіргі жай-күйі, әлеуметтік және тілдік ерекшеліктердің қазақ ат-есім қою практикасына әсерін байқау.

Тәжірибе мен әдіснама

Қазақ есімдерінің қазіргі жай-күйін зерттеу, ондағы өзгерістерді сипаттау және экстралингвистикалық ерекшеліктерді бағалау мақсатында жүргізілген зерттеуде квалитативті (сандық) әдіс қолданылды. Мәліметтер жалпы саны жеті сұрақтан тұратын қазақ және орыс тілдеріндегі сауалнамалар арқылы жинақталды. Сауалнама қатысушыларына жасы, туған жері, үйде сөйлеу тілі туралы ақпарат қамтылған паспорттық бөлімнен тыс, өзінің және бауырларының аты, ата-анасы мен олардың бауырларының есімдері, ата-апалары мен арғы ата-бабасының есімдерін жазу ұсынылды.

Сауалнамаға қатысушылар Алматы қаласында білім алып жүрген 16-21 жас аралығындағы студент жастар (70%-ға жуығы әйелдер, 30%-ға жуығы ер азаматтар). Жалпы саны 61 студентті құрайтын респонденттер

тілдік ерекшеліктеріне қарай қазақтілді (60%) және орыстілді (40%) болып екіге бөлінді. Респонденттердің 35%-ы Алматы қаласы мен Алматы облысының тұрғындары, 17%-ы Қызылорда облысының, 13%-ы Батыс Қазақстан, 10%-ы Түркістан облысының тумалары, ал қалған 15%-ы Солтүстік Қазақстан, Орталық Қазақстан мен Жамбыл облысында туғандар.

Паспорттық бөлім анализінің қорытындысы бойынша, қатысушылардың басым көпшілігі (59%) үйінде қазақ тілін, үштен бірі (29%) орыс тілін қолданатынын және қалған бөлігі (12%) үйдегі қарым-қатынаста қазақ және орыс тілдерін қатар қолданатынын жеткізді.

Нәтиже мен талқы

Жүргізілген сауалнама қорытындысы бойынша, барлығы 1704 есім жиналды. Оның ішінде 149 есім респонденттердің арғы ата-бабаларының есімдері, 209-ы ата-әжелерінің есімдері, 526-ы ата-аналары мен олардың бауырларының есімдері болса, 828 есім қатысушылардың өз есімдері мен қатарластарының (1997 жылдан кейін дүниеге келгендер) есімдерін қамтыды.

Зерттеу нәтижесіне сүйенсек, қазақтың байырғы есімдерінің жаңа буын өкілдері арасында сирек кездесетінін көреміз. Мысалы, *Айғарақ, Төлеу, Зейнолла, Балтабай, Бекет, Бимахан, Жауынбай, Шымырбай, Хилаш, Дәулетқали, Күзтүтін, Темірбек, Кененбай, Әнес, Темірғали, Ешімбай, Түреш, Қыйықбай, Бөлеген, Бисен, Түйебай, Жабық, Секер, Қалтай, Манап, Күнберген, Бегалы, Аманкелді, Мырзахмет, Жұмахан, Әшімғали, Сәлімкерей, Досқали, Көкеш, Балташ, Ризалық, Төлеуғазы, Маулышариф, Насытқали, Бектелбай, Сайгерей, Медеубай, Зейфолла, Қайырбек, Сапарбай, Шылбы, Өмірзақ, Аман, Оразтай, Алтысбай, Сахай, Нүсіпәлі, Налибай, Сақ, Назар, Сары, Тастемір, Қалтай, Смағұл, Дуанбай, Таңатар, Нышан, Мыңбай, Байжігіт, Жаңабай, Ақмырза, Нышан, Кәрібай, Жарықбас, Тұрмахай, Қабдуали, Тастанбек, Байқонақ, Жолдыбай, Бағаналы, Шайкөз, Тұманбай, Ахмет, Жаубасар, Бәзіл, Кедім, Оспан, Ешпан, Жылкелді, Малкелді, Көсеп, Тұяқ, Байсын, Досмағанбет, Раис, Есмағамбет, Бердалы* сынды ер есімдері мен *Нарилә, Бибайша, Әнапия, Әнтай, Мағрай, Қантай, Лайық, Дәріш, Қатира, Дәркен, Айғанша, Бүбіхан, Тазагүл, Камал, Бағыла, Бижамал, Айтжамал, Зәуида, Әзілям, Мәниза, Күлташ, Балия, Майда, Жамыш, Зұхра, Тұрымтай, Нұргүлсім, Марзия,*

Ғазия, Күлән, Пәзилә, Гүлжазира, Күлайхан, Орынкүл, Зибәгүл, Күлишат, Кенжетай, Құндыз, Қатипа, Тәжібике, Нұрғайша, Бәтима, Биғайша, Қиуа, Күлтәй, Теңге, Бике, Қатыш, Жезтай, Нұрболхан, Мукарам, Ұлту, Ұлтуар, Бағытай, Қалампыр, Айымша, Дүйсенкүл, Бәтен, Үмітқан, Орынтай, Күләйя, Хатшагүл, Шәріпжамал, Биболат, Сырғасүл, Күлзипа, Қойқын, Бикен, Орынбике, Патшайым, Қанымкүл, Оралбибі, Гүлжамал, Шамшырақ, Мақеш, Нұрхан, Зейкамал, Күласыл, Зақира, Бейсенкүл, Сұлушаш, Жұмакүл, Шәрікүл, Зада, Зағипа сынды әйел есімдерін 1997 жылдан кейін туған жас ұрпақ санатында кездеспейді. Алайда арғы ата-баба есімдері тобына *Борис, Тамара, Надежда, Валентина, Наташа, Эмма* сынды орыс немесе батыс есімдері мен *Маульшариф, Райыс, Исабек, Жүсіп, Ғиззат, Мәмбеталы, Мукарам* сияқты діни есімдер кездеседі.

Орыс тілі мен мәдениетінен кірген есімдер сауалнамамыздың «Ата-аналар» тобында да ұшырасады. Мысалы, *Нелли, Света, Эльвира, Эльмира, Гуля, Венера, Замира, Майра, Мира, Гүлмира, Клара, Рима* советизмдері кеңес үкіметі кезінде пайда болып, тілімізге шамамен 30-жылдарда ене бастаған. Колониялды режимді басынан өткерген елдер сияқты қазақ халқы да Кеңес үкіметі кезіндегі саяси жағдайға байланысты төл есімдерінен айнып, ұлттық ренкін, мәдени маңызы қазаққа жат есімдерді иеленгені белгілі. ХХ ғасырдың екінші ширегінде пайда болған *Октябрина, Мэлыс, Эмиль, Тельман, Суньят, Марат, Сібір, Ленишил, Ренат, Мәскеубай, Вильжан, Ятея, Мира, Гүлмира, Эльмира* сияқты есімдерінің шығу тегін Жанұзақов «әрбір кісі аты өзінің шыққан заманы мен дәуіріне, оның тілдік заңына байланысты» (Жанұзақов, 1971: 23) болуымен және «совет өкіметі жылдары халқымыздың талабы мен талғамының, мәдени өрісі мен дәрежесінің өсуіне орай» (р. 69) деп түсіндіреді. Соңғы себептің Кеңес үкіметі қысымы мен цензурасының ығымен жазылғаны түсінікті. Сондай-ақ, ғалым Асқар Смағұловтың пікірінше, сол дәуірде қазақтың «ат қою шығармашылығында қысқарған және қолдан жасалынған есімдер» пайда бола бастады (Смағұлов, 2013: 372). Оның ішінде батысеуропалық есімдер (Жанна, Марат, Роллан, Клара) мен кірме есімдер де аталады.

Жаңа буын өкілдерінің есімдерінде мүлде кездеспеген құрамалы бөлшектердің қатарына қазақ ер есімдерінде келетін *-басар* (Орынбасар, Жаубасар), *-келді/гелді* (Жылкелді, Малкелді, Амангелді), *-ғали/қали* (Досқали, Бақытқали,

Ырысқали, Нәсіпқали, Әшімғали, Темірғали, Ғали, Серғали, Әбдіғали), *-ымбет/імбет* (Нұрымбет, Нұрмағамбет, Есмағамбет), *-мырза* (Мырзахмет, Ақмырза, Мырзабек) тұлғаларын жатқызсақ, арғы апаларымыздың есімдерінде кездесетін *-күл* (Ырыскүл, Күлай), көне лауазым атауы болып саналатын *-хан* қосымшасы мен еркелету, құрметтеу мәнді *-қан* қосымшасы (Орынхан, Сұлухан, Үмітқан), *-ша/ше/ш* қосымшалары мен *-аш/еш, -ыш/іш* формалары (Нұрғайша, Биғайша, Айымша, Хатшагүл, Орынша, Бибәйша, Айғанша, Жәміш, Дәріш, Қатыш) бірліктерін атауға болады.

Жастар арасында өте сирек кездесетін қосымшалар тобына *-бай* және *-келді/гелді* элементтерін жатқызамыз. «Бай» тұлғасы орыстілді респонденттердің «жас буын» тобында бір рет (Бектелбай), қазақтілді жастарда (Байдос, Елубай, Байдәулет, Бөгенбай) төрт рет кездесті.

Қазақтілді қазақтарпен орыстілді қазақтардың жауаптарына үнілсек, соңғыларынан көбіне орысша жазылымы бойынша жауап алдық. Мысалы, сауалнамамызда *Әсел* деп жазудың орнына *Асель, Жәміш* деп таңбалаудың орнына *Жамыш, Нұргүлсім* деудің орнына *Нургулсым, Елдос* дегеннің орнына *Ельдос, Әріпжан* деудің орнына *Арибжан, Ерлан* деудің орнына *Эрлан, Қайырбек* деудің орнына *Каирбек, Көкеш* есімінің орнына *Кокеш* түрінде жазылған мысалдар алынды.

Сауалнамамыздың сандық көрсеткіштеріне қарасақ, қазақтілді респонденттер мен орыстілді респонденттердің жауабынан тағы бір мәдени-әлеуметтік ерекшелік байқалады. Орыстілді респонденттердің 16%-ы ата-әжелері мен арғы ата-бабаларының есімдерін білмейтін болып шықты. Бұл кемшіліктің төркінін «ата-әже мен бала» және «ата-ана мен бала» туыстық қарым-қатынасының әлсіздігі мен рухани әрі ұлттық сабақтастықтың босандығынан деген тұжырымға келеміз.

Қазақ есім қою дәстүрінің бірі – ұйқастыра қою да 2000 жылдың төңірегінде қойылған есімдерде сирек кездесіп, көне дәстүрге айналып бара жатқандай көрінді. Себебі, бұл дәстүрдің сақталғанын арғы ата-баба, аға буын өкілдерінен көрсек, жастар тобында ұйқастыра қою дәстүрінің азайғанын байқаймыз. Десе де, қазақ антропонимжасамын терең зерттеген Бекжан Әбдуәлиұлы өз еңбегінде ұйқастыра қоюдың түрлерін қазіргі қазақ есімдерінің құрамында көптеп кездесетінін айтқан (Әбдуәлиұлы, 2012:302).

Жиналған мәліметтердің көлемі мен мазмұнына қарап, жастар тобы есімдерінің транс-

формациясын бақылауға болады. Мысалы¹, *Арсен, Амир, Алисұлтан, Алмат, Ельдар, Дидар, Эльдан, Фаих, Афис, Искандер, Дамр, Тимур, Ансар, Имран, Алан, Аслан, Амирхан, Диас, Димаи, Алинур, Нурали, Альтаир, Алишер, Алим, Равиль, Дамир, Адиль, Асад* сынды ер есімдері мен *Камилла, Аделя, Адина, Алуа, Даяна, Данель, Жанель, Амилия, Айя, Анеля, Маруа, Адия, Альмира, Раяна, Дайана, Улнара, Диляра, Элина, Фериде, Манара Лунара, Венера, Медина, Аяна Елнара, Наргиза, Аруна, Сафия, Илана, Амина, Айсана, Далила, Рейна* сынды қыздардың есімдері сөзімізге дәлел.

Ғалым Жанұзақовтың пікірінше, жаңа ат қою және кірме есімдерге қарай ығысушылық дәстүрі ХХ ғасырдың 50 жылдарынан басталған. Сондай-ақ, Жанұзақов «қазақ төл антропонимдерінің таңдаулы, ең сұлу, айшықтыларын талғап», таңдалған есімдердің айтуға жеңіл болу шартынан бөлек, *интернационалдық бағытқа* қарай икемдеу ұстанымының басым болғанын жеткізеді (Жанұзақов, 1971: 70).

Сауалнама нәтижелері бойынша, «жастар» тобындағы ер есімдері қысқарғанын және басым көпшілігі 2 буынды, жасалу жолына қарай 1 құрамды, түбір тұлғалы болып келетіндігімен ерекшеленеді. Сонымен қатар, жалпы есепте «жастар» тобындағы қыздар есімдерінің 38.2%-ы «а» әрпімен басталса, 54.2% «а» әрпіне аяқталатыны анықталды.

Қорытынды

Қорыта келе, қазіргі қазақ антропонимдері түрлі экстралингвистикалық факторларға байланысты өзгеріске түсіп, жаңа есімдермен

толығып жатқаны сөзсіз. Бекжан Әбдуәліұлы санамалап өткен факторлардың, нақтырақ айтқанда, «ислам факторы», «ұрпақ факторы», «тұрмыстық фактор», «үйлесім факторлары» (Әбдуәліұлы, 2012: 265) әсер етпей қоймағанын зерттеу барысында көз жеткіздік.

Алайда кірме есімдер (Өнел, Жанел, Диана, Элонора, Карина, Дамир), әлемдік тұлғаларға қатысты есімдер (Жанна, Данил) және саяси-мәдени науқандарға қатысты қойылған есімдердің (Астана, Саммитбек, Азиата т.б.) «біздің антропонимдік қорымызды байытып жатыр» (Тұранов, 2012: 215) дегенге келісу қиын. Осы іспеттес есімдерді, атап айтқанда, *Клара, Роза, Жанна, Гүлжана, Әсема, Гүлнара* есімдерін этнограф Ақселеу Сейдімбек «қазақ болмысына үйлеспейтін есімдер» қатарына жатқызады. (Сейдімбек, 2008: 99).

Жаһанданумен бірге мәдениетіміз бен санамызға еніп жатқан батыс дәстүрі мен ықпалы ат-есім қою ғұрпына да әсер етіп жатқаны анық. Төл тілдік бейнемізді, ұлттық ерекшелігіміз бен бірегейлімізді сақтау бүгінгі күннің негізгі мәселелерінің бірі. Қ. Әлімқұлов, М. Қасымбековтің ат қою жауапкершілік екенін және адам есімінің «ұлттық ұнасымға сай, әдемі әрі мағыналы» болуын баса айтуы да содан деп ойлаймыз (Әлімқұлов, 2004: 13).

Антропонимдік, ономастикалық зерттеулер заман өзгеруі мен қоғамдық қатынастардың өзгеруі нәрсестеге ат таңдау, есім беру үрдісіне ықпал ететінін дәлелдеп келеді. Сауалнамамызда тіркелген *Даяна, Елнара, Тамир, Аруна, Наргиза, Арсен, Жанель, Аделя, Анама, Аяна, Лунара, Анель, Венера* есімдерін таңдауда қазақ ата-аналарының уәжі мен мақсаты, жалпы әлеуметтің есім таңдауына ықпал ететін экстралингвистикалық факторларды анықтау мәселесі келесі жұмысымызға арқау болмақ.

¹ Сауалнама қатысушыларының жауаптарын өзгертусіз, өңдеусіз ұсынып отырмыз.

Әдебиеттер

- Agyekum K. The sociolinguistic of Akan personal names // Nordic Journal of African Studies 15(2). – Helsinki, 2006. – С. 206–235.
- Никонов В.А. Имя и общество. – Москва: Наука. 1974. – С. 277.
- Feinberg R. What's in a name? Personal identity and naming on Anuta // Central issues in anthropology. – Kent, 1983. – С. 27-42.
- Mutunda S. Luvale personal names and naming practices: a socio-cultural analysis // International Journal of Education, Culture and Society. Vol. 1 (3). – С. 75-81. 23.12.2016. <http://article.sciencepublishinggroup.com/html/10.11648.j.ijecs.20160103.12.html>
- Sapir E. Brief communications. Personal names among the Sarcee Indians. American Anthropologist. Volume 26. – Pennsylvania, 1924. – С. 108-119.
- Zwebner et al. We look like our names: the manifestation of name stereotypes in facial appearance // Journal of Personality and Social Psychology, Vol. 112 (4). – Washington, 2017. – С. 527–554.
- Керимбаев Е.А. Казахская ономастика в этнокультурном, номинативном и функциональном аспектах. – Алматы, 1995. – 248 с.

- Әбдуәліұлы Б. Қазақ антропонимжасамы: теориялық және практикалық негіздері. – Астана: Астана-полиграфия, 2012. – С. 302-303.
- Әлімқұлов Қ., Қасымбеков М. Нұрсұлтан деп ат қойдым... – Алматы: Өнер, 2004. – 272 б.
- Жанұзақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы. – Алматы: Наука, 1971. – 224 б.
- Карин Ф. Атыңыз қандай әдемі! – Алматы: Зерде, 2017. – 331 б.
- Мәдиева Г. Б., Алиакбарова Ә. Қазіргі қазақ кісі есімдерінің лексика-семантикалық ерекшеліктері // Хабаршы. Филология сериясы. №3 (171). – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 137-145 бб.
- Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы: зерттеу. – Астана: Фолиант, 2008. – 728 б.
- Смағұлов А. Қазақ есімдері. – Алматы: Атамұра, 2013. – 800 б.
- Тұранов Ә. Қазақ антропонимдерін дәуірлеу мәселелері // Хабаршы. Филология сериясы. №5-6. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 211-215 бб.

References

- Abdualiuly B. (2012). Qazaq antroponimjasamy: teoriyalıq jane praktikalıq negizderi [Kazakh anthroponomy: theoretical and practical framework]. Astana: Astana-poligrafiya. 302-303 b. (in Kazakh)
- Agyekum K. (2006). The Sociolinguistic of Akan Personal Names. *Nordic Journal of African Studies* 15(2). P. 206-235. (in English)
- Alimkulov K., Kasymbekov M. (2004). Nursultan dep at koidym... [I name you Nursultan...]. Almaty: Oner. 272 b. (in Kazakh)
- Feinberg R. (1983). What's in a name? Personal identity and naming on Anuta. *Central issues in anthropology*. P. 27-42. (in English)
- Karin G. (2017). Atynyz kandai ademi [What a beautiful name!]. Almaty: Zerde. 331 b. (in Kazakh)
- Kerimbaev E.A. *Kazahskaya onomastika v etnokulturnom, nominativnom i funktsionalnom aspektah* [Kazakh onomastics in ethno-cultural, nominative and functional aspects]. Almaty, 1995. 248 s. (in Russian)
- Madieva G., Aliakbarova A. (2018). Qazirgi qazaq kisi esimderiniń leksika-semantikalyq erekshelikleri [Lexical-semantic peculiarities of modern Kazakh names]. *Eurasian Journal of Philology: Science and Education*. №3 (171), 137-145 b. (in Kazakh)
- Mutunda S. (2016). Luvale personal names and naming practices: a socio-cultural analysis. *International Journal of Education, Culture and Society*. Vol. 1 (3). P. 75-81. (in English) 23.12.2016. <http://article.sciencepublishinggroup.com/html/10.11648.j.ije.cs.20160103.12.html>
- Nikonov V.A. (1972). Razmezhevanie lichnyh imen po polu u tjurkojazychnyh narodov [Delimitation of personal names by sex in Turkic languages]. *AN SSSR AN AzerbajdzhanskoiSSR. Sovetskaja tjurkologija*. Baku. No 2. S.158. (in Russian)
- Sapir E. (1924). Brief communications. Personal names among the Sarcee Indians. *American Anthropologist*, Vol. 26. P. 108-119. (in English)
- Seidimbek A. (2008). Qazaqtyn auyzsha tarihy: zertteu [Colloquial history of Kazakhs: research]. Astana: Foliant. 728 b. (in Kazakh)
- Smagulov A. (2013). Qazaq esimderi [Kazakh names]. Almaty: Atamura. 800 b. (in Kazakh)
- Turanov A. (2012). Qazaq antroponimderin dauirleu maseleleri [Problems of development of Kazakh anthroponyms]. *Vestnik KazNU. Seria filologicheskaiya*. №5-6, 211-215 b. (in Kazakh)
- Zhanuzaqov T.Zh. (1971). Qazaq esimderinin tarihy [History of Kazakh personal names] (Lingvistikalıq zhane tarihi etnografıyalıq taldau). Almaty: Gylym. 218 b. (in Kazakh)
- Zwebner et.al. (2017). We look like our names: the manifestation of name stereotypes in facial appearance. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 112 (4). Washington. P. 527–554. (in English)

3-бөлім
**ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ
ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ**

Section 3
**METHODS OF TEACHING LANGUAGE
AND LITERATURE**

Раздел 3
**МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ
ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ**

Алтынбекова О.Б.¹, Сабитова З.К.²,

¹д. ф. н. профессор Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы,

²д. ф. н. профессор Отделения русского языка и литературы
Анатолийского университета, Турция, г. Эскишехир,
e-mail: OliviaEC@mail.ru; zsabitova2@anadolu.edu.tr

**ИННОВАЦИОННЫЕ ПРИЕМЫ
В УЧЕБНИКЕ РУССКОГО ЯЗЫКА**

В статье рассматривается интегрированная образовательная программа среднего образования в Казахстане и содержание созданного по ней учебника русского языка для 10 классов естественно-математического направления. Внедряемая в казахстанскую общеобразовательную школу обновленная программа предполагает интеграцию учебных предметов, ориентацию на обучение применению знаний для решения проблем. В статье дается описание отдельных инновационных методических приемов, используемых в учебнике русского языка, когда обучение языку проводится через интеграцию с другими предметами посредством изучения сквозных речевых тем, использования текстов различных предметных областей, развития академического языка. Текст в учебнике составляет основную дидактическую единицу, на основе которой формируются навыки работы с разными видами информации, что предполагает и применение различных типов функционального чтения: ознакомительного (сканированного), поискового, изучающего (аналитического), комментированного. Приведены примеры заданий, которые направляют процесс обучения на овладение функциональной грамотностью, позволяющей реализовать способности учащихся успешно адаптироваться и социализироваться, на формирование гибкости мышления, способности объективно оценивать факты, другие мнения, обдумывать свои поступки и суждения. Успешность выполнения таких заданий зависит не только от предметных знаний, но и от владения стратегиями чтения, работы с информацией, использования ее для решения практических задач.

Ключевые слова: интегрированная образовательная программа, интеграция содержания предметов, учебник русского языка.

Altynbekova O.B.¹, Sabitova Z.K.²,

¹DSc, Professor of Al Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

²DSc, Professor of Anadolu University, Turkey, Eskishehir,
e-mail: OliviaEC@mail.ru; zsabitova2@anadolu.edu.tr

Innovational approaches in the Russian language textbook

The article researches the integrated educational program of the secondary education in Kazakhstan and the content of the textbook of Russian language which was created on its basis for 10 th grades of the natural and mathematical direction. Integrated educational programs being introduced into the Kazakhstan by general education school and it supposed to integrate academic subjects, orientation of learning how to use knowledge to solve problems. The article describes some innovative teaching methods used in the textbook of the Russian language, when language learning is carried out through integration with other subjects through the study of cross-cutting speech topics, the use of texts in various subject areas, the development of academic language. The text in the textbook presents the main didactic unit on the basis of which the skills of working with different types of information are formed, which implies the application of different types of functional reading: introductory (scanning), searching, studying (analytical), commenting. The article provides examples of exercises, tasks that direct the learning process to master functional literacy, which allows students to realize their abilities, successfully adapt and socialize, to develop flexibility of thinking, the ability to evaluate facts objectively, someone's point of views, to analyze their actions and judgments. The success of the completion of such tasks depends not only on the knowledge of the subject matter but also on the mastery of reading strategies, working with information, its practical application.

Key words: integrated educational program, integration of the content of subjects, textbook of Russian language.

Алтынбекова О.Б.¹, Сабитова З.К.²,

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, ф. ф. д., Қазақстан, Алматы,

²Анадолу университетінің профессоры, ф. ф. д., Түркия, Эскишехир қ.,
e-mail: OliviaEC@mail.ru; zsabitova2@anadolu.edu.tr

Орыс тілі оқылығындағы инновациялық тәсілдер

Мақалада Қазақстандағы орта білім берудің интеграцияланған білім беру бағдарламасы және сол бойынша жасалған жаратылыстану-математикалық бағыттағы 10 сыныптарға арналған орыс тілі оқылығының мазмұны қарастырылады. Қазақстандық жалпы білім беретін мектепке енгізілетін интеграцияланған бағдарлама оқу пәндерін интеграциялауды, проблемаларды шешуде білімін қолдануды үйретуге бағдар беруді көздейді. Мақалада тілді оқыту аралық сөйлеу тақырыптарын оқу арқылы басқа пәндермен интеграциялау көмегімен, әртүрлі пәндік саладағы мәтіндерді қолдану, академиялық тілді дамыту арқылы жүргізілген кезде орыс тілі оқылығында қолданылатын жекелеген инновациялық әдістемелік тәсілдердің сипаттамасы беріледі. Оқулықтағы мәтін негізгі дидактикалық бірлік болып табылады, оның негізінде түрлі ақпараттармен жұмыс жасау дағдылары қалыптасады, оған функционалды оқудың әр түрлі түрлерін қолдану кіреді: танысу (сканерленген), іздену, үйрету (аналитикалық), түсініктеме беру. Оқушылардың жақсы бейімделуіне және әлеуметтенуіне, ойлау икемділігін қалыптастыруға, фактілерді, басқа да пікірлерді объективті бағалауға, өз іс-әрекеттері мен пайымдауларын саралау қабілеттерін іске асыруға мүмкіндік беретін оқыту үдерісін функционалды сапаттылықты меңгеруге бағыттайтын жаттығулардың, тапсырмалардың үлгілері келтірілген. Мұндай тапсырмалардың жетістігі тек пәндік білімге ғана емес, сонымен бірге оқу стратегиясын меңгеруге, ақпаратпен жұмыс істеуге және оны практикалық есептерді шешуге пайдалануға байланысты.

Түйін сөздер: интеграцияланған білім беру бағдарламасы, пәндер мазмұнын интеграциялау, орыс тілі оқылығы.

Введение

В казахстанских школах последовательно вводится обучение по интегрированным образовательным программам, направленным на интеграцию изучаемых предметов и ориентированным на формирование учащихся умения применять знания в решении проблем разного характера. При интегрированном подходе к изучению русского языка основными становятся принципы, способствующие овладению учащимися различными видами речевой деятельности и позволяющие направить процесс обучения на формирование функциональной грамотности. Методика продуктивной деятельности приходит на смену методике готовых знаний и определяет как само содержание программ, так и методы презентации данного содержания в учебниках русского языка, в том числе в учебнике для 10 класса школ естественно-математического направления.

В Типовой учебной программе по предмету «Русский язык» для 10–11 классов естественно-математического направления уровня общего среднего образования по обновленному содержанию (с русским языком обучения) подчеркивается, что учебный предмет «Русский язык» в образовательном процессе выполняет две функции: во-первых, это собственно *предмет* изучения (а именно: современный русский ли-

тературный язык в его реальном функционировании в современных условиях полиэтничного и многоязычного Казахстана), во-вторых, это *средство* изучения других общеобразовательных предметов (<http://kzrefs.org/dokumenti-1-starshaya-shkola-10-11-kl-rusemn-rus100-rus-litru/file41/index.html>).

Содержание программы по учебному предмету «Русский язык» организовано по разделам обучения, которые, в свою очередь, состоят из подразделов, содержащих в себе цели обучения в виде ожидаемых результатов. Овладение разными видами речевой деятельности на уроках русского языка в 10 классе естественно-математического направления осуществляется, в соответствии с Типовой программой, на основе следующих тем: «Толерантность и диалог национальных культур», «Физика в современном мире: возможное и невозможное в природе», «Настоящее и будущее цифровых технологий», «Биотехнологии для жизни», «Глобальные проблемы энергетики».

Таким образом, как изучение грамматического материала, так и обучение языку в целом в обязательном порядке проводится через интеграцию с другими предметами посредством изучения сквозных речевых тем, использование текстов различных предметных областей, развитие академического языка. Это позволяет избежать существовавшую ранее практику предметного

образования, а главное – учит видеть в русском языке не только цель обучения, но и средство изучения других общеобразовательных предметов. Наиболее важным в познавательной деятельности учащегося становится вопрос, может ли он использовать знания, умения, полученные в рамках определенной предметной области, для решения задач вне этого предмета.

Эксперимент

Все более увеличивающиеся объемы информации, изменения в ее характере и способах восприятия обуславливают значительные перемены в системе и содержании образования, оценке образовательных достижений обучающихся, что вызывает необходимость учиться находить, анализировать, использовать информацию в профессиональной деятельности и разных жизненных ситуациях. В учебнике «Русский язык» для 10 классов естественно-математического направления, основанном на интегрированном, функционально-коммуникативном подходе к обучению, текст составляет основную дидактическую единицу, на основе которой формируются навыки работы с информацией.

В тексте выражаются различные типы информации: содержательно-фактуальная (сообщения о происходящих фактах, событиях, процессах), содержательно-концептуальная (авторская оценка, интерпретация явлений действительности), содержательно-подтекстовая (скрытая) (Гальперин, 2006: 28; Валгина, 2003:47).

Так, в одном из контекстных заданий, содержащихся в учебнике для школ естественно-математического направления, учащимся предлагаются для анализа тексты научного стиля об изобретениях, созданных по принципу ваньки-встаньки – «Чехол для мобильного», «Святящийся ванька-встанька». С целью актуализации фактуальной информации в тексте проводится беседа по вопросам: *Что такое «умные» игрушки? Почему кубик Рубика называют «механической головоломкой», «волишебным кубиком», «магическим кубиком»? Можно ли назвать его «умной», научной игрушкой? Что такое ванька-встанька? Как еще называют эту игрушку? Каков принцип ее действия? Какие новшества внесли в игрушку изобретатели? В чем преимущества чехла «ванька-встанька»? Каково назначение святящегося ваньки-встаньки? Какие законы физики*

объясняет принцип работы описанных предметов? Лингвистическая составляющая этого задания заключается в анализе стилистических, жанровых, языковых особенностей прочитанных текстов, позволяющем увидеть за обычными предметами языковые явления, напр., особенности номинации предметов (Почему эта игрушка называется *ванька-встанька, неваляшка?*), функционирования специальной лексики, синонимов, устойчивых выражений в тексте для реализации авторской интенции и др.

В учебнике также в одном из заданий предлагается составить прогноз содержания текста под заголовком «Клон не двойник человека, а его младший брат-близнец», а после прочтения текста сравнить с ним свой прогноз. В подобных заданиях имеется интрига, недосказанность, вызывающая интерес у учащихся, множество вопросов и вариантов ответов. Анализ фактуально-содержательной информации текста проводится в ходе беседы по вопросам: *Какие аргументы авторы приводят для доказательства утверждения, что «клоны человека будут обычными человеческими существами»? На основе этого обучающиеся выражают свое мнение о прочитанном: приводят аргументы для доказательства тезиса «клон – не двойник человека, а его брат-близнец».*

Таким образом, при анализе нелингвистической и лингвистической информации текста обучающиеся учатся структурировать, выявлять взаимосвязи между частями, определять принципы организации текста. Любой анализ должен иметь продолжением синтез, который предполагает умение объяснять позицию, интенции автора текста, а также умение комбинировать элементы для получения нового целого.

В учебнике использованы различные технологии развития критического мышления, функциональной, коммуникативной, читательской грамотности, развивающего обучения: проект, «словесный портрет», визитная карточка, ассоциативное поле, кластер, синквейн, «Колесо знаний», «Снежный ком», «ИНСЕРТ», «Фишбоун», «Стена коллективного разума», «Весы», «Ромашка Блума», «ИДЕАЛ», «Диаграмма Венна», «Ромб ассоциаций», «Двухчастный дневник», «РАФТ» и мн. др. Описание методических приемов и методики работы с ними содержится в «Каталоге методических приемов» в конце пособия. Кроме того, в методическое пособие для учителей включен «Глоссарий», в котором дано описание таких понятий и видов методической

работы, как: обучающее чтение, ознакомительное чтение, главная и второстепенная информация, заголовок текста, изложение, эссе-повествование, эссе-описание, эссе-рассуждение, несплошной текст, словарная работа, работа с заметкой, репортажем, интервью, проект, прогнозирование текста по заголовку, по ключевым словам, работа с орфографическим правилом, целевая аудитория и др.

Результаты и обсуждение

Наиболее эффективными и творческими методическими приемами, использованными в учебнике естественно-математического направления, явились следующие:

Кейс-стади (англ. *casestudy*) – прием обучения, который базируется на анализе, решении и обсуждении смоделированных или реальных ситуаций. Этот прием рассматривается как один из основных в методике ситуативного обучения, основанной на реальных ситуациях и реальных проблемах, требующей от учащегося целесообразного решения в предложенной ситуации. Прием включает в себя описание конкретной практической ситуации с постановкой проблемы, справочную и дополнительную информацию о ситуации, методические материалы и указания. Развивает умение определять проблему, рассматривать ее со всех точек зрения, осуществлять поиск недостающей информации, аргументировать свою точку зрения (Новый словарь методических терминов, 2009).

Среди преимуществ приема кейс-стади по сравнению с традиционными методами обучения выделяют: 1) практическую направленность: прием позволяет применить теоретические знания к решению практических задач; 2) интерактивность: метод обеспечивает эффективное усвоение материала за счет эмоциональной вовлеченности и активного участия обучающихся: школьники должны поставить себя на место главного героя и решить проблему от его лица. При этом акцент делается не на овладении готовым знанием, а на его «добывании».

Кластер (англ. *cluster* «гроздь») – способ графической организации материала, позволяющий сделать наглядными мыслительные процессы, происходящие при погружении в определенную тему. Кластер является отражением нелинейной формы мышления. Иногда такой способ называют «наглядным мозговым штурмом». Последовательность действий при построении кластера проста и логична:

1. Посередине чистого листа (классной доски) необходимо написать ключевое слово или ключевой тезис (предложение).

2. Написать вокруг слова, словосочетания свои идеи, факты, образы.

3. По мере записи новые слова и словосочетания (т. е. «спутники» заданного слова или словосочетания) соединяются с ключевым словом / тезисом линиями, обозначающими их логическую связь. У каждого из них, в свою очередь, появляются свои «спутники», между которыми устанавливаются новые логические связи. В итоге получается структура, которая графически отображает ход и этапы размышлений над данной темой и определяет информационное поле ключевого понятия. Основная цель такого задания – обобщить известные учащимся сведения и сформировать представления об изучаемом предмете, явлении.

Кубик Блума – прием, который был предложен американским психологом и педагогом Б. Блумом, автором теории таксономии, предполагающей разделение целей обучения на три блока: когнитивную («знаю»); психомоторную («творю»); аффективную («умею»). Б. Блум отмечал: «Каковы бы ни были способности детей в раннем возрасте, без активной поддержки и специальных методов обучения они вряд ли достигли бы тех высот, покорив которые, стали знаменитыми» (Bloom, 1956).

При помощи приема «Кубик Блума» можно формулировать вопросы в соответствии с поставленной задачей. Для проведения задания по этому методу потребуется несколько кубиков, на гранях которых написаны слова, являющиеся отправной точкой для ответа обучающегося: *Назовите, Почему, Объясните, Предложите, Придумайте, Поделитесь*. В методическом пособии авторами предлагаются несколько иные слова, не меняющие сути самого приема, но более понятные: *Опишите, Сравните, Обоснуйте, Расскажите, Проанализируйте, Подведите итоги*. Например, задание «**Опишите физику**» предполагает воспроизведение знаний через формулирование простых вопросов. Следует назвать предмет, явление, термин и т. д.: *что это? – наука о природе*.

Сравните. Это вопросы уточняющие, помогающие увидеть понятие, предмет в разных аспектах и сфокусировать внимание на всех сторонах понятия, предмета в сравнении с другими предметами, понятиями: *на что похож(-а, -е)? – на другие естественно-математические науки, изучающие природные явления и процессы (биологию, химию и др.)*.

Представьте. Эта часть описания содержит элемент предположения, вымысла: *кого / что напоминает?* – ответ зависит от индивидуальных представлений учащегося, его эрудиции, знаний, фантазии.

Расскажите. Ученик должен дать всестороннюю характеристику понятия, предмета; предложить свое видение проблемы, свои идеи; объяснить, как использовать знание для решения конкретных ситуаций на практике: *что означает слово физика, что она изучает, каковы ее научный и технический потенциалы.*

Проанализируйте. Эта часть позволяет сформулировать причинно-следственные связи: описать причины и результаты процессов, происходящих с данным предметом, явлением: *почему появилась физика, ее место среди других наук, почему ее называют «королевой наук».*

Подведите итоги. Эта «сторона» кубика предназначена для активизации мыслительной деятельности учащихся, учит анализировать факты, оценивать значимость полученных сведений, акцентировать внимание на их оценке: *роль физики в жизни человека.* В этой части желательно добавить в характеристику понятия или предмета эмоциональную окраску, сконцентрировать внимание на ощущениях и чувствах, связанных с изучаемой темой.

При помощи данного приема решаются такие задачи, как воспроизведение знаний, выделение причинно-следственных связей, выяснение различных аспектов проблемы, предложение своего пути применения изученного на практике, активизация мыслительной деятельности, анализ и оценка полученных знаний.

Заключение

Выявление разных видов информации предполагает различные типы функционального чтения: ознакомительного (сканированного), поискового, изучающего (аналитического), комментированного. Поэтому успешность выполнения таких заданий зависит не только от предметных знаний, но и от владения стратегиями чтения, работы с информацией, использования ее для решения практических задач не только на уроках русского языка, но и на других занятиях – другими словами, перенесения своих знаний и умений из одной области на другую. В этом случае можно говорить о функциональной грамотности, под которой понимается «способность человека использовать навыки чтения и письма в условиях его взаимодействия с соци-

умом», «тот уровень грамотности, который дает человеку возможность вступать в отношения с внешней средой и максимально быстро адаптироваться и функционировать в ней» (Логвина, Рождественская, 2012: 4).

Универсальным навыком, необходимым при изучении любого предмета, является вероятностное прогнозирование, под которым понимается «процесс сопоставления поступающей информации о наличной ситуации с уже заложенной в памяти информацией о прошлом опыте» (Умеренкова, 2006: 85), что обусловило введение в учебник заданий с вероятностным прогнозированием.

При составлении заданий учитывалась также предложенная Б. Блумом таксономия образовательных целей: знание (*назвать, рассказать, показать*) – понимание (*описать, объяснить, охарактеризовать*) – применение (*применить, проиллюстрировать*) – анализ (*проанализировать, проверить, провести эксперимент, сравнить*) – синтез (*создать, придумать дизайн, разработать*) – оценка (*представить аргументы, защитить мнение, доказать, прогнозировать*) (Bloom, 1956).

Как известно, при проведении международного мониторинга оценки образовательных достижений PISA (Programme for International Student Assessment) учащимся даются контекстные задания, в которых предлагается описание некой ситуации и вопросы, требующие решения с использованием информации, содержащейся в описании и в самом вопросе (Тюменева, 2004). В соответствии с идеей контекстных заданий в настоящий учебник включены тексты из различных сфер знания как источники разной информации: нелингвистической (фактуальной, концептуальной) и лингвистической (содержательно-подтекстовой).

Если в контекстных заданиях PISA обычная математическая задача «нагружается» повседневной информацией, то в заданиях учебника тексты из физической, биологической, юридической сфер знаний погружаются в лингвистический контекст. Это позволяет формировать навыки обработки различных видов информации, которые необходимы при изучении любого предмета, т. е. являются универсальными, метапредметными.

Таким образом, предложенные в учебнике задания, представляющие собой пример прагматизации образования, нацелены на развитие умений анализировать различные виды информации в текстах из разных сфер знания, синтезировать

ее, с тем чтобы использовать для решения задач. Учебник ориентирован на осуществление интеграции с другими предметами, развитие функциональной грамотности, критического мышле-

ния, универсальных, метапредметных навыков, в частности, поиска, извлечения и обработки информации, использования ее для решения практических задач.

Литература

Типовая учебная программа по учебному предмету «Русский язык» для 10–11 классов общественно-гуманитарного направления уровня общего среднего образования по обновленному содержанию (с русским языком обучения) // <http://kzrefs.org/dokumenti-1-starshaya-shkola-10-11-kl-rusemn-rus100-rus-lit-ru/file41/index.html>

Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Комкнига, 2006. – 144 с.; Валгина Н. С. Теория текста. – М.: Логос, 2003. – 280 с.

Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам) / Э. Г. Азимов, А. Н. Щукин. – М.: Изд-во ИКАР, 2009. – 448 с.

Bloom B. Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals: Handbook I, cognitive domain. – New York: Longman, 1956. – 352 p.

Логвина И., Рождественская Л. Формирование навыков функционального чтения: Пособие для учителя. – Нарва, 2012. – 58 с.

Умеренкова А. В. Вероятностное прогнозирование и эффект обманутого ожидания // Теория языка и межкультурная коммуникация. – Курск, 2006. – С. 90–97.

Тюменева Ю. А., Вальдман А. И., Карной М. Что дают предметные знания для умения применять их в новом контексте. Первые результаты сравнительного анализа TIMSS-2011 и PISA-2012 // Вопросы образования. – 2004. – № 1. – С. 9–23.

References

Bloom B. (1956) Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals: Handbook I, cognitive domain. New York: Longman. 352 p. (In English)

Gal'perin I. R. (2006) Tekstkakob'yektlingvisticheskogoissledovaniya [Text as an object of linguistic research]. M.: Komkniga. 144 p.; Valgina N. S. (2003) Teoriyateksta [Text theory]. M.: Logos. 280 p. (In Russian)

Logvina I., Rozhdestvenskaya L. (2012) Formirovaniye navykov funktsional'nogo chteniya: Posobiye dlya uchitelya [Formation of functional reading skills: Teacher's Manual]. Narva. 58 p. (In Russian)

Novyy slovar' metodicheskikh terminov i ponyatiy (teoriya i praktika obucheniya yazykam) [New vocabulary of methodological terms and concepts (theory and practice of language teaching)] (2009). E. G. Azimov, A. N. Shchukin. M.: Izd-vo IKAR. 448 p. (In Russian)

Tipovaya uchebnaya programma po uchebnomu predmetu «Russkiy yazyk» dlya 10–11 klassov obshchestvenno-gumanitarnogo napravleniya urovnya obshchego srednego obrazovaniya po obnovlennomu sodержaniyu (s russkim yazykom obucheniya) [The model curriculum for the Russian Language subject for 10–11 classes in the natural-mathematical direction of general secondary education with updated content (with Russian as the language of instruction)]. <http://kzrefs.org/dokumenti-1-starshaya-shkola-10-11-kl-rusemn-rus100-rus-lit-ru/file41/index.html> (In Russian)

Tyumeneva YU. A., Val'dman A. I., Karnoy M. (2004) Chto dayut predmetnyye znaniya dlya umeniya primenyat' ikh v novom kontekste. Pervyye rezul'taty sravnitel'nogo analiza TIMSS-2011 i PISA-2012 [What gives objective knowledge for the ability to apply them in a new context. The first results of a comparative analysis of TIMSS-2011 and PISA-2012]. Voprosy obrazovaniya. № 1. P. 9–23. (In Russian)

Umerenkova A. V. (2006) Veroyatnostnoye prognozirovaniye i effect obmanutogo ozhidaniya [Probabilistic forecasting and the effect of deceived expectations]. Teoriya yazyka i mezhkul'turnaya kommunikatsiya. Kursk. P. 90–97. (In Russian)

Абайдельданова М.,

докторант Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: anekalubov@gmail.com

РАЗВИТИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ-ФИЛОЛОГОВ ПРИ ВЫПОЛНЕНИИ СРС

В данной статье рассматривается организация самостоятельной работы студентов-филологов как одной из ведущих форм развития интеллектуальной активности обучающихся. По современным стандартам образования самостоятельной работе студентов отводится большое место в учебном процессе, поэтому задания для данной формы мониторинга усвоения знаний должны тщательно разрабатываться и контролироваться преподавателем. В этой связи раскрывается связь между функциями головного мозга как своеобразной таксономией переработки информации и педагогической таксономией Блума, а также ее обновленной версией, успешно используемой преподавателями в учебном процессе.

В статье дается краткий обзор структурного анализа и методов лингвистического исследования концептов. Рассматривается концепт «Душа». Выявляются его основные характеристики. Доказывается, что концепт Душа является динамическим концептом и отражает языческие, христианские, научные и наивные представления русского народа. Исследуются фразеологизмы с лексемой «душа», выступающими как средство языковой концептуализации окружающего мира.

Исследование концептов имеет большое значение для осмысления культуры и миропонимания как одного народа, так и человечества в целом. А методика исследования концепта состоит из пяти основных этапов, что также способствует иерархическому выполнению заданий от простого к сложному, таким образом, стимулируя и развивая интеллектуальную активность студентов.

Ключевые слова: интеллектуальная активность, учебный процесс, СРС, таксономия Блума, концепт, анализ концептов.

Abaideldanova M.,

doctoral student of al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: anekalubov@gmail.com

The development intellectual activity of students-philologist in the performance of the IWS

This article considers organization of independent work of students-philologists as one of the leading forms of development of students' intellectual activity. According to modern standards of education, independent work of students is given a great role in the educational process, that's why the tasks for this form of monitoring the assimilation of knowledge should be carefully developed and controlled by the lecturer. In this regard, the connection between the functions of the brain as a kind of taxonomy of information processing and the connection with the pedagogical taxonomy bloom, as well as its updated version, successfully used by teachers in the educational process.

The article gives a brief overview of the structural analysis and methods of linguistic research of concepts. The concept of "Soul" is considered. Its main characteristics are revealed. It is proved that the concept of Soul is a dynamic concept and reflects pagan, Christian, scientific and naive ideas of the Russian people. Phraseological units with the lexeme "soul", acting as a means of language conceptualization of the surrounding world, are investigated.

The study of concepts is of great importance for understanding the culture and worldview of both one nation and humanity as a whole. The research methodology of the concept is arranged in five major stages, which also contributes to the hierarchical performance of tasks from tackling more manageable problems to thornier, thus stimulating and developing students' intellectual activity.

Key words: intellectual activity, educational process, SIW, bloom's taxonomy, concept, concept analysis.

Абайдельданова М.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: anekalubov@gmail.com

СӨЖ-ді орындау барысындағы филолог-студенттердің зияткерлік белсенділігінің дамытуы

Бұл мақалада білім алушылардың зияткерлік белсенділігін дамытудың жетекші нысандарының бірі ретінде студент-филологтардың өзіндік жұмысын ұйымдастыру қарастырылады. Білім берудің қазіргі стандарттары бойынша оқыту процесінде студенттердің өзіндік жұмысына үлкен орын беріледі, сондықтан білімді игеру мониторингінің аталған нысаны үшін оқытушы міндеттерді мұқият әзірлеп, бақылауы тиіс. Осыған байланысты ақпаратты өңдеудің өзіндік таксономиясы ретінде бас миының функциялары мен Блум педагогикалық таксономиясы, сондай-ақ оқытушылар оқу процесінде табысты пайдаланатын оның жаңартылған нұсқасы арасындағы байланыс ашылады.

Мақалада құрылымдық талдау мен концепттерді лингвистикалық зерттеу әдістеріне қысқаша шолу беріледі. “Жан” концепті қарастырылады. Оның негізгі сипаттамалары анықталады. Жан концепті динамикалық тұжырымдама болып табылатыны және орыс халқының тілдік, христиан, ғылыми және ұлттық түсініктерін бейнелейтіндігі дәлелденеді.

Әлемнің тілдік тұжырымдамасы құралы ретінде әрекет ететін «жан» лексемасымен фразеологиялық бірліктері зерттелуде.

Тұжырымдамаларды зерттеу бір халықтың да, жалпы адамзаттың да мәдениетін түсіну үшін үлкен маңызға ие. Концептті зерттеу әдістемесі бес негізгі кезеңнен тұрады, осы арқылы студенттердің зияткерлік белсенділігін ынталандырып, дамыта отырып, қарапайымнан күрделіге қарай міндеттерді иерархиялық орындауға ықпал етеді.

Түйін сөздер: зияткерлік белсенділік, оқу процесі, СӨЖ, Блум таксономиясы, концепт, концепттерді талдау.

Введение

В связи с ускоренными темпами социально-экономического развития возросла потребность в личности, способной быстро реагировать на меняющиеся условия жизни, мыслящей нестандартно, оригинально. Современное образование сегодня ставит перед участниками обучения задачи находить новые пути для достижения поставленной цели, принимать самостоятельные решения, брать на себя ответственность в сложной ситуации. Для достижения определенного результата преподавателям и студентам необходимо реализовывать творческий потенциал в активной интеллектуальной деятельности. Успешность и продуктивность этой деятельности во многом зависит от направленности интеллектуальной активности, как одного из основных компонентов мыслительной деятельности человека.

Эксперимент

Историю развития человеческого интеллекта можно кратко определить как поиск путей эффективного общения человека с собственным мозгом. Наш мозг выполняет пять основных функций по обработке информации: восприятие, удержание, анализ, вывод и управление.

1. *Восприятие.* Информация «вводится» через органы чувств.

2. *Удержание.* Посредством работы памяти, что включает хранение информации и вспоминание (способность извлекать хранящуюся информацию).

3. *Анализ.* Распознавание взаимоотношений между различными аспектами, присущими предмету анализа, а также обработка информации.

4. *Вывод.* Передача информации в какой-либо форме, например в виде акта творчества.

5. *Управление.* Управление всеми мыслительными и физическими процессами, происходящими в мозге и в организме в целом.

Указанные пять функций мозговой деятельности, взаимно дополняют друг друга. Например, проще воспринимать информацию, если вы проявляете интерес к ней, в результате процесс восприятия мотивирован и осуществляется с участием всех ментальных функций. Если информация воспринята эффективно, оказывается, что ее проще зафиксировать и подвергнуть анализу. С другой стороны, эффективное удержание и анализ информации улучшают вашу способность воспринимать информацию.

Подобным образом анализ, представляющий собой сложное сочетание различных задач по обработке информации, требует от вас способ-

ности удерживать информацию (фиксировать и строить на ее основе ассоциативные связи), которая была воспринята. Качество анализа информации также очевидным образом зависит от вашей способности воспринимать и удерживать информацию.

Рассмотренные три функции находят логическое следствие в четвертой – вывод информации, или нахождение внешнего выражения, будь то посредством интеллект-карт, речи, жестов и т.п., того, что было воспринято, удержано и подвергнуто анализу.

Пятая функция – управление – относится к тому, как мозг управляет всеми ментальными и физическими процессами человеческого организма, частью которого является, включая регуляцию самочувствия, отношение к окружающему миру и т.п. Эта функция имеет особое значение в виду того, что для оптимальной работы восприятия, удержания, анализа и вывода информации необходимы нормально функционирующие разум и тело (Buzan T. and B., 2008: 37). Как видим, это своеобразная таксономия действий по обработке информации нашим мозгом. Для нашего исследования важно, чтобы все пять функций мозга были задействованы в процессе обучения. В практике обучения вопросы выявления, измерения и оценки уровня сформированности у студентов знаний, умений, навыков в настоящее время являются одними из центральных. Изменение требований к результатам обучения вызывает необходимость точного определения целей обучения. Наиболее популярной таксономией, в которой трактуются цели применительно к интеллектуальной деятельности студентов с учетом учебных действий и когнитивных процессов, является таксономия Б. Блума. Это иерархическая шестиуровневая структура, в которой когнитивные навыки расположены по степени сложности мыслительных операций (знание, понимание, применение, анализ, синтез, оценка) (<http://www.intel.ru/content/dam/www/program/education/emea/ru/ru/documents/projectdesign1/thinking-skills/bloom-taxonomy.pdf>). Первая часть таксономии, содержащая описание образовательных целей в когнитивной сфере, разработана и опубликована в 1956 г. под руководством Б. Блума. Обновленная версия таксономии была выпущена Л. Андерсон и Д. Кратволом в 2001 г. В соответствии с обновленной версией, иерархия образовательных целей в когнитивной сфере имеет два измерения: знание (4 уровня), и когнитивные процессы (6 уровней сложности). Шестой уро-

вень – *создавать* подразумевает конструирование студентами творческих проектов и решение учебно-познавательных задач на основе самостоятельно разработанных алгоритмов деятельности (Smirnova V.A., 2015: 572-576). Именно те знания, которые «добываются» студентами самостоятельно в процессе обучения, являются более значимыми и усваиваются прочнее. Студенты должны быть мотивированы на поиск информации, на самостоятельное получение знания, анализ и обработку полученной информации. Следовательно, роль преподавателя усложняется и, будучи транслятором знания, кроме данной функции, он должен стимулировать научное мышление с помощью определенных технологий, методик и подходов на занятиях по своему предмету (Evstropova N.S., Shaykhtudinova Kh.A., 2018: 91). К счастью, гуманитарное образование предоставляет большие возможности для развития творческого потенциала студентов. Познавательные цели творческих заданий разнообразны. Например, по дисциплине «Актуальные проблемы языкознания» интересным заданием для самостоятельной работы студентов может послужить методика исследования концептов. Данная методика заключается в интерпретации значения конструкций, объективирующих те или иные особенности концептов; в выявлении частотных таксономических характеристик и определении по этим характеристикам общих типологических признаков исследуемых концептов выделение концептуальных структур, когнитивных моделей и языковых схем актуализации исследуемых концептов» (Pimenova M.V., 2004: 386). Концепт (от латинского *conceptus* – мысль, понятие) – смысловое значение имени, т.е. содержание понятия, объект которого есть предмет (денотат) этого имени. Например, смысловое значение имени Луна – естественный спутник Земли (Maslova V.A., 2001: 59). Е.С. Кубрякова считает, что концепты – это единицы сознания и информационной структуры, отражающей человеческий опыт. Она называет концептом также «оперативную единицу памяти, всей картины мира, квант знания» (Kubryakova E.S., 1996: 245). По А.П. Бабушкину, концепт «является ментальной репрезентацией, которая определяет, как вещи связаны между собой и как они категоризируются» (Babushkin A.P., 1996: 103). В.В. Колесов считает, что концепт есть «чистый смысл, не обретший языковой формы; это первосмысл, первообраз, архетип, константа и т.д.» (Kolesov V.V., 2000: 59). Наряду с этим, Д.С. Лихачев выделяет бинарную сущность концепта

– его всесторонность и одновременно способность изменений в рамках контекста, что имеет место именно в тексте художественного произведения. Другими словами, формула концепта – это совокупность словарного значения слова и индивидуального и/или народного опыта человека. Концепты, по мнению Лихачева, возникают в сознании как отклик на языковой опыт в целом (Likhachev D.S., 1997: 280). При синтезе концепта определяются основные этапы: 1) построение номинативного поля концепта; 2) анализ и описание семантики языковых средств, которые входят в номинативное поле концепта; 3) когнитивная интерпретация результатов описания семантики языковых средств – выявление когнитивных признаков, которые формируют исследуемый концепт как ментальную единицу; 4) верификация полученного когнитивного описания у носителей языка; 5) описание содержания концепта в виде перечня когнитивных признаков (Porova Z.D., Sternin I.A., 2010: 408). Концепт обладает образной, понятийной и информационной составляющей; способностью изменяться со временем.

Примерный анализ концепта «Душа».

По словарю Ожегова слово «Душа» имеет несколько значений. 1) Душа – внутренний психический мир человека и его сознание. Душа = сознание – Научная картина мира. 2) То или иное свойство характера, а также человек с теми или иными свойствами. Добрая душа. Низкая душа – Наивная картина мира. 3) В религиозных представлениях: сверхъестественное, нематериальное бессмертное начало в человеке, продолжающее жить после его смерти. Бессмертная д. Думать о спасении души. Души умерших – Религиозные представления. 4) перен., чего. Вдохновитель чего-н., главное лицо. Д. всего дела. Д. общества. 5. О человеке (обычно в устойчивых сочетаниях). В доме ни души. Живой души нет (никого нет; разг.). На душу приходится, досталось (на одного человека). 6. В царской России: крепостной крестьянин, а также вообще человек, относящийся к податному сословию. Ревизская д. Мертвые души (умершие крепостные, также перен.: о людях, фиктивно числящихся где-н.). * Душу тянуть (вытягивать, мотать) из кого (прост.) – мучить чем-н. надоедливый, томительный. Таким образом, для ядра концепта важно, что душа живет в человеке (<https://www.ozhegov.org>).

Этимологический словарь Фасмера. Душа – корень Дух – см. Дух – Дохнуть – Воздух. В древнегреческом языке Дух=Бог. Однокорен-

ные слова: Дух – духовный – воздушный – дышать – выдохнуть – дыхло – дыхалка – вздыхать – одышка – вздыхатели. Для славян Душа – это воздух. Устаревшие слова: Духоборы – секта раскольников; Духовенство – церковь; Духовник – священник; Духовная грамота – завещание (<https://www.gufo.me/dict/vasmer>).

Словарь антонимов: существительное Душа имеет следующие антонимы – 1) плоть и 2) тело (<https://antonymonline.ru>).

Фразеологизмы: с положительной коннотацией: Души не чаять, родственные Души, Душа компании, широкой Души человек, Душа радуется, жить Душа в Душу и т.д. С отрицательным значением: Душа не лежит, Душа не на месте, Душа ушла в пятки, мелкая Душонка, матать Душу, стоять над Душой и т.д. (<https://www.otrezal.ru/phraseological.dictionary>). Таким образом, по представлениям русского человека в теле живет дух и душа.

Вывод: 1) Душа – это внутреннее «Я» человека. Душа в ядре связана с этическими представлениями русского человека. 2) Связь Души с Богом, например: о Душе пора подумать. 3) Душа – это своеобразный сосуд внутри человека. 4) Душа – это дыхание, воздух, пар. В славянской культуре мифологема Душа предстает в виде птицы, голубя или ворона. 5) Душа имеет локализацию (место) внутри человека. У русских Душа имеет твердую субстанцию: пацарапать Душу. 6) В русской картине мира Душа – это цветок (Душа цветет), Душа – это музыкальный инструмент (струны Души). 7) Символом Души у христиан был маленький ребенок (картины Мадонны с младенцем, Душа плачет). 8) До принятия Христианства славяне сжигали тело, чтобы с дымом Душа попала на небо. *Результат:* концепт Душа – это динамический концепт, отражающий языческие, христианские, научные и наивные представления русского народа. Данный анализ не полный, в нем не отражены данные из других лексических словарей, НКРЯ, ассоциативный эксперимент. Но уже и из этого отрывка анализа концепта Душа мы увидели, что для русского народа, у которого в национальной системе ценностей на первом месте стоит духовность, «душа» – главное, стержневое понятие, превалирующее над рассудком, умом, здравым смыслом. И когда преподаватель дает задания подобного рода своим студентам, он должен учитывать одну чрезвычайно важную особенность: культурная информация языковых знаков имеет по преимуществу имплицитный характер, она как бы скрывается за языковыми

значениями. Например, русский фразеологизм «Выносить сор из избы» имеет следующее значение, зафиксированное в словаре: «разглашать сведения о неприятностях, касающихся узкого круга лиц, а культурная информация здесь глубоко запрятана – это славянский архетип: выносить сор из избы нельзя, ибо тем самым мы ослабеваем «свое» пространство. Другой пример: идиома «Ни кола, ни двора» означает: нет ни своего двора, ни хозяйства. А культурным знаком она становится, выражая следующую культурную установку: недостойно человека не иметь своего дома и имущества. Или, например, обязательное присутствие отчества у русского человека – это особый почет и уважение, которое ему оказывают соплеменники. Русские говорят: по имени называют, по отчеству – величают (Maslova V.A., 2001: 59). Таким образом, предлагая студентам задания такого типа, преподаватель создаёт условия для формирования способов действий и навыков продуктивного мышления у обучающихся, тем самым развивая не только их интеллектуальную активность, но и кругозор.

Результаты и обсуждение

Современного студента мало вооружить знаниями по предмету, нужно также передать методы получения и обработки информации, приёмы построения доводов и выводов, аргументированного отстаивания своей точки зрения по определённой проблематике, что решается путём выполнения студентами самостоятельной работы. А для того, чтобы студенты успешно выполняли самостоятельную работу, нужно их мотивировать. На наш взгляд, отличной методикой мотивации студентов и увлекающей их в процесс обучения, является таксономия Блума. Благодаря иерархическому построению учебных задач от простого к сложному, у студента формируются способности к:

- оперированию понятиями и знаниями;
- анализу и синтезу;
- классификации и систематизации;
- способности критически осмысливать предыдущий и новый материал;
- находить пути для решения новых задач.

На примере анализа концепта Душа и происхождения русских фразеологизмов мы увидели, что студенты имеют максимальную возможность для самореализации. Это и есть проявление иерархии, в которой успешно развивается интеллектуальная активность студента: каждый последующий шаг сложнее предыдущего и требует выполнения более сложных когнитивных функций. Именно такая чётко организованная последовательность обеспечивает прочное усвоение материала и успешное овладение навыками и умениями. Таким образом, наблюдается комплексный подход к пониманию учебной задачи, в которой обычно задействуется нескольких мыслительных операций.

Заключение

Задания для СРС позволяют, помимо развития интеллектуальных способностей обучаемых, решать попутно традиционные задачи. А именно: определять уровень усвоения конкретного программного материала, выявлять пробелы в развитии речевых навыков и др. При выполнении таких работ развивается как образно-ассоциативное, так и абстрактное мышление совершенствуются аналитические и синтезирующие умения классифицировать, обобщать, проводить аналогии, работают интуиция, воображение и фантазия. Создается ситуация, которая подталкивает к интеграции имеющихся знаний, применению их на практике, соотнесению со своим жизненным опытом. Задания для СРС способствуют совершенствованию исследовательских навыков у студентов, готовят их к дальнейшей интеллектуальной деятельности.

Литература

- Бьюзен Т. и Б. Супермышление / пер. с англ. Е.А. Самсонов. – 5-е изд. – Минск: Попурри, 2008. – 37 с.
- Таксономия задач Блума. Retrieved from <http://www.intel.ru/content/dam/www/program/education/emea/ru/ru/documents/project-design1/thinking-skills/bloom-taxonomy.pdf>
- Смирнова В. А. Использование таксономии целей и задач для разработки кодификатора познавательных универсальных учебных действий // Молодой ученый, 2015. – №17. – С. 572-576.
- Евстропова Н.С., Шайхутдинова Х.А. Развитие критического мышления в процессе самостоятельной работы по английскому языку студентов технического вуза. Вестник Московского государственного областного университета. Серия Педагогика. – 2018. – №2. – 90 с.
- Пименова М.В. Душа и дух: особенности концептуализации. – Кемерово: Графика, 2004. – 386 с.

- Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 59 с.
- Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Т. Лузина – М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1996. – 245 с.
- Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1996. – 103 с.
- Колесов В.В. О логике логоса в сфере ментальности. // Мир русского слова, 2000. – №2. – 59 с.
- Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка. // Русская словесность: Антология / Под ред. В.П. Нерознака. – М.: Academia, 1997. – 280 с.
- Попова З.Д., Стернин И.А. Общее языкознание. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2010. – 408 с.
- Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка, 2017. Retrieved from <https://www.ozhegov.org>
- Фасмер М. Этимологический словарь русского языка, 2019. Retrieved from <https://www.gufo.me/dict/vasmer>
- Словарь антонимов русского языка, 2019. Retrieved from <https://antonymonline.ru>
- Тихонов А.Н. Фразеологический словарь русского языка, 2016. Retrieved from https://www.otrezal.ru/phraseological_dictionary

References

- B'yuzen T. i B. (2008) Supermyshleniye [Supermind]. T. i B. B'yuzen; per. s angl. Ye. A. Samsonov. 5-ye izd. Minsk: «Pop-urri». 37 p. (In Russian)
- Babushkin A.P. (1996) Tipy kontseptov v leksiko-frazeologicheskoy semantike yazyka [Concept types in the lexical and phraseological semantics of a language]. Voronezh: Izd-vo Voronezh. gos. un-ta. 103 p. (In Russian)
- Fasmer M. (2019). Etimologicheskii slovar' russkogo yazyka [The etymological dictionary of the Russian language] Retrieved from <https://www.gufo.me/dict/vasmer> (In Russian)
- Kubryakova E.S. (1996) Kratkiy slovar' kognitivnykh terminov [A brief dictionary of cognitive terms]. Ye.S. Kubryakova, V.Z.Dem'yankov, YU.G.Pankrats, L.T.Luzina. M.: Izd-vo Mosk.gosu. un-ta. 245 p. (In Russian)
- Kolesov V.V. (2000) O logike logosa v sfere mental'nosti [On the logic of the logo in the field of mentality]. Mir russkogo slova. №2. 59 p. (In Russian)
- Likhachev D.S. (1997) Kontseptosfera russkogo yazyka [The conceptual sphere of the Russian language]. Russkaya slovesnost': Antologiya / Pod red. V.P.Neroznaka. M.: Academia. 280 p. (In Russian)
- Maslova V. A. (2001) Lingvokul'turologiya [Linguoculturology]. Ucheb. posobiye dlya stud. vyssh. ucheb. zavedeniy. M.: Izdatel'skiy tsentr «Akademiya». 59 p. (In Russian)
- Ozhegov S.I. Tolkovyy slovar' russkogo yazyka [The explanatory dictionary of S.I. Ozhegov] (2017). Retrieved from <https://www.ozhegov.org> (In Russian)
- Pimenova M.V. (2004) Dusha i dukh: osobennosti kontseptualizatsii [Soul and spirit: features of conceptualization]. Kemerovo: Grafika. 386 p. (In Russian)
- Popova Z.D., Sternin I.A. (2010) Obshcheye yazykoznanie [General Linguistics]. M.: AST: Vostok-Zapad. 408 p. (In Russian)
- Smirnova V. A. (2015) Ispol'zovaniye taksonomii tseley i zadach dlya razrabotki kodifikatora poznavatel'nykh universal'nykh uchebnykh deystviy [Using the taxonomy of goals and objectives for the development of codifier of cognitive universal educational actions]. Molodoy uchenyy. №17. Pp. 572-576. (In Russian)
- Slovar' antonimov russkogo yazyka (2019). [Dictionary of antonyms of the Russian language] Retrieved from <https://antonymonline.ru> (In Russian)
- Tikhonov A.N. Frazeologicheskii slovar' russkogo yazyka(2016). [Phraseological dictionary of the Russian language] Retrieved from https://www.otrezal.ru/phraseological_dictionary (In Russian)
- Taksonomiya zadach B.Bluma [B. Bloom's Taxonomy] Retrieved from <http://www.intel.ru/content/dam/www/program/education/emea/ru/ru/documents/project-design1/thinking-skills/bloom-taxonomy.pdf> (transl. from Engl.)
- Yevstropova N.S., Shaykhutdinova K.H.A. (2018) Razvitiye kriticheskogo myshleniya v protsesse samostoyatel'noy raboty po angliyskomu yazyku studentov tekhnicheskogo vuza [Development of critical thinking in the process of independent work on the English language of students of a technical college]. Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Seriya Pedagogika. №2. 90 p. (In Russian)

Игібаева А.К.¹, Кенжебекова Ф.С.²,

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің
¹профессоры, п. ф. д., ²магистранты,
Қазақстан, Өскемен қ., e-mail: aiko-53@mail.ru, Fariza_04.12.93@mail.ru

СТУДЕНТ ЖАСТАРДЫ ПАТРИОТТЫҚ РУХТА ТӘРБИЕЛЕУДІҢ МАҢЫЗЫ

Бұл мақалада жастарға патриоттық тәрбие беру мәселелері қарастырылады. Патриоттық сезім жалпы адам баласының еліне, жеріне, өз тілі мен мәдениетін, ұлттық құндылықтарына жеке қатынасын, өзіндік бағасын түсінуін, қуаттап қолдауын пайымдайтын сезім көрсеткіші болып табылады. Ұрпағымызды кеудесінде намысы бар, білімді, туған елін, жерін сүйетін өнегелі ұрпақ етіп өсіргіміз келсе, бар назарды келешек ұрпақ тәрбиесіне аса назар аударылады. Қазіргі білімнің болашағы мол факторларының бірі – патриоттық тәрбие екендігі айқындалады. Патриотизмге тәрбиелеу жұмыстарының формаларын, әдістері мен тәсілдерін тиімді пайдалану керектігі көрсетіледі. Патриоттық тәрбие – жас өспірімдердің рухани жетілуінің ерекше бөлігі. Жастарға патриоттық тәрбие беру мәселесі бойынша педагог-ғалымдар мен тәжірибелі ұстаздар бағалы пікірлер айтады. Студенттер бойында патриоттық сананы қалыптастыру тек қана жиын өткізумен шектеліп қалмауы тиіс. Бұл бағытта атқарылатын жұмыс жоғары оқу орындарында оқу-тәрбие процесінің ең өзектісі, ең маңыздысы болып белгіленуі қажет. Қазақстанда патриоттық тәрбиенің біртұтас жүйесі жасалып, әсіресе қазақстандық патриотизмді қалыптастырудағы рөлі шынайы бағалануы тиіс. Қазақстандық патриотизмді еліміздің әрбір азаматтарының санасына сіңіру – кезек күттірмейтін мәселе. Сондықтан патриотизм, әскери патриотизм, ұлтаралық қатынас мәдениеті тұрғысынан интегративті құрылым ретінде қазақстандық патриотизмнің мәнін ашып көрсетеді.

Түйін сөздер: патриоттық тәрбие, Қазақстандық патриотизм, патриотизм, отан, ұлттық патриотизм, патриоттық сана.

Igibaeva A.K.¹, Kenzhebekova F.S.²,

¹Doctor of Science, Professor; ²graduate student
of S. Amanjолоv East Kazakhstan state University,
Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk, e-mail: aiko-53@mail.ru, Fariza_04.12.93@mail.ru

Meaning of patriotic upbringing of the university youth

This article covers the questions of patriotic upbringing of the youth. Patriotic feeling is the indicator of the feeling that suggests that a person understands, supports, respects his or her country, language, culture and nation's values. One of the perspective factors of the modern education is a patriotic upbringing. It is shown that it is necessary to effectively use different forms, methods and techniques during the process of working on the question of patriotic upbringing. Patriotic upbringing is a special part of a spiritual growth of the youth. Teacher-scientists and experienced teachers have shared their valuable thoughts on this question. Formation of patriotic mind in the youth should not stop at simple gatherings. Work that is being done in this sphere needs to be the most essential and important part of university's educational and upbringing process. Kazakhstan needs to have a whole system of patriotic upbringing, especially the formation of Kazakhstani patriotism was put in perspective. Kazakhstani patriotism needs to be in the mind of each citizen of the country and the task to make it happen needs to be a high-priority one. That is why we are revealing the essence of Kazakhstani patriotism as an integrative structure from the patriotic and military points of view and also the culture of inter-ethnic relations.

Key words: patriotic upbringing, Kazakhstani patriotism, patriotism, motherland, national patriotism, patriotic mind.

Игібаева А.К.¹, Кенжебекова Ф.С.²,

¹д. п. н., профессор, ²магистрант

Восточно-Казахстанского государственного университета им. С. Аманжолова,
Казахстан, г. Усть-Каменогорск, e-mail: aiko-53@mail.ru, Fariza_04.12.93@mail.ru

Значение патриотического воспитания студенческой молодежи

В данной статье рассматриваются вопросы патриотического воспитания молодежи. Патриотическое чувство является показателем чувств, которые в целом предполагают, что человек понимает, поддерживается в духе уважения к стране, земле, своему языку и культуре, ценностям нации. Одним из перспективных факторов современного образования является патриотическое воспитание. Показано, что необходимо эффективно использовать формы, методы и приемы работы по воспитанию патриотизма. Патриотическое воспитание – особая часть духовного развития подрастающего поколения. По вопросу патриотического воспитания молодежи педагоги-ученые и опытные педагоги высказывают ценные отзывы. Формирование у студентов патриотического сознания не должно ограничиваться только проведением сборов. Работа, выполняемая в этом направлении, должна быть определена самой актуальной и важной в учебно-воспитательном процессе образовательных учреждений. В Казахстане должна быть создана целостная система патриотического воспитания, особенно объективно оценена роль в формировании Казахстанского патриотизма. Поглощения казахстанского патриотизма в сознании граждан каждой страны является неотложной задачей. Поэтому раскрывается суть казахстанского патриотизма как интегративной структуры с точки зрения патриотизма, военного патриотизма, культуры межнациональных отношений.

Ключевые слова: патриотическое воспитание, казахстанский патриотизм, патриотизм, отечество, национальный патриотизм, патриотическое сознание.

Кіріспе

Елге, жерге деген сүйіспеншілік асыл қасиеттер әр адамға туған топырақтан, ана сүтімен дариды. Балаға өз еліне деген патриоттық рух қалыптастыру үшін, оның бай тарихына, байлығына деген жауапкершілігін сезіндіретін әрекет жасауымыз керек. Патриотизм өзінен-өзі қалыптаспайды, бала бойына мен Отанымның алдында борыштымын деген ойларды сіңіру қажет. Халқымызда қалыптасқан отансүйгіштік, әдептілік, имандылық, мейірімділік, қайырымдылық, ізет-тілек, қонақжайлылық қасиеттерін жас ұрпақтың ақыл – парасатына азық ете білу керек. Әрбір тәрбиеші, ұстаз, отбасы халық педагогикасын, сан ғасырларда қалыптасқан салт-дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды жан-жақты терең білумен қатар, өзінің бойына адамдық құндылықтарды терең сіңіруге, рухани жаны таза адам болуы шарт. Осы қағидаларды білім берудің барлық кезеңдерінде негізге алып отырған жөн (Жұмағұлов Б.Т., 2011: 4.).

Патриоттық тәрбиенің негізі отбасында қаланады. Отбасы – адамгершілік тәрбиенің негіздерін қалыптастырған айрықша әлеуметтік орта. Отаншылдық сезім – туа біткен қасиет болуы керек. Ол – адамның саналы өмірімен қабаттас қалыптасатын психологиялық, саяси-әлеуметтік құбылыс. Патриоттық сезім – жалпы

адам баласының еліне, жеріне, тілі мен мәдениетін, ұлттық құндылықтарына жеке қатынасын, өзіндік бағасын түсінуін, қуаттап қолдауын пайымдайтын көрсеткіш.

Эксперимент

Ғылыми еңбектерде «патриотизм» ұғымы Отанға сүйіспеншілік, оған шынайы берілгендік, оның өткені мен бүгіні үшін мақтаныш. Отан мүдделерін қорғауға ұмтылу, Отанына, халқына берілгендік, туған еліне, оның тіліне, салт-дәстүрі мен мәдениетіне деген сүйіспеншілікпен сипатталады. Шынайы патриот адам өз елін жақсартуға ат салысатын, ұлтына, оның мәдениетіне, тіліне, дәстүрлеріне деген сүйіспеншілік пен жанашырлық танытады. Ол – ең алдымен, өз отбасын, туғантуыстарын құрметтейтін, ауыл-аймақ, ел-жұртын, руластарын, өз халқын қадірлейтін адам. Ұрпақты кеудесінде намысы бар, білімді, туған елін, жерін сүйетін өнегелі ұрпақ етіп өсіруіміз керек. Ол үшін назарды келешек ұрпақ тәрбиесіне аударуымыз қажет. Қазіргі білімнің мол факторларының бірі – патриоттық тәрбие болып табылады. Патриотизмге тәрбиелеу жұмыстарының формаларын, әдістері мен тәсілдерін тиімді пайдалану керек. Кеңес дәуірінде «советтік патриотизм», «әскери патриотизм»

тизм», «социалистік патриотизм», «интернационалистік патриотизм» деген ұғымды көбірек қолданды. Әр халықтың ұлттық сезімі, этно-мәдениеттің келіп шығуы тегін ескермеу салдарынан. Бұл – ұлттық сана, ұлттық сезім, ұлттық мүдде секілді ұғымдардың әлсірегендігі. Патриоттық тәрбие беру мәселелерін арнайы зерттеумен айналысқан зерттеуші «ұлттық патриотизм дегеніміз қанмен, текпен туа бітетін, тәлім тәрбие арқылы жетілетін ұлттық сипаттағы саналы іс-әрекет пен мінез-құлық» деп анықтама береді (Гасанов З.Т., 2001: 25).

Патриоттық тәрбие – жас өспірімдердің рухани жетілуінің ерекше бөлігі. Жетпісінші жылдары әскери қызметті өтеу бозбалалар өмірінің қажетті кезеңінің бірі болған. Қазір әскерге шақырушылар әскери қызметті өтеуден бас тартады, ата-аналары оларды жібермеуге тырысады. Жастарымыздың басым бөлігі әскери билет – Отан алдындағы борышын адал орындағандығын куәләндіратын құжат емес, тек жұмысқа орналасуға қажет қосымша қағаз ретінде қарайды. Сондықтан қазіргі жағдайда жастарды отаншылдыққа тәрбиелеу проблемасы – мектепке дейінгі, жалпы білім беретін, қосымша және кәсіби білім мекемелерінде, яғни тәрбие процесінде үздіксіз жүзеге асырылып отырылуы қажет (Гликман И., 2002: www.rusnauka.com/7_NTSB_2016/Pedagogica/3_208274.doc.htm).

Ғылыми-зерттеу жұмысы патриоттық-интернационалдық тәрбие мәселесіне арналған еңбектерде тәрбие мәселесін кешенді, бір-бірімен ұштастыра отырып жүргізу көзделеді. Патриоттық-интернационалдық тәрбиені адамгершілік, саяси-идеялық, тәрбиелермен және пән сабақтарының мазмұнымен байланыстыра жүргізу қарастырылады. Ғылыми еңбектерде аға ұрпақтың ерлік және еңбек дәстүрі арқылы жоғарғы сынып оқушыларының патриоттық сезімдерін жетілдіру, дамыту мәселесіне айрықша көңіл бөлінген.

Бүгінгі ұрпақты ерлікке баулудың нағыз қайнар көзі – халықтық педагогика. Болашақ батыр ұрпақ өсіруге көмектесер бір фактор – халықтық педагогикалық ұрпақ тәрбиелеу дәстүрі. Бұл ретте ұлттық жауынгерлік дәстүрлерінің маңызы зор екенін атап көрсетіледі. Ғылыми зерттеулерде халықтық педагогика негізінде майдангер жазушылардың шығармаларын пайдалану арқылы Отан сүйгіштік қасиетті қалыптастыруға игі ықпал етеді. Онда өскелең ұрпақтың бойындағы ұлттық парыз, намыс, сезімдерін ояту жағына баса көңіл аударылады (Иманбаева С.Т., 1998: 47).

Жастарға патриоттық тәрбие беру мәселесі бойынша педагог-ғалымдар мен тәжірибелі ұстаздар бағалы пікірлер айтады. Бұл жөнінде педагог-ғалым Қ. Жарықбаев жастарды аға ұрпақтың ерлік істерімен таныстыру арқылы отаншылдыққа тәрбиелеудің қажеттігін ерекше атап көрсетеді. Педагогикалық зерттеулерде жас ұрпақтың отанға сүйіспеншілігін қалыптастыру мәселесі жеке дара қарастырылмаған. Көптеген зерттеулерде Р. Төлеубекова, Р. Елубаев, А. Қисымова, Ж. Сәдірмекова, А. Аманжолова, С. Әбілдина, К. Әбілғазиева, А. Жұмаханов, С. Иманбаева, т.б. оқушыларға адмгершілік патриоттық тәрбие сөз болады. Патриотизмге тәрбиелеу жұмыстарының формаларын, әдістері мен тәсілдерін тиімді пайдалану керек (Иманбаева С.Т., 1998: 63).

Ғылыми зерттеулерді оқып-зерделеп талдағанда және педагогикалық тәлім-тәрбиені ұйымдастырғанда студенттерге патриоттық тәрбие берудің ғылыми теориясы өз алдына дербес мәселе ретінде анықталады. Одан үнемі зерттеп отыруды қажет ететіндігін көруге болады. Қазақы дүниетаным, ақыл-ой, тағылымдық ұлағат ғасырлар бойы шыңдалып қалыптасады. Сан ғасырлық ұлттық тәрбиенің этнопсихологиялық негіздері бір арнаға түсіріліп, қазақ ойшылдары мен ағартушыларының, қоғам қайраткерлерінің еңбектерінде сөз болады. Ұлттық тұлға тәрбиесі туралы ой-пікірлердің дамуын, халқымыздың шынайы ұлттық тұлғасы болған ақын-жазушы, ғалым және қоғам қайраткерлерінің үлгі-өнегесін тәрбие мәселесінде пайдалану да қарастырылады. Егемендікпен қоса келген «қазақстандық патриотизм», «ұлттық патриотизм» ұғымдарымен байланысты «қазақстандық патриотизм ерекшеліктері» мен «ұлттық патриотизм ерекшеліктерін» анықтап, жоғарғы оқу орындары студенттеріне патриоттық тәрбие берудің мазмұны мен бағыттары айқындалады. Ұлттық және жалпы қазақстандық намысты ояту мәселесіне келгенде, қазіргі қоғамда демократиялық өзгерістерге орай жаңаша патриоттық беруде ұлттық патриотизм студенттердің рухани азығына айналып отыр (Артюхова И., 1999: 119).

Студенттер бойында патриоттық сананы қалыптастыру тек қана жиын өткізумен шектеліп қалмауы тиіс. Бұл бағытта атқарылатын жұмыс жоғары оқу орындарында оқу-тәрбие процесі ең өзекті, маңызды болып белгіленеді. Қазақстанда патриоттық тәрбиенің біртұтас жүйесі жасалып, әсіресе қазақстандық патриотизмді қалыптастырудағы рөлі шынайы бағаланады. Қазақстандық патриотизмді еліміздің әрбір

азаматтарының санасына сіңіру – кезек күттірмейтін мәселе. Сондықтан, патриотизм, әскери патриотизм ұлтаралық қатынас мәдениеті тұрғысынан интегративті құрылым ретінде қазақстандық патриотизмнің мәнін ашып көрсетеді.

Мағжан Жұмабаев: «Тәрбиелеудегі мақсат – баланы тәрбиешінің дәл өзіндей қылып шығару емес, келешек өз заманына лайық қылып шығару. ...Тәрбиешінің қолданатын жолы- ұлт тәрбиесі. Ұлт тәрбиесі баяғыдан бері сыналып, көп буын қолданып келе жатқан тақтай жол болғандықтан әрбір тәрбиеші, сөз жоқ, ұлт тәрбиесімен таныс болуға тиіс. Және әрбір ұлттың баласы өз ұлтының арасында, өз ұлты үшін қызмет қылатын болғандықтан, тәрбиеші баланы сол ұлт тәрбиесімен тәрбие қылуға міндетті». Жастарды тәрбиелегенде ұлт тәрбиесінің негізінде тәрбиелеу арқылы, ұлттық құндылықты бойына сіңіре білген жөн. Бұл – келешек ұрпақтың патриот болып шығуы үшін, тәрбиелеуді ұлттық тәрбиеден бастауымыз керектігін көрсетеді (Иманбаева С.Т., 2005: http://n.kaznu.kz/docs/Ped_2013_4.pdf).

Қазақстандықтарға ХХІ ғасырға лайықты және жетекші ел болудың жоғарғы мақсаты жолында бүкіл қоғамды берік біріктіретін идеялық күш қажет болды. Елбасы Қазақстан халқына арнап «Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты тарихи Жолдауын жазды. Жолдауда отандастары үшін өте маңызды екі идея ұсынды. Оның біріншісі – «Мәңгілік ел», екіншісі – «Қазақ елі». Қазақстанда мекен еткен барлық ұлт өкілдері арасында қолдау тапқан қос идея бірауыздан қабылданатындығына кәміл сенемін. «Мәңгілік ел» – халқымыздың болашаққа бағыт берер шамшырағы. «Жалпыұлттық идеяны өміршең ететін – Елдің бірлігі. Ауызбіршілік қашқан, алауыздық тасқан жерде ешқашан да жалпыұлттық идеялар жүзеге асқан емес. Қазақстанның шыққан шыңы мен бағындырған биіктерінің ең басты себебі – бірлік, берекесі». «Мәңгілік Ел» идеясын іске асыру барша қазақстандықтарға, әсіресе, бүгінгі және келешек ұрпаққа үлкен сын, зор мәртебелі іс болмақ. Бұл үшін төмендегі құндылықтарды орындауымыз керек: бірінші – ата-анасын қадірлейтін, Отанын сүйетін бала тәрбиелеу, екінші – қазақ тілін, тарихын, мәдениетін, салт-дәстүрін білетін, оны дамытатын ұрпақ тәрбиелеу, үшінші – халықтар достығын қастерлейтін, ел бірлігін сақтайтын ұл-қыз өсіру. Қазіргі кезеңде ұлттық патриотизмнің басты көрінісі – қазақтың ана тілінде сөйлеуі, жас жеткіншектерге ұлттық тәрбие беру, ізет, құрмет, қайырым, мейірім сезімдерін дамы-

ту. Өз халқын сүйіп, оның болашағын ойлаған адам басқа халыққа да солай қарайды (Назарбаев Н.Ә., 2014).

Ата-баба рухы, туған ел, ана тілі – бұл қазақ үшін қасиетті ұғымдар. Егемен еліміздің дүние жүзі елдерімен терезесі тең болуы үшін жастарымыз білімді, жан-жақты, дарынды да қабілетті болуы шарт. Тәрбиенің тұжырымдамалық негіздерінің мақсаттары мен міндеттерін іске асыруда тәрбие жұмысының басым бағыттары анықталады: жаңа қазақстандық патриотизм және азаматтық тәрбие, рухани-адамгершілік тәрбие, ұлттық тәрбие, зияткерлік тәрбие, еңбек тәрбиесі және өзін-өзі анықтау, дене және психологиялық тәрбие, салауатты өмір салты, экологиялық тәрбие, көп мәдениетті тәрбие, көркем-эстетикалық тәрбие, көшбасшылық қасиеттерді дамыту, отбасы тәрбиесі.

Патриотизм міндетті түрде тұлғаның жоғары әлеуметтік белсенділігін көрсетеді. Өйткені, оның өзі еңбекте табыстарға жету үшін, қоғамға, ел жұртқа, халыққа қызмет ету үшін биік серпін болып табылады (Рассел Джесси, 2012: 123).

Талқылау және нәтиже

Студент жастарды патриоттық рухта тәрбиелеу маңызы гуманизмге, қазақ халқының тарихы мен салтын, тілін сүю және құрметтеуге бағытталады. Ол азаматтық ұстанымды және патриоттық сананы, ұлттық сананы, ұлт аралық мәдени қарым-қатынасты қалыптастырады. Балалар мен жастардың патриоттық білім беру ұйымдарында азаматтық құқықтық, патриоттық тәрбие беруде мазмұны мен әдіс тәсілдер мен оқу тәрбие құрылымының өзара іс-әрекеттестік деңгейін көтеру белгіленеді. Ондай әрекеттестікті біздің ұлы ойшылдарымыз ертеден-ақ ескеріп, өз ойларын қосқан. Осындай адамның еркін әрекеттесетін мінез-құлқын тәрбиелеуде Әл-Фараби: «Әдеттенудің арқасында бізді жақсы мінез-құлыққа жеткізетін әрекеттер *жақсы әрекеттер* болып табылады. Ол адамның жетілуі оның мінез-құлқының жетілуіне саймасай келеді». Қазіргі кезде тұлғаның жеке қасиетін, мінез-құлқын қалыптастыруда жақсы әрекеттер жасау керектігі туралы ой айтылады (Кенжалин Ж., 2005: 47).

Бүгінгідей демократиялық бағыт ұстанып отырған қоғамда, балалармен жастардың тағдыры өздеріне, отбасының материалдық ахуалына байланысты. Бұл жағдайда патриотизмнің маңызын айқындау – басты мәселелердің бірі. Өсіп келе жатқан жас буындардың бойында

қазақстандық патриотизм сезімін қалыптастыру үшін, әр ұлттар мен ұлыстар тек өз мәдениетін ғана танып білуі жеткіліксіз. Сонымен қатар олар бір-бірін танып білуі, құрметтеуі реттеледі. Жас ұрпақ қазақ халқының тарихы мен мәдениетін, өз болмысында еш бұрмалаусыз танып, білуі шарт (Мошер Р., 1996: 148). Жастардың бойында патриоттық сезімді қалыптастыруда ана тілі білу ерекше орын алады. Отанын сүйген, елін жаудан қорғау үшін қасық қаны қалғанша аянбай шайқасатын Қобыланды, Қамбар, Ер Тарғын, Алпамыс тұлғалары, ақын-жыраулардың, билердің татулыққа, адамгершілікке, елін сүюге шақырған өлең жырлары, шешендік сөздері патриоттық сезімді қалыптастыруда. Патриоттық сезімнің нысаны мен қайнар көзі – Отан десек, оның мазмұны: туған жер, табиғат, оның байлықтары, тіл, дәстүр, тарихи ескерткіштер, туған өлкедегі тамаша киелі орындар. Олардың адам көкірегіне жылылық, жақындық, туыскандық сезімдерді ұялатып, ізгі де ерлік істердің қайнар көзіне айналуы патриотизмге тәрбиелеудің арқауы. Қасиетті сезім – ананың сүтімен баланың бойында біртіндеп қалыптасатын күдіретті сезім. Бұл сезім әркімде әр кезеңде оянып, кейін кәметке келгенде біржола буыны қатып, тәжірибемен, уақытпен, біліммен, қоршаған ортаның ықпалымен, балабақша, отбасы, мектеп, жоғарғы оқу орындары, бұқаралық ақпарат құралдары, қоғамдық ұйымдар мен қозғалыстар әсерімен қалыптасады. Патриоттық сезім тұлғада тәрбие арқылы өсіп жетіліп патриоттық сана түрінде көрініс табады (Астемес Г., 2011: 25).

Тәуелсіз еліміздің халқын отансүйгіштікке тәрбиелеу фактолары: ұлтына, тіліне қарамастан білімнің қай саласы болмасын міндетті түрде мемлекеттік тілді үйрету. Патриот, отан қорғаушы жастарды тәрбиелегенде Отанды тек қарумен ғана емес, ақылмен де қорғау керектігін насихаттау. Отан қорғау жолында құрбан болған батыр, ержүрек ағаларымызды, аталарымызды, бабаларымыздың ерліктерін үлгі ете отырып, мемлекетіміздің дамуы, өсіп-өркендеуі жолында көп пайдалы еңбек еткен азаматтардың да еңбегін ардақтау. Бүгінгі таңда саяси тұрақтылық – біздің қоғамымыз үшін ең өзекті мәселелердің бірі. Себебі, әлемдік деңгейде тез өзгеріп отыратын жағдайларда, әр мемлекеттің басты міндеті – қоғамдық-саяси тұрақтылықты сақтау. Философ – ғалым М. Изотов патриотизмді ұлттық, жалпы ұлттық және қазақстандық тұрғыда қарастыра отырып, ұғымдарға жеке-жеке тоқталады. «Ұлттық патриотизм өзінің туған жеріне, өз

ұлтының бірлігі, мәдениеті, тілі дәстүрлеріне деген сезімінен туындайды. Жалпы қазақстандық патриотизм – мемлекет халықтарының ажырамас бөлігі екенін түсінуі, махаббат сезімі, шынайы сүйіспеншілігі халық пен отанының мүддесін қорғау азаматтық парызы, – деген тұжырым жасайды. «Патриотизм – тұлғаның бойындағы сапалық белгі. Патриотизмнің күре тамыры сақ, ғұн дәуірлерінен, Күлтегін, Тоныкөк, Алтын Орда батыры Ер Едіге, ХҮІ-ХҮІІІ ғасырда елі мен жері үшін жан аямай күрескен Жалаңтөс, Қарасай, Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай т.б. бастау алады. Сонымен қатар, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан мәдени-рухани мұралар, тастағы жазбалардағы өсиет, нақыл сөздер жас ұрпақ бойындағы ерлік сезімін оятып, туған жерге деген сүйіспеншілігін қалыптастыруға игі ықпал етеді (Иманбаева С.Т., 1998).

Ол жас ұрпаққа патриоттық тәрбие берудің теориялық-әдіснамалық негіздері жөнінде: Еліміз егемендік алумен байланысты және қоғамның жаңа әлеуметтік даму жағдайында патриоттық тәрбие беру мәселелері жаңа санатқа ие. Патриотизм – жеке тұлғаның «табиғат-адам-қоғам» жүйесінде әлеуметтену үрдісін қамтамасыз ететін тұлғаның құнды салалық қасиеті. Сондықтан да патриотизмді философиялық категориялар тұрғысынан қарастырсақ, онда патриотизм адамның табиғатпен үйлесе дамуының басты факторы, адамдармен қарым-қатынасының құралы, қоғам дамуының дәйекті әсер ететін себеп-салдары болып табылады. Зерттеушілер еңбегінде: Өтпелі кезеңдегі патриотизм ұғымына жан-жақта түсінік береді. Қазақстандық патриотизмнің қалыптасуындағы этникалық факторлар, патриотизмнің негіздері мен компоненттері және құндылықтары баяндалады. (Мұхаметханұлы Н., 2014: <http://library.psu.kz/fulltext/buuk/b2350.pdf>).

Патриоттық тәрбие ұлттық намыс, ұлттық сана-сезім, рухани байлықтан көрініс табады. Олай болса, рухани байлыққа ең алдымен – тілімізді, дінімізді, салт-дәстүрлерін жатқызса, тіл қазақ болуымыз үшін, дін – адам болуымыз үшін, салт-дәстүр – ұлт болуымыз үшін қажет. Патриоттық тәрбиенің қазіргі кезде алатын орны ерекше. Жас ұрпақты Отанына, халқына, еліне, жеріне деген сүйіспеншілікке тәрбиелеп, олардың бойына сіңіріп қалыптастыру халық тәрбиесінде жетекші орын алады. Патриоттық тәрбие беру арқылы жастарды саналы сезімін, көзқарасын қалыптастырады (Битинас, Б., 1984: 137). Оқу орнында патриоттық тәрбиенің тереңдеуі Отанымыздың саналы да белсенді

күрескерлерін тәрбиелеуге, оларды еліміздің игілігіне еңбек етуге, республикамыздың мүддесін қорғауға жаңа мүмкіндіктер туғызады. Жастардың Отанды қорғауға даярлау, жас азаматтардың патриоттық тәрбиесінің танымдары мен мінездерін қалыптастыру күрделі және сан түрлі процесс. Жастардың дүние танымын, білімін, көзқарасын қалыптастыруда білім беру орындары шешуші рөл атқарады. Аға ұрпақтың лайықты мұрагері болу үшін жастарға халқымыздың Отан мүддесі жолында жасаған ерлік істерінің ұлылығын жете түсіндіріледі. Сол арқылы әр жас жігіт, бойжеткен қыз еліміздің келешегі жолында табанды күрескер болуы керек. Ер жүрек адамды, табанды күрескерді тәрбиелеудің негізі мектепте басталады. Әскери-патриоттық тәрбие – жас өренді Отанды қорғауға ұдайы әзір болуға моральдік жағынан даярлау ұстаздар құзырында (Фришман И., 2005: 35).

Қазіргі оқу-тәрбие үрдісінде ұлттық сананың қалыптасуына аса ықпалды тәрбие түрлеріне ақыл-ой, адамгершілік, ұлтжандылық, ұлтаралық қатынас сыйластығы, ізгілік, эстетикалық еңбек, дене, құқықтық, экономикалық, экологиялық тәрбие жатады (Рубинштейн М.М., 1916: 59). Тағдырымызбен тамырлас, тарихымызбен тағдырлас, тау суындай арынды да сарқылмас құдіретті күш бар, ол – ұлтжандылық. Ұлтжандылық – патриоттықпен, ұлтқа деген сүйіспеншіліктен жалпы адамзаттық құндылықтарды игерудің өркениеттік үрдістерінің ұлттық жолы мен жүйелеудің бағдары, серпілісті қозғалыстың мақсатты кезеңі. Ұлтжандылық – халықтың тәлім-тәрбиелік дәстүрде жүргізілген ұлттық тәрбие негізінде қалыптасып, тектілікке жеткізер рухани күш, адам мен қоғамның алға қойған ортақ мақсаттарына қол жекіздер киелі қасиет. Ұлтжандылық ұлтаралық мәселелерде жеке адамның өлшемдерін үйлестіріп, рухани адамгершілікке деген сенімді жоғалтпауға, өзгемен терезесі тең, иықтас болудың жолын ұштастыруға бастайтын өнегелі қасиет. Ұлтжандылық қасиетті қалыптастыратын негізгі төрт шарт: халқымыз әуел бастан жақсы-жаман болуы оның жаратылысынан деген қағиданы келтіреді. Яғни бас қосып, отау тіккен жастардың ұрпақ жалғасына деген жауапкершілігі, баланың ана құрсағында. «...Құрсақтағы бала тыңдай да, сезіне де тіпте түсіне де біледі...», өз айналасындағы ортаның, ата-ананың, қоғамның жақсы ықпалында дамып жетілуі, жарық дүниеге келген соң өз анасының бауырында уызына жарып, ана әлдиінің шуақты да мейірімді үніне

бағынып өсуі; бала ата-анасымен, өскен ортасымен ана тілінде қарым-қатынасқа тусуі; ой-өрісі өз ана тілінде өрбіп, өз ана тілінде шығуы; әрі қарай өмірге көзқарасы, дүние танымы өз халқының өмір сүріп, тіршілік етіп жатқан төл тілі – ана тілі арқылы қалыптасуы; өз әке-шешесі, ата-бабасы өсіп-өнген атамекенінде туып өсуі; туған, тұрған жерінің қадір-қасиетін, табиғат сырын терең ұғынып, оның бақытты болашағын жалғастырар ұрпақ екенін сезініп өсуі; туған жерінің суын – нуын, тау-тасын, топырағын, аспанын қауіп-қатерден сақтай білу және қастерлеу қасиетін ұғыну; туған халқының елдік, ұлттық тарихын білу, оның ащы-тұщы кездеріне мән бере өсуі; «Ақтабан шұбырындыдан» «Желтоқсанға» дейінгі өз халқының көрген қасіреттерін естен шығармай, ел тыныштығын, елбақытын көтеруге ой бөліп, жол іздеп өсуі; ел бірлігін сақтаған ақылгөй даналарын біліп ел қорғаған батырлардың айбынды дәстүріне ризалық және мақтанш сезімінің қалыптасуы; оқуда, білімде, еңбекте өзін күрескер жасампаз дәрежесіне сезініп өсуі (Назарбаев Н.Ә., 1999).

«Бұл дүниеде Отанымыз – Тәуелсіз Қазақстан. Бұл – туған мемлекетіміздің тәуелсіздігін баянды етуге, қуатын арттыруға, оның игілігіне, халықаралық қоғамдастықта абыройының өсуіне адал қызмет ету. Ол үшін әрбір азамат еліміздің тұтастығын, жеріміздің бүтіндігін, халқымыздың жарастығын аман сақтай білу қаншалықты үлкен тарихи жауапкершілік екенін жақсы жан – тәнімен сезіну», – деген ғибратты сөз патриоттық ұғымының, ел мен жердің бүтіндігін сақтау, халықтар достығы мен бірлігі екенін нақтылай түседі. Бойымызда отансүйгіштік, ерлік, батырлық, патриоттық сезімдерді арттыру үшін өткен ата-бабаларымыздан үлгі-өнеге, тәлім-тәрбие алудамыз. Оларды қуана еске алып, мақтана айту – қазақ халқының әрбір перзентінің парызы. «Өзім өлсем де, Отаным аман болса екен» деп өз жанын да аямаған батырларымыздың ерліктерін ұмытпай, адам бойына патриоттық сезімді қалыптастыру үшін тәрбиені отбасы мен білім ордаларынан басталады. Сәбиді отбасында патриотизмге тәрбиелеу, ана тілін үйрету, ұлттық мінез құлық қалыптастыру, ұлттық салт-дәстүрді сақтауға баулу, шыққан ата-тегін білуді таныту – ата-ананың парызы. Батырларымыздың ерліктерін ары қарай жас ұрпақ есте сақтап, ананың жасы, арудың ары, батырдың қаны төгілген бұл даланы көзінің қарашығындай қорғап жүру жас ұрпақтың патриоттық құралы болып табылады. Бұл соғыстың жарасы әлі күнге

дейін барлық ұлттың жүрегінде. Мұны ешқашан ұмытпаймыз.

«Ерлік – табиғат сыйы, адамның ең ұлы сезімі – азаматтық парызын орындау, отандастарды қауіпсіз етуге ұмтылу, саналы түрде қауіп-қатерге бас тігу». «Батылдық – іс-әрекет есебін тәуекелдеумен үйлестіру», «Табандылық – батырлардың қалқаны», «Өжеттілік, қайсарлық – адамның тіпті мүмкін емес, деген жағдайдың өзіне абыроймен өлімге бас тігуге тәуекел етушілік, игілікті құлшыныс», «Отан – халық». Бірде бір адамзат өзінен бұрынғы ата буынның ақыл-ойын, тәрбиелік тәжірибиесін пайдаланбай өмір сүрмейді. Қай ел, қай халық болмасын, озық тәжірбиені жатсынбай қабылдайды. Өзіміздің батырларымыз Бауыржан Момышұлы, Әлия Молдағұлова, Мәншүк Мәметова, Талғат Бигелдинов және тағы да басқалардың өткен ерліктері, көрсеткен қызметтері алаға жетелейді. Тек солардың Отанға деген сүйіспеншіліктері арқасында ғана қазір бейбітшілік заманда өмір сүрудеміз.

Қорытынды

Елбасының «Ендігі ұрпақ – мәңгілік қазақтың перзенті. Қазақ елінің ұлттық идеясы – Мәңгілік ел» деген негізгі ұлық сөзін жүзеге асыру. «Өзін-өзі тану» пәні болашақ ұрпақтың бойында рухани-адамгершілік қайнарын сіңіріп, мінез-құлқын тәрбиелеуге, жалпыадамзаттық құндылықтарды, адамгершілік принциптері мен мұраттарды өмір бойы басшылыққа алатын жеке тұлға қалыптастыруға негізделеді. Жеке тұлғаның өзіндік қасиетінің ашылуына, шығармашылық және танымдық белсенділігін ынталандыруға, балалардың сүйіспеншілік, ұлттық сана-сезімін нығайтуға жұмыс жасалады.

Егемен Қазақстанның болашағы, тағдыры жастардың қолында. Сондықтан жастарымыз білімді де, тәрбиелі, жан-жақты дамыған азамат болып қалыптасуы керек. Кез-келген азамат өзінің елі мен жері үшін жанын берер патриот болғаны жөн. Ең мықты мемлекет болу үшін жастардың бойында шынайы патриотизмді қалыптастыруға үлкен күш жұмсауымыз

қажет. Қазақ елінде есімі аңызға айналып, дастандарға арқау болған батыр ұл-қыздар баршылық. Олар атамекенін, туған елін жан аямай қорғап, ата-бабаларының ерлік дәстүрін сақтау арқылы өздерінің өшпес даңқын шығарғандар. Міне, қазіргі таңда тәуелсіздіктің таңы атып, сол жас боздақтар аңсаған қой үстінде, бозторғай жұмыртқалаған заманда тіршілік етіп жатырмыз. Жас болса да елі үшін қан төккен батырларымыздың үмітін ақтау қазіргі жастардың қолында. Ол үшін жас ұрпақ батырларымыздың рухты жүрегін түсініп, олар да еліне, жеріне деген патриоттық сезімді оятуы тиіс. Олар мемлекет пен халық арасындағы қарым-қатынасты сақтай білуі керек. Бұл батырларымыздың ерлік ісі арқылы әрбір жас ұрпақ өзін-өзі ұлттық рухқа тәрбиелеуі тиісті. Жалпы патриотизм дегеніміз – Отанға деген сүйіспеншілік, мемлекет алдындағы борышын орындау. Республикадағы ұлттар мен ұлыстардың ешқайсысын алаламай, бәрінің де толыққанды дамуына нақты жағдайлар жасалады. Көп этносты елдегі саяси тұрақтылықты қамтамасыз ету қазақстандық патриотизмнің туындауына негіз бола алады. Ұлтына қарамастан Қазақстанда тұратын әрбір азамат Қазақстанды туған Отаным деп түсінуі қажет. Сонда ғана адамның жүрегінде қазақстандық патриотизм сезімінің, өз Отанына деген перзенттік мақтаныш сезімнің өркен ғажайып тамырлануына негіз қаланады. Яғни, этносаралық интеграцияның базасы емес, адамдардың өзін-өзі азаматтық билеуі, Қазақстан халқының бір бөлшегі ретінде сезімі дамып қалыптасады.

Студент жастарды патриоттық рухта тәрбиелеудің маңызы – бүгінгі күннің заманауи талаптарына сай берілген білім. Ұстаздар ұжымы білімді, жігерлі, өз болашағына нық сенімді жас ұрпақты тәрбиелеу үшін тынымсыз еңбек етуде. Осындай білгір, білімді, қажырлы да қайратты ұстаздардан білім алып, қанаттары қатайған шәкірттерден болашақта Қазақстан Республикасына зор үлес қосатын нағыз мамандар шығады. Сөйтіп, студент жастарды патриоттық рухта тәрбиелеудің маңызына қатысты аз кем сөз қозғадық деген ойдамыз.

Әдебиеттер

Жұмағұлов Б.Т. Патриотизм және азаматтық ұстаным // Егемен Қазақстан. – Алматы, 2011. – № 260. – 263 (2661), 21 маусым. – Б. 2-4.

Гасанов З.Т. Проблема воспитания патриотизма, дружбы народов, веротерпимости // Педагогика. – 2001. – №4. – С.24-30.

- Гликман И. Гражданские качества: из чего складывается их дефицит // Учитель. 2002. – № 1. www.rusnauka.com/7_NTSB_2016/Pedagogica/3_208274.doc.htm
- Иманбаева С.Т. Ерлік тағылымы. Оқу құралы. – Алматы: РБК, 1998. – 132 б.
- Артюхова И. С. Ценности и воспитание // Педагогика. – 1999. – №4. – С. 117-120.
- Иманбаева С.Т. Қазақстандық патриотизмнің негізгі тірегі. // Қазақстан мектебі. – 2005. – №9-10. http://n.kaznpu.kz/docs/Ped_2013_4.pdf
- Назарбаев Н.Ә. Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауы, 2014.
- Рассел Джесси. Патриотизм; Книга по Требованию. – Москва, 2012. – 973 с.
- Кенжалин Ж. Ұлт рухын ұлықтаған ұрпақпыз. – Алматы, 2005. – 46-47 б.
- Мошер Р., Кении Р., Гаррод Э. Воспитание гражданина: демократические школы / Пер. с англ. / Под общ. ред. Т. Э. Балуян. – М: Народное образование, 1996. – 232 с.
- Астемес Г. Болашақ мұғалімдердің патриотизмі ауадай қажет. Қазақстан мектебі. – Алматы, 2011. – №3. – Б. 24-26.
- Мұхаметханұлы.Н. Изденіс: тарих және заман: мақалалар. – Алматы: Мерей, 2014. <http://library.psu.kz/fulltext/buuk/b2350.pdf>
- Битинас Б. Структура процесса воспитания: методологический аспект. – Каунас: Швиеса, 1984. – 190 с.
- Фришман И. Воспитание патриота и гражданина в детском общественном объединении. // Воспитательная работа в школе. – 2005. – №2. – 34-38 б.
- Рубинштейн М.М. Война и идеал воспитания. // Вестник воспитания. – 1916. – № 3. – С. 57-63.
- Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 2003. – 288 б.

References

- Artyukhova I.S. (1999). Cennosti i vospitanie [Values and education] Pedagogy. 1999. No 4. Pp. 117-120. (In Russian)
- Astemes G. (2011). Bolashak mugalimderdin patriotizmi auadai kazhet [Patriotism of future teachers is necessary as air] Kazakhstan mektebi. Almaty. 2011. No 3. 24-26 p. (In Kazakh)
- Bitinas B. (1984). The Structure of the process of education: methodological aspect. Kaunas: Sviesa, 1984. 190 p. (Transl. from Engl.)
- Frishman I. (2005). Education of patriot and citizen in children's public Association. I. Frishman. Educational work at school. 2005. No 2. Pp. 34-38. (Transl. from Engl.)
- Glickman I. (2002). Civil quality: what is the deficit. Teacher. 2002. No 1. www.rusnauka.com/7_NTSB_2016/Pedagogica/3_208274.doc.htm (Transl. from Ger.)
- Hasanov Z.T. (2001). Problema vospitaniya patriotizma, drujby narodov, veroterpimosti [The Problem of education of patriotism, friendship of peoples, religious tolerance] Pedagogy. 2001. No 4. Pp. 24-30. (In Russian)
- Imanbaeva S.T. (1998). Erlik tagylymy [Lesson of courage] Oku kuraly. Almaty: RBK 1998. 132 p. (In Kazakh)
- Imanbaeva S. T. (2005). Kazakhstandyk patriotizminin negizgi tiregi [The main support of Kazakhstan patriotism] Kazakhstan mektebi No 9-10, 2005. http://n.kaznpu.kz/docs/Ped2013_4.pdf (In Kazakh)
- Kenhalin Z. (2005). Ult ruhyn ulyktyrgan urpakpyz. [We are the heirs of the spirit of the nation] Almaty, 2005. 46-47 p. (In Kazakh)
- Mosher R., Kenya R., Garrod E. (1996). Education of the citizen: democratic schools. Under the General ed. T.E. Baluyan. Moscow: Public education, 1996. 232 p. (Transl. from Engl.)
- Mukhametkhanuly N. (2014). Izdenis: tarih jane zaman: makalalar [Search: history and time: articles] Almaty: Merey 2014. <http://library.psu.kz/fulltext/buuk/b2350.pdf> (In Kazakh)
- Nazarbaev N.A. (2014). El prezidentinin Kazakhstan halkyna zholdauy [Message of the President to the people of Kazakhstan] 2014. (In Kazakh)
- Nazarbaev N.A. (2003). Tarih tolkynynda [In the stream of history] Almaty: Atamura, 2003. 288 p. (In Kazakh)
- Rubinstein M.M. (1916). War and the ideal of education. Herald of education. 1916. No 3. Pp 57-63. (In Russian)
- Russell Jesse (2012) Patriotism Book on Demand. Moscow, 2012. 973 p. (Transl. from Engl.)
- Zhumagulov B.T. (2011) Patriotism zhane azamatytk ustanym [Patriotism and civil position] Kazakhstanskaya Pravda. Almaty 2011. No 260 263 (2661) 21 1 June. Pp. 2-4. (In Kazakh)

Хайржанова А.Х.¹, Мустагалиева Г.С.²,

¹к. ф. н. ст. преподаватель, ²ст. преподаватель
Атырауского государственного университета имени Х. Досмухамедова,
Казахстан, г. Атырау, e-mail: akmaral_63@mail.ru, ms_gulnara@mail.ru.

МЕТОДЫ ПРЕОДОЛЕНИЯ ЯЗЫКОВОГО БАРЬЕРА ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Общие принципы и методы преодоления языкового барьера при обучении английскому языку, его компоненты в их взаимосвязи и обусловленности акцентировали наше внимание на ряде требований в процессе формирования иноязычной коммуникативной способности. При этом, как очевидно из изложенного в приведенном параграфе, мы не касались непосредственно методических вопросов организации содержания в конкретных условиях обучения, выделения в нем частей или единиц, соотносимых с определенными моментами динамики процесса обучения. Между тем вопрос определения основной организационно-методической единицы организации содержания обучения английскому языку, как свидетельствуют методические источники, уже многие годы привлекает внимание исследователей. В качестве такой единицы называется тема. И мы полагаем, что определение методического статуса темы как основной организационно-содержательной единицы обучения, в рамках которой осуществляется процесс активизации когнитивно-коммуникативной деятельности студентов, и в настоящее время является актуальным. Лингвистическая и лингвострановедческая компетенции формируются опосредованно, через содержание учебного материала и в процессе приобретения коммуникативной компетенции. Формирование коммуникативной компетенции обеспечивается взаимосвязанным обучением всем четырем видам речевой деятельности на основе коммуникативно-функционального подхода. При этом правомерно подчеркивается необходимость включения в содержание обучения коммуникативно-значимых речевых ситуаций. Указывается также на то, что отбор языковых средств определяется не системой языка, а их речевыми функциями, с учетом их коммуникативной ценности и способности обслуживать решение основных коммуникативных задач в типичных ситуациях общения.

Ключевые слова: методы, английский язык, понятие системности, общественная наука, компоненты, параметры, обучение.

Khairzhanova A.Kh.¹, Mustagalieva G.S.²,

¹Candidate of Philology, ²Senior lecturer
of H. Dosmukhamedov Atyrau State University,
Kazakhstan, Atyrau, e-mail: akmaral_63@mail.ru, ms_gulnara@mail.ru.

Methods of overcoming the language barrier in teaching English

General principles and methods of overcoming the language barrier in teaching English, its components in their relationship and conditionality, focused our attention on a number of requirements, in the process of forming a foreign language communicative ability. At the same time, as is obvious from the discussion in the above paragraph, we did not directly touch on the methodological issues of organizing content in specific training conditions, identifying parts or units in it that are correlated with certain points in the dynamics of the learning process. Meanwhile, the question of determining the main organizational and methodological unit for the organization of the content of teaching English, as methodological sources have shown, has attracted the attention of researchers for many years. The theme is called as such a unit. And we believe that the definition of the methodological status of the topic as the main organizational-substantive unit of instruction, within which the process of activating the cognitive-communicative activity of students is carried out, is currently relevant. Linguistic and linguistic competences are formed indirectly, through the content of educational material and in the process of acquiring communicative competence. The formation of communicative competence is provided by interconnected training in all four types of speech activity based on a communicative and functional approach. At the same time, the need to include communicatively significant speech situations in the training content is rightly emphasized. It is also indicated that the selection of language

tools is determined not by the language system, but by their speech functions, taking into account their communicative value and ability to serve the solution of basic communicative problems in typical communication situations.

Key words: methods, English, the concept of systemicity, social science, components, parameters, training.

Хайржанова А.Х.¹, Мустағалиева Г.С.²,

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің

¹аға оқытушысы, ф. ф. к., ²аға ғылыми қызметкері,

Қазақстан, Атырау қ., e-mail: akmaral_63@mail.ru, ms_gulnara@mail.ru.

Ағылшын тілін оқытудағы тілдік кедергілерді жеңу әдістері

Ағылшын тілін оқытудағы тілдік кедергілерді жеңудің жалпы принциптері мен әдістері, олардың қарым-қатынасы мен шарттылығындағы компоненттер біздің назарымызды шет тілінің коммуникативті қабілетін қалыптастыру процесінде бірнеше талаптарға аударды. Сонымен бірге, біз нақты оқу жағдайларында мазмұнды ұйымдастырудың, оқу процесінің динамикасындағы белгілі бір сәттермен байланысты болатын бөліктерді немесе бірліктерді анықтаудың әдіснамалық мәселелеріне тікелей тоқталмадық. Сонымен бірге, ағылшын тілін оқытудың мазмұнын ұйымдастырудың негізгі ұйымдастырушылық-әдістемелік бірлігін анықтау мәселесі, әдіснамалық көздер көрсеткендей, көптеген жылдар бойы зерттеушілердің назарын аударды. Сонымен, біз студенттердің танымдық-коммуникативтік әрекетін белсендіру процесі жүзеге асырылатын оқытудың негізгі ұйымдастырушылық-мазмұндық бірлігі ретінде тақырыптың әдістемелік мәртебесін айқындау қазіргі уақытта өзекті деп санаймыз. Тілдік және лингвистикалық құзыреттіліктер жанама түрде, оқу материалының мазмұны арқылы және коммуникативтік құзыреттілікке ие болу процесінде қалыптасады. Коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру коммуникативті және функционалды тәсілге негізделген сөйлеу әрекетінің барлық төрт түрі бойынша өзара байланысты жаттығулар арқылы қамтамасыз етіледі. Сонымен бірге оқыту мазмұнына коммуникативті маңызды сөйлеу жағдайларын қосу қажеттілігі дұрыс айтылған. Сондай-ақ, тілдік құралдарды таңдау тілдік жүйемен емес, олардың сөйлеу функциялары, олардың коммуникативті құндылығы мен типтік коммуникациялық жағдайдағы негізгі коммуникативті мәселелерді шешуге қызмет ету қабілетін ескере отырып анықталатындығы көрсетілген.

Түйін сөздер: әдістер, ағылшын тілі, жүйелілік ұғымы, әлеуметтік ғылым, компоненттер, параметрлер, оқыту.

Введение

На данном этапе нашего исследования активизации процесса обучения английскому языку мы не ставим перед собой задачу всестороннего рассмотрения всех аспектов данной проблемы. Мы акцентируем внимание прежде всего на принципиальных положениях построения процесса обучения, направленного на формирование иноязычной коммуникативной способности студентов, с точки зрения возможностей различных компонентов содержания влиять на активизацию когнитивной и коммуникативной деятельности преподавателя и студентов.

В ряде обще дидактических, в том числе и методических работах (И.Л. Бим, С.С. Кунанбаева и др.) указывалось на необходимость интерпретации процесса обучения как целостной системы. Однако до настоящего времени понятие «целостности» процесса обучения английскому языку как системы не получило в методике, на наш взгляд, достаточной ясности и четкости. В

связи с этим обратимся к тому, каким образом понятие целостности системы интерпретируется в работах известных ученых, исследовавших понятие системности в общественных науках, к которым, безусловно, относится и методика, исследующая процесс обучения английскому языку.

В общественной науке целостная система понимается как «совокупность объектов, взаимодействие которых обуславливает наличие новых интегративных качеств, не свойственных его частям, компонентам (Afanásev V.G., 1980: 264).

Система социального порядка, к которым относится и системы образования, являются сложным переплетением функциональных и причинно-следственных связей и взаимодействия. Функции целостной и отдельных её компонентов выступает как формы жизнедеятельности системы и ее компонентов. При этом важно отметить, что функциональная зависимость, так или иначе, имеет место между всеми компонентами

данной системы в целом. Функции компонентов по отношению к системе носят целесообразный характер. Если теряется целесообразность функции того и иного компонента, то он неизбежно становится для системы инородным, лишается интегративных системных свойств.

Общие принципы построения содержания процесса обучения английскому языку, его компоненты в их взаимосвязи и обусловленности, акцентировали наше внимание на ряде требований, отвечающих задаче активизации когнитивно-коммуникативной деятельности обучаемых в процессе формирования иноязычной коммуникативной способности. При этом, как очевидно из изложенного в приведенном параграфе, мы не касались непосредственно методических вопросов организации содержания в конкретных условиях обучения, выделения в нем частей или единиц, соотносимых с определенными моментами динамики процесса обучения. Между тем вопрос определения основной организационно-методической единицы организации содержания обучения английскому языку, как свидетельствуют методические источники, уже многие годы привлекает внимание исследователей. В качестве такой единицы называется тема. И мы полагаем, что определение методического статуса темы как основной организационно-содержательной единицы обучения, в рамках которой осуществляется процесс активизации когнитивно-коммуникативной деятельности студентов и в настоящее время является актуальным. Ставя этот вопрос в центр внимания, мы не исключаем выделения других единиц, таких, как ситуация, модуль, текст и др.

Данные В.Л. Скалкина, который проанализировал ряд пособий по английскому, французскому и немецкому языкам, подтверждают, что ведущим принципом организации материала в ВУЗе является тематический принцип (Skalkin V.L., 1999: 213). В связи с этим возникает необходимость уточнения понятия «тема». Обратимся к анализу определения понятия «тема» в ряде источников. Так, в БСЭ тема определяется как предмет описания, исследования, выступления, дискуссии. Тема называет фрагмент реальности и предполагает получение текста или множества текстов, соотношенных по содержанию с фрагментом реальности. Понятие «тема» служит для самой общей характеристики содержательной стороны высказывания или нескольких (Bólshaia Sovetskaia Ensiklopedia: 190).

Эксперимент

Анализ английских толковых словарей показывает, что русскому слову «тема» соответствует два английских слова «topic» и «theme». При этом слово «topic» характеризуется как:

– предмет речи, сочинения, изложения, размышления или дискуссии;

– предмет дискуссии или разговора.

Понятие «theme» характеризуется как:

– тема рассуждения или дискуссии;

– основная идея, тема художественного произведения, его основа (The American Heritage Dictionary, 1985: 1565).

На основании сопоставления значения этих слов можно сделать вывод о том, что понятие «theme» является более широким и полным, чем понятие «topic».

Один из известных советских методистов И.В. Рахманов отмечал, что тема – это предмет беседы, т.е. то, о чем мы говорим (Rahmanov I.V., 1980: 120) Б.А. Лapidус вслед за И.В. Рахмановым указывает на то, что понятие «тема» часто недифференцированно используется в методической литературе в двух значениях:

– как классификационно вычлененный отрезок действительности, т.е. это энциклопедическое членение действительности на отрезки типа «Путешествие», «Город»;

– как формулировка предмета конкретного высказывания, предъявляемая учащимся в виде речевого задания, т.е. это указание примерного содержания, которое необходимо вложить в высказывание, например, «Опишите характер своего ближайшего друга» (Lapidús B.A., 1986: 10).

Приведем еще некоторые высказывания по поводу данного понятия. Тема это определенный участок внелингвистической действительности, служащий предметом коммуникации (Сильницкий Г.Г.).

Тема в другом определении представляет собой некий вероятностный текст, заданный в обобщенном свернутом виде (в форме краткого тезиса) и подлежащий развертыванию в речи (Вim I.L., 1975: 36). Здесь, как очевидно, речь идет о теме отдельного высказывания, вводящего в содержание предстоящего текста, намеченного, например, для чтения.

Из анализа вышеприведенных мнений, очевидно, что данное понятие не имеет в методике однозначного определения, отражающего сущ-

ностные характеристики темы и ее методического статуса в процессе обучения английскому языку. Приведенные дефиниции понятия «тема» многочисленны и разноплановы. Вероятно, в силу сложности содержания самого понятия в качестве оснований его определения принимаются различные сущностные характеристики. На основе вышесказанного представляется возможным выделить такие параметры понятия «тема»:

1) тема представляет собой предмет изложения, размышления, речи;

2) тема является экстралингвистичной сущностью по своему характеру;

3) тема предполагает ее раскрытие, развертывание.

Из приведенных дефиниций понятия «тема» наиболее конкретной и плодотворной нам представляется трактовка данного понятия, сделанная Б.А. Лапидусом и в нашем дальнейшем исследовании проблемы активизации процесса обучения английскому языку мы будем опираться на нее, поскольку тематическая организация содержания обучения английскому языку является одним из возможных подходов к понятию организации содержания обучения.

Обычно тема как компонент содержания обучения признается в методике почти единодушно (Бим И.Л., Гез Н.Н., Миролюбов А.А. и др.). Тематический материал называется в качестве компонента содержания обучения наряду с речевыми умениями, языковым материалом и навыками оперирования им, а также страноведческим материалом (Лапидус Б.А., Гальскова Н.Д.).

Результаты и обсуждение

По мнению ряда методистов, тематика должна быть первым элементом из всего содержания обучения, подлежащим отбору. Тематика предполагает совокупность тем, в пределах которой учащиеся должны говорить на каждом году обучения (Gez N.N., Liahoviski M.V. Mirolúbov A.A., 1982: 373).

Под углом зрения обучения практическому овладению английским языком вопросы, связанные с разговорными темами, разрабатывались лишь немногими исследователями (М. Вальтер, П.Б. Гурвич, А.И. Имамов, М.Ю. Кудряшов, А.П. Старков, Б.Т. Чуйков и др.).

Одновременно в методике ставится вопрос о типизации тем, об их взаиморасположении и взаимосвязи. Отмечается, что для разговорных

тем характерно взаимопроникновение, которое может носить различный характер. Выдаются «вертикальные» и «горизонтальные» темы (П.Б. Гурвич). Первые выражают определенные по месту или времени локализованные отрезки человеческой деятельности. Вторые – не локализованы и выражают различные нации, человеческие взаимоотношения и т.п. Они могут пересечь любую из «вертикальных» тем. Кроме того, «вертикальная» тема, разделенная, например на подтему, или более мелкую единицу деления, может быть частью горизонтальной».

Однако, по мнению ряда методистов (М.В. Брейгина, М.Л. Вайсбурд, Калинина) такое деление тем является не совсем удачным, так как личностное отношение говорящего может быть высказано применительно к любой теме. Тематика должна быть представлена в динамике, она не может оставаться статичной, так как речевые умения развиваются постоянно. Согласно этой точке зрения, тематике свойственно концентрическое расширение, при котором так называемые «сквозные» темы проходят через все этапы обучения, что ведет к усложнению содержательной стороны высказываний. Сквозная тема предполагает не только включение в текст высказывания более богатой информацией содержания, но и соотнесенность его с разными сферами общения, с разными источниками информации. Последовательное развертывание тем также связано с увеличением запаса иноязычных средств, «интеллектуализацией» обучаемых. Обучаемые в процессе работы над темой могут и должны подбирать более сложный материал для раскрытия темы, использовать в своей речи элементы рассуждения и личного отношения к обсуждаемому, варьируя грамматические структуры и лексику при оформлении своих мыслей по теме (Klimentenko A.D., 1984: 143).

Важный аспект в разработке методического статуса темы составляет разработка вопроса о последовательности работы над темой. Начиная с немецкого методиста М. Вальтера, некоторыми методистами предлагалась трехэтапная структура работы над темой: первый этап предполагает введение новой лексики и ее первичное усвоение преимущественно в разговорных упражнениях. Задача второго этапа – планомерная увязка нового языкового материала с ранее пройденным. Он заключается в комплексе разнообразных упражнений, направленных на видоизменение и расширение темы. Третий этап предполагает дальнейшее расширение темы, ее

актуализацию и заострение, т.е. широчайший синтез ранее усвоенного языкового материала.

В дальнейшем была предложена четырехэтапная структура работы над темой в условиях обучения студентов языковых специальностей (Gýgvich P.V., 1972: 176). В предложенной структуре задача первого этапа – введение новой лексики. Последняя должна органически вписаться в единый «ансамбль» новых слов по теме, отражаемой в одной «макроситуации» (Т.Е. Сахарова), что позволяет организовать первичную отработку лексики в ситуациях, связанных между собой общим сюжетом. После этого следуют упражнения, посвященные отдельным словам и всей лексике по теме.

Суть второго этапа – в проработке текста. Задача состоит в планомерной увязке нового языкового материала с ранее пройденным, использование нового материала в новых комбинациях. На этом этапе возникает необходимость в упражнениях непроблемно-заостренного характера, например, упражнениях на актуализацию фактов и событий, их личностно-эмоциональную оценку. Проработка текста заключается в разнообразных упражнениях направленных на видоизменение и расширение темы. Это могут быть упражнения на дополнение, синонимию, пересказ, драматизацию текста, его рассказ своими словами и т.д.

Третий этап представляет собой расширенную разработку темы. Основная функция этого этапа – создание бесконечного множества новых динамических стереотипов всех видов и категорий. На этом этапе все виды диалога занимают большое место, а также возможны такие монологические упражнения, как составление ситуаций по теме, описание тематических картинок с использованием пословиц и т.д.

Четвертый этап – это межтемные беседы, которые не относятся ни к одной из тем учебной программы. Межтемная беседа отражает определенный отрезок действительности в сокращенном виде, в главных чертах. Она предназначена для расширения тематического диапазона речи обучаемых. При их правильном отборе у обучаемых возникает уверенность в том, что возможностей для выражения мыслей гораздо больше, чем это казалось, исходя из пройденных тем. Это в свою очередь может значительно увеличить инициативность речи обучаемых. На этом этапе могут иметь место такие виды работы, как соотнесение какой-либо пословицы или поговорки со всеми усвоенными темами, беседа со скачкообразно меняющейся тематикой.

Также был выдвинут тезис о необходимости заостренности тематических бесед. Степень заострения речевого поступка в различных ситуациях может быть разной. Самая слабая форма – это простая актуализация фактов и событий без элементов оценки. Следующая форма – это эмоционально-оценочная заостренность, т.е. выражение эмоционального отношения к фактам. Высшей формой заостренности является проблемная задача, которая вызывает активизацию мыслительно-рассудительной активности обучаемых (Gýgvich P.V., 1972: 10).

Таким образом, в качестве конкретных путей, повышающих эффективность темы как средства обучения устной речи были выдвинуты: постепенное расширение темы за счет включения элементов других тем и ее заострения, т.е. обсуждение проблемных вопросов, активизация мыслительной деятельности обучаемых (П.Б.Гурвич), а также актуализация темы, т.е. отражение в ней конкретных условий жизни учащихся (А.П. Старков).

В целостной концепции работы над темой, предложенной П.Б. Гурвичем, достаточно четко проявляется стремление отразить динамику процесса методической работы над темой, на завершающем этапе предполагается использование проблемных задач, которые вызывают активизацию мыслительно-рассудительной активности обучаемых, что, безусловно, является правильным. Вместе с тем, нельзя согласиться с автором в том, что активизация мыслительно-рассудительной активности обучаемых должна обязательно увязываться только с решением проблемных задач.

Предваряя характеристику тематики, изучаемой на первом курсе, составители программы указывают на то, что конечная цель в сквозной профессиональной подготовке студентов по практике устной и письменной речи является комплексной, предполагающей сформированность ряда компетенций, основными из которых признаются коммуникативная и профессионально-адаптивная. Лингвистическая и лингвострановедческая компетенции формируются опосредованно, через содержание учебного материала и в процессе приобретения коммуникативной компетенции. Формирование коммуникативной компетенции обеспечивается взаимосвязанным обучением всем четырем видам речевой деятельности на основе коммуникативно-функционального подхода. При этом правомерно подчеркивается необходимость включения в содержание обучения коммуникативно-значимых

речевых ситуаций. Указывается также на то, что отбор языковых средств определяется не системой языка, а их речевыми функциями, с учетом их коммуникативной ценности и способности обслуживать решение основных коммуникативных задач в типичных ситуациях общения. При этом авторы, чувствуя недостаточную надежность развития коммуникативной компетенции посредством названных выше предпосылок, особо подчеркивают, и на наш взгляд справедливо, что полноценное овладение коммуникативной компетенцией невозможно без достаточной сформированности лингвистической (языковой) компетенции. Одновременно отмечается, что тематическая организация учебного материала в форме вариативных проблемных ситуаций способна стимулировать речевое общение, гибко менять коммуникативные цели и условия: коммуникативные сферы, функциональные роли партнеров, ситуации общения.

Речевая тематика, изучаемая на первом курсе, включает шесть тем:

- 1) Семья в современном обществе.
- 2) Современное жилище.
- 3) Учеба и жизнь студентов в стране и за рубежом.
- 4) Интернациональные и национальные праздники в стране изучаемого языка и в Казахстане.
- 5) Природа в жизни человека. Климат в стране изучаемого языка и в Казахстане.

6) Одежда современного человека.

Приведенная тематика может быть и иной, но в любом случае она должна быть соотносена с определенными сферами общения в стране изучаемого языка и в нашей стране. В качестве таких сфер общения могут быть социально-бытовая, учебно-профессиональная, социально-культурная и др. В каждой теме, как мы полагаем, необходимо четкое выделение подтем, определяющих раскрытие содержания темы, что потребует динамического и последовательного вовлечения соответствующих языковых средств. Кроме этого, поскольку речь идет о речевой тематике, то закономерно выделение для каждой темы ситуаций общения, предполагающих осуществление определенных коммуникативных действий.

Представляется необходимым вслед за рассмотрением программы обратиться к анализу базового учебника. Как известно, базовым учебником студентов первого курса большинства университетов является учебник «Практический курс английского языка» для первого курса педагогических ВУЗов под редакцией В.Д.Аракина (Arakina V.D., 2000: 544).

Прежде чем обратиться к анализу данного конкретного учебника, представляется целесообразным хотя бы кратко остановиться на роли учебника в системе обучения английскому языку.

Большинство методистов рассматривают учебник по английскому языку как самостоятельную категорию в общей системе обучения (Ляховицкий И.В., Шабалин М.Н. и др.). Учебник выступает в качестве одной из подсистем системы обучения и детерминируется программой, ее целями и содержанием. Учебник заключает в себе материал, подлежащий усвоению и систему действий с этим материалом, направленную на достижение конечных целей. Таким образом, учебник определяет не только содержание обучения, но во многом также методы и приемы обучения, так как содержит учебный материал, организованный в соответствии с принятой методической системой и концепцией его авторов (Býhbíndera V.A., Shtraýs V., 1986: 334).

Выводы

Не имея целью давать всесторонний анализ данного учебника в целом, отметим лишь концептуальные положения которые определяют построение данного учебника и позволяют увидеть в нем как определенные достоинства, так и недостатки, отражающие несоответствие современному пониманию задач обучения английскому языку. Учебник английского языка, предлагаемый студентам первого курса, основан на научном подходе В.Д. Аракина к вычленению лингвистического содержания в обучении английскому языку.

Основная цель данного учебника, по концепции его авторов, обучение устной речи на основе развития необходимых автоматизированных речевых навыков. В качестве задач обучения также выдвигается развитие техники чтения и умения понимать английский текст, содержащий усвоенную ранее лексику и грамматику, а также развитие навыков письменной речи в пределах программы.

Учебник состоит из четырех частей:

- 1) Коррективный курс.
- 2) Основной курс.
- 3) Раздел упражнений
- 4) Раздел упражнений по грамматике.

Коррективный курс включает уроки, в которых постановка произношения сочетается с работой по развитию речевых навыков. В нем также даны основные сведения по английской орфографии и правилам чтения.

Структура основного курса представляет собой тематические циклы, в которых изучается ряд тем. Каждая тема изучается в отдельном разделе учебника-урока. Каждый урок начинается с подстановочных таблиц, в которых даны речевые образцы для тренировки.

В конце учебника имеется раздел упражнений по интонации и грамматике. Раздел упражнений по интонации предназначен для выработки навыков произнесения и употребления интонационных структур, изучаемых на первом курсе.

Раздел упражнений по грамматике содержит большой тренировочный материал по изучаемым грамматическим темам с использованием лексики учебника. Эти разделы, по замыслу авторов, имеют целью дальнейшее и более прочное закрепление интонационных и грамматических структур, изучаемых на первом курсе.

Согласно концепции авторов учебника, выделяются три этапа овладения речью.

Для первого этапа, выделяются такие характерные признаки, как:

– значительный разрыв между содержанием речемыслительной деятельности на родном языке и сравнительно бедными средствами его выражения в речи на английском языке;

– преобладание репродуктивных форм речи над продуктивными формами речи (Arakina V.D., 1984: 263).

Основной целью курса выдвигается обучение устной речи на основе необходимых элементарных речевых навыков.

На первом этапе особо важное значение придается выработке языковых стереотипов (фонетических и грамматических автоматизмов), формирование которых носит подготовительный характер, так как на основе языковых стереотипов в последующем должны развиваться более сложные речевые стереотипы, которые, по мнению авторов, вырабатываются на речевых образцах. Поэтому предполагаемая работа по усвоению иноязычного материала заключается в следующем: от усвоения лексических и грамматических форм в виде речевых образцов к формированию несложных высказываний в диалогической и монологической форме.

Литературы

- Афанасьев В.Г. Системность и общество. – М.: Изд-во политической лит-ры, 1980. – 264 с.
- Скалкин В.Л. Основы теории обучения иностранным языкам. / Иностранные языки в современном мире. – Алматы, 1999. – С. 209-213.
- Большая Советская Энциклопедия. – М.: Гос. научное изд-во БСЭ. Т. 42. – 190 с.
- The American Heritage Dictionary. – Boston: Houghton Mufflin Company, 1985. – 1565 p.
- Рахманов И.В. Обучение устной речи на иностранном языке. – М.: Высшая школа, 1980. – 120 с.
- Липидус Б.А. Проблема содержания обучения языку в языковом вузе. – М.: Высшая школа, 1986. – 143 с.
- Бим И.Л. Выделение единицы обучения иностранным языкам – важнейшая предпосылка управляемого формирования иноязычной речевой деятельности / Иностранные языки в школе, 1975. – № 6. – С. 34-44.
- Гез Н.Н., Ляховицкий М.В. Миролюбов А.А. Методика обучения иностранным языкам в средней школе: учебник. – М.: Высшая школа, 1982. – 373 с.
- Климентенко А.Д. Содержание обучения иностранным языкам в средней школе: Организация речевой деятельности. – М.: Педагогика, 1984. – 143 с.
- Гурвич П.Б. Основы обучения устной речи на языковых факультетах: Курс лекций. – Владимир, 1972. – 176 с.
- Аракина В.Д. Практический курс английского языка. – М., 2000. – 544 с.
- Бухбиндера В.А., Штраус В. Основы методики преподавания иностранных языков. – Киев: Вища школа, 1986. – 334 с.
- Аракина В.Д. Методика работы над практическим курсом английского языка. – М.: Высшая школа, 1984. – 263 с.

References

- Arakina V.D. (2000) Prakticheski kúr anglijskogo ázyka. [Practical English course]. M., 544 s. (In Russian)
- Arakina V.D. (1984) Metodika raboty nad prakticheskim kúrsom anglijskogo ázyka. [Methodology of working on a practical English course]. M.: Vysshaya shkola, 263 s. (In Russian)
- Afanásev V.G. (1980) Sistemnos i obshestvo. [Consistency and society]. M., 264 s. (In Russian)
- Bim I.L. (1975) Vydelenie edinitsy obýchenia mostrannym ázykam – vajneishaya predposylka úpravláemogo formirovaniá inoazychnoi rechevoi deiatelnosti. [The allocation of a unit of teaching foreign languages is the most important prerequisite for the controlled formation of foreign language speech activity]. Inostrannye ázyki v shkole, 34-44 s. (In Russian)

- Bólshaya Sovetskaya Ensiklopedia. [The Great Soviet Encyclopedia]. M., 190 s. (In Russian)
- Býhbíndera V.A., Shtraýs V. (1986) Osnovy metodíki prepodavaniya inostrannykh ázykov. [Fundamentals of teaching foreign languages]. Kiev: Visha shkola, 334 s. (In Russian)
- Gez N.N., Liahoviski M.V. Mirolúbov A.A. (1982) Metodika obýcheniya inostrannym ázykam v srednei shkole: ýchebnik. [Methods of teaching foreign languages in high school]. M.: Vysshaya shkola, 373 s. (In Russian)
- Gýrvich P.B. (1972) Osnovy obýcheniya ýstnoi rechi na ázykovykh fakúltetakh: Kýrs leksi. [Fundamentals of teaching spoken language at language departments]. Vladimir, 176 s. (In Russian)
- Klimentenko A.D. (1984) Soderzhanie obýcheniya inostrannym ázykam v srednei shkole: Organizatsiya rechevoi deiatel'nosti. [The content of teaching foreign languages in high school]. M.: Pedagogika, 143 s. (In Russian)
- Lapidýs B.A. (1986) Problema soderzhania obýcheniya ázyký v ázykovom výze. [The problem of the content of language training in a language university]. M.: Vysshaya shkola, 143 s. (In Russian)
- Rahmanov I.V. (1980) Obýchenie ýstnoi rechi na inostrannom ázyke. [Teaching spoken language in a foreign language]. M.: Vysshaya shkola, 120 s. (In Russian)
- Skalkin V.L. (1999) Osnovy teorii obýcheniya inostrannym ázykam. [Fundamentals of the theory of teaching foreign languages]. Inostrannye ázyki v sovremennom mire. Almaty, 213 s. (In Russian)
- The American Heritage Dictionary (1985). Boston: Houghton Mufflin Company, 1565 p. (transl. from Engl.)

4-бөлім

АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ

Section 4

THE THEORY OF TRANSLATION

Раздел 4

ТЕОРИЯ ПЕРЕВОДА

Ananyeva S.V.¹, Khamrayev A.T.²,

¹Candidate of Science, A/Professor, Head of department of Analytics and Foreign Literary relations,

²Doctor of Science, senior scientific researcher of M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Kazakhstan, Almaty, e-mail: svananyeva@gmail.com, atilivaldi61@gmail.com

THE PHENOMEN OF BICULTURAL AESTHETICS IN TRANSLATION (based on Kazakh and English poetry)

The article is devoted to the poetic analysis of the phenomenon of bicultural aesthetics based on poems of the prominent Kazakh poets, whose works have been translated into many world languages. Poetic heritage and translations of the poet serve as a factor of bicultural and simultaneously conjugative aesthetics. Translation analysis clearly shows that the creative writings of Kazakh poet is a bright example of not only lingual-cultural but also artistic and aesthetic interferentiality. This is a condition for simultaneous “destruction” of aesthetic integrity of the original and formation of a new one in the translation. We have outlined this phenomenon as conjugative one. This is a condition for simultaneous “destruction” of aesthetic integrity of the original and formation of a new one in the translation. We have outlined this phenomenon as conjugative one. Thanks to the introduction into the text of the translation of Kazakh words and symbols, foreign reader often gets first emotional information of communicative, evaluative, abstract synthesis, modal, explanatory nature at the unconscious level, in other words, it focuses on the fact that (identification of common relations with surrounding reality) is common for its perception, and is alien single (about specifics of national picture of the world or fragments (often visual: ornaments, yurts, whip, etc.), and only after that receives the implicit access to the world of content and form of artistic work.

Key words: bicultural aesthetics, conjugation, interferential, aesthetic tension.

Ананьева С.В.¹, Хамраев А.Т.²,

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының аналитика және аударма қатынастар

¹бөлімінің меңгерушісі, ф. ф. к., доцент, ² бас ғылыми қызметкері, ф. ф. д.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: svananyeva@gmail.com, atilivaldi61@gmail.com

Аудармадағы қосмәдениетті эстетикалық құбылыс (қазақ және ағылшын поэзиясының негізінде)

Мақалада қазақтың көрнекті ақындарының шығармалары әлемнің көптеген тілдеріне аударылған өлеңдерінің мысалында эстетиканың поэтикалық құбылысына арналған. Ақынның поэтикалық мұрасы мен аудармалары ежелгі мәдениеттің және сонымен бірге конъюгативті эстетиканың факторы болып табылады. Аудармаларды талдау қазақ мәтіндері тек лингвистикалық қана емес, сонымен бірге көркемдік және эстетикалық араласудың көрнекі үлгілері екенін айқын көрсетеді. Аудармаларда түпнұсқаның эстетикалық тұтастығын «бұзу» және оны бір уақытта жаңа көркем және эстетикалық бейнеге айналдыру бар. Біз бұл құбылысты конъюгативті деп белгіледік. Қазақ ақындарының өлеңдерінің ағылшын тіліндегі аудармаларының өзара салыстырмалы талдауы аудармалардың тек лингвомәдени фактор ғана еместегін және олардың көркем-эстетикалық өрнекке айналатынын айқын көрсетеді. Аудармадағы поэтикалық және эстетикалық заңдылықтарының «шиеленіс» өзара әрекеті – түпнұсқаның ерекше ұлттық эстетикалық тұтастығын «бұзады да» және аудармада объективті жаңа эстетикалық трансформацияға (өзгерістерге) апарды. Аудармалардағы бұл мәселені біз конъюгативті деп белгілейміз. Бұл құбылыс қазақ сөздері мен рәміздерінің ағылшын мәтініне аударылуы кезеңінде айқын көрінеді. Шет тілді оқырман көбінесе эмоционалды емес, коммуникативті, бағалау, дерексіз-жалпылама, модальдық, түсіндірме сипаттағы жаңа эстетикалық ақпаратты алады. Ол жаңа компоненттерді қабылдау үшін: ою-өрнектер, киіз үйлер, қамшы, арғымақ және т.б.) көркем шығарманың мазмұны мен форма әлеміне кіруге дайын болады.

Түйін сөздер: мәдени эстетика, конъюгация, араласу, эстетикалық шиеленіс.

Ананьева С.В.¹, Хамраев А.Т.²,

¹к. ф. н. доцент, заведующий отделом аналитики и междисциплинарных связей,

²д. ф. н. главный научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: svananyeva@gmail.com, atilivaldi61@gmail.com

Феномен бикультурной эстетики в переводе (по мотивам казахской и английской поэзии)

Статья посвящена поэтическому феномену бикультурной эстетики, раскрываемому на примере анализа стихотворений видных казахских поэтов, произведения которых переведены на многие языки народов мира. Поэтическое наследие и переводы стихотворений выступают как фактор бикультурной и одновременно конъюгативной эстетики. Анализ переводов отчетливо показывает, что казахские тексты являются яркими образцами проявления в художественном тексте не только лингвокультурной, но и художественно-эстетической интерференции. В переводах наблюдается «разрушение» эстетической целостности оригинала и одновременно его преобразование в новое художественно-эстетическое воплощение. Нами данный феномен обозначен как конъюгативный. Этот феномен отчетливо проявляется из-за внедрения в английский текст перевода казахских слов и символов. Реципиент обнаруживает, что в процессе воспроизводства иноязычного материала сталкиваются различные художественно-эстетические ценности и происходит противостояние и взаимовлияние сложных социокультурных дискурсов, приводящих к появлению некой «срединной» маргинальной словесной бикультуры. Иноязычный читатель часто на имперсональном уровне получает эмоциональную информацию коммуникативного, оценочного, абстрактно-обобщающего, модального, объяснительного характера. Он сосредоточен на том, что его восприятие визуальных компонентов (орнамента, юрты, камчи, аргымака и т.д.) подготовит имплицитный доступ в мир содержания и формы художественного произведения.

Ключевые слова: бикультурная эстетика, конъюгация, интерференция, эстетическое напряжение.

Introduction

Modern Kazakh literature attracts the attention of the foreign reader mainly because it reflects, on the one hand, the socio-economic and cultural-political changes of the modern post-Soviet area, and on the other hand – the historical past of Kazakhstan, its present state and aspirations for the future. In the world, in connection with the destruction of the boundaries of the socio-religious, spiritual and cultural space, there is a surge of interest in learning, understanding and perception of the “alien” and rethinking of the national ethical, aesthetic and worldview systems. Under these conditions, the reception of the symbolic function of national artistic concepts repeatedly reinforces, which confirms the expansion of cooperation between Kazakhstan and the United States of America in cultural sphere. In a short period of time two anthologies “The Stories of the Great Steppe” have been published. First Edition (New-York Columbia University: Cognella Academic Publishing, 2013) and Summer Evening, Prairie Night, Land of Golden Wheat. The Outside World in Kazakh Literature. First Edition (New-York Columbia University: Cognella Academic Publishing, 2015).

Translations of the works of Kazakh poets and writers into English appeared before foreign readers

as a kind of cross-border artistic aesthetic unity, reproduced through the interaction of two discrete cultural systems. The recipient discovers that different artistic and aesthetic values encounter in the process of reproduction of the foreign language material and there occurs a confrontation and interference of complex socio-cultural discourses that lead to the emergence of some “middle” marginal verbal biculture (the term by Qvortrup L). However, such “marginality” of the translation is a kind of bridge with the oncoming movement, where all the linguistic and structural-composition elements of the work intersect and intertwine in terms of discrete aspect. Therefore the recipient observes, for example, in the translation of poems by Kazakh poets into English language, the intense unity and struggle of poetic-structural opposites, which causes aesthetic opposition, representing a single conjugation and interfering character of the translation.

Experiment

Thus, the laws of aesthetic interference come into action and interaction. From this point of view, translations of works of Kazakh writers and poets into the English language are vivid example of the interpretation of such laws of literary

cohesion. Taking into account this circumstance, in this article an attempt is made to explain the nature of perception of the Kazakh artistic word in the English language, where various forms of aesthetic interference are observed, which lead to a different interpretation of the text which has its own characteristics. It should be said, that the problem of artistic and aesthetic interference in science is deeply connected with psychology, linguistics, culture, thinking, etc. (Gibson, 1988; David H. Hubel & Torsten N. Wiesel, 2005). Pervading all spheres of socio-political and cultural life of the society, it presents an ambiguous phenomenal character in literary criticism. This literary direction is extremely important for the determination of various interferential aesthetic phenomena and processes. The thing is that in the history of translation studies there were different points of view which were connected, one way or another, with the difficulties that arose during the translation process. Precisely these difficulties became the basis for interpreting the various worldviews of many scholars in the field of philology and researchers. Therefore, in literary criticism there were constant disputes about the “translatability” and “untranslatability” of the artistic work between the followers (Durishin, 1979), (Kopanev, 1972). The idea of “untranslatability” has always been relevant for the supporters of the idealistic approach, who believed that the world of artistic work cannot be objectively interpreted and transmitted by means of another language. However, this was an extremely univocal view of the translation process. It was based on the ideological principle of the objective unknowability of the universe and the whole essence of being. This approach was opposed to the works of the dialectical school of translation. At the center of the materialist approach there were representatives of the Czech tradition of translation, who were convinced that, basically, the reproduction of any artistic text and adequate implementation of the aesthetic principles of the original are possible. First of all, this was due to the materialist worldview on the cognition of the existence and the Marxist-Leninist approach to the translation process (Durishin, 1979).

Translations of the works of Kazakh poets into the English language, which are vivid examples of the manifestation of not only linguocultural, but also artistic and aesthetic interferences in the literary text, prove that it is a simultaneous “destruction” of the integrity of the original and the formation of a new aesthetic reality in translation. In this approach, there is no problem of “translatability”

and “untranslatability” of the artistic work. The identification of deep correlation and genetic links between the conjugation form of the original and translation, the determination of the essential reasons for their modification, ultimately indicates “some simultaneous autonomy” of the translation from the original and from the tradition of the national translated poetic language, and avoids the extremity. So, the translation of the works of the Kazakh writers into the English language proves that it organically acts as a binary aesthetics and is a product of artistic interference. In fact, there is an intertextual interpenetration of two different texts, which, of course, gives a different aesthetic background. And this is clearly seen in the above-mentioned anthologies published in America.

While working on the original, the translator of the anthologies has objectively faced many problems related to the adequate transfer of the original content and form: This led to the aesthetic tension, which resulted from the patterns of interference of different texts:

1. Interference due to the difference in the ideological concept of the original and the translation / religious-spiritual, socio-cultural, political and psychological, etc /.

2. Interference at the level of lexicon and symbol (words or sign of the original in translation, or author’s words, which are absent in the original).

3. Interference due to the dissimilarity of the poetic systems. The interpreter, because of observance of the laws of the English verse, was forced to cast some meaningful elements of the original. Prosodic and formal categories of the Kazakh syllabic verse complicated the task, which resulted in a significant change in the artistic and aesthetic components of the original in translation.

4. Interference due to the difference in artistic means, contributing to the complication of the perception of figurative expressions. Expressive and pictorial means create a different aesthetic tension. Expressive means disappear completely in translation. Metaphor becomes a hard-to-reproduce means of poetics. In translation into English language, the political discourse that is present in the form of impersonal perception has intensified.

5. The whole concept of the symbolism of the original undoubtedly undergoes a serious interference change in the translation.

6. Repetitions (spatial parallelisms, verbal and sound) of structural and compositional elements originally act as aesthetic opposition in translation.

7. Leveling the narrative, i.e. the change in the expression, tonality, rhythm, dynamics and spirit–energy of the original often and imperceptibly leads to the aesthetic indices, prevents the convergence of the translation to the original and reduces the level of their adequacy. G. Belger believes that preservation of the breath, intonation, size, rhythm and melody impedes the process of leveling the narrative (Belger G.K., 2011, 389).

It is impossible to investigate all the above–mentioned problems of interference of the original and translation in one article. Therefore, this article discusses the issues related to the aesthetic tension at the level of vocabulary and the symbol of the original and translation, which arise because of interference between texts (Belger, 2011; Barannikova, 1972).

Results and discussion

3.1 The hermeneutic aspect of translation of the realities of Kazakh culture and their perception by English – speaking readers

When reading “The Stories of the Great Steppe”. First Edition (New–York Columbia University: Cognella Academic Publishing, 2013) and Summer Evening, Prairie Night, Land of Golden Wheat. The Outside World in Kazakh Literature. First Edition (New–York Columbia University: Cognella Academic Publishing, 2015), the recipient’s attention will undoubtedly be focused on the cognition of the mysterious historical past of “Steppe». The artistic epithet “great” carries a hidden semantic function and anticipates the existence of the important historical information. The compilers of the anthologies aim at ensuring that English–speaking readers can penetrate deeper into the secrets of Kazakh life, thereby learning the diversity of the national world of the Kazakh people. The main thing is that behind this diversity there is a unified system of views, ways of expressing real and surreal codes that unite people. The works of Kazakh writers undoubtedly testify the high level of socio–cultural and artistic traditions of the Kazakh people, which continue to influence certain forms of the national worldview.

The vast expanses of the Kazakh land are a mysterious and unexplored territory for the English–speaking recipient, which significantly affects his/her attitude and perception of the world. The poetized image of the horse on the cover of the publication has a special cultural significance for both the batyr–nomad and the American cowboy. The most interesting is that the antithesis is aimed

at leveling the zoo concept which assumes the with draws of discreteness between symbolic images in the reader’s perception. The authors emphasize the primordial relationship between human and nature (in this case Kazakh batyr – nomad and American cowboy), which is the same in different parts of the globe, and proceed primarily from a holistic understanding of the things and essences.

In the second anthology of Kazakh literature, “Summer evening, prairie night, land of golden wheat”, like in the first, special attention is paid to the design of this book. The open doors of the yurt, from which one can see the expanse (sky, mountains, trees, etc.) – is a kind of symbolic invitation to the generous and beautiful world of the nomads. The anthology reveals “how the nomads of the Great Kazakh Steppe perceived the nature, and how this unique perception influenced on the writers and poets, is reflected in their work” (Ananieva S, 2015: 8). Undoubtedly, this circumstance has an important symbolic meaning and specifically emphasizes the national–aesthetic property of the reproduced material.

3.2 Digital symbolism

The sacred digital symbolism of the anthology “The Stories of the Great Steppe”, which acts as a kind of interferential code in the aesthetic perception of the national world, attracts the attention. It includes seven prosaic texts and poems of seven poets. The figure seven in the nomad’s consciousness means the integrity of the perception of the world and attitude, which unites the global horizontal and vertical structure of the nomads thinking. The horizontal line is the “four sides of the world”, the signs of the earth and the sky (“shanyrak”), and the vertical are the three sides of the existence “heaven–father, Earth–mother and I (ego, spirit)”. For a nomad, such a representation expresses, above all, spiritual harmony. The ancient nomad realized that his life was subject to the laws of the universe and sought to know its essence. Creating a discrete situation, the compilers of the Anthology want the reader to plunge into a completely different world where the national landscape is mixed with onomastic, toponymic notions that lead to the marginalization of time and space, including different epochs.

Seven contemporary Kazakh prose writers and seven poets are introduced to the American readers as one *author* (an auktor), the names of Kazakh writers and poets may be known or unknown to foreign readers. At a discursive level, they act as an abstract chief narrator, and in an actualizing form as an impersonal narrator (L. Kossuth, 2015). At

first the foreign reader will perceive the Kazakh world not through the system of heroes and events, but through the prism of the national discourse. First and foremost, Kazakh writers in an auctorial sense convey the discourse of the natural, regular conditioning of human and nature, which is framed, first of all, by previously unknown artistic national ornamentation and speech characteristics (*what they say and how they say*, – A.H.).

Thus, the foreign reader often first at unconscious level receives emotional information of a communicative, evaluative, abstract-generalizing, and modal character. He is focused on identifying common links with the surrounding reality and the originality of the national picture of the world or fragments which are often visual: ornament, yurt, kamcha, etc. And only then he gets the implicit access to the world of content and form of the artistic work.

3.3 Notions–symbols, rhythmic–rhyme and the “entry” of Kazakh words into the text in the foreign language.

A single author who symbolizes the integral connection of the creative authors – writers and poets, animates and reifies the national picture of the world, the steppe worldview through the refraction of the events and circumstances, an artistic conflict where the heroes and characters express the dominant objective and subjective idea. Using free imagination the recipient animates described events or specific episodes, symbols, portraits, speech of the characters. In the perception of a foreign reader, undoubtedly, the first stereotypes or stable signs, codes are being fixed in his mind in the form of a cliché. They are not only notions–symbols: *steppe, argimak – horse, nomad, djailay – flocks, animals, dzhigit – a skilled, daring horseman, a young fellow, chaban – shephead, kamcha – whip* and other onomastic and toponymic glossaries (Kazakh words in the English text functioning as etymological codes), but also ordinary words having analogies in the language to which the artistic text is being translated: *batyr – brave warrior, hero, dastarkhan – a low table, meal, aryk – river, ata – father, apa – mother, etc.*

Thus, in the Anthology we observe an important artistic and aesthetic interference phenomenon: the “entry” of Kazakh words into the text in the foreign language. This affects the aesthetic awareness of the foreign recipients. The preservation of Kazakh words in the Anthology has different artistic functions. The reader can find an explanation of a complex, often untranslatable words, modal expressions and terms; They immerse

the readers into a new, yet unknown, imaginative world. In some poetic translations, Kazakh words perform a rhythmic – rhyme function: “dress – aryqs” by Zhambyl, “auyls – days” by Abay, “qymyz – hands” by M. Zhumabayev, “steppes–trains”, “tulpars – daus” by S. Seifullin, “forest – steppe” by I. Zhansugurov, “light – steppe” by A. Sarsenbaev, “Taras – banks” by A. Tazhibayev, etc. Through such unusual artistic connections, the translator achieves complications in the logical and semantic categories of the work, where the abstract names and titles of real things make the reader’s perception unusual, exotic. The translator at the sound level, “pushes” the words which have a linguistic difference, and achieves a thickening of the emotional–appraising perception of the text.

Sometimes a translator exacerbates the verbal and semantic disconnection of the poetic expression, based on contrasting opposition and associative figurative parallelism which result in a sense of hidden interconnection at the intertextual level. The interaction between such “native – alien” rhymes enables the appearance of the emotional state in the readers. In the anthology “Summer Evening, Prairie Night, Land of Golden Wheat”, like in the first, a glossary that focuses on onomastic images (about one hundred new Kazakh words functioning as sign systems) plays a contextual role in the perception of the original and performs a special artistic function in the text, simultaneously being realized on the background of a narrow (microcontext) and a wide (macrocontext).

In the process of the artistic translation, a creative transformation of the text takes place. Translator S. Levshin is well acquainted with the national life of the Kazakh people. At the same time, the transcoding of the text with a significant number of lexemes which belong to a different culture and a different worldview is accompanied, sometimes, by the loss of sometimes of an essential, semantic part of the original. The glossary serves as a bridge between the picture of the world of the original and the picture of the world of the translation. Considering the lacunarity (skipping, inconsistency) of the constituent components of the original, the translator tries to keep the given form of the translated poem masterfully using Kazakh words with pronounced national and cultural specifics to impart a special artistic, cultural and aesthetic background in translation. Orientation to the initial meanings of the words and phrases has important meaning aimed to significantly expand the reader’s artistic world. Immersing the reader in the unknown world, the translator hopes that he has information

about the cultural life of the Kazakh people. Thus, Kazakh words in a figurative translation system simultaneously perform the function of a microcontext and a macro context, their interaction depends on the laws of aesthetic interference.

Кожу бычьё, овечьё в кадушках дубят.
Чинят шубы и стеганный старый халат.
Молодухи латают дырявые юрты,
А старухи неделями нитки сучат.

Косяком потянулись на юг журавли,
Караваны верблюдов под ними прошли.
И в аулах – унынье и тишина.
Смех, веселые игры остались вдали.

Translated into English:

Sheep skin and ox hide are soaking in wooden casks,
coats and quilted robes must be mended.
Young women are patching up holes in yurt shells,
while their mothers spin thread for weeks on end.

Cranes are starting their southward march,
passing over strings of caravans.
A melancholy silence fills the *ayyls* –
where is the gay laughter of summer *days*?

The outlined Kazakh words in the English text at the micro–context level indicate only a specific national subject and phenomenon. But at the macro–context level, these lexemes lead readers into the world of national poetry and national spirit, give the poly variance of aesthetic meanings and positions, figurative paradigms. For example, in the English text a word from the original has been entered: «*in the auls*», which stands in the anaphoric position and is used as a rhythmic–rhyme repetition in the structure of the verse. The same rhythmic function in this poem is performed by the word “*yurt*”. Readers have a feeling of two–dimensionality, the possibility of correlating a binary / national and foreign / artistic space.

Some Kazakh lexemes emphasize the synonymic series, for example, in the poetic text along with the word “*apa*” the English word “*mothers*” is used. The correlation of such pairs provides a binary, not only synonymous, but also an antinomic system of symbolic codes of the native and foreign. So, the reader in the literary text sees one of the laws of parallelism. On the other hand, Kazakh words, entering into intertextual relations in the translated text, affect the foreign reader by an

unusual, romantically national sound. He/she sees a different sound complex, which carries a certain aesthetic discrepancy in the worldview paradigm. The appearance of categorical “alien” verbal series in the translated text: *astapuralla*, *attan*, *argamak*, *aqymaq*, etc., undoubtedly enhances certain interference difficulties between the recipient and the text. So, there is a tension between the text and the perception. However, not all comments to the “Glossary” in the Anthology can transmit an adequate content. For example, the Kazakh word *astapuralla* is explained as *lord*, *have mercy*, and the word *apyrym–ay* as *exclamation of surprise of amazement*. In principle, these words can perform the function of interjections and transmit the emotional exclamation of surprise and astonishment. In the first case, perhaps, the translators relied on the context of the work. *Astapuralla*, borrowed from the Arabic language, carries a deep religious content. It is formed from two words: *astahpurallah* and denotes “the recognition of sinfulness before Allah”. The lexical component of the word *apyrym–ay* from the semantic point of view, which performs the etymological function in the “genotext” (Y. Kristev), is intensively used in the Kazakh society as the lexemes *aqun*, *aghay*, *aruana*, *aynalayn*, *beshbarmaq*, *batur*, *bi* and many others acting as hetereregenic codes in the memory of the Kazakh people. They perform the function of a single sustainable sign in translation, aimed at enhancing the “text perception effect” (R. Bart). For example, in the poem by M. Zhumabayev “*Sasukkol, My Native Land*” we can compare in the original and in the translation:

Птиц тут без счета, галдеж над округой повис.
Рыбы так много, что только лови, не ленись.
Бабы горластые здесь пересуды ведут,
Быстро меж тем белопенный взбивая кумыс.

The skies teem with birds, fist abound:
You can catch them with bare hands.
Women gossip and chatter for hours on end,
Whipping their frothy *qymyz*.

S. Seifullin in the poem “*In Our Land*” poetizes not only his native land, but also praises the people of labor:

Как тулпары, мы сильны,
Словно соколы, вольны,
Укрощать коней строптивых,
Все мы сызмальства должны!

We are strong like tulpars,
like falcons free.
Each one of us learns in his earliest days
to tame a wild steed.

The introduction of numerous Kazakh words into the translated text is directly connected with the characterization of the national picture of the world, with the reflection of the determination of the national identity of the Kazakh people in a foreign audience. Kazakh words reveal the history, language, traditions, culture (as a holistic core in the depiction of the national picture by O. Spengler, A. Toynbee), religious beliefs, the specifics of the life style, landscape, etc.

Conclusions

Thus, Notions–symbols, rhythmic–rhymes and traditional Kazakh words (glosses) in translation reflect the fine connection of the picture of the world with national specifics, in particular, with the system of stereotypes in the cultural consciousness of the nomads. At the same time,

Kazakh words activate extensive perception in the process of understanding and reflecting on the national picture of the world, refracted in the verbal form of artistic comprehension of the existence, objectively contribute to the evolution of the artistic consciousness of a foreign reader. Undoubtedly, finally they lead to a change or evolution of the reader's individual worldview (Khalizev, 2009: 403). Moreover, in some translations we observe the language element as a factor that strengthens the author's poetic individuality. In general, the language element is conditioned by the specifics of national values that reveal the artistic world of the works.

The article may be of interest, first of all, for philologists and researchers of Kazakh literature, as well as specialists in the field of translation studies. It highlights theoretical issues of bicultural aesthetics on the example of the works of Kazakh authors, translated into English. The study of the features of translations of literary texts of Kazakh literature shows that the original work in foreign language naturally acts as a factor of bi-cultural and simultaneously conjugative aesthetics.

Литература

- Богданов А.А. Тектология. Всеобщая организационная наука. В 2-х кн. Кн. 2 / Редколлегия Л.И. Абалкин (отв. ред) и др. – М.: Экономика, 1989. – 351 с.
- Гибсон Д. Ж. Экологический подход к зрительному восприятию. – М.: Прогресс, 1988. – 465 с.
- David H. Hubel and Torsten N. Wiesel. Brain and visual perception: the story of a 25-year collaboration. – Oxford University Press US, 2005. – P. 106.
- Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. – М.: Прогресс, 1979. – 318 с.
- Копанев П. И. Вопросы истории и теории художественного перевода. – Минск: изд. БГУ, 1972. – 295 с.
- Бельгер Г.К. Энергия оригинала // Бельгер Г.К.. Избранные сочинения в 10-ти т. Т. 8. – Алматы: Балалар әдебиеті, 2011. – 480 с.
- Ананьева С. Новая Антология казахской литературы в США // <http://sozvuchie.by/news/2015-09-17>
- Хализев В.Е. Теория литературы: учебник для студ. высш. учеб. заведений. – 5-е изд., испр. и доп. – М.: Академия, 2009. – 432 с.
- Кошут Л. Возвысить степь, не унижая горы // Мир Олжаса Сулейменова. Составители Машакова А.К., Калиаскарова А.Т. – Караганда, 2015. – 188 с.
- Баранникова Л.И. Проблемы билингвизма и многоязычия. – М.: Наука, 1972. – С. 88–96.

References

- Ananieva S. (2015) Novaya Antologiya kazakhskoy literatury v SSHA [New Anthology of Kazakh Literature in the USA]. <http://sozvuchie.by/news/-09-17> (in Russian)
- Bogdanov A.A. (1989). Tektologiya. Vseobshchaya organizatsionnaya nauka [Tectual studies. Universal Organizational Science. In 2 books. Book. 2. Editorial Board Abalkin L.I. (ed., Ed.) and others]. Moscow: Economics, 351 p. (in Russian)
3. Barannikova L.I. (1972). Problemy bilingvizma i mnogoyazychiya [The essence of interference and specifics of its manifestation. Problems of bilingualism and multilingualism]. Moscow: Nauka. 88–96 p. (in Russian)
- Belger G.K. (2011). Energiya originala. [Energy of the original. Belger G.K. Selected works in 10 volumes. T.8.]. Almaty: Balalar әдебиеті, 480 p. (in Russian)

Gibson J.(1988). Ekologicheskiy podkhod k zritel'nomu vospriyatiyu. [Ecological approach to visual perception]. M.: Progress, 465 p. (in Russian)

David H. Hubel and TorstenN.Wiesel (2005). Brain and visual perception: the story of a 25-year collaboration. Oxford University Press US, 106 p. (in Russian)

Durishin D. (1979). Teoriya sravnitel'nogo izucheniya literatury [The theory of comparative study of literature]. Moscow: Progress, 1979. 318 p. (in Russian)

Kopanev P.I. (1972). Voprosy istorii i teorii khudozhestvennogo perevoda [Issues of history and theory of artistic translation]. Minsk: ed. BSU, 295 p. (in Russian)

Kossuth L. (2015). Vozvysit' step', ne unizhaya gory [Exalting the steppe, without degrading the mountains. World of Olzhas Suleimenov]. Comp.: Mashakova A.K., Kaliaskarova A.T. Karaganda, 188 p. (in Russian)

Khalizev V. E. (2009). Teoriya literatury: uchebnyy dlya stud. vyssh. ucheb. zavedeniy [Theory of Literature: a textbook for the university students. 5th ed., Rev. and add]. Moscow: Academy, 432 p. (in Russian)

Алпысбаева А.Е.¹, Ашимханова С.А.²,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
¹2 курс докторанты, ²профессоры, ф. г. д., Қазақстан, Алматы қ.,
 e-mail: aygul.alpysbaeva.91@mail.ru, svetlana-1943@mail.ru

**М. ЖҰМАБАЕВТЫҢ
 «АЛЫСТАҒЫ БАУЫРЫМА» ӨЛЕҢІНДЕГІ
 РЕАЛИЙ СӨЗДЕРДІҢ АУДАРЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
 (түрік, орыс, ағылшын тілдері)**

Мақалада қазақтың біртуар ақыны Мағжан Жұмабаевтың «Алыстағы бауырыма» өлеңіндегі реалий сөздердің аударылу ерекшеліктері қарастырылады. Нақтырақ айтқанда, ақын қолданған реалий сөздердің түрік, орыс және ағылшын тілдеріне аударылуының лингвомәдени аспектісі негізге алынады. Романтизм мен реализм тоғысында дүниеге келген аса құнды туындыдағы ұлттық нақыштағы сөздердің аудармада қандай көрініс тапқаны талданып, тұжырым жасалған. Лингвомәдени ақпараттың басқа тілге тәржімалануы, оны оқырманның қабылдау деңгейі аударматанудың өзекті мәселелерінің бірі болса, отты жырлары қазақ символизмінің апогейі болып табылатын Мағжан ақын шығармашылығы және оның аудармалары әлі де зерттеуді қажет етеді.

Алғаш рет Мичиган университетінің «Еуропа, орыс және еуразиялық зерттеулер» орталығының профессоры Тимур Коджауглының түрік және ағылшын тілдеріндегі аудармалары, орыс тілінде А.Соловьеваның аудармасы талданған.

Ұлттық нақыштағы сөздерді қалай аудару керек деген сұрақ аударматану ғылымындағы осы күнге дейін нақты жауабын таппай келе жатқан, әлемдік аудармашылар арасында қызу пікірталас тудыратын мәселе. Түпнұсқадағы маңызы жоғары, аударылуы қиын, мәдени шартталған ұғымдар аудармада қаншалықты көрініс тапты? Қандай да бір өзгерістер болса, оның әсері қандай? Мақалада автор осы сұрақтарға жауап беруге тырысады.

Түйін сөздер: көркем аударма, поэзия, түпнұсқа, аударма мәтіні, мәдениет, реалий сөздер.

Alpysbayeva A.E.¹, Ashymkhanova S.A.²,

¹2 year doctoral student, ²Doctor of Science, Professor
 of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
 e-mail: aygul.alpysbaeva.91@mail.ru, svetlana-1943@mail.ru

**Translation features of the words of realities in the poem
 “To my brother in distance” of Magzhan Zhumabayev
 (Turkish, Russian and English languages).**

The article discusses the translation features of the words of realities in the poem “To my brother in distance” of the outstanding Kazakh poet Magzhan Zhumabaev. The author focused on the linguistic and cultural aspect of translating the words of realities into Turkish, Russian, English in this poem, which was born at the intersection of romanticism and realism, and is one of the invaluable heritage of national literature. Conclusions are drawn on the basis of the analysis of the translation of words, which, on the one hand, reflect the national color, and on the other, require a special approach to translation. If the translation of linguistic and cultural information into other languages and the level of its reception by the reader is one of the topical issues of translation studies, the creativity and translation of Magzhan’s poetry which is the culmination apogee of Kazakh symbolism still requires research.

The article uses for the first time translations into Turkish and English by Professor of the center for European, Russian and Eurasian studies Timur Kodjaoglu of the University of Michigan and a translation by A. Solovieva in Russian.

Despite the fact that a huge number of scientific studies and works in translation studies have been devoted to the translation of words of national color, various strategies and methods of translation have been proposed, the question remains especially debatable among the world’s leading scholars and does not have an absolute solution to this day. Words of reality, which play an important role, reflecting the culture of the people, require a special approach to translation, thereby creating difficulties for the

translator. How reflected are they in the translation? If there are changes, then what is their effect? In this article, the author tries to answer these questions.

Key words: artistic translation, a source text, a target text, culture, poetry, linguoculturology, words of realities.

Алпысбаева А.Е.¹, Ашимханова С.А.²,

¹докторант 2 курса, ²д. ф. н. профессор
Казахского национального университета имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: aygul.alpysbaeva.91@mail.ru, svetlana-1943@mail.ru

**Особенности перевода слов-реалий
в стихотворении М. Жумабаева «Далекому брату»
(турецкий, русский и английский языки)**

В статье рассматриваются особенности перевода слов-реалий в стихотворении «Далекому брату» выдающегося казахского поэта Мағжана Жумабаева. Автор основывается на лингвокультурном аспекте перевода слов-реалий на турецкий, русский, английский языки в данном произведении, которая появилась на свет на стыке романтизма и реализма, и является одним из бесценных наследий национальной литературы. Сделаны выводы на базе анализа перевода слов, которые, с одной стороны, отражают национальный колорит, и с другой – требуют к себе особенного подхода при переводе. Если перевод лингвокультурной информации на другие языки и уровень ее рецепции читателем являются одними из актуальных вопросов переводоведения, то творчество и переводы поэзии Мағжана все еще требует всестороннего и углубленного исследования.

В статье впервые используются переводы на турецкий и английский языки профессора центра «Европейского, русского и евразийского исследования» Тимура Кожоаглу Мичиганского университета и перевод А. Соловьевой на русском языке.

Несмотря на то, что проблеме перевода слов национального колорита посвящено огромное количество научных исследований и работ в переводоведении, предложены разные стратегии и методы перевода, вопрос остается особо дискуссионным среди ведущих мировых переводоведов-ученых и не имеет абсолютного решения по сей день. Слова-реалии, которые играют важную роль, отражая в себе культуру народа, требуют особого подхода при переводе, тем самым создавая трудности для переводчика. Насколько они отражены в переводе? Если имеют место изменения, то какого их влияние? В данной статье автор старается ответить на данные вопросы.

Ключевые слова: художественный перевод, поэзия, исходный текст, культура, лингвокультурология, слова-реалии.

Кіріспе

Алыстан азабымды білген бауырым,
Жұбатып, көздің жасын сүрткен бауырым.
Отырып өзі жаудың ортасында,
Көңілді мұң – зарыма бөлген бауырым.
(Мағжан Жұмабаев. Алыстағы бауырыма
<https://abai.kz/post/16277>)

Бұл араға 80 жыл уақыт салып, 2001 жылы түрік ақыны Фейзуллах Будак қазақ ақыны Мағжанның 1918 жылдың бірінші жартысында «қараңға абақты» қабырғаларында отырып, шетел басқыншыларына қарсы күресіп жатқан түрік бауырларына мұңын шағып, «Алыстағы бауырыма» деп жазған жүрекжарды жыр жолдарына жауабы. Аталмыш өлең жолдарын оқығанда көзіне жас алмайтын қазақ жоқ шығар, сірә! «Алыстағы бауырыма» жай ғана өлең жолдары емес, романтизм мен реализм тоғысында дүниеге келген аса құнды

әдеби мұра, «...ақынның түрік халқының шетел басқыншыларына қарсы Кемал Ататүрік бастаған азаттық қозғалысына үн қосуы, ел басына күн туған сәтте, түрік ағайындарға деген жанашырлық, тілектестік сезімінің көрінісі... (Елеуқенов, 2001: 35), бүгінде екі тәуелсіз елдің арасын жалғап тұрған рухани көпір десек еш қателеспейміз.

«Мағжан» монографиясын жазып, ұлы ақынның шығармаларына жан-жақты талдау жасап, байыпты баға берген профессор Ш.Р. Елеуқеновтың төмендегі түйінді тұжырымы осы ойды дәлелдей түседі: «Мағжан Жұмабаев қазақ ұлтының қайткенде азаттыққа қолы жетеді деп көп ойлап, армандаған ақын. Өзі өмір сүрген тарихи жағдайда азаттық қолға оңайлықпен түсе қоймайтынын сезген ол ер түріктен тараған туыс елдердің ұйымдасып, бірлесіп, тізе қосқан күресі ғана отаршылдықты Қазақ елінен, басқа бауырлас елдерден аластауға мүмкіндік туғызады деп есептеген. Қай өлеңінде

де Мағжан сонау түп-тұқияннан бергі тарихты қозғап, исі түріктің тегі бір, қарындас, бауырлас халықтар екендігін өрнекті, жалынды тілмен паш етеді. Бұдан түйетін түйіні де түрік нәсілділердің бәрінің назарын аударарлық. Ол – түрік халықтарының сол кездердегі мүшкіл халі, одан қалай құтылу жолдары, түріктердің тәуелсіздік үшін, елдің бостандығы үшін тізе қосып, жұмылып күресу қажеттілігі. Мағжан Жұмабаевтың түрік тақырыбын дамыта келе Шығыс пен Батыс арақатынасы, одан барып күллі әлемдік, адамзаттық азаттық проблемаларға ұластыруы оның ерекше жетістігі, дүние жүзі әдебиетінің асыл қазынасына қосқан бағалы үлесі деп саналуы керек» (Елеуқенов, 2001: 36).

Осындай маңызы жоғары асыл туынды тек шынайылығымен емес, әуезділігімен, әдеби тілге тән ерекше сөз өрнектерімен ерекшеленеді. Өлең жолдарын оқып отырғанда, қазақ дүниетанымындағы «бауырлық» болмыс дәл сапталған тілдік оралым тапқанда, көз алдына шынайы сурет елестейді. Осы өміршең суретті, ақынның жан сөзін тәржімалауға кіріскен аудармашыға аса жоғары талап қойылары даусыз. Аудармашылық шеберлік пен қатар жоғары әдеби талғамды қажет етеді. Көркемдік пен эмоцияға тұнып тұрған өлең жолдарынан оқырман рухани ләззат алса, аудармашының біраз қиналары анық. Сол себепті мақалада бұғаудан босап, әлемнің түкпір-түкпіріне танылып келе жатқан біртуар ақынның поэзиясын аударуға, адамзаттық ниетін, көркемдік ерекшелігін бұрмаламай жеткізуге қандай да бір себін тигізер деген мақсатпен, жоғарыдан сөз болған, аса танымал «Алыстағы бауырыма» өлеңінің түрік, орыс, ағылшын тілдеріндегі аудармалары қарастырылмақ.

Әрине, бір мақалада аударманың барлық аспектісін қарастыру мүмкін емес. Сондықтан әзірге тек поэзия тәржімалау барысында қиындық туғызатын тек бір нәрсеге тоқталуды жөн көрдік. Ол – туындыдағы лингвомәдени лексика, дәлірек айтқанда реалий сөздер. Ұлттық нақыштағы сөздерді қалай аудару керек деген сұрақ аударматану ғылымындағы осы күнге дейін нақты жауабын таппай келе жатқан, әлемдік аудармашылар арасында қызу пікірталас тудыратын мәселе. Гёте тілімен айтқанда «При переводе нужно добираться до непереводаемого. Только тогда можно по-настоящему познать чужой народ, чужой язык» (Влахов, Флорин, 1980: 4). Яғни, түпнұсқадағы осындай маңызы жоғары, аударылуы қиын, мәдени шартталған ұғымдар аудармада қаншалықты көрініс тапты? Қандай

да бір өзгерістер болса, оның әсері қандай деген сұрақтарға жауап беруге тырысамыз.

Эксперимент

Мақалада Мағжан ақынның 125 жылдық мерейтойына орай, 2018 жылы жарық көрген Мичиган университетінің «Еуропа, орыс және еуразиялық зерттеулер» орталығының профессоры Тимур Коджауглының «The poet of flame, liberty and love» атты, түрік және ағылшын тілдеріндегі аудармалары, ақын жайында жазылған еңбектерге сілтемелері бар кітап материалдары, профессор Ш.Р. Елеуқеновтың «Қосылып батыр түрік балалары. Мағжан ақын және түрік тақырыбы» атты зерттеу мақаласы негізге алынған. Реалий сөздердің аудармадағы көрінісін саралау мақсатында С.И. Влахов, С.П. Флориннің «Непереводимое в переводе» еңбегіне сүйеніп, идентификация, интерпритация, баяндау, салыстыру және генерализация әдістері қолданылды.

Нәтижелері және талқылау

Өлеңдегі ақынның жастық шағынан есте-ліктері жүрекке әбден жылы тиеді. Тебісіп бір төсекте жатып, бір анадан сүт еміп, алтын сақа атысып ойнаған керемет бейне көз алдына еріксіз келеді:

Алалы алтын сақа атыспап па ек,
Тебісіп бір төсекте жатыспап па ек.
Алтайдай анамыздың ақ сүтінен
Бірге еміп, бірге дәмін тағыспап па ек
(Жұмабаев, 1989: 24).

Бірінші жолдан-ақ кез келген аудармашының назарын «сақа» сөзі аудартады. Себебі бұл жалпыға ортақ сөз емес, асық ұлттық ойынының бір элементі десек болады. Басқа тілге аудару әдеттегідей емес, ерекше көзқарасты талап ететін сөз. Сөздікке жүгінетін болсақ, «сақа – асықтың бір түрі. Сақа болатын асық салмақты, ірі болуға тиіс. Ол көбінесе еркек қойлардың, не қошқарлардың асығы болып келеді. Асық ойынында тігілген асықтарды атуға жарамды сақа таңдап алынады» (Әлімбаев, 2011: 623). Мысалы, «Алшыойыны» сақаның салмақты да алшы тұрғыштығына байланысты. Бұл ұту үшін өте қажет. Ойыншы сақаны өзі жасап алады немесе жақсысын таңдауы керек. Алма кезек, асқан ептілікпен бүгін бүкке, шігін шікке шертіп тигізіп ұпай жинайтын, ұтқаны асықты қос

қолмен уыстап алып шашып жібергенде сақасы алшы түссе, бәрі мәз болып «ханталапай» деп шуылдасып бас салып, қолдары жеткенше талап алатын «Хан» ойынын балалар ғана емес, үлкен-кішісі, ұлы-қызы тегіс жақсы көретін. Бұл ойында сақа – хан, қалған асық бұқара халық деп есептеліп, асықтарды шерткенде ханға ең соңына дейін тигізуге болмайтын, тек ханды алған адам (шахматтағы ең соңында корольді ұстағаны сияқты) жеңіп, барлық асықты алып, ойынды қайтадан бастауға ерікті болатын.

Сондай-ақ жастар ойын-сауықта бәстескен жағдайда, немесе ойынды кім бастайтынын анықтау үшін сақаны күлдіріп (қаржысып деп те айтады), ұпай салыстыратын. Алшы қос ұпай, тәйке бір ұпайға саналса, бүк пен шік ұпайға саналмаушы еді. Ең жоғарғысы және сирек кездесетіні сақаның оңқа түскені, яғни тік тұра қалғаны болатын. Ал, «Алтыатар» мен «Үштабанды» ойнамайтын қазақ баласы болмайтын.

Демек, не себепті ақынның дәл «сақаны» атағаны түсінікті болды. Кез келген адамның жастық шағынан қалған естеліктер өте ыстық, ұмытылмас болады. Сары далада ерен салып ойнаған жас баланың сақасы, жәй емес, алтын сақасы болғандықтан, тіпті қимас жақсысы. Ертеден келе жатқан «Талапты туған асылды, ақылы асса аға қой, Құнан қойдың асығын, қолыңа жақса сақа қой», немесе «қой асығы деменіз, қолыңа жақса сақа тұт, жасы кіші деменіз ақылы асса аға тұт», «Сақадай сай болу» (Алтын сақа: <https://alashainasy.kz/society/altyin-saka--50964/>) деген накыл сөздердің де осыдан алынғанын, сонымен бірге, бұл жерде көп асықтың ішіндегі ең алды – сақа болғандықтан, оның осы қасиеті адамдарға да баланып, елдің алды, ағасы, жақсысы деген ұғымды білдіретінін де көрсетіп тұр.

Ал, бүгінде асық ойыны сирек ойналғанымен, ЮНЕСКО-ның материалдық емес мұраны тіркеу реестрінде «Қазақтың дәстүрлі асық ойыны» деп тіркелді («Асық» ойыны ЮНЕСКО-ның адамзаттың мәдени мұрасы тізіміне енгізілді: https://www.inform.kz/kz/asyk-oyunu-yunesko-nyn-adamzattyn-madeni-murasy-tizimine-engizildi_a3094360). Тек қана қазақ халқы емес, көптеген түркі халықтарының ұлттық ойыны болып саналатын асық ату, сақа – реалий сөздер қатарына жатады. Орыс тілінде аудармашы «Не мы в асыки ли играли битой лихой» деп, ойынның атын атап тәржімалайды:

Не мы в асыки ли играли битой лихой
И спали, уставшие за день, в постели одной?
Не мы ли Алтаю подобное молоко
Из рук материнских, счастливые, пили с тобой?
(Жумабаев, 2003: 51)

Демек, түпнұсқада ойынның аты аталмай оның бір элементі ғана аталса, аудармада ойынның аты беріледі. «Алтын сақа» – «бита лихая» деп тәржімаланады. Орыс тілінің түсіндірме сөздіктеріне жүгінетін болсақ, Д.Н. Ушаков бойынша: «бита биты, ж. (разг., спорт.). В разных играх (в бабки, городки) – предмет, которым бьют (бить в 11 знач.)» (Ушаков, 1940: 17) делінсе, С.И.Ожегов, Н.Ю.Шведова «бита-ы, ж. В нек-рых играх (в бабки, в городки, в лапту): предмет к-рым бьют.» (Ожегов, Шведова, 2010: 6) деп түсіндіреді. Ал, Т. Ф. Ефремованың орыс тілінің жаңа түсіндірме сөздігінде «бита 1. ж. Предмет (палка, бабка и т.п.), которым бьют при игре в городки, бабки и т.п.» (Ефремова, 2000: 11) деген анықтаманы көреміз. Демек, барлық сөздіктен ортақ бір нәрсені көреміз: «бита – предмет которым бьют». Яғни, әртүрлі ойындарда (барлық дерлік сөздіктерде *бабка*, *городки* ойындары аталады) қағып түсіретін құрал.

Ал, «лихой» сөзінің мағынасына келетін болсақ:

¹ лихая, лихое; лих, лиха, лихо, лихи (нар. поэт., обл.). Злой, злобный, недобрый. Лихой человек. Лихая сторона. «*Ко мне? от злодея лихого?*» А.К.Толстой.

² лихая, лихое; лих, лиха, лихо, лихи (разг.). Молодецкий, удалой. Лихой наездник. «*Промчалась перед ними лихая тройка с молодыцом*» Пушкин.

³Залихватский, бойкий, щегольской. Лихая выправка. Лихие замашки. Лихо (нареч.) заломить шапку. (Толковый словарь Ушакова: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ushakov/851086>) Яғни, аудармашы екінші «молодецкий, удалой» мағынасында қолданған.

Демек, «бита лихая» – өте тез, алғыр қағып түсіретін құрал. Қазақтың сақасы болмағанымен, оның қасиеті мен атқаратын қызметін көрсетеді. Ойын барысында асықтарды ату (бита), сақаның алғырлығы (лихая). Бірақ өкінішке орай ұлттық калорит жоғалады. Сондай-ақ келесі бір жағдайды атап өтпеске болмас. Интернет желісіндегі танымал қазақша-орысша сөздікте «бита» сөзінің аудармасы төмендегідей беріледі: бита; биток: қорғасын сақа → свинчатка (*альчик, налитый свинцом*).

(<https://sozdik.kz/ru/dictionary/translate/kk/ru/%D1%81%D0%B0%D2%9B%D0%B0/>).

Ал, ағылшын тілінде:

Haven't we have played *golden knucklebone*
Haven't we scuffled together in the same bed
Haven't we drank from our mother Altay
the same white milk and tasted together?
(Kojaoglu, 2018: 69) –

деп аудармашы «алтын сақаны – «golden knucklebone» – «алтын асық» деп тура аудармасын беріп, жалқыдан жалпыға көшеді. Яғни, сақа жалпы көп асықтың бірі, ерекшесі немесе асық ойынының бір элементі. Аудармашы сақаны «асық» деп жалпылайды. Бірақ бұл сөз сақаның қасиеттерін жеткізе алмайды. Әрі автордың «алалы алтын сақа» деп қорғасын құйылып, ерекше бағалап, атап тұрған ниеті көрініс таппайды. Себебі сақа – көп асықтың ішіндегі тектісі, ірісі, мықтысы әрі озығы.

Келесі шумақтан діни көзқараста қалыптасқан мифтік жануар «пырақты» кездестіреміз:

Тұрмап па еді, біз үшін мөлдір бұлақ
Сылдырап, сылқ-сылқ күліп, таудан құлап.
Даяр боп ұшқан құстай соққан құйын,
Тілеген бір-бір тұлпар бейне *пырақ!*
(Жұмабаев, 1989: 24)

Пырақ – киелі қанатты ат. Көптеген деректерде «пырақ – «Бұрақ» сөзі араб тіліндегі – найзағай, жалт-жұлт еткен, зулау мағыналарын білдіретін арабша: قُرْب – «Бәрқ» деген сөзден шыққан деседі. Яғни, «Бұрақ» атауы жай оғындай жылдам, әп-сәтте бір жерден екінші жерге жете алатындай тез деген ұғымды білдіреді. Дін жағынан қарасақ, Хадисте былай делінген: «Маған Бұрақ есімді аппақ жануар әкелінді. Есектен биік, қашырдан аласа. Тұяғын бір серпігенде көз жетер жерге жетіп алады. Оған міндім де, Құдуска келдім...» Хадисте Пырақтың түр сипаты мынадай: Есектен үлкен, қашырдан кіші; Бір аттағанда көз жететін жерге жететіндей жылдам; Кіршіксіз ақ түсті; Тұяқты жануар; Арқасы ұзын; Жүгенделіп, ерттелген; Көтерілгенде артқы аяғы ұзарып, төмен түскенде алдыңғы аяғы ұзарады.

Пайғамбарымыздың осындай бір жануарға мініп, айлап жүретін ұзақ жерге, бір түнде жетуі Алла тарапынан көрсетілген үлкен мұғжиза, керемет дүниесі. Сонымен қатар Миғраж оқиғасында да «Пырақ» сөзі кездеседі. Миғраж оқиғасы туралы мағлұматтарды

көптеген діни кітаптардан табуға болады. Олар: «Қысасул-әнбийя», «Тәжұл-қысас», «Нәдирул-миғраж», «Мәғәрижун-нубууәт», «Усулул-миғраж» және т.б. Айтылған кітаптарға сүйене отырып, оқиғаның қандай болғандығын хазірет Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбарымыздың өз сөзімен баяндалық: «Жәбірейіл (ғ.с.) маған бурақ (пырақ) деген жануарды жәннаттан алып келді. Пырақ есектен биік, қашырдан аласа, қадамын көз ұшы жететін жерге тастайтын жүйрік жануар екен. Оған мініп, Жәбірейіл (ғ.с.) екеуміз Бәйтул-Мақдиске келдік. Мұнда бізді дүниеден өткен 124 мың пайғамбар күтіп алды. Барлығымен көрісіп, мешітке кіріп, бірге намаз оқыдық. Намаз оқып болған соң баршасы мені миғражға шығарып салды» (Пырақ жануарының түр-сипаты қандай?: <http://islam.kz/kk/questions/aqida-senim/ruaq-januarynyn-tur-sipaty-qandai-239/>).

Міне, осы ерекше жануар орыс тілінде «скакун» деп тәржімаланады:

А разве открыт был нам чистый родник не для нас?
Он падал со скал, серебристо и звонко смеясь.
А ветер, как птица с горы, не для нас ли слетал,
При первом желанье *скакуном* становясь?
(Жумабаев, 2003: 52)

«Скакун» сөзінің мағыналық өрісінің қаншалықты «пырақ» сөзіне сәйкестігін толық түсіну үшін тағы да орыс тіліндегі түсіндірме сөздіктерге жүгінеміз. Ожегов бойынша «скакун – резвая в бегах лошадей чистокровной породы. Пример: Донские скакуны.2. – тот, кто скачет N1/2, умеет быстро скакать» (Ожегов, Шведова, 2010: 397). Ал, Ефремова Т.Ф. бойынша «Скакун1. м. Лошадь, отличающаяся высокими беговыми качествами. 2. м. 1) Быстро скачущий на лошади человек. 2) перен. разг. Непоседливый человек, любящий прыгать, скакать. 3. м. разг. Голубь, приученный к заманиванию чужих голубей. 4. м. Жук, имеющий яркую окраску с металлическим отливом, перелетающий как бы скачками». (Ефремова, 2000: 287)

Демек, орыс тілінде «скакун» деп асыл тұқымды, аса жүйрік аттарды атаймыз. Қазақ тілінде «тұлпар» десек те болады. Бірақ автор «Тілеген бір-бір тұлпар бейне пірақ» дейді, яғни «пырақ» бейнесіндегі тұлпар. Ол кіршіксіз ақ түсті, қанаты бар киелі, жай оғындай тез. Яғни, аудармада реалий сөз өзінің мифтік қасиетін жоғалтып алған. Ағылшын тілінде аудармашы осы ерекшелікті сақтап қалғысы келген. Яғни, пырақ сөзінің араб тіліндегі шығу тегі «Бұрақ» сөзін ағылшын тіліндегі транслитерацияланған нұсқасын береді:

Isn't staying for us the pure spring
From mountain with a gurgling sound
It was ready as a flying bird and a wind
If we wish it will appear as a *stallion Buraq*.
(Kojaoglu, 2018: 69)

Яғни, «stallion Buraq–тұлпар Бұрақ» деп тәржімалан, түпнұсқаға мағыналық, ассоциативтік сәйкестікті сақтап қалады.

Әрі аудармашы аударылған мәтіннің соңында аталмыш сөзге түсініктеме береді: «Buraq: is a steed in Islamic mythology, a creature from the heavens that transported the prophets. Most notably Buraq carried the Islamic prophet Muhammad from Mecca to Jerusalem and back during the Mi'raj (Night Journey to Heaven)». (Kojaoglu, 2018: 69)

Ал, тамыры төркіндес, туыстас тіл түрік тілінде, түрік халқында асық ойынының да, мұсылман халықтарына ортақ «пырақ» ұғымының да бар болуы аудармада қиындықтар туғызбаған:

*Alali altın saqaatispar pa ek?
Tebisipbirtösektejatspar pa ek?*
(Kojaoglu, 2018: 68)

*Dayar bop uşqanqustaysoqqanquyin,
Tilesekbirtulparbeynepiraq!*
(Kojaoglu, 2018: 68)

Түрік тіліндегі сақа, пырақ сөздерінің қолданылу өрісі, сипаты, энциклопедиялық сөздіктерде берілуі келесі зерттеулерде тереңірек қарастырылмақ.

Қорытынды

Сонымен, ұлы ақынның танымал «Алыстағы бауырыма» өлеңіндегі реалий сөздердің түрік, орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармасы сараланды. Одан түйіндейтініміз, реалий сөздерді аударудан бұрын, мәтін ішінде оны танып, айқындау мақсатында аудармашыға міндетті түрде фондық білім қажет. Ж. Муненнің «Шетел тілінен аудару үшін екі алғышарт қажет: сол тілді оқып-білу және оны қолданатын қоғамның этнографиясын танып-білу. Бұл алғышарттардың екеуі де қажет, тек біреуінің болуы жеткіліксіз» (Влахов, Флорин, 1980: 328) деген тұжырымдамасы жоғарыда аталған ойымызды дәлелдей түседі. Екіншіден, егер оқырман көркем әдебиет туындыларын оқу барысында шетел мәдениетімен, тарихымен танысқысы келсе, мүлдем бейімделіп, ұлттық нақыштан айрылған тәржіма ондай сұранысты қанағаттандыра алмайды. Әр мәдениет бірегей, өзгеше болса, аудармада да сол өзгешелікті басынша сақтап қалуға тырысу керек.

Әдебиеттер

- Мағжан Жұмабаев. Алыстағы бауырыма <https://abai.kz/post/16277> 6 Наурыз, 2013 сағат 05:25
- Ұлттық поэзия падишасы: Ұлы ақын Мағжан Жұмабаевтың өмірі мен шығармагерлігі туралы/ Құраст. Ф. Қ. Бектурбекова. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2001. – 175 бет. – «Ұлы тұлғалар» Ғылыми-биографиялық серия.
- Влахов С. И., Флорин С. П. Непереводимое в переводе. – М.: Валент, 2009. – 360 с.
- Жұмабаев М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 б.
- Әлімбаев Н. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. – Алматы: «Б.о.ж», 2011. – 736 б.
- Жаркешов С. И. Алтын сақа. <https://alashainasy.kz/society/altyn-saka--50964/>
- «Асық» ойыны ЮНЕСКО-ның адамзаттың мәдени мұрасы тізіміне енгізілді: https://www.inform.kz/kz/asyk-oyuny-yunesko-nun-adamzattyn-madeni-muras-y-tizimine-engizildi_a30943602017 жылғы 7 желтоқсан 19:10
- Жумабаев М. Пророк: Стихи и поэмы. Пер. с каз. / Сост., вступ. ст., коммент. Канапьянова Б.; Худож. Наурызбаев Н. – М.: Русская книга, 2003. – 176 с. (2003. Год Казахстана в России)
- Толковый словарь русского языка / Под ред. Д.Н. Ушакова. – М.: Гос. ин-т «Сов. энцикл.»; ОГИЗ; Гос. изд-во иностр. и нац. слов, 1935-1940. (4 т.)
- Ожегов С. И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М., 2010.
- Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. – М.: Русский язык, 2000.
- Кожаяоглу Т. Поэт пламени, свободы и любви. – Астана: Ғылым, 2018. – 85 б.
- Абдусамат Қасым. Пырақ жануарының түр-сипаты қандай?: <http://islam.kz/kk/questions/aqida-senim/pyraq-januarynyn-tur-sipaty-qandai-239/>

References

- Magzhan Zhumabayev. (2013) Alystagybauyryma. [To my brother in distance]. <https://abai.kz/post/16277> 6 March, 201305:25. (In Kazakh)
- Ulttyq poeziya padishasy: Uly akyn MagzhanZhumabayevtynomiri men shygarmagerligitaly. [The king of national poetry: life and art of great poet MagzhanZhumabayev] (2001). Compiled by F.K. Bekturbekova. Almaty: Central scientific library, 175 p. (In Kazakh)
- Vlakhov S.I., Florin S.P. (2009). Neperevodimoe v perevode. [Untranslated intranlation]. M.: Valent,360 p.(In Russian)
- Zhumabayev M. (1989). Shygarmalary. [Collected works]. Almaty: Zhazushi, 448 p. (In Kazakh)
- Alimbay N. (2011). Qazaq etnografiyalıq kategoriyalar, ugimdar men ataulardyn dasturli zhuyesy. [Traditional system of Kazakh ethnographical categories, notions and names]. Almaty: «B.o.zh», 736 p. (In Kazakh)
- Zharkeshov S.I. Altynsaka. [Golden saka].<https://alashainasy.kz/society/altyin-saka--50964/>
- «Asyq» ойыны UNESCO-нын адамзаттын madeni murasy tizimine engizildi. [The game “asyk” was included into the list of UNESCO’s human cultural heritage]. https://www.inform.kz/kz/asyk-oyyny-yunesko-нын-adamzattyn-madeni-murasy-tizimine-engizildi_a309436020177 December 19:10
- Zhumabayev M. (2003). Profet: Stihotvoreniya. [Prophet: Poems]. Translation from Kazakh.M.: Russkaiyakniga, 176 p. (In Russian)
- Tolkoviy slovar russkovo yizika. (1935-1940). [Explanatory dictionary of Russian language]. Edited by D.N. Ushakov. кова. M.: Sov. enycl.
- Ozhegov S.I., Shvedova N.U. (2010). Tolkoviy slovar russkovo yizika. [Explanatory dictionary of Russian language]. M., 2010.
- Efremova T.F. (2000). Noviy slovar russkovo yizika. Tolkovo-slovoobrazovatelniy. [New dictionary of Russian language. Explanatory]. M.: Russian language.
- Kojaoglu T. (2018). The poet of flame, liberty and love. Astana: Nauka, 85 p.
- Abdusamat Qasym. Pyraqjanuarynyn tur-sipatyqanday? [What is the appearance of the animal Burak?]. <http://islam.kz/kk/questions/aqida-senim/pyraq-januarynyn-tur-sipaty-qandai-239/> (In Kazakh)

СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS – MAZMҰНЫ

1-бөлім Әдебиеттану	Section 1 Literary Criticism	Раздел 1 Литературоведение
<i>Мучник Г.М.,</i> Типология сбоев в системе художественной коммуникации «автор – текст – читатель»		4
<i>Алекперова Л.З.</i> Образ Физули в лирике Азербайджанских поэтов XX века		12
<i>Амирли Э.Г.</i> Мировая фольклористика о жанре легенды и азербайджанские легенды		18
<i>Қадылұлы Т.,</i> Роман кейіпкері – тарихи тұлғалар (Тарихи романдардағы батырлар образы жайында)		25
<i>Мүтиев З.Ж., Мұханбетова Ж.Ө.</i> Қайрат Жұмағалиев – рухани құндылықтарды жырлаушы ақын		32
<i>Onal M.N., Saltakova Zh.T.</i> The historicity of kazakh genealogy story telling (zhyr)		38
<i>Ospanova G.T.,</i> Ethno-cultural values in modern Kazakh stories		45
<i>Тажимаева Ш.А.</i> Символика числа семь в казахской литературе		53
<i>Ыбырайқызы Г., Әбдіқұлова Р.М.</i> Оралхан Бөкейдің көркем очерк-эсселері мен прозасындағы сабақтастықтар		59
2-бөлім Тіл білімі	Section 2 Linguistics	Раздел 2 Языкознание
<i>Әбділәшімұлы Д.</i> Әбілпейіз сұлтанның Іле генералына жазған бірпарша хаты және оның манжуша аудармасы		68
<i>Аманбаева А.Ж., Жұмабаева Ж.Т.</i> Ғылыми дискурстағы орфоэпиялық және просодикалық ерекшеліктер		76
<i>Гусейнова И.И.</i> Анализ семантической универсальности и уникальности фразеологических единиц в языке Ахмеда Хамди Танпынара		82
<i>Исмурзина Г.Б., Болгожиев Ф., Қожрақова А.С., Аширова А.Т.</i> Қазақстандық БАҚ: жаһандану және рухани жаңғыру		90
<i>Мажитова Л.К., Нурланова Н.Н., Гилажева Э.И.</i> Қазіргі заманғы БАҚ-тағы қазақ дизайнының мағыналық (когнитивті) және эстетикалық аспектілері		98
<i>Muldagaliyeva A.A., Okusheva G.T., Orazbekova I.G.</i> Sociocultural functions of kazakh affinal kinship terms		105
<i>Mussatayeva M.Sh., Kozhakhmetova A.S.</i> Realization of axiological semantics (on the material of the kazakhstani press)		113
<i>Nurettin D., Zhuzbayeva A.S.</i> The manifestations of words that are exposed to the phenomenon of economics in modern languages		123
<i>Ongarbayeva M.S., Tayeva R.M., Kolesnikova T.P., Zuyeva N.Yu.</i> The analysis of meteorological metaphors in the kazakh and english languages		129
<i>Ossokina D.O., Murzalina B.K.</i> Research on the current state of english electronic education terminological fund		136
<i>Сансызбаева С.К., Спанбек А.Н., Темиркулова Г.К.</i> Зооморфизмы в языковой картине мира (на материале описания концептов «мужчина» и «женщина» в русском и казахском языках)		146

Смағұлова Ж.С., Парманова Ұ.И.

Қазақ антропонимдері және есім кою дәстүріндегі өзгерістер 153

3-бөлім
Тіл мен әдебиетті
оқытудың әдістемесі

Section 3
Methods of teaching
language and literature

Раздел 3
Методика преподавания
языка и литературы

Алтынбекова О.Б., Сабитова З.К.

Инновационные приемы в учебнике русского языка 160

Абайдильданова М.

Развитие интеллектуальной активности студентов-филологов при выполнении СРС 166

Игібаева А.К., Кенжебекова Ф.С.

Студент жастарды патриоттық рухта тәрбиелеудің маңызы 172

Хайржанова А.Х., Мустағалиева Г.С.

Методы преодоления языкового барьера при обучении английскому языку 180

4-бөлім
Аударма теориясы

Section 4
The theory of translation

Раздел 4
Теория перевода

Апануева С.У., Хамраев А.Т.

The phenomenon of bicultural aesthetics in translation (based on Kazakh and English poetry) 190

Алтысбаева А.Е., Ашимханова С.А.

М. Жұмабаевтың «Алыстағы бауырыма» өлеңіндегі реалий сөздердің аударылу ерекшеліктері (түрік, орыс, ағылшын тілдері) 198